

Насибохон АБДУЛЛАЕВА,
Андижон давлат университети,
“Умумий педагогика” кафедраси мудири
E-mail: nasibaxon_777@bk.ru

АДУ доценти, педагогика фанлари бўйича PhD Саматов Д. тақризи асосида

POTENTIAL OF PEDAGOGICAL RESPONSIBILITY TECHNOLOGY IMPROVEMENT FOR FUTURE TEACHERS CAPABILITIES

Abstract

The article discusses the pedagogical and psychological foundations of improving the technology of forming the pedagogical responsibility of future teachers. Responsibility is the character in which a person demonstrates their social and spiritual maturity in interpersonal relationships, community and community relationships. Responsibility means that a person has a sense of conscience and duty. Conscience is the factor that controls a person in all respects.

Key words: Social responsibility, readiness for action, love for children, optimism, justice, sociality, assertiveness towards oneself and children, self-criticism, initiative, creativity, intelligence.

ПОТЕНЦИАЛ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ДЛЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ВОЗМОЖНОСТИ

Аннотация

В статье рассматриваются педагогические и психологические основы совершенствования технологии формирования педагогической ответственности будущих учителей. Ответственность - это характер, в котором человек демонстрирует свою социальную и духовную зрелость в межличностных отношениях, отношениях в сообществе и сообществе. Ответственность означает, что у человека есть чувство совести и долга. Совесть – фактор, который контролирует человека во всех отношениях.

Ключевые слова: Социальная ответственность, готовность к действию, любовь к детям, оптимизм, справедливость, социальность, напористость по отношению к себе и детям, самокритика, инициативность, творчество, интеллект.

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРДА ПЕДАГОГИК МАСЪУЛИЯТНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ПОТЕНЦИАЛ ИМКОНИЯТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада бўлажак ўқитувчиларда педагогик масъулиятни шакллантириш технологияларини такомиллаштиришнинг педагогик-психологик асослари ҳақида сўз юритилган. Масъулият - бу шундай характерни намоён қиладики, унда шахс шахслараро, жамоада ва жамият билан алоқадорликда ўзининг ижтимоий ва маънавий етуқлигини намоён қилади. Масъулиятли бўлиш, демак виждонлилик ва бурч хиссини шахсда мавжуд бўлишидир. Виждон ҳар томонлама шахсни назорат қилувчи омил саналади.

Калит сўзлар: ижтимоий масъулият, фаолиятга тайёрлик, болаларни севиш, оптимизм, адолат, ижтимоийлик, ўзига ва болаларга нисбатан талабчанлик, ўз-ўзини танқид қилиш, ташаббускорлик, ижодкорлик, ақл идрок.

Кириш. Ҳозирги сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар жараёнида ёшларнинг ахлокий жиҳатдан таъсирлар исканжасида яшаётган бир даврда педагог фаолиятини ва унинг ўз касбига жавобгарлиги ва масъулиятини юқори бўлиши давр талабидир. Давлатнинг таълим юзасидан олиб бораётган сиёсатида инсоний қадриятлар муҳим ўрин тутди. Таълим жараёнида инсон олий қадрият сифатида эътироф этилади. Маълумки, педагогик жараён мураккаб жараён. Уни мақсадли ташкил этишда ўқитувчидан юқори масъулият талаб қилинади. Президентимиз ўз нутқида: “Биз таълим ва тарбия тизимининг барча бўғинлари фаолиятини бугунги замон талаблари асосида такомиллаштиришни ўзимизнинг биринчи даражали вазифамиз деб биламиз” деб таъкидлайди [1].

Ҳозирги тез ўзгараётган замонда мамлакатимизда кўплаб ислохотлар амалга оширилмоқда. Айниқса таълим соҳасидаги ўзгаришлар, янгиликлар ва уни тубдан такомиллаштириш борасида олиб борилаётган саъй ҳаракатлар ҳам бекиёсдир. Бирок, натижа ҳар

доим ҳам қутилгандек бўлавермайди. Чунки талабаларда янгиликларни тез ўзлаштириб олиш, муаммоларни мустақил ечиш, ўз устида ишлаш, мақсад сари интилиш, жавобгарликни хис қилиш каби жиҳатларнинг сусайиши кузатишмоқда. Мавжуд ҳолат талабаларда масъулиятни шакллантириш муаммосини ўрганиш зарурлигини кўрсатмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Шундай қилиб, масъулият педагогик фаолият сифатида тадқиқот учун муҳим муаммолардан бири ҳисобланади. Бугунги давр талаби ва унда ёшлар тарбиясида ўқитувчининг ўрини ва педагогик масъулиятни юқори бўлиши таълим-тарбия жараёнини самарадорлигини таъминлайди. Шунинг учун ҳам масъулиятни биз бўлғуси ўқитувчиларда ривожлантириш масаласини педагогик муаммо сифатида танлаб олдик.

Масъулият қатор фанлар орқали ўрганилади: фалсафа, диншунослик, жамиятшунослик, ҳуқуқшунослик, сиёсатшунослик, психология.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, маъсулият, эркинлик шахснинг жамият олдидagi жавобгарлигида шаклланади. Шахснинг жавобгарлик, эркинлик, маъсулиятга нисбатан муносабати ноаниқ. Улар мутлоқ озод бўлишни истайдилар. Лекин бундай ҳолатлар тарихдан маълумки, инсонлар ҳаётида фожиали якунланган. Эркинлик, жавобгарлик ва маъсулият ўзаро бир-бири билан уйғун бўлиши зарур.

Бугунги кунда ёшларнинг кенг қамровда билим олишлари, ҳар томонлама камол топишлари учун яратилаётган шароит уларни бевосита эркинликларини ҳам таъминламоқда. Шундай шароитда талабаларнинг касбий, шахсий компетенцияларини шакллантириш жараёнида маъсулият ҳиссини тизимли, мақсадли ривожлантириб бориш уларнинг педогогик фаолияти янада такомиллашиб боришини таъминлайди.

В.Франкл “Эркинлик маъсулият билан уйғун бўлмаса ўзбошимчаликка айланиши мумкин” деган фикрни илгари сурган [2].

Лекин З.Фрейднинг таъкидлашича “Кўпчилик инсонлар эркинликни истамайдилар, чунки бу маъсулият талаб қилади, шунинг учун ҳам улар жавобгарликдан қўрқадилар” [3].

Маъсулият шахсий хусусият сифатида, инсон фаолиятида ўзига ўзи талаб қўя олишдек муҳим фазилатдир. Агар бу сифат етарлича ривожланмаган бўлса, инсон қайси касб эгаси бўлмасин у муваффақият қозонолмайди, аксинча олиб борган фаолияти самарасиз бўлади. Маъсулият юқори даражада ривожланган инсонларда эса жавобгарлик ҳисси ҳам юқори бўлади. Шу нуқтаи назардан, тадқиқотчилар илмий изланишлари натижасида, маъсулиятни инсон психологик етуқлигининг муҳим мезони сифатида баҳолайдилар. Жумладан, В.П.Пряеиннинг тадқиқотларидан маълум бўлишича, илк ўспиринлик ва етуқлик даврида маъсулият таркибида соціоцентризм, англоанглик, натижага йўналганлик, интернализм, стенизм, эргетизм каби сифатларнинг устуңлиги қайд этилади [4].

Н.В.Лейфрид ўзининг тадқиқот ишида, инсон муваффақияти унинг маъсулиятни ҳис қилиш даражасига боғлиқ бўлади. Жумладан, маъсулиятли шахс жавобгарликни ўзи зиммасига олиши, қўйилган мақсадга эришишда ўз имкониятлари ва қобилиятларини сафарбар этиши, муаммоларни бартараф этиш ва уларни ечиш йўллари топиши каби жиҳатлар билан боғлаб тушунтиради [5].

Шахсларнинг эркинлик ва маъсулият тушунчаларига қарашлари бир хил эмас. Инсонлар бутунлай эркин бўлишни хоҳлайдилар. Тарихдан мисол келтирсак: барча қўзғалонлар “эркинлик” шиори остида бошланган, лекин жожеали якун топган. Агар инсон бу борада муайян чегарага амал қилмаса, у ўзи ва атрофидаги инсонлар ҳаётига путур етказди.

Шунинг учун инсон эркинлик нима эканлигини ўзи англаши ва туғри қарор қабул қилиши жуда муҳимдир. Шундай қилиб, эркинлик – бу одамнинг атрофдаги дунёнинг объектив қонунларини билиш асосида ўз мақсадлари, манфаатлари, идеаллари ва қадриятларига мувофиқ равишда онгли қарорлар қабул қилиш ва онгли ҳаракатларни амалга ошириш қобилиятидир. XVIII асрнинг буюк файласуфи В.Спиноза “Эркинлик тан олинган зарурият” деб ёзган [6].

Тадқиқот методологияси. Маъсулият - бу шундай характерни намоён қиладики, унда шахс

шахслараро, жамоада ва жамият билан алоқадорликда ўзининг ижтимоий ва маънавий етуқлигини намоён қилади. Маъсулиятли бўлиш, демак виждонлилик ва бурч ҳиссини шахсда мавжуд бўлишидир. Виждон ҳар томонлама шахсни назорат қилувчи омил саналади.

Биринчидан, таълим-тарбия жараёнида ўқитувчи касбий фазилатлар эгаси бўлиши ҳар томонлама самарали натижани қафолатлайди.

Улар қуйидагилар: Ўқитувчининг касбий фазилатлари, ижтимоий маъсулият, фаолиятга тайёрлик, жамоатчилик муаммоларини ҳал этишга маъсулият билан ёндошиш, болаларни севиш, оптимизм, адолат, ижтимоийлик, ўзига ва болаларга нисбатан талабчанлик, ўз-ўзини танқид қилиш, виждонлилик, ростгўйлик, ташаббускорлик, иродалилик, жавобгарлик ҳисси, устуңлик, ижодкорлик, ақл идрок.

Бундан қўрииб турибдики, педагог фаолиятида маъсулият энг муҳим жиҳатлардан биридир.

Иккинчидан: Ахлоқий категория сифатида маъсулият, қарор қабул қилиш ва чора қўришда, инсонларнинг жавобгарлигини белгиловчи муҳим омил саналади. Маъсулиятли бўлиш шахсда мустақилликни ўз зиммасига олишни, адолатли бўлишни, ўзига ишончини, жараёни муносиб баҳолашни тақазо этади.

Учинчидан: Маъсулият шахснинг тушуниш ва бошқариш қобилияти, унинг ҳаракатлари натижалари ва белгиланган мақсадга яъни жамият ёки жамоавий, ижтимоий ахлоқий ва ҳуқуқий нормалар ва қоидаларга мувофиқлиги, ҳамда бурч тўғриси, ҳиссиётларнинг онгли равишда шаклланишга ёрдам беради.

Шундай қилиб, педагогнинг маъсулиятни ҳис қилиши унинг меҳнатсеварлиги ва ўз ишига ҳурмат билан муносабатда бўлишига боғлиқ.

Демак, ўз мажбуриятларини бажармаган шахс маъсулиясиз шахсдир.

Тўртинчидан: Бундай касбий фазилат яъни маъсулиятлилик ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. У йиллар давомида талабаларга тизимли таъсир қўрсатиш натижасида шакллантирилади ва ривожлантирилади. Бўлғуси педагогларда касбга садоқат, меҳнатсеварлик, виждонлилик, жавобгарлик ҳисси каби кўплаб муҳим касбий фазилатлар асосида маъсулият ҳисси мукамаллашиб боради.

Таҳлил ва натижалар. Педагогик маъсулият шахснинг ижтимоий, фуқаролик ва бошқа жамоадаги маъсулиятлари билан боғлиқ. Ҳозирги вақтда ташкилотларни, фуқароларни ва умуман, жамиятни давлат олдидagi маъсулияти ҳақида фаол муҳокама қилиб борилмоқда.

Олий таълим муассасаларига жамият жуда катта маъсулият юклаган, чунки олий таълим жамиятни барча жабҳаларига мутахассис тайёрлайди ва шунинг учун бу тизим жуда салоҳиятли ва муҳим ўрин эгаллайди. Таълим муассасалари ижтимоий жараёнларни сифат даражаларини шакллантириш, бошқариш, баланд ёки пастга ўзгартириш, ривожлантириш, ёки инқирозга сабабчи ёки мамлакатни қучли ва фаравон юрт бўлишида муҳим ролини бажаради.

Олий таълимни жамият олдидagi маъсулияти қуйидагилардан иборат:

Авлоддан авлодга сифатли билим бериш, кўникма, малакага эриштириш, чунки давлат ва жамият барқарорлиги ва ривожланиши ушбу жараён билан боғлиқ.

Олий таълим муассасалари миллий иктисодиётни, сиёсий, маданий соҳаларни ривожланишида ҳамда жамият ҳаётида масъулликни хис қилувчи юқори малакали мутахассислар тайёрлаш;

Олий таълим инсонни ижтимоий мавқеини кўтаради, ривожлантиради ва жамиятда ўз ўрнига эга бўлишида муҳим аҳамият касб этади.

Жамиятда олий таълим фаолияти барча мактаб битиручилари ва таълимга интилувчан, салоҳиятли ва иқтидорли ёшларга катта имкониятларни очиб беришга қаратилмоғи керак.

Ҳозирги вақтда олий таълим на фақат юқори малакали, рақобатбардош, замонавий инновацион ғояларга эга мутахассис, балки, масъулиятли ўз Ватанининг фуқаросини, маънавий етук, зиёли, юқори маданиятли инсонни тарбиялаш вазифаси турибди, шунинг учун унинг жамиятдаги ўрни бекиёс, имиджи баланд, ижтимоий, иктисодий, маданий соҳаларда илғор поғоналарда бўлиши шарт. Агар олий таълим жамиятда нуфузга, ишончга эга бўлса, билимлар сифати юқори ва дипломи юқори баҳоланса, ушбу олий таълим муассасаси ўз ижтимоий миссиясини ҳаётга тадбиқ эта олади.

Олий таълим муассасасини ижтимоий масъулият билан фаолият олиб бориши, ишлаб чиқариш сифати юқорилиги ушбу таълим муассасаси нуфузини кўтаради, таълим сифати юқори баҳоланишига, рақобат қучайишига олиб келади ва бу олий таълим маскани фаолиятини янада самарали бўлиши билан бирга истиқболли режалар тузишга ҳам замин яратади.

Педагогик фаолиятда шаклланган эркинлик ва масъулият асосий инсоний шахсий хусусиятларга айланади.

Хулоса ва таклифлар. Юқоридагилардан келиб чиқиб қуйидаги хулосаларни илгари сураимиз:

1. Бўлғуси педагогларда масъулият хиссини шакллантиришда уларда ўзларига ишонч ва мустақил қарор қабул қилишларига эътибор берилиши керак.

2. Масъулият касбий фазилат сифатида бўлғуси педагогларда бошқариш қobiliяти ва уларнинг ҳаракатлар натижаси белгиланган мақсадга мувофиқлиги яъни жомавий, ижтимоий, ахлоқий ва ҳуқуқий нормалар, шунингдек, қоидалар, “бурч туйғуси” каби тушунганларга оғли муносабатни шакллантиришдан иборат.

3. Мутахассиснинг масъулиятни хис қилиши бевосита унинг меҳнатсеварлиги билан узвий боғлиқдир. Меҳнатсевар инсон ўз мажбуриятларини сидқидилдан бажаради. Масъулият хисси меҳнаткашнинг етакчи хусусиятларидан биридир.

Ўқитувчининг фаолияти нафақат билимларни узатиш балки, шахсни ҳар томонлама камол топдиришдир. Бунда педагогик таълимнинг мақсади масъулият юқори бўлган янги авлод ўқитувчисини касбий жиҳатдан етук қилиб тарбиялашдир. Уларда касбга садоқат, болаларга муҳаббат, маънавий маданиятни, шунингдек ўз илмига юксак иштиёқ билан ёндашиш, юқори профессионаллик, янгиликларни фаолиятига татбиқ этиш, доимий ўз-ўзини тарбиялаш каби фазилатларни шаклланишига алоҳида эътибор берилиши лозим.

Шундай қилиб, кўриб турибмиз масъулият педагогик фаолиятининг муҳим сифатларидан бири экан. Ахлоқий атама сифатида масъулият қарор қабул қилиш ва ҳатти-ҳаракатларни амалга оширишни белгилувчи асос сифатида қабул қилинадиган шахснинг бошқасига боғлиқлик муносабатини ифодалайди. Масъулият мустақилликни, ташқи назоратдан қатъий назар, ўзига бўлган ишончни, уларнинг қўйилган вазифага мутаносиблигини назарда тутди. Касбий муҳим фазилатлар битирувдан сўнг дарҳол тўсатдан ва бир кеча-кундузда пайдо бўлмайди, балки келажакдаги мутахассисликка мослашув босқичидан муваффақиятли ўтишга ёрдам берадиган касбий хулқ-атвор асосларига эга бўлиш орқали ўқув жараёнида фаол меҳнат натижасида амалга оширилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Шавкат Мирзиёев “Миллий тараққиёт йўлимининг қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтаримиз” «1» «Ўзбекистон». НМИУ, 2018. 124 бет
2. Франкл, В. Человек в поисках смысла: Сборник [Текст] / В. Франкл // Пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйсмана. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
3. Фрейд, З. Остроумие и его отношение к бессознательному / З. Фрейд. – СПб.: Азбука-классика, 2007. – 288с.
4. Прядкин В.П. Комплексное исследование ответственности как системного качества личности. / Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора психологических наук. – Новосибирск: Уральский государственный педагогический университет, 1999. -С. 41.
5. Лейффрид Н.В. Ответственность как личностная детерминанта представлений об успешном человеке. / Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата психологических наук. – Краснодар: Кубанский государственный университет, 2006. -С. 22.
6. Спиноза, Б. Сочинения в 2-х томах. Т. 1. [Текст] / Б. Спиноза. – М.: Наука, 1999. – 561 с.

Шахида АДИЛОВА,
научный сотрудник, кафедры «Психологии»
Каршинского государственного университета

ФОРМИРОВАНИЕ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ КАК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГИИ

Аннотация

Статья посвящена формированию суицидального поведения как предмета психологии. В статье также рассматриваются феномен суицида и его психологическая природа, психологические условия суицидального поведения, факторы, приводящие к суициду, причины суицида, жизненные цели, кризис, такие вопросы, как его психологическое влияние на человека, достижения и недостатки, самоубийства и молодежь, психологические подходы к изучению суицида, навыки управления стрессом и жизненный оптимизм.

Ключевые слова: суицид, возраст, молодость, личность, стресс, эмоциональное напряжение, фрустрация, успех, поражение, кризис, невроз, психологические факторы, экстремальные ситуации, психологическая помощь, когнитивная поддержка, психопрофилактика.

FORMATION OF SUICIDAL BEHAVIOR AS A SUBJECT OF PSYCHOLOGY

Annotation

The article is devoted to the formation of suicidal behavior as a subject of psychology. The article also discusses the phenomenon of suicide and its psychological nature, psychological conditions of suicidal behavior, factors leading to suicide, causes of suicide, life goals, crisis, issues such as its psychological impact on a person, achievements and shortcomings, suicide and youth, psychological approaches to the study of suicide, stress management skills and life optimism.

Key words: Suicide, age, youth, personality, stress, emotional stress, frustration, success, defeat, crisis, neurosis, psychological factors, extreme situations, psychological assistance, cognitive support, psychoprophylaxis.

Быстрые изменения, происходящие в нашей социальной и экономической жизни, развитие производственных отношений, научно-технический прогресс, глубокое проникновение его достижений в нашу повседневную жизнь, образ жизни людей, урбанизация - все это более физически и эмоционально для людей сегодня, чем когда-либо прежде обеспечивает напряжения. Люди испытывают эмоциональный стресс, длительную депрессию и состояние нервозности, что увеличивает их восприимчивость к различным стрессам и давлению. Поэтому, помимо глобальных достижений, которых мы добиваемся в наши дни, увеличивается количество случаев нервного истощения среди людей, а также таких неприятных событий, как самоубийства.

В основе этих проблем лежат больше психологические факторы, чем социально-экономические, правовые, медицинские: личностные характеристики людей, ценности, их мировоззрение, убеждения, отношение к жизни, смысл жизни для них, уровень самооценки, самооценка а характер его отношения к окружающим - лживый. Поэтому причину такого неприятного события, как самоубийство, следует искать, прежде всего, у человека, который эти события совершает, в его духовном мире. С этой точки зрения научное и практическое изучение психологических факторов суицида является очень важным вопросом.

По словам Г.Б.Шоумарова, непосредственные причины, толкнувшие человека на отказ от жизни, как правило, тесно связаны с его ближайшим окружением - семьей, родителями, друзьями. Главным звеном в решении вопроса «быть или не быть» является сам человек. От силы его личности зависит, как поведёт он себя в кризисном психическом состоянии, какой выбор сделает, столкнувшись с трудностями приспособления

к сложным жизненным ситуациям, и не сдастся ли он под влиянием длительных травмирующих психику обстоятельств[1,19]. Другой важный момент, связанный с проблемой самоубийства, - это временная перспектива. Поиск причин суицида нередко приводит в прошлое человека или общества, в котором он живёт, а неопределённость или безысходность будущего часто явный признак или причина стремления к самоубийству. Есть два вида самоубийств, прямым образом связанных с социальными причинами. В первом случае общество в определённых ситуациях как бы требует от своих членов самопожертвования, и эти социальные ожидания заложены в общественных нормах, правилах поведения и неписаных кодексов чести. Все это находит своё отражение и в системе воспитания, и в многочисленных произведениях искусства.

По словам А.Г. Амбрумовой Самоубийство в истории общества было также одним из способов выражения гнева, протеста против оскорбления, средством восстановления своей чести. Одним из сильнейших социальных факторов, определяющих уровень самоубийств и непосредственно связывающих прошлое, и настоящее в жизни общества является религия. Недаром в конце прошлого века В. Джемс в своём знаменитом эссе «Стоит ли жизнь того, чтобы жить?» пришёл к выводу, что одной из основ в борьбе за жизнь в истории общества являлась религиозная кара. Другим видом самоубийств, непосредственно связанным с социальными причинами, является тот случай, когда общественное положение какой-либо группы людей или конкретного индивида по независимым от них причинам настолько тяжело и невыносимо, что суицид становится одним из реальных путей избавления от страданий[2, 53].

В определение самоубийства, даваемого современными специалистами, входит не только намеренное лишение себя жизни, но и отказ от реальных возможностей избежать смерти в критической ситуации.

Проблема «отцов и детей» может быть, как никогда, остро стоит именно сегодня и от её решения зависит успех диалога между подростками и взрослыми, и ценность реальной помощи молодым. Пока что попытки взрослых наладить контакт с молодёжью зачастую сводятся к метаниям между анархистскими лозунгами «полную свободу молодёжи» и стародавними призывами «надо уважать и слушаться старших».

С другой стороны, ведь молодые являются поколением, которое находится в наилучшем положении в современной ситуации, так как имеет гораздо больше других потенциальных возможностей использовать преимущества». Так же доктор психологических наук А.В.Петровский в предисловии книги «Плюс – минус жизнь» писал: «Приходит хорошая знакомая, вся в слезах, и рассказывает: сын служит в армии – и вот: совершил попытку суицида, выпрыгнул в окно казармы – «дедовщина», еле спасли от смерти. Другой рассказ: девочка, несчастная любовь, записка с наказом: «Его на мои похороны не пускайте!» - и горсть таблеток. На поверхности проблемы пока остаются, главным образом, надрывающие душу факты, а не глубинные причины, да и не очень ясно, каковы средства предотвращения подобных прискорбных инцидентов.

Приходится различать проведение двух типов расследования причин суицида. Выяснение причин и обстоятельств данного конкретного случая и исследование некоторых общих оснований, которые приводят человека к мысли о необходимости безвременного уйти из жизни. Если нет за фактом самоубийства явных криминальных обстоятельств, то нет необходимости ворошить недавнее прошлое и выявлять, по чьей вине, к примеру, разбилась «любовная лодка». Другое дело – анализ социальных обстоятельств, которые провоцируют людей, толкая их на фатальный шаг. Важно понять, что сегодня в социальных обстоятельствах, в которые мы все включены, выступает причиной суицидальных намерений и поступков».

Согласно выводам Э.Дюркгейма «Самоубийство – это результат социально-психологической дезадаптации личности в условиях современного общества. Психологические кризисы возникают в результате интимных, семейно-личных, социальных и творческих конфликтов. Доминирует, как правило, одна причина. Но её подкармливает целый комплекс обстоятельств, во время которых и созревает столь страшная мысль. Толкает на самоубийство, прежде всего безысходность. Человек больше не может конструировать своё будущее. Ведь в душе у каждого имеется своего рода защита – конструкция своего будущего. Когда наступает кризис, такая защита не срабатывает. Это очень опасно. На жизненном пути возникает как бы глухая стена. Чтобы жить, её надо преодолеть, либо как-то обойти. Не всегда человек это может сделать сам, не всегда и обращается к кому-либо за помощью[3].

Так, по нашему мнению самоубийства встречаются среди людей разных типов. Эмоционально неустойчивые, неуравновешенные, с большими перепадами настроения могут оказаться у опасной черты. И бескомпромиссные, волевые, что называется «кремни», бывает, тоже ломаются, как дубы в грозу. Это бывает и хорошо подготовленная, созревшая идея, продуманная спокойно и холодно. Принципиальную роль имеет значимость ситуации для данной личности. Именно из-за различной значимости одни и те же типы личности в сходных ситуациях дают совершенно различную реакцию. Именно на этих реакциях и лежит ответственность за экстремальное поведение человека, приводящее к самоубийству.

Многие отечественные учёные пришли к выводу, что причины суицида лежат не только в эмоциональном и душевном состоянии человека, но и окружающем их мире. З.Фрейд, знаменитый австрийский психолог, психиатр и невролог, основатель психоаналитической школы, не только разработал теорию гнева, обращённого против собственного «Я», но и обратил внимание на следующие аспекты проблемы: вину за пожелание смерти другим, отождествление с родителем, покончившим с собой, неспособность отказать от желаемого, самоубийство, как месть или бегство, суицид, как инстинкт смерти.

В связи с этим З. Фрейд пишет в своей работе: «Враждебные импульсы против родителей (желание их смерти) также являются существенной частью неврозов.... Они вытесняются, когда преобладает жалость к родителям во время их болезни или смерти. В этом случае, одним из проявлений скорби становится самообвинение в их смерти». З.Фрейд вполне осознавал, что в условиях сексуальной фрустрации люди способны обратиться к смерти. «Человек сходит с ума, когда влюблён». Сходство двух ситуаций – очень сильной влюблённости и самоубийства – состоит в том, что Это оказывается переполненным объектом. В своей ранней теории он противопоставляет требования любви и самосохранения, последовательно утверждая, что любовь является опасной[4].

В первом подробном описании клинического случая З. Фрейд привёл фрагменты анализа восемнадцатилетней больной истерией, которую назвал Дорой. Она вынудила родителей пойти на лечение, написав письмо, в котором прощалась с ними, поскольку больше не могла выносить своей жизни, и оставив его на самом видном месте. Когда надежды Фрейда на успех лечения достигли высшей точки, она внезапно отказалась от дальнейшего анализа. В своей семье Дора была не первой, кто начал говорить о самоубийстве. Однажды, ее отец рассказал историю. Однажды, чувствуя себя очень несчастным, он решил уйти в лес и покончить с собой. Но его подруга, Фрау К. сумела понять его состояние, пошла следом и уговорила остаться в живых ради семьи. Дора не верила этому рассказу. Дело в том, говорила она, что их застали в лесу во время любовного свидания, и отец придумал сказочку о самоубийстве для объяснения randevu.

Из этого случая мы узнаем о самоубийстве как коммуникации, средстве привлечения внимания, крике о помощи, способе мести и частичной идентификации, в данном случае с отцом. Кроме того, в поведении Доры косвенно видна глубинная тема садизма и

агрессии; возможно, она поступала в отношении других людей, включая Фрейда, как, по ее мнению, они вели себя с ней. Не следует полагать, что саморазрушение является редким явлением, в определенной степени эта тенденция присутствует у гораздо большего числа людей по сравнению с теми, кто воплощает ее в жизнь. Как правило, нанесение самоповреждений представляет собой компромисс между этим инстинктом и противодействующими силами и в случае осуществления самоубийства оказывается, что суицидальная склонность присутствовала уже давно, проявляясь с меньшей силой или в виде бессознательной и вытесняемой тенденции. Даже осознанное намерение совершить самоубийство осуществляется не сразу, а после выбора времени, способа и возможности; кроме того, бессознательное намерение не приводится в исполнение до его провокации усугубляющим фактором, играющим роль причины, отвлекающим на себя защитные механизмы человека и освобождающим намерение от их давления.

Можно сказать что, садизм и ничто иное разрешает загадку тенденции к самоубийству, которая делает меланхолию столь интересной для специалистов и опасной в жизни. Любовь Эго к себе, первичное состояние, с которого, как мы полагаем, берет начало инстинктивная жизнь, является огромной. Количество нарциссического либидо, освобождение которого при угрозе жизни вызывает у человека ужас, поистине необъятно. Поэтому непонятно, каким образом Эго соглашается на саморазрушение. Давно известна истина, что ни один невротик не станет лелеять мысли о самоубийстве, если они не являются обращенными против себя побуждениями к убийству других; однако пока не удалось найти объяснение, какое взаимодействие сил способно привести эту задачу в исполнение. Анализ меланхолии показал, что Эго в состоянии убить себя лишь в случае, если Эго способно направить против себя враждебность, относящуюся к объекту и являющуюся его исходной реакцией на объекты внешнего мира. Таким образом, путем регрессии до нарциссического выбора объекта Эго действительно удается избавиться от объекта, который, однако, оказывается сильнее его. Эго оказывается переполненным объектом в двух противоположных ситуациях - необычайной влюбленности и самоубийства, хотя и совершенно по-разному.

Согласно выводам В.Д.Мендильевича, "может быть, никто не способен изыскать необходимое для самоубийства количество психической энергии, если

не будут соблюдены следующие условия: во-первых, совершая данный акт, человек, одновременно убивает объект, с которым идентифицировался и, во-вторых, он обращает на себя желание смерти, направленное другому. Постоянное выявление бессознательных желаний смерти у лиц, совершавших суицидальные попытки, не должно особенно удивлять, поскольку бессознательное любого человека в достаточной мере наполнено желаниями смерти, даже в отношении тех, кого он любит" [5].

По нашему мнению, как правило, важнейшей из приведенных мыслей является открытие, что самоубийство порождается взаимодействием нескольких мотивов. При этом особо подчеркивается расщепление Эго и идентификация. Суицидальное действие объясняется как отыгрывание расщепленным Эго идентификации с матерью, родившей брата. Упоминается убийственный взгляд, брошенный на девушку отцом. Косвенно затрагивается тема смерти и возрождения. Отмечаются последствия суицидального акта как сообщения, изменившего окружающие условия. Обращается внимание на эротические и мазохистические элементы суицидальной попытки. В качестве источника энергии, необходимой для самоубийства, упоминаются желания смерти других, хотя они не присущи только суицидентам и являющиеся типичными для всех людей. А.Н.Корнетов отметить, что люди справляются с опасными инстинктами смерти разными путями отчасти они обезвреживаются путем слияния с эротическими компонентами, частично они отводятся во внешний мир в форме агрессии, но в значительной степени беспрепятственно продолжают свою внутреннюю работу[6].

Анализируемые подходы отражают причины и последствия самой проблемы самоубийства, и первая исследовательская работа над ней связана с учением З. Фрейда. Однако в минуты размышлений мы задаем вопрос, не являлось ли роковым прозрением зловещее соответствие, установленное Фрейдом между самоубийством и войной. З. Фрейд прекрасно понимал различие между философскими размышлениями об общих причинах человеческих страданий и требованиях практической жизни, связанными с осуществлением определенных действий для их облегчения.

Таким образом, психологические аспекты проблемы самоубийства считаются комплексным исследованием, и вполне вероятно, что его изучение послужит предотвращению многих неблагоприятных событий.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Шоумаров Г.Б., Сагинов Н.А., Кадыров У.Д., Палуанова З.Д. Исследование самоубийств: проблемы и решения / Методическое пособие. Научно-исследовательский институт «Махалла ва Оила» Министерства махалли и поддержки семьи Республики Узбекистан. - Ташкент: «Илм-зиё-заковат», 2020. -144 с.
2. Амбрумова А.Г. Пути и становление отечественной суицидологии / А.Г. Амбрумова // Социальная и клиническая психиатрия. 1995. - №4. - С. 53-59.
3. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. - М., 1994. - 195 с.
4. Зигмунд Фрейд и психоанализ в России: учеб.-метод. пособие / Рос. Акад. образования, Моск. психол.-соц. ин-т. - М.; Воронеж: МОДЭК, 2000. - 528 с.
5. Мендильевич В.Д. Психология девиантного поведения: Учебн. пособие / В.Д. Мендильевич. -М.: МЕДпресс, 2001. - 432 с.
6. Корнетов А.Н. Суицидальное поведение в подростково юнешеском возрасте // Социальная и клиническая психиатрия. М.-1999. - №2. -С 75-88.

Ғофир АМАНОВ,
Гулистон давлат университети
“MF, MA ва XT” кафедраси ўқитувчиси
E-mail: mannur_25@mail.ru

ГулДУ доценти, с.ф.б.ф.д. (Phd) Аллаяров О.Э. тақризи асосида

TRANSFORMATION AND ANALYSIS OF SOCIALIZATION PROCESSES

Abstract

Socialization is the process by which a person assimilates a system of knowledge, norms, and values that enables him to live in a society. Socialization can also be studied as a process of assimilation of human culture by man, especially national cultural traditions. This article presents philosophical views on socialization, as well as issues of spiritual life and development of our society, as well as the improvement of social life, as well as complex mechanisms of socialization. Spiritual, socio-cultural, philosophical interpretation and structural-functional analysis of this mechanism. The relationship between society and the individual is analyzed socio-philosophically.

Key words: Individual, Socialization, Person, Psychogenetic, Mental-Conceptual, Social Adaptation, Cultural Environment, Pluralism.

ТРАНСФОРМАЦИЯ И АНАЛИЗ ПРОЦЕССОВ СОЦИАЛИЗАЦИИ

Аннотация

Социализация – это процесс усвоения человеком системы знаний, норм и ценностей, которые позволяют ему жить в обществе. Социализацию можно также рассматривать как процесс усвоения человеком культуры личности, особенно национальных культурных традиций. В статье представлены философские взгляды на социализацию, а также вопросы духовной жизни и развития нашего общества, а также улучшения общественной жизни, а также сложные механизмы процесса социализации. Взаимоотношения общества и личности анализируются социально-философски.

Ключевые слова: личность, социализация, личность, психогенетика, ментально-концептуальная, социальная адаптация, культурная среда, плюрализм.

ИЖТИМОЙЛАШУВ ЖАРАЁНЛАР ТАДРИЖИ ВА ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Ижтимоийлашув-инсон томонидан жамиятда ҳаёт кечириш имконинини берувчи билимлар, нормалар ва қадриятлар тизимининг ўзлаштирилиш жараёнидир. Ижтимоийлашув инсон томонидан кишилиқ маданиятининг, хусусан миллий маданият анъаналарининг ўзлаштириб борилиши жараёни сифатида ҳам тадқиқ этилиши мумкин. Ушбу мақолада ижтимоийлашувга доир фалсафий қарашлар, ҳамда жамиятимизнинг маънавий ҳаёти ва тараққиёти қолаверса ижтимоий ҳаётни соғломлаштириш масалалари, ҳамда ижтимоийлашув жараён мураккаб механизмлари келтириб ўтилган. Ушбу механизмнинг руҳий, ижтимоий-маданий, фалсафий талқини ва таркибий-функционал таҳлили тадқиқ этилган. Жамият ва шахс орасидаги муносабатлар ижтимоий-фалсафий таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Индивид, ижтимоийлашув, шахс, психогенетик, ақлий-концептуал, ижтимоий мослашув, маданий муҳит, плюрализм.

Кириш. “Ижтимоийлашув” атамаси кўп маъноли бўлиб, кўпгина муаллифлар томонидан берилган таърифлар, унчалик ҳам мос келмайди. Мазкур атаманинг тарихи турли хил манбаларда ҳар хил кўринишда келтирилган. Масалан, Е.Ю. Антюхова Г.Зиммелнинг асарларида марказий тушунчалардан бири бўлган Vergellshaftung-немис тилидаги атама сифатида пайдо бўлган деб ҳисоблайди. ушбу таржима тўғри бўлганми ёки йўқми-муҳим эмас, энг асосийси бу тушунча 1937 йилда нашр этилган Сазерленд Вудворднинг “Социология фанидан дарслик”да фўлланилиб, мумтоз социологиянинг асосий мунозара объектига айланди [1]. Аммо Е.Б. Шестопаль фикрича биринчи бор ижтимоийлашув тушунчаси илмий муомалага Америкалик социолог Ф.Гидденс ва француз социопсихологилари томонидан XIX аср охирида киритилган экан [2]. Кейинчалик бу тушунча назарий тушунча сифатида расмий маъно олиб, америка социологияси уюшмаси рўйхатида киритилди. Ижтимоийлашув жараёнининг

тушунчасини англаш учун инсон табиатини тўлиқ таҳлил этиш лозим бўлади. Бизга маълумки инсон ижтимоий мавжудот ҳисобланади. Ҳар ҳолда Э.Фромм томонидан айtilган икки қоидага ҳеч ким шубҳа қилмас керак: Бу “Ўз моҳиятига кўра инсоний мавжудотлар бир-бирига ўхшаш. Биз барчамиз-яхлитликнинг қисми: биз ҳаммамиз моҳиятимизга кўра Бирмиз, лекин шунга қарамай ичимизда ҳар биримиз-қайтарилмас, ноёб мавжудотмиз. Ушбу қарама-қаршилик бизнинг бошқа инсонлар билан мулоқотларимизда қайтарилиб турилади” [3]. Инсон фаолияти, инсоният тарихий тараққиёти ўз-ўзидан ижтимоий тараққиёт ҳисобланади. Жамият, ижтимоий муносабатлар унинг инсон сифатида шаклланишига олиб келган. Инсон – жамиятлашган (ижтимоийлашган) одам. Ундаги барча ҳислатлар, фазилятлар тарихий тараққиёт туфайли вужудга келган. Индивид ўзига хос ҳислатлари билан бошқалардан фарқланадиган, алоҳида олинган одам. Индивиднинг ўзига хос ҳислатларига, унинг табиати,

рухий ҳолати (ҳарактери, темпераменти, ҳаёлот, хотираси), ўзига хос фикрлаш тарзи киради. Индивидуалнинг ўзигагина хос хислатлари – индивидуаллик тушунчасида ифодаланади. Индивидуаллик: одамнинг бошқалардан фарқи, фақат ўзигагина хос хислатлари, хусусиятлари, у инсонга хос қобилиятлар, талантда намоён бўлади. Индивидуаллик ҳар бир инсоннинг ҳаёти, турмуш тарзи, унинг фаолиятининг барча соҳаларига тааллуқли. Индивидуаллик алоҳида олинган инсоннинг аниқ хатти-ҳаракатлари, малакаси, лаёқати, одат ва кўникмаларини ифодалайди. Айни вақтда индивидуаллик инсондаги бетакрорликдир [4].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Шахс тушунчасида инсоннинг жамиятдаги ўрни, бажарадиган вазифалари ифодаланади. Ҳар бир шахс – инсон, лекин ҳар бир инсонни шахс, деб атаётганимиз. Шахс ўзига хос ижтимоий хислатларга эга бўлган, қобилияти, онглилиги, меҳнат ва ижтимоий-сиёсий фаоллиги билан жамиятга таъсир кўрсатадиган одам. Шахс яхлитликни ташкил этувчи жамиятнинг алоҳида бўлаги, унда жамиятда мавжуд бўлган барча ижтимоий муносабатлар жамулжам. Жамият ва шахс орасидаги муносабат мураккаб ҳарактерга эга бўлиб, бу жараён жамиятнинг инсонга ва инсоннинг жамиятга таъсирида намоён бўлади. Инсоннинг ижтимоийлашуви, ижтимоий жараёнларни фалсафанинг Ижтимоий фалсафа соҳаси ўрганади. Инсонлар турли фаолиятлари жараёнида ўз ҳаётлари учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматларни, маънавий ва ижтимоий муҳитни яратадилар ва бу жараёнда ўзаро турли муносабатлар ўрнатадилар. Булар ишлаб чиқариш, сиёсий, ахлоқий, оилавий ва бошқа ижтимоий муносабатлардир. Зеро машҳур мутафаккир Аристотель инсоннинг моҳиятини изоҳлаганда [5], уни “сиёсий мавжудот” деб атаган эди. унга худди ижтимоийлашган мавжудот сифатида эмас, балки уни улғайган шахснинг ажралмас тавсифи бўлган фуқаролик сифатларига эгаллик қилувчи мавжудот деб қараган [6]. Жамият эса ўзаро ижтимоий муносабатларда бўлган инсонлардан ташкил топади. Инсонларнинг турли фаолияти улар ижтимоий ҳаётининг асосий мазмунини ташкил этади ва жамият тараққиётини белгилайди. Ижтимоий фалсафа соҳасидаги плюрализм ижобий аҳамиятга эга, чунки у ижтимоий ҳаётдаги ҳодисаларни талқин қилишдаги бирёқламаликдан воз кечишга, тарихий жараёндаги моддийлик ва маънавийликнинг ўзаро алоқасини чуқурроқ таҳлил қилишга имкон беради.

Таъкидот методологияси. Ижтимоийлашув – инсон томонидан жамиятда ҳаёт кечириш имконинини берувчи билимлар, нормалар ва қадриятлар тизимининг ўзлаштирилиши жараёни. Ижтимоийлашувнинг фалсафий талқинига ижтимоий психология асосчиси Г. Тард пойдевор яратган. Шунингдек ижтимоийлашув муаммолари З. Фрейднинг классик психоанализида, Т. Парсоннинг таркибий-функционал таҳлилида тадқиқ этилган. Ҳамда М.Хабармас ижтимоийлашувни инсоннинг ўзи учун янги бўлган қадриятларни ўзлаштириш жараёни сифатида таҳлил этадилар [7]. Ижтимоийлашув инсон томонидан кишилик маданиятининг, хусусан миллий маданият анъаналарининг ўзлаштириб борилиши жараёни сифатида ҳам тадқиқ этилиши мумкин. Маданий муҳитга мослашиш жараёни сифатида ижтимоийлашув инсоннинг бутун умрида давом этади, бироқ бу жараён боланинг икки ёшдан

олти ёшгача бўлган даврида бошланади. Мазкур даврда бола маданий қадриятларни ўрганиш жараёнидан узиб қўйилса, ижтимоийлашув жараёни тўхтаб қолади. Инсоннинг маданий анъаналарни ўзлаштириш жараёни унинг индивидуаллигининг шаклланиши билан ҳамохангдир. Шу боис ижтимоийлашув жараёнининг интиҳосда шахс тарихий типининг индивидуал вариантлари юзага келади [8].

Ижтимоийлашув жараён мураккаб механизмга эга. Ушбу механизмнинг рухий ва ижтимоий-маданий жиҳатлари мавжуд. Бу жараённинг рухий механизми индивид томонидан маълум бир ижтимоий ролларнинг қабул қилиниши ёки қабул қилинмаслигида намоён бўлади. Ижтимоийлашув жараёни ўз босқичларига эга. Бу босқичларни аниқлашда турли ёндашувлар асос қилиб олинади. Америкалик файласуф, социолог, Жорж Миднинг онтогенетик ёндашуви индивидуал ижтимоийлашув жараёнларини белгилаб беради. Унинг фикрига кўра бу босқич қуйдагилардан иборат:

1. Психогенетик босқичда индивид ўз эҳтиёжларини қондиришни ўрганади.
2. Символик босқичда индивиднинг символлари (образлари, идеаллари, мўлжаллари) шаклланади;
3. Ақлий-концептуал босқичда индивид символлари системаси унинг фаолиятини бошқарувчи механизмга айланади.

Ижтимоийлашувнинг ижтимоий функциялари қуйдагилардан иборат:

1. Ижтимоий-тарихий жараён субъектини шакллантиради;
2. Маданият ва цивилизация тараққиётда ворисийликни таъминлайди;
3. Индивидни ижтимоий муҳитга мослаштириш орқали жамиятнинг тўқнашувларсиз тараққий этишига замин яратади [9].

Инсоннинг ижтимоийлашувида ижтимоий мослашув жараёни рўй беради. Ижтимоий мослашув – индивиднинг ижтимоий муҳитга доимий фаол мослашиш жараёни ва бу жараённинг натижаси. Ижтимоий мослашув узлуксиз хусусиятга эга эканлигига қарамадан, уни, одатда, индивиднинг ўз фаолиятини ва ўзини ўраб турган ижтимоий даврасини тубдан ўзгартириш давлари билан боғлайдилар. Мослашиш жараёнининг ижтимоий муҳитга фаол таъсир этиш кўриниши ва муҳитдаги мақсад ва қадриятларни келишувчанлик билан, пассив қабул қилиш кўриниши бўлади [10].

Ижтимоий мослашувнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан индивид ўзини ва ўзи-нинг ижтимоий алоқаларини қанчалик ўхшаш (адекват) англашига боғлиқ. Ўзи тўғрисидаги ижтимоий тасаввурнинг нотўғрилиги ёки етарлича эмаслиги ижтимоий мослашувнинг бузилишига олиб келади, бу ҳолат (воқелик) нинг энг аянчли кўриниши аутизм (индивиднинг атрофдагилар билан мулоқот қилишдан қочиб, ўзининг ички кечинмалари дунёсига ғарқ бўлиши)дир. Муҳитга шахснинг киришиб кетиши унинг хулқи, фаолияти, муомаласи орқали содир бўлса мослашишнинг мукамаллиги вужудга келади. Шахснинг катта ёки кичик гуруҳлар муҳитига мослашиши ишлаб чиқариш самарадорлигини оширади, таълим-тарбия жараёнини яхшилашга ёрдам беради. Ижтимоий жараёнлар тарихий тараққиёти ижтимоий тузумларда ўз ифодасини опади. Ижтимоий тузум жамиятда қандай ижтимоий муносабатлар амал қилишини акс

эттиради. Марксистик концепцияда ижтимоий тузум ва ижтимоий жараёнлар тушунчаси формациялар нуктаи назаридан талқин этилиб, ҳар бир ижтимоий-иқтисодий формацияга мос келувчи тузум қарор топиши ҳақидаги ғоя илгари сурилган ва ўта сиёсийлаштирилиб, у синфий кураш нуктаи назаридан тушунтирилган. Ижтимоий муносабатлар қанчалик ривожланган бўлса, ишлаб чиқариш, техника ва технология ҳам шунчалик ривожланган бўлади, бу эса, ўз навбатида, ижтимоий тараққиётнинг юксалиш даражасини белгилайди. Ижтимоий тузум ва жараёнларнинг равнақи ижтимоий муносабатларнинг ривожланишига боғлиқ бўлса, жамиятнинг ҳолати ундаги ижтимоий муносабатлар тизимига боғлиқдир. Шунинг ҳам алоҳида қайд этиш лозимки шахснинг ижтимоийлашувида жамиятдаги мафкуравий жараёнларнинг аҳамияти катта. Сиёсий, иқтисодий, ижтимоий эркинликлар шароитида жамиятда мафкуравий бўшлиқнинг юзага келиши шахснинг ижтимоий мослашувига ижобий эмас, аксинча салбий таъсир кўрсатиши табиий. Мақсад ва тараққиёт йўли аниқ бўлган жамиятда субъектларнинг ижтимоийлашуви фаолроқ амалга ошади. Мафкура, шу жумладан тарбиявий жараёнлар

инсоннинг ички руҳий ҳолатига, маънавий дунёсига, манфаатлари ва интилишларига таъсир этган ҳолдагина унинг ижтимоийлашувида муаян аҳамият касб этиши мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида шунинг таъкидлашимиз мумкинки, жамоатчилик муносабатларининг субъекти сифатида инсон ижтимоий тажрибани ўзлаштириб боради, унинг фаол иштирокисиз ижтимоийлашувни тасаввур этиб бўлмайди. Хусусан ёшлар ижтимоийлашувида аجدодлардан қолган мерос ва қадриятларни ворисийлик принциплари орқали мустаҳкамлай олиши билан ҳам миллийликни сақлаб қолувчи кучдир. Ёшларнинг мамлакатимиздаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ислохотларни амалга ошириш жараёнларига жалб этилиши, ёшларда шубҳасиз равишда мустаҳкам фуқаролик позициясини шакллантиради. Жамиятнинг янги ижтимоий муносабатларга ўтиши қўп жиҳатдан ёшлар ҳаракатининг қандай ва қай даражада қўллаб-қувватланишига боғлиқ. Зеро, фақат маънавий соғлом ва ижтимоий жиҳатдан муносиб авлодгина Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, илмий-техникавий ривожланишининг узлуксиз жараёнини таъминлаши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Акрамов Х. "Фалсафа ва ижтимоий тараққиёт" Конференция материаллари -Т:2014.-Б.151.
2. Шестопаль Е.Б. Личность и политика.М.,1988.
3. Фромм Э. Здоровое общество.М.,1953
4. Юсупов Э. Фалсафа. – Т.Шарқ. 1999 . 283-284 бетлар.
5. Аристотель.Политика.Ахлокий кабир.Т.:”Янги аср авлоди”,2004.
6. Политология.Учебное пособие.-М.:знание,1997.-224 с.
7. Политология.Учебник для ВУЗов.-М.:Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-М),2001.-392 с.
8. Чориев А. Инсон фалсафаси –Т.Шарқ. 2002, 59-б.
9. Гидденс. Э.Социология. Т. Шарқ.2002, 79-б.
10. Крапивенский . С.Э.Социальная философия.–М. ЮНИТИ.2005.

УДК: 37М (А-97)

Шохрухбек АЧИЛОВ,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
Таълим ва тарбия назарияси ва методика кафедраси таянч докторанти
E-mail: Achilovshoxruh328@gmail.com

ТТА доценти, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Жўраев А.Х. тақризи асосида

ОТ СЎЗ ТРАНСПОЗИЦИЯСИНИ ИФОДАЛАШДА МАДАНИЯТЛАРАРО МУЛОҚОТНИНГ АЙРИМ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Транспозицияни от, равиш ва сифат сўзлар орқали ифода этиш асосан жонли сўзлашув нутқида хос бўлиб, ўз эмоционал-экспрессивлиги билан ажралиб туради. Умуман олганда, сўзловчи қанчалик ҳаяжонланган бўлса, унинг нутқи шунчалик тартибсиз яратилади ҳамда унинг хоҳиш-истаги мужассамлашган гапнинг ўлчами ҳам қисқароқ бўлади. Ўз навбатида гапнинг ўлчами ундаги транспозициянинг натижаси жиҳатига таъсир қилади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, испан тили манзарасида транспозицияни ифодалашда махсус сўз ва феъл шакллари билан бир қаторда оҳанг ҳам муҳим роль ўйнайди. Айнан оҳангнинг интенсивлиги натижасида, бир томондан илтимос ундови ўтинч тусини олса, иккинчи томондан адресантнинг адресатга муносабати ҳақидаги фикр мулоҳазалар келтириб ўтилган бўлиб, улар турлича назариялар, концепциялар, ёндашишлар, позициялар, йўналишларга асосланган ҳолда тадқиқ қилинган илмий мулоҳазалар келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: от сўз транспозиция, адресант, транспозиция категорияси, эмоция, семантик транспозиция, отлашув, сифатлашув, ҳис-ҳаёжон, ундов, коммуникатив категория.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ ПРИ ВЫРАЖЕНИИ ТРАНСПОЗИЦИИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

Аннотация

Выражение транспозиции через существительные, местоимения и прилагательные в основном характерно для живой речи и характеризуется ее эмоциональной выразительностью. В целом, чем больше волнуется оратор, тем более хаотичным будет его речь и тем короче размер предложения, в котором сосредоточены его желания. В свою очередь, размер предложения влияет на результат перестановки в нем. Следует отметить, что наряду с особыми формами слов и глаголов, тон также играет важную роль в выражении транспозиции в испанском пейзаже. В результате интенсивности одного и того же тона, с одной стороны, если произносится восклицательный звук, с другой стороны, были упомянуты мысленные фразы, связанные с отношением адресанта к адресату, и они были изучены на основе различных теорий, концепций, подходов, позиций, направлений.

Ключевые слова: транспозиция существительных, адресант, категория транспозиции, эмоция, семантическая транспозиция, существительное, прилагательное, эмоциональная, восклицательная, коммуникативная категория.

SOME FEATURES OF CROSS-CULTURAL COMMUNICATION IN THE EXPRESSION OF THE TRANSPOSITION OF NOUNS

Abstract

The expression of transposition through nouns, pronouns, and adjectives is mainly characteristic of living speech and is characterized by its emotional expressiveness. In general, the more excited the speaker is, the more chaotic his speech will be and the shorter the sentence size in which his desires are concentrated. In turn, the size of the sentence affects the result of the permutation in it. It should be noted that along with the special forms of words and verbs, tone also plays an important role in the expression of transposition in the Spanish landscape. As a result of the intensity of the same tone, on the one hand, if an exclamation sound is pronounced, on the other hand, mental phrases related to the relationship of the addressee to the addressee were mentioned, and they were studied on the basis of various theories, concepts, approaches, positions, directions.

Key words: noun transposition, addressee, category of transposition, emotion, semantic transposition, noun, adjective, emotional, exclamation, communicative category.

Кириш. Дунё тилшунослигида от сўз туркуми ва уни таснифлаш масаласига бағишланган изланишлар кўлами кенгаймоқда, қардош бўлмаган тиллардаги от сўз туркумлари орасидаги ўрни, хусусиятлари, ифодаланиши, от турларининг шакллари, маънолари, морфологик категориялари, қўлланилиши ва унинг ўзига хос жиҳатларини тадқиқ этишда янгича ёндашувлар кўплаб тилшуносларнинг эътиборини ўзига жалб этиб, илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Шунини ҳам

таъкидлаш жоизки, олиб борилган изланишларнинг аксарияти фақат бир тил учун хос бўлиб, от турлари чоғиштирма аспектда чуқур ўрганилмаган ва от турларининг грамматик жиҳатдан илмий таснифи ишлаб чиқилмаган. Бу эса от сўз транспозицияси турларини аниқлашда грамматик ҳодисаларнинг лексик бирликлар ва уларнинг турлари билан бевосита алоқадорлигини тадқиқ этишни тақозо этади.

Жаҳон тилшунослигида транспозиция жараёни-ни ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бунда албатта нутқий фаолиятнинг парадигмасига, яъни тилнинг семантик томонига, бутун мулоқотнинг маъно тизимига алоҳида тўхталинмоқда. Инсоннинг хулқ-атворини мунтазам равишда тартибга солиб туриш, ўзаро фикр алмашиш орқали иш-ҳаракатга ундаш, мурожаат қилиш орқали амалга оширилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Транспозиция категориясининг тилшуносликда мустаҳкам семантик майдонни эгаллаши даврлар ўтиши билан ўзгариб, такомиллашиб бораётгани ҳеч кимга сир эмас. Турли тизимли тилларда транспозицияни ифодаловчи тил бирликларининг ифодаланиш жиҳатлари, миллий-маданий хусусиятлари ва уларнинг ўзаро ўхшаш, фарқли томонларини аниқлаш, уни имкон қадар ёритиб бериш борасида қилинаётган тадқиқотларнинг зарурлиги аҳамиятга моликдир. Ю.Д. Апресяннинг гувоҳлик беришича, муайян бир туркумга мансуб сўзнинг ўз луғавий маъносини сақлаган ҳолда, иккинчи бир туркумга хос вазифада қўлланишига оид дастлабки изланишлар О.Есперсен, Л.Теньер томонидан олиб борилган ва бу ҳодиса “синтактик транспозиция” деб номланган (Ю.Д.Апресян. 1974:316). Ушбу ҳодисанинг муфассал тавсифи эса Ш.Балли томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, таранспозициянинг семантик ва функционал тиллари ушбу олим томонидан фарқланган. Унга кўра, актуал бирликларнинг ўз семантик хусусиятини сақлаган ҳолда бошқа бир грамматик вазифага хосланиши орқали функционал транспозиция, сўз туркумларига хос бирламчи вазифанинг янги луғавий маъно ҳосил бўлиши билан бирга ўзгариши орқали эса семантик транспозиция ўз аксини топади (Ш.Балли. 1955:138-143).

Бу борада тил тизимининг асосий лексик бирлиги бўлмиш транспозиция тушунчаси жаҳон тилшунослигида ўхшашлик ва ўзига хослиги билан ажралиб туриши. Ўхшашлиги транспозиция категория сифатида қаралиши бўлса, ўзига хослиги испан тилшунослигида транспозиция тушунчасининг омонимик маъноларда, жумладан, транспозиция- категория ҳамда инсоннинг эмоциясини ифодаловчи имконият даража-сида қўлланилиши ҳисобланади.

Мулоқот жараёнида инсон ҳис-ҳаёжони, талаб ва буйруғи сингари эмоционал ҳолатларни ифода этиши, ҳаракатни бажаришга чақириш учун хизмат қилиши транспозиция ходисаси дейилади. Адресант адресатни ўз ундови орқали бирор бир ишни бошлашга, тўхтатишга ёки давом эттиришга йўнал-тириши каби ходисалар ҳам ўз навбатида транспозиция категориясига тегишлидир. Бунда ундовни ифодаловчи тил бирликларининг лисоний, прагматик, лингво-маданий каби хусусиятлари алоҳида ўрин эгаллаши ҳақидаги муҳим жиҳатларини назарий ҳамда амалий тарзда кенг ёритиб берилиши янада долзарб ҳисоб-ланади. Транспозиция категорияси бир нечта жаҳон лингвистлари томонидан морфологик ва синтактик сўз яшашнинг бир тури сифатида ўз мулоҳазаларини билдирадилар. Ўз навбатида бу жараён бирламчи ташқи шакл сақланган ҳолда янги тил бирликларининг пайдо бўлиши билан юзага келади. Бундан ташқари тилшуносликда янги тил бирликларининг вужудга келиши, яъни транспозиция категорияси субстантиваци-я- отлашув, адъективация-сифатлашув, эллипсис каби терминлар билан ҳам ифодаланиши таъкидлаб

ўтилган (Ш.Балли, Ю.С.Степанов, В.С.Виноградов ва бошқалар).

От сўз транспозицияси, унинг турлари, ясаилиши ва грамматик категориялари ҳақидаги муҳим маълумотлар даставвал Ю.С.Степанов., А.А.Потебня., А.И.Смирницкий., И. Кўчкортоев., Ҳ.Неъматов., А.Ҳожиев., Кубрякова С.Е., Курилович Е., Махмудов Н., Нурмонов А., Т. Ганиев., Неъматов Ҳ., Асадов Т., Ширинова Н., Никитевич В.М., Ю.С.Степанов., Е.Курилович., М.И.Мирзахидова дарсликларида ва илмий ишларида ёритилган.

От сўз транспозицияси соҳасига доир амалга оширилган қўплаб тадқиқотларда эътиборга молик қатор назарий мушоҳадалар келтирилган, бироқ от сўз транспозицияси турларининг методик жиҳатдан илмий таснифи етарли даражада ишлаб чиқилмаган ва уларни белгилашда лексика билан грамматика ўртасидаги алоқадорлик инobatта олинмаган.

Хусусан, шу вақтга қадар филолог талабаларга лексик транспозиция асосида испан тили оғзаки нутқи-ни ўргатиш тадқиқ этилмаган.

От сўз транспозицияси соҳаси ҳақида хорижда Bachman L., Teresa Servera Mata., Hymes D., Jack C., Richards., C.K.Ogden., Кортес де Моралес., Мария Тереса., [9, 35, 32, 62, 67, 109] Charles Bally., Lucien Tenier., G. Marchand., O. Espersen., A. Seshe., A. Freydi. каби олимлар илмий тадқиқот ишларини олиб боришган.

Тадқиқот методологияси. Испан ва ўзбек тилларида лексика билан грамматика ўртасидаги алоқадорликни инobatта олган ҳолда от сўз транс-позицияси турларини аниқлаш ва филолог талабаларга лексик транспозиция орқали испан тили оғзаки нутқи-га ўргатишга қаратилган назарий асосланган ва тажриба орқали исботланган амалий методикасини ишлаб чиқишдан иборат бўлади. Талабаларнинг нутқ фаолиятида мулоқот сифатини яхшилаш билан боғлиқ жараёнларни ўрганиб чиқиш, матнлар тузиш, соҳага оид луғатлар устида олиб борилаётган ишларни шакллантириш муаммолари илмий тадқиқот ишини тақозо этади.

Мулоқот жараёнида инсон ҳис-ҳаёжони, талаб ва буйруғи сингари эмоционал ҳолатларни ифода этиш, ҳаракатни бажаришга чақириш учун хизмат қилади. Адресант адресатни ўз ундови орқали бирор бир ишни бошлашга, тўхтатишга ёки давом эттиришга йўнал-тиради. Бунда ундовни ифодаловчи тил бирликлари-нинг лисоний, прагматик, лингвомаданий каби хусусиятлари алоҳида ўрин эгаллайди. Масалан:

Prefiere que traten bien a los trabajadores que cobrar mucho dinero.

Hasta el momento actual, las horas extra en su empresa se las pagaban normalmente.

Таҳлил ва натижалар. Транспозиция модаллик категорияси негизида шаклланиб, бир қанча маълумот-ларни умумий ундов семаси остида бирлаштирилганлиги сабабли ва у мураккаб бир бутуннинг таркибий қисми сифатида адресатни бирор –бир иш-ҳаракатга ундаса ҳам, бир-бирини кесиб ўтмаслиги, тақорламаслиги ва ўзига хос ундаш моҳиятига эгаллиги бонс тилшунос олимлар томонидан мустақил категория деб ажратила-ди.

Транспозиция тушунчаси жаҳон тилшунослиги-да ўхшашлик ва ўзига хослиги билан ажралиб туради. Ўхшашлиги транспозиция категория сифатида

каралиши бўлса, ўзига хослиги испан тилшунослигида транспозиция тушунчасининг омонимик маъноларда, жумладан, транспозиция- категория ҳамда инсоннинг эмоциясини ифодаловчи имконият даражасида қўлланилишидир. Масалан:

Fue entonces cuando decidi que era yo quien debia controlar mi vida.

Para las empresas somos simples numeros con los que conseguir aumentar las ganancias.

В.С.Виноградовнинг фикрича, транспозицияни амалга оширишда тингловчининг хоҳиш-истагига сўзловчи ўз таъсир кучини ўтказиши мумкин. Аммо унинг ички кечинмалари бундан мустаснодир. Транспозиция коммуникатив категория сифатида тушунилади ва адресантнинг адресатга бўлган муносабатини англатади.

Транспозицияни ифодаловчи тил бирликларининг маданий хусусиятларини тадқиқ этишда маданият, менталитет, дунё ва оламнинг лисоний манзараси каби атамалар алоҳида аҳамият касб этади.

Тил фақат коммуникация манбаи бўлибгина қолмай, ҳаётдаги муносабатда ҳам атроф муҳитга нисбатан алоҳида ўринга эга. Ҳар бир инсон дунё манзарасини ўз менталитети, ички дунёси, яшаш тарзи, атроф-муҳити ва дунёқарашидан келиб чиқиб тушунади. Бу ҳолат тўлақонли транспозиция категорияси ва уни ифодаловчи тил бирликларига ҳам тегишлидир.

Кўриб турганимиздек, транспозицияни ифодаловчи тил бирликларининг лингвомаданий тахлили бевосита маданият, менталитет, дунё ва оламнинг лисоний манзараси каби атамаларга асосланган ҳолда амалга оширилади. Испан тилида транспозиция категориясининг лингвомаданий тахлили специфик характерга эга. Транспозицияни ифодаловчи тил бирликларида маданият ҳодисаларининг номоён бўлишини тадқиқ қилишнинг ўзига хос хусусиятлари борлигини ҳам кўрсатиб ўтиш жоиздир. Масалан:

De este modo, son textos que pasan por nuestras manos, bien porque somos nosotros los autores, bien porque tenemos que interpretar lo que otros han escrito.

Транспозиция категорияси испан тилида нутқ жараёнида махсус лексик ва грамматик воситалар ёрдамида ўз ифодасини топади. Лексик ва грамматик воситалар ёрдамида транспозициянинг ишлатилиши турли тилларда дунё манзарасининг ўзига хослигини белгилайди. Транспозицияни от, равиш ва сифат сўзлар орқали ифода этиш асосан жонли сўзлашув нуткига хос бўлиб, ўз эмоционал-экспрессивлиги билан ажралиб туради. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, испан тили манзарасида транспозицияни

ифодалашда махсус сўз ва феъл шакллари билан бир қаторда оҳанг ҳам муҳим роль ўйнайди. Айнан оҳангнинг интенсивлиги натижасида, бир томондан илтимос ундови ўтинч тусини олса, иккинчи томондан адресантнинг адресатга муносабати, унинг нутқ маданияти ва миллий қадриятларининг негизи намоён бўлади.

Испан тилида адресант томонидан адресатни бирон жойга таклиф қилиш, бирон ишни бажаришга даъват қилиш каби ҳолларда ушбу таклиф туридан фойдаланилади. Бунда таклиф транспозициясини ифодалаш учун махсус сўзлар билан бир қаторда феъл шакллари ҳам хизмат қилади. Турли тилларда таклиф транспозициясини ифодалашдаги фарқлар ушбу таклиф ундовининг миллий-маданий хусусиятлари билан боғлиқ. Масалан:

El derecho universal a una vivienda, digna y adecuada, aparece recogido en la declaracion universal de los derechos humanos.

Solo tres respuestas dan sentido al hecho de que el ser humano acabara harto de tanta crueldad.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб шуни айтиш жоизки Транспозиция категориясини ўқитишда чоғиштирма тилшунослик ва чет тили ўқитиш методикасининг лингводидактик асоси сифатида олиб борилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Шуни ҳам такидлаб ўтиш жоизки транспозиция категорияси испан тилида нутқ жараёнида махсус лексик ва грамматик воситалар ёрдамида ўз ифодасини топади. Лексик ва грамматик воситалар ёрдамида транспозициянинг ишлатилиши турли тилларда дунё манзарасининг ўзига хослигини белгилайди. Транспозиция низоҳатда кенг тушунча эканлиги, уни ишлатишда ҳар бир тил эгаси ўзининг тилидан келиб чиқиб тушуниши. Коммуникация пайтида гаплар, жумлалар тузиб гапирилган экан, албатта гапларнинг тузилиши жиҳатдан семантикасига эътибор қаратиш лозимлиги. Бунда жумлалар қўзланган мақсад томон йўналтирилади ва улар орқали коммуникация жараёнида сўзловчи омадга ва омадсизликка эришишда гаплар маъноси ва оҳанги муҳим аҳамият касб этиши. Бу жараёнда транспозиция категорияси муҳим омил ҳисобланиб, сўзловчининг қўзлаган мақсадига етишига ёрдам бериши. Аммо унинг ички кечинмалари бундан мустаснолиги ҳақидаги фикр мулоҳазалар келтириб ўтилган бўлиб от сўз транспозицияси турларининг қиёсий ва чоғиштирма аспектда ўрганилиши икки тил учун муҳим бўлган қатор янги қирраларни очишга муайян даражада хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Арутюнова Н.Д. Теория синхронного словообразования. – Москва, ВЯ, 2007. с. 912 – 927.
2. Азнаурова Э.С. Коммуникативно – прагматический аспект лексического значения слова // Коммуникативные аспекты значения : Межвуз. сб. науч.тр. Волгоград, 1990, с. 23-29
3. Азнаурова Э.С. Слово как коммуникативная единица языка // Коммуникативные единицы языка: Тез. Докл. Всесоюзной научной конференции. – М., 1984, с. 10-14
4. Арнольд И.В. Современная лингвистика и теория контекста // Вопросы английской контекстологии. Л., 1990, – Вып. С. 89-105
5. Соколова Г.Г. Транспозиция прилагательных и существительных. М., 1973. С. 198
6. Lloranch A. Gramatica de la lengua espanola. – Madrid, 2008. С. 89-145
7. Шугурова В.В. Семантические предпосылки интеръективной транспозиции наречий в русском языке. – Казань, 2006, 113 с.
8. José María, García-Miguel (1995a), Las relaciones gramaticales entre predicado y participantes, Universidad de Santiago de Compostela. С. 245.

Фарҳоджон БОЙМАТОВ,
ЎзДЖТУ таянч докторанти
E-mail: f.boymatov@uzswlu.uz

Сиёсий ф.д., профессор Н.Жўраев тақризи асосида

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТУРИЗМ ТАРАҚҚИЁТИДА ЖАҲОН ТАЖРИБАСИ

Аннотация

Мақола сўнгги йилларда жадал ривожланиб бораётган туризм сиёсати ва унинг жамият ҳаётидаги ролини ошириш масалаларига бағишланган. Унда Ўзбекистонда олиб борилаётган туризм сиёсати, айниқса виза тизими кўшни мамлакатлар билан олиб борилаётган ислохотларга ҳам тўхталиб ўтилган. Тадқиқот доирасида Ўзбекистон Республикаси ва жаҳон амалиётида туризмни ривожлантириш борасидаги олиб борилаётган ишлар атрофлича ўрганилган ва тегишли хулосаларга келинган.

Калит сўзлар: туризм, Шенген шартномаси, Европа Иқтисодий Ҳамжамияти, ЮНЕСКО, саёҳат, МДХ, гастронимик туризм, виза.

МИРОВОЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

Статья посвящена бурно развивающейся политике туризма в последние годы и повышению ее роли в обществе. Он также коснулся проводимой в Узбекистане политики в области туризма, особенно реформ визовой системы с соседними странами. В рамках исследования была детально изучена работа, проводимая в Республике Узбекистан и в мировой практике развития туризма, и сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: туризм, Шенгенское соглашение, Европейское Экономическое Сообщество, ЮНЕСКО, путешествие СНГ, гастрономический туризм, виза.

WORLD EXPERIENCE OF UZBEKISTAN IN TOURISM DEVELOPMENT

Abstract

The article is devoted to the rapidly developing tourism policy in recent years and increasing its role in society. It also touched upon the tourism policy pursued in Uzbekistan, especially the reforms in the visa system with neighboring countries. Within the framework of the study, the work carried out in the Republic of Uzbekistan and in the world practice on the development of tourism has been studied in detail and relevant conclusions have been drawn.

Key words: tourism, Schengen Agreement, European Economic Community, UNESCO, travel, CIS, gastronomic tourism, visa.

Кириш. Бизга тарихдан маълумки ҳар бир мамлакатнинг мавқеи, обро-эътибори, ташки сиёсати, халқнинг юксак маънавияти ва маданиятига асосланади. Зеро, жаҳон халқлари тажрибасидан кўриниб турибдики, қаерда давлат ва жамият тараққий этган бўлса, ўша ерда халқнинг тинч ва хотиржам ҳаёт кечириши, эзгу ва буюк келажакни олий мақсад қилиб, яшаши учун етарли имкониятлар яратилган бўлади. Шунингдек, барқарор тараққиёт таъминланиб, эркин фикрлаш муҳити ва шу асосда маънавий юксалиш учун янги имкониятлар туғилади.

Туризм мамлакатлараро муносабатларда, ўзаро маданий алоқаларнинг мустаҳкамланиб боришида, ҳозирги замон цивилизациясининг ривожланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Фикримизнинг ёрқин далили сифатида кейинги икки йил ичида хорижий давлатлардан 7,5 миллион туристларнинг ташриф буюрганлиги соҳани янада ривожлантириш ва унга алоқадор жараёнларда хизмат кўрсатиш маданияти каби муаммоларни ҳам бартараф этишни тақозо этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг танқидий таҳлили. Ҳозирги шиддатли глобаллашув шароитининг бир даврида дунё мамлакатлари бирлашиб, яхлит бўлган иқтисодий, маънавий, маърифий, сиёсий ва ҳудудлараро тизимни ташкил этиб бормоқда. Кўплаб

Европа мамлакатларида ҳозирги кундалик божхона фаолиятининг мавжуд эмаслиги бунга ёрқин мисол бўла олади. ЕИҲни ташкил этиш тўғрисидаги “Рим шартномаси[1]” 1957 йил 25 мартда имзоланган ва 1958 йил 1 январидан бошлаб (“Евроатом” ташкил этиш тўғрисидаги Шартнома билан бир вақтда) барча олти таъсисчи (Германия, Франция, Италия, Бельгия, Голландия ва Люксембург) мамлакатлар парламентлари томонидан ратификация қилинганидан кейин расмий равишда қучга кирган. Европа иттифоқини тузиш борасидаги илк ҳаракатлар ЕИҲнинг яратилишидан олдин 1951 йилда Ғарбий Европада интеграция жараёنларига асос бўлган “Европа кўмир ва пўлат ассоциацияси” (ECSC — European Coal and Steel Community) ташкил этилиши билан бошланган. Ушбу шартнома 1952 йилда қучга қиради. Иқтисодий интеграция соҳасини кенгайтиришни кўзда тутувчи шартномани тайёрлаш тўғрисидаги қарор 1955 йил июнь ойида Мессина шаҳрида ЕИҲнинг 6 та таъсисчи мамлакатининг (Германия, Франция, Италия, Бельгия, Голландия ва Люксембург) ташқи ишлар вазирлиги томонидан қабул қилинган. Шартномани тайёрлашни “Спаак кўмитаси” деб номланган Экспертлар кўмитаси амалга оширди. Битимни имзолаш бўйича музокаралар Брюсселда 1956 йил июнь ойидан бошлаб бўлиб ўтди.

Шенген шартномаси - 1985 йил 14 июнь дастлаб бешта Европа давлатлари (Белгия, Голландия, Люксембург, Франция, ва Германия) томонидан имзоланган иттифоқнинг бир қатор давлатлари чегарасида паспорт ва виза назоратини соддалаштириш тўғрисидаги битим имзоланиб, 1990 йилда “Шенген шартномаси[2]” Шенген конвенцияси билан билан тўлдирилди, ундаги ички чегаралардаги чегара назорати ва умумий виза сиёсати бекор қилинди. 1990 йил Шенген конвенцияси Шенгенга аъзо давлатлар ўртасидаги чегара назорати, визалар бўйича умумий қоидалар, шунингдек милиция ва суд ҳамкорлиги тўлиқ бекор қилиниши туфайли Шенген ҳудуди ташкил этилди. У 1995 йил 26 мартда кучга кирди. Шенген битимиға мувофиқ, Европа Иттифоқиға аъзо мамлакатлар чегараларида божхона ва виза тўсиқлари олиб ташланади. Шенген битимиға кирган мамлакатлардан бириға виза олган хорижлик сайёҳ бу мамлакатларнинг хоҳлаганида эркин ҳаракатланиши мумкин.

Айни пайтда Шенген ҳудуди 400 миллион аҳоли истиқомат қиладиган 4 миллион 312 минг 99 квадрат километрни ташкил қиладди. Ўтган йиллар давомида Шенген ҳудудига 30 та давлат кирган бўлиб, амалда 26 та давлатда чегара назорати бекор қилинган. Бу Европада ҳужжатсиз юрса бўлади, дегани эмас. Ҳар бир мамлакатда божхоначилар, милиция ходимлари ва чегарачилар сиздан шахсингизни тасдиқловчи ва мазкур мамлакатда юриш учун рухсат берувчи ҳужжат талаб қилишлари мумкин[3].

Тадқиқот методологияси. Илмий изланиш жараёнида мавзуга оид маълумотлар ва назарияларни ўрганишда илмий мантикий таҳлил, тизимли ёндашув каби умум фан методларидан фойдаланилган. Шунингдек, халқаро ташкилотлар билан дўстона алоқаларни мустаҳкамлашда халқаро шартномаларнинг катта самара бериши келтириб ўтилган.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистон ҳар томонлама ривожланиш йўлиға қадам қўйган бир даврда қўшни мамлакатлар билан иқтисодий, сиёсий, маданий муносабатларни тобора ривожлантириб бормоқда. Бунини биз Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси “Хавфсизлик миллатлараро тотувлик диний бағрикенгликни таъминлаш чуқур ўйланган ўзаро манфаатли ва амалий руҳдаги ташки сиёсат юритиш” номи бешинчи йўналишида кўришимиз мумкин. Ўзбекистон ҳам халқаро тажрибалардан унумли фойдаланган ҳолда Ўзбекистонга келаётган чет эллик туристлар сонини ошириш учун “Шенген шартномаси” сингари шартномани қўшни бўлган Марказий Осиё, МДХ мамлакатлари билан тузиш мамлакат аҳолисининг бир давлатдан иккинчи бир давлатга эркин кириб чиқиши учун виза тизимини бекор қилиш лозим. Виза тизимини бекор қилиш орқали бир томондан қўшни мамлакатлар фуқоролари ҳаракатланишида эркинликлар яратиб берса, иккинчи томондан Марказий Осиё ёки МДХга ташриф уюштираётган чет эллик сайёҳ ҳар бир ташриф буюрувчи мамлакатини учун алоҳида-алоҳида виза олиш муоммоси ортқча оворагарчилик муоммосидан холос бўлади. Шу тадбирнинг ўзи ҳам ташриф буюраётган сайёҳларни ортишиға замин ҳозирлайди. Негаки Ўзбекистонга келган турист фақат бизнинг юртимиз гўзаллигидан баҳраманд бўлади холос, агарда шу тизим жорий этиб

амалиётға татбиқ этиладиган бўлса у ҳолда қўшни мамлакатларға келган сайёҳ бизни мамлакатға ҳам ўтиши ёки аксинча бизни мамлакатға келган сайёҳ қўшни республикаларға ўтиб кетиши Марказий Осиёда кўпроқ бўлиши мумкин бўлади, бу ўз ўрнида мамлакат иқтисодиётига аҳолини иш билан банд бўлиш муносабатига ижобий таъсир кўрсатади.

Ҳозирги кунда туризм халқаро хизматларнинг тез ривожланаётган соҳаларидан бири ҳисобланади. Сўнгги йилларда Ўзбекистон замонавий сайёҳлик инфратузилмаси ривожланган давлатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллашға интилоқда. Жумладан, республикада сайёҳларни кенг жалб этиш ва ички туризмни ривожлантириш учун барча шарт-шароитларни яратиш, мавжуд имкониятларни кенгайтиришға долзарб вазифаларидан бири сифатида қаралмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев мамлакатимизда туризмни изчил ривожлантириш истиқболларига бағишланган йўғилишида “Ўзбекистон ҳам саёҳат, ҳам зиёрат учун қулай мамлакат. Чунки она заминимизда бутун дунёға маълум ва машҳур бўлган аждодларимиз мангу қўним топган. Улар қолдирган бой маънавий-маданий меросға халқаро майдонда қизиқиш жуда катта. Соҳани янада ривожлантириш учун, аввало, зарур инфратузилмани такомиллаштириш шарт. Биринчиси, транспорт, иккинчиси логистика,”[4] , деб таъкидлаган эди. Албатта, кенг ва раван йўл қолаверса темир йўл логистикаси тизими ҳозирги кунда европанинг қўзға қўринган туристик марказларидан орқада қолмоқда бунини тўғри англаган давлатимиз раҳбари туризмни ривожлантириш учун олдинға вазифа қилиб қўйдилар. Бу вазифаларни бажариш учун нималар қилиш лозим. Биринчидан, бизға қўшни бўлган Марказий Осиё мамлакатлари билан боғловчи транспорт логистика йўлларини қайта реконструкция қилиб фойдаланишға топшириш лозим. Иккинчидан, МДХ давлатлари билан боғловчи янги авиарейсларини ташкил қилиш мавжудларини ҳам нархларини арзонлаштириш лозим. Ўтган давр ичдаги статистик маълумотлар шуни кўрсатмоқдаки, йилдан йилға Ўзбекистонға сайёҳлар оқими ортиб бормоқда. Бунини биз қуйидаги рақамларлар орқали ҳам кўришимиз мумкин бўлади. 2017 йил Ўзбекистонға жами 6823869 (олти миллион саккиз юз йигирма уч минг саккиз юз олтмиш тўққиз) нафар хорижий сайёҳ ташриф буюрган бўлса, шундан 6375273 (олти миллион уч юз етмиш беш минг икки юз етмиш уч) нафари МДХ мамлакатларига ҳиссасига тўғри келади.

Бу кўрсаткич 2018 йил 5346219 (беш миллион уч юз қирқ олти минг икки юз ўн тўққиз) нафар сайёҳдан 5020392 (беш миллион йигирма минг уч юз тўқсон икки) нафари МДХ мамлакатларига тўғри келса, 2019 йилда эса 6748512 (олти миллион етти юз қирқ саккиз минг беш юз ўн икки) нафар сайёҳдан 6260110 (олти миллион икки юз олтмиш минг бир юз ўн) нафари МДХ мамлакатлари ҳиссасига тўғри келади. Кўриниб турибтики 2017-2019 йиллар давомида Ўзбекистонға ташриф буюриб турган сайёҳлар сони сезиларли даражада ўсганини кўришимиз мумкин. Тарихан қардош бўлган Марказий Осиё аҳолиси Ўзбекистонға асосан яқин қариндошларини кўриш, қолаверса зиёрат қилиш мақсадида ташриф буюрмоқда. Бунини биз қуйидаги статистик маълумот орқали ҳам кўришимиз мумкин бўлади. 2017 йил Ўзбекистон-

га МДХ мамлакатларидан қариндошларини кўриш мақсадида 4336338 нафар турист ташриф буюрган. Бу рақамлар йилдан йилга ўсиб бормоқда. Юқоридаги ишлар самарали ташкил этилса Ўзбекистонга ташриф буюрувчи сайёҳлар сони кескин ошишини кузатиш мумкин. Бундай ҳулоса чиқаришимизга сабаб ўтган вақтдаги чегара очилгандан сўнги қатновлар бунга ёрқин мисол бўлаолади. Ўзи тарихан тили дини бир бўлган халқ 1924 йилдаги миллий ҳудудий чегараланиш орқали бўлиниб кетган эди. Мустақилликдан олдинги даврдаги туризм фаолияти ўз ўзидан СССР билан узвий боғлиқ ҳисобланади.

Иккинчи Жаҳон Урушидан кейин СССРда кириш туризмни ташкил этишга катта эътибор берилди. Дунёнинг 10 та етакчи сайёҳлик компанияларидан бири бўлган "Интурист" ўз хизматларини мамлакатнинг 100 дан ортиқ шаҳарларида таклиф этади. 70-йилларнинг ўрталарида СССРга 3-4 миллионгача чет элликлар ташриф буюрди; икки миллиондан ортиқ собиқ Совет фуқаролари чет элга саёҳат қилишди. Яна бир нарса шундаки, "социалистик лагер" мамлакатлари СССРнинг халқаро туризмдаги асосий ҳамкори эди ва Совет фуқароларининг сайёҳлик йўналишларининг аксарияти европа мамлакатлари (Болгария, Шарқий Германия, Чехословакия, Полша), Куба, Мўғулистон ва бошқаларни ташкил этган. Социалистик бўлмаган мамлакатлардан келган меҳмонлар барча ташриф буюрганларнинг учдан бир қисмини ташкил этди. Бу сунъий равишда "чекланган" ташқи туристик оқимларни яратди, бу уларнинг ҳажми, географияси, инфратузилмаси ва туризм индустриясига салбий таъсир кўрсатди. Совет фуқароларининг капиталистик мамлакатларга саёҳатлари катта имтиёз деб ҳисобланди ва фақат алоҳида ҳолатларда, социалистик тизимнинг афзалликлари (Совет расомларининг хорижий гастроллари, спорт турлари ва бошқалар) билан бирга руҳсат берилди. Бундан ташқари, Совет фуқароларининг гуруҳдан ташқарида эркин ҳаракатланиши деярли истисно қилинди[5]. Бу маълумотлардан ҳам шуни кўришимиз мумкинки собиқ СССР мамлакатларида иккинчи жаҳон уруши давридан кийин туризм фаолияти йўлга қўйилган бўлса ҳам у асосан бир томонлама ривожланди ҳолос. Бошқа мамлакатлар сингари Ўзбекистон туризми ҳам СССРга бевосита боғлиқ эди.

Албатта, мамлакатимиз жуда катта сайёҳлик салоҳиятига эга, аммо бу салоҳиятидан кўп ҳолларда етарли даражада фойдаланилмайди. Бу имконият-

лардан унумли фойдаланиб уни тизимли асосда йўналишга солиш лозим. Биринчидан, Ўзбекистоннинг фауна ва флора дунёси, жозибали ва тақдорланмас табиатининг мавжудлиги, иккинчидан, тарихий бино ва иншоотлари уларни ЮНЕСКО рўйхатига кирганлиги, учинчидан, "Гастрономик туризм" йўналиши ҳар бир вилоятнинг ўзига хос пастандачилик намуналари ва бошқалари орқали туристларни ўзига жалб қила олади. Бундан ташқари, мамлакатимиз жаҳон ахлига ўзининг тарихий ва маданий салоҳияти алоомалари билан ҳам донг таратган. Умуман олганда, маданий тарихий мероснинг бир қисми бўлган: археологик, этнографик ёдгорликлар, кичик ва катта тарихий шаҳарлар, диний мажмуалар, музейлар, театрлар, халқ амалий ҳунармандчилик намуналари ва бошқа иншоотлар кўплаб топилади. Лекин, ҳозирги глобаллашаётган замонда фақат шу туристик имкониятлар билан чегараланиб қолиб бўлмайди. 2017 йил Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида тақидлаганидек "Юртимизда 7 минг 300 дан ортиқ маданий мерос объектлари мавжуд ва уларнинг аксарияти ЮНЕСКО рўйхатига киритилган.[6]

Ҳулоса ва таклифлар Умуман олганда, Ўзбекистоннинг туризм тараққиётида жаҳон тажрибаси ва уни бугунги кун талаблари асосида ҳар томонлама ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. Бу ўз навбатида бир қатор объектив ва субъектив омиллар билан белгиланади. Юқорида қайд этилган вазифаларни амалга оширишдан иборат. Шу билан бирга, мамлакатимизнинг бетақдор табиати, гўзал дам олиш зоналари имкониятларидан фойдаланиб, янги туристик йўналишлар очиш мумкин. Бу соҳага жаҳон брендларини фаол жалб этган ҳолда, биз зиёрат туризми, экологик, маърифий, этнографик, гастрономик туризм ва бу соҳанинг бошқа тармоқларини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратишимиз зарур. Бу борада давлат-хусусий шериклик муносабатларини қўллаш соҳани тараққий эттиришда кенг имкониятлар очишини ҳисобга олишимиз лозим. Самарқанд, Бухоро, Тошкент шаҳарларидаги муқаддас қадамжолар ва ёдгорликларни зиёрат қилишдан иборат бўлган "кичик ҳаж" дастурини ривожлантириш ва жадаллаштириш зарур. Ички туризм соҳасидаги катта имкониятларни ҳам тўлиқ ишга солиш лозим"[7] Шу ўринда бу имкониятлардан янада самарали фойдаланиш чораларини кўришимиз лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. https://ru.wikipedia.org/wiki/Римский_договор_мурожат_санаси: 03.02.2020
2. https://ru.wikipedia.org/wiki/Шенгенская_зона_мурожат_санаси: 03.02.2020
3. http://uza.uz/oz/society/shengen-bitimi-nima-06-08-2018?month=03&year=2018&ELEMENT_CODE=shengen-bitimi-nima-06-08-2018&SECTION_CODE=society&мурожат_санаси: 03.02.2020
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев мамлакатимизда туризмни изчил ривожлантириш истикболлари, сайёҳлик объектларидан самарали фойдаланиш, кўрсатилаётган хизмат турлари сифатини ошириш, юртимизга ташриф буюраётган сайёҳлар оқимини кўпайтириш борасида амалга оширилаётган ишлар таҳлилига бағишланган йиғилиш. http://uza.uz/oz/politics/turizmni-yanada-rivozhlantirish-masalalari-muokama-ilindi-03-10-2017_мурожат_санаси: 03.02.2020
5. Тарасова Инна Юрьевна. Всемирная туристская организация (ЮНВТО) и Россия: политические аспекты взаимодействия. 79 бет
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси Тошкент: Ўзбекистон 2018. Б.60.
7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси Тошкент: Ўзбекистон 2018. Б.60.

Тахир БУРХАНОВ,
Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари Академияси
Гуманитар фанлар кафедраси катта ўқитувчиси
E-mail:tburxan@gmail.com

С.ф.д. Ф.Журакулов тақризи асосида

SPIRITUAL POWER OF YOUTH IMPROVEMENT ISSUES

Abstract

This article analyzes the work carried out by the state to raise the spiritual potential of young people in the Republic of Uzbekistan. At the same time, special attention is paid to improving the spirituality of society with new knowledge, through the implementation of various directions.

Key words: spirituality, prosperity, center, youth, future, states, program, entrepreneurship, support, reader, family.

ДУХОВНАЯ СИЛА МОЛОДЕЖИ ВОПРОСЫ УЛУЧШЕНИЯ

Аннотация

В данной статье анализируется проводимая государством работа по подъему духовного потенциала молодежи в Республике Узбекистан. При этом особое внимание уделяется повышению духовности общества новыми знаниями, через реализацию различных направлений.

Ключевые слова: духовность, просветания, центр, молодежь, будущее, государства, программа, предпринимательство, поддержка, читатель, семья.

ЁШЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ САЛОҲИЯТНИ ЮКСАЛТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасида ёшлар маънавий салоҳиятини юксалтириш масалалари таҳлил қилинган. Бунда турли йўналишлар орқали жамиятнинг маънавиятини замонавий билимлар билан ошириш масаласига алоҳида эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: маънавият, юксалиш, марказ, ёшлар, келажак, давлат, дастур, тадбиркорлик, қўллаб-қувватлаш, китобхон, оила.

Ўрта асрлар тарихида буюк из қолдирган, дунё тамаддуни ривожланишига ҳисса қўшган аждодларимиз Мухаммад Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Имом ал-Мотуридий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Махмуд аз-Замаҳшарий, Абдулҳолик Гиждувоний, Бурҳониддин Марғиноний, Баҳоуддин Нақшбанд, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Захириддин Мухаммад Бобурлардан қолган улкан моддий ва маънавий мерос башарият тафаккур тарзини гуманистик ғоялар билан тўлдириб келаётганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Дарҳақиқат мамлакатимиз юксак маънавият соҳиблари юрти эканлиги тарихий тадқиқотлар натижасида аён бўлган. Шунингдек, Ватан ҳимоси учун жонини аямаган, куну тун изланиб, қомусий билимларни эгаллаган ва бор бисотини сарфлаб, халқини маърифатли қилишга интилган улуғ зотларнинг, буюк сиймоларнинг зурриётларимиз. Бу - биз учун ҳам шараф, ҳам катта маъсулият эканлигидан келиб чиқиб, ҳар биримиз аждодларга муносиб ворис бўлишимиз лозим.

Маънавиятни шакллантириш ва юксалтиришда оила, маҳалла ва таълим-тарбия тизимининг ўрни бекиёс. Ўзбекистон Республикаси Президентини Ш.М.Мирзиёев ташаббусида белгиланган бешта вазифага мувофиқ аҳоли ва ёшлар ўртасида компьютер технологиялари, китобхонлик саводхонлиги, жисмоний тарбия билан шуғулланиш, ёшлар ва хотин - қизларни иш билан таъминлаш масалалари орқали фуқароларни маънавий савиясини юксалтириш назарда тутилган.

Мамлакатимиз Президентининг 2018 йил 4 августдаги ПҚ-3898-сон қарори ҳамда Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари тизимида маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш концепциясининг мазмун-моҳияти ва уларни амалга ошириш бўйича вазифалар белгилаб берилган. Ундан қўрилган асосий ғоя “Ватан-муқаддас, уни ҳимоя қилиш шарафли бурчдир!”. Концепциянинг асосий мақсади – мустақил, кенг дунёқараш ва фикрлашга эга, иймон-эътиқоди ва иродаси мустаҳкам, маънавиятли ва фидойи, аждодларимизнинг бебаҳо меросига таяниб яшайдиган баркамол шахс – Ватан ҳимоячиларини тарбиялаш, уларнинг дунёқарашларини, минтақавий, ижодий ва тахлили фикрлаш доирасини кенгайтириш, она Ватан таҳдири учун юксак маъсулият ва жавобгарлик каби муҳим хусусиятларни шакллантиришдан иборат [1].

Бўлажак ватанпарварларни тарбиялашда жойларда ёшларнинг спортга қизиқишини янада ошириш мақсадида “Ёшлар ҳафталиги”, “Хотин-қизлар ҳафталиги”, “Маҳалла ва нурунийлар ҳафталиги”, “Таълим муассасалари ҳафталиги” доирасида спорт ва оммавий-жисмоний тарбия тадбирлари ташкиллаштирилган. Шунингдек, “Худудлардаги ёшларга доир долзарб муаммолар”, “Ислоҳ дини ва маърифатидаги ёшлар муносабати”, “Ёшлар ўртасида учраётган муаммолар”, “Ёш оилалар турмуши давомида кенг учрайдиган муаммолар ва уларни бартараф этиш йўллари”, “Жойларда жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликлар профилактикаси” мавзуларида ҳамда таълим муассасалари бошланғич ташкилот етакчиларининг фаолияти

самарадорлигини ошириш борасида ўрганишлар амалга оширилиб, аниқланган муаммолар юзасидан тегишли таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилиб мутасадди ташкилотларга тақдим этилди. Шу боисдан ҳам, Ўзбекистон Президентининг Олий Мажлиси Мурожаатномасида “инсон ўзгарса жамият ўзгаради”, нуктаи назарининг таъкидланиши бежиз эмас [2].

2018 йил 26 июнда “Ёшлар – келажагимиз” давлат дастури тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони қабул қилинди. 2018 йил 1 июлдан бошлаб республиканинг барча туман (шаҳар)-ларида ушбу давлат дастури амалга оширила бошланди. АҚШ ва айрим Европа давлатларининг тажрибасидан келиб чиқиб, давлат-хусусий шериклик шартларида “Ёш тадбиркорлар” coworking-марказлари ташкил этилди.

Бугунги тез ўзгараётган дунё инсоният олдида, айниқса, ёшлар олдида янги-янги, буюк имкониятларни очмоқда. Шу билан бирга, уларни илгари кўрилмаган турли ёвуз хавф-хатарларга ҳам дучор қилмоқда. Ҳаразли кучлар содда, ғўр болаларни ўз ота-онасига, ўз юртига қарши қайраб, уларнинг ҳаётига, умрига зомин бўлмоқда. Бундай кескин ва таҳликали шароитда биз ота-оналар, устоз-мураббийлар, жамоатчилик, маҳалла-қўй бу масалада, ҳушёрлик ва огоҳликни янада оширишимиз керак. Болаларимизни бировларнинг қўлига бериб қўймасдан, уларни ўзимиз тарбиялашимиз лозим” [3]. Бу борада ёшларни миллий ғоя ва Ватанга садоқат руҳида тарбиялаш, уларнинг қалби ва онгига Ватан ҳимояси шарафли ва муқаддас бурч эканини чуқур сингдириш; қадимий тарихимиз ва маданиятимиз, жонажон Ватанимизнинг мустақиллиги ва равнақи йўлида фидокорона курашган миллий қаҳрамонларимиз билан фахрланиш, уларга муносиб бўлиш туйғусини шакллантириш кабилар долзарб вазифалардандир. Негаки, вояга етган ҳар бир фарзанд ўз Ватанини севиши ота-оналари ҳақида ўйлаши, ғамхўрлик қилиши ҳам қарз, ҳам фарз саналади. Абдулла Авлоний “Тарбияни кимлар қилур? Қайда қилур?” деган саволга: “Биринчи уй тарбияси, бу вазифа она зиммасидадир. Иккинчиси мактаб ва мадраса тарбиясида ота, муаллим, мударрис ва ҳукумат вазифасидир” [4], деб жавоб берган эди. Ўсиб келаётган ёшларни, яъни ватанимизнинг бўлғуси ҳимоячиларини ватанпарварлик руҳида тарбиялаш давр талаби. Ватанпарварлик инсоннинг ўз оиласига, авлод-аждодларининг ор-номусига чуқур эҳтироми, виждонига, бурчига ва ўз сўзига содиқлигидир. Агар инсонни болалик чоғидан ўз халқига, унинг анъаналарига, тили ва маданиятига муҳаббат ҳамда ҳурмат руҳида тарбия қилмасак, унда ватанпарварлик ҳисси бўлмайди.

2030 йилга келиб Ўзбекистон Республикаси PISA (The Programme for International Student Assessment) халқаро миқёсида ўқувчиларни баҳолаш дастури рейтингда жаҳоннинг биринчи 30 талик илғор мамлакатлари қаторидан жой олиш мақсадида мамлакатимизда халқ таълими тизимини 2030 йилгача такомиллаштириш концепцияси ишлаб чиқилди.

2017 йил 19 сентябрдаги БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев ўз маърузасида давлатларнинг ёшлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги сиёсатини такомиллаштириш ҳамда “Ёшлар ҳуқуқлари бўйича Халқаро конвенция” қабул қилишнинг

муҳимлигини алоҳида таъкидлаб ўтганлиги ҳам эътироф этилди. (Конвенция 2018 йил ноябрь ойида қабул қилинди). Болалар ва ёшлар ҳуқуқлари бўйича Вакил институтини жорий қилиш ҳамда “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги болалар ва ёшлар ҳуқуқлари бўйича Вакил тўғрисида”ги Қонунни қабул қилиш орқали ёш авлод ҳуқуқларини ҳимоя қилиш миллий тизимини мустаҳкамлаш зарур эканлиги таъкидланди [5]. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 9 январдаги “Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-5618-сонли Фармони муҳим аҳамият касб этди.

Давлатимиз раҳбари жойлардаги маданият марказлари, мусиқа ва санъат мактабларининг моддий-техник базаси ва улардан фойдаланиш ҳолатини ўрганиб, фаолиятини яхшилаш бўйича топшириқлар берди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 13 сентябрдаги “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги қарори ижросини таъминлаш, шунингдек, бешта муҳим ташаббуснинг тўртинчиси – ёшлар ўртасида китобхонликни кенг тарғиб қилиш бўйича тизимли ишларни ташкил этиш мақсадида Халқ таълими вазирликлари, вилоят ҳокимликлари, муттасади идоралар ҳамкорлигида “Китоб маркази” - “Китоб дунёси” савдо марказлари томонидан амалга оширилаётган “Энг китобхон мактаб” лойиҳаси тадбирлари жойларда кўтаринки кайфиятда амалга оширилмоқда [6]. Мазкур ташаббуслар негизда “Йил ҳикояси” [7], “Энг яхши китобхон оила” кўриктанловларининг туман, шаҳар ва вилоят босқичлари ўтказилиб борилмоқда [8]. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш жоизки, деярли барча ҳудудларда яратилаётган болалар майдончаларида “Китобхон шаҳар” ташкил этилмоқда. Мазкур масаканларда бадий, тарихий, илмий ҳамда эртак китоблар мавжуд бўлиб, ушбу адабиётлардан келажак авлодимиз маълум муддатгача бемалол фойдаланишлари мумкин. Ёшлар маънавий салоҳиятини юксалтиришда Ўзбекистон ёшлар тадбиркорлигини қўллаб-қувватлаш маркази кенг қўламли саъй-ҳаракатларни амалга ошириб келмоқда [9].

Маънавий етук инсон ёвуз, ҳасадгўй, иккиюзламачи бўла олмайди, у бу ҳаётда фақат пул топилш, ўз куч-қудратини кўр кўрона намоёнли қилишга интишмайди ёки бошқа инсонларга ёмонлик қилиш учун баҳона изламайди. Унинг ягона истаги барча мавжудотга яхшилик қилиш, эзгулик ғояларини амалий жиҳатдан тарғиб ва ташвиқ қилишдан иборат бўлади. Зеро, Шопенгауэр таъкидлаганидек, инсон ҳаётга бўлган иродасидан воз кечмоғи зарур, чунки у маънавий камолотга эришиш учун ўзининг жисмоний хоҳиш - истакларини чегаралаши керак [10].

Инсоннинг тарихий тафаккури ўзликни англашга қаратилган муайян жараёнлар орқали белгиланиб, зарурийлик нуктаи-назаридан олам тажрибаларини ўзлаштиришга қаратилган бўлади. Улуғ саркарда ва давлат арбоби Соҳибқирон Амир Темурнинг халқни юрагидан жой олиб, кучли давлат тизими барпо этишида ҳам адолат ва ҳушфёъл маънавий юксак фазилатлари сабаб бўлган, десак ҳато бўлмайди. Буни биз Соҳибқироннинг қуйидаги фикридан билишимиз

мумкин. “Очиқ юзлилик, раҳм-шафқат билан халкни ўзимга ром қилдим. Адолат билан иш юритиб, жабр-зулмдан узокроқда бўлишга интилдим”[11]. Истиқлол диёримизнинг улуғ фарзандлари, буюк сиймоларнинг номларини фахру ифтихор билан тилга олишга, таваллудларини умумхалқ тантанаси сифатида нишонлашга, уларнинг асарларини она тилимизда чоп этиб, халкимиз маънавий юксалишни таъминлашга, ўз юртига содиқлик ва садоқатлик туйхуларини шакллантиришга қулай имконият юзага келтирди.

Ҳар қандай маънавий, сиёсий, ижтимоий ҳодиса даврлар ўтиши билан такрорланади. Аммо, бу такрорланишлар аввалгилари билан бир хил бўлмайди, у муайян янгиликлар, янгича муносабатлар орқали ривожланиб боради. Хусусан, мамлакатимизда ёшларнинг маънавий салоҳиятини юксалтиришда “Madaniyat va ma'rifat” телеканали ташкил этилиши муҳим воқеа бўлди. Марказ, унинг ҳудудий бўлим ва бўлинмалари фаолиятини ёритиш масалалари бўйича Республика кенгашининг бош ахборот ҳамкори этиб белгиланди. Марказ ҳузурида “Маърифат” тарғиботчилар жамияти нодавлат нотижорат ташкилоти шаклида таъсис этилди[12].

Мазкур ислохотлар мамлакатимиз ёшларини интеллектуал жиҳатдан янги бир сифат босқичига йўналтиради. Бу ўз навбатида давлат, фуқаролик жамияти институтлари ва бошқа ҳамкор ташкилотларнинг маънавий салоҳиятни оширишини англади. Зеро, юксак маънавиятли инсонларгина ҳаётининг ниҳоявий асосларини ривожлантириш, улар ҳулкининг мотивларини аниқлаш, ҳар биримизнинг фаолиятимиз бизнинг бошқа одамлар билан муносабатимизга боғлиқ эканлиги кўрсатиб бераолади. Чунки ҳар бир одамнинг ҳаёт дунёси шундай тузилганки, у ўз маънавий юксалиш тарбияси орқали бир томондан, ўзининг индивидуаллигини намоён қилади ва ўз ҳуқ-атворини эркинлигини таъминлайди, иккинчи томондан эса-у ўзининг фикр ва ҳоҳишларини бошқа одамларга яхшилик қилишга йўналтиради. Бу эса ўз навбатида ватанпарвар, ўз касбига садоқатли фидоий бўлиш билан бирга юксак маънавиятга эга бўлган инсонларнинг ҳаётининг маъносини ташкил этади. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, барча ислохотлар натижа-сида жамиятимизда соғлом маънавий-маърифий муҳит яратилмоқда. Маълумки, барча давлатларда ҳам тараққиёт, авваламбор, инсонларнинг ва айниқса ёшларнинг маънавий салоҳияти билан белгиланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари Ҳарбий хизматчиларнинг маънавий-маърифий савиясини ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 4 августдаги ПҚ-3898-сонли қарори
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси 28.12.2018.// <https://president.uz/uz/lists/view/2228>.
3. “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш - юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови”. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси 07.12.2016. // <http://press-service.uz/uz/news/5384/>.
4. Авлони, Абдулла. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т.: Маънавият, 2009.
5. “Халқ сўзи” газетасининг № 148-сони. 2018 йил 20 июль.
6. // <https://iiv.uz/news/buxoroda-eng-kitobxon-maktab-tanlovi-boshlandi-golib-jamoaga-avtomobil-beriladi>. 11.11.2020.
7. // <http://uzb.stv.uz/news/newsamar/7876-yil-ikoyasi-krik-tanlovining-viloyat-osichi-olibi-ishtihon-tumandan.html>. 07.10.2019.
8. // <http://uzb.stv.uz/news/newsamar/8524-eng-yahshi-kitobxon-oila-krik-tanlovining-shaar-bosichi-blib-tmoda.html>. 14.12.2019.
9. // <https://www.xabar.uz/madaniyat/buxoroda-kitobxon-shahar>. 29.03.2019.
10. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. Philosophy Минск Харвест 2007. - 48с.
11. Амир Темур васияти. Т., Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси., 1991, 12-б.
12. Аънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 3 май ПҚ-4307-сонли қарори. <https://lex.uz/docs/4320700>.

Sarvinov GANIYEVA,
Toshkent davlat pedagogika universiteti
stajyor ilmiy tadqiqotchi
E-mail:sganieva89@mail.ru

TDPU professori p.f.d. Abdullayeva B.S. taqrizi asosida

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI EKOLOGIK KOMPITENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Bo'lajak o'qituvchilarning ekologik kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish jarayonining modeli tuzilmasi va mazmuni ko'rib chiqiladi. Tadqiqotlar natijalari bo'yicha ekologik kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirishning quyidagi asosiy yo'nalishlari aniqlangan: qayta tayyorlash va malaka oshirish, metodik va axborot ta'minoti, raqamli-rivojlantiruvchi muhitni yaratish va qo'llab-quvvatlash. Ekologik kompetentlikni shakllantirish tamoyillari va tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlari aniqlashtirilgan.

Kalit so'zlar: model, kompetentlik, innovatsion kompetentlikning tuzilmaviy komponentlari, bo'lajak o'qituvchilarning ekologik kompetentligini shakllantirish prinsiplari va tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlari.

РАЗВИТИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Аннотация

Рассматривается структура и содержание модели процесса формирования и развития экологической компетентности будущих педагогов. По результатам исследований определены следующие основные направления формирования и развития экологической компетентности: переподготовка и повышение квалификации, методическое и информационное обеспечение, создание и поддержка цифрово-развивающей среды. Уточнены принципы и организационно-педагогические предпосылки формирования экологической компетентности.

Ключевые слова: модель, компетентность, структурные компоненты инновационной компетентности, принципы и организационно-педагогические предпосылки формирования экологической компетентности будущих педагогов.

DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS

Annotation

The structure and content of the model of the process of formation and development of environmental competence of future teachers will be considered. As a result of the research, the following main directions of the formation and development of environmental competence have been identified: retraining and professional development, methodological and information support, creation and support of a digital-developmental environment. The principles and organizational and pedagogical conditions of the formation of environmental competence have been determined.

Keywords: model, competence, structural components of innovative competence, principles of the formation of environmental competence of future teachers and organizational and pedagogical conditions.

Zamonaviy murakkab ekologik sharoitlarda mas'uliyatli qarorlar qabul qilish uchun inson atrof-muhitning turli sohalarida nafaqat chuqur bilimga ega bo'lishi, balki muayyan yoki inqirozli ekologik vaziyatda harakat qilish qobiliyatiga ega bo'lishi muhimdir. Shunday qilib, "ekologik kompetentlik" tushunchasi ko'p qirrali, uning mazmuni va darajasi ko'plab omillarga bog'liq: ekologiya va unga aloqador fanlarning rivojlanishi, atrof-muhit madaniyatining holati, ijtimoiy va iqtisodiy sabablar, tabiat va jamiyatning o'zaro munosabatlarida muayyan ijtimoiy-tabiyy sharoitlar va tendentsiyalar va ekologik salohiyatning boshqa o'ziga xos xususiyati muayyan ekologik vaziyatda uning haqiqiy namoyonidir. Ekologik jihatdan kompetentli bo'lish, ilgari olingan bilim va tajribaga asoslangan muayyan ekologik vaziyatda mohirlik bilan harakat qilishdir. Ekologik kompetensiya – bo'lajak o'qituvchilar uchun zarur bo'lgan o'zaro bog'liq shaxsiy sifatlar (bilim, ko'nikma, malaka, faoliyat usullari)ning atrof – muhitni saqlab qolish majmuidir. Ekologik kompetensiya – insonning atrof – muhitni asrash, ekologik muammolarni hal qilish qobiliyati, tayyorligi va tajribasidir. Ekologik

kompetensiya – ekologiya fani bo'yicha egallagan nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarini kundalik hayotida duch keladigan amaliy va nazariy masalalarni yechishda foydalanib, amaliyotda qo'llay olishdir. Ekologik kompetentlik *lotincha: competens-layoqatli, qobiliyati bor* demakdir. Kompetentlik sof kasbiy bilim, ko'nikma va malakalardan tashqari, tashabbuskorlik, hamkorlik, guruhda ishlash layoqati, kommunikativ qobiliyati, real baholay olish, mantiqiy fikrlash, axborotni saralash va foydalana olish xususiyatlari ham kiradi. Ekologik kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim o'qituvchilarda egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni o'z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo'llay olish kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'limdir [1].

"Atrof – muhit ta'limi" atamasi "ekologik ta'lim" deb talqin qilindi, bu esa tabiiy fanlar-ekologiya fanini o'rganish bilan bog'liq ekologik muammolarni hal qilish uchun ta'limni aniqlashga asos bo'ldi. Ekologik kompetensiya (mutaxassis) nazariy bilimlarni, ekologiya sohasidagi amaliy ko'nikmalarni va kasbiy faoliyat tizimida

o'ziga xos funktsiyani bajaradigan muayyan shaxsiy fazilatlarini birlashtirishga asoslangan murakkab tizim ob'ekti sifatida belgilaydi, bu esa axloqiy tanlov sharoitida ekologik jihatdan yetarli xulq-atvorga tayyor bo'lishiga olib keladi. Ekologik kompetensiya atrof – muhit va inson faoliyati haqidagi bilimlarni, sog'liq uchun ekologik xavflarni va muayyan hayot sharoitlarida ekologik jihatdan to'g'ri harakat qilish qobiliyatini qo'llashdir. Bugungi kunda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha eng istiqbolli strategiya – 179 davlat va hukumat rahbarlari, shu jumladan, O'zbekiston tomonidan qabul qilingan barqaror rivojlanish kontsepsiyasi, tabiiy ekotizimlarning imkoniyatlari doirasida ehtiyojlarni o'lchash yo'nalishida odamlarning ongi va turmush tarzini o'zgartirish zarurligini ta'kidlaydi. Ekologik kompetentlik-insonning yashash muhitini saqlab qolish, ekologik muammolarni hal qilish qobiliyati, tayyorligi va tajribasidir. Ekologik muammolarni hal qilish qobiliyati, atrof-muhitni muhofaza qilish va yaxshilash bo'yicha amaliy ishlarda ishtirok etish tajribasi, ekologik jihatdan ahamiyatli shaxsiy fazilatlar tejamkorlik, ekologik yo'naltirilgan faoliyat natijalari uchun javobgarlik demakdir. Ekologik kompetentning atrof-muhit funktsiyalari: - ekologik; - bashoratli; - ijtimoiy; - madaniy; - professional. Shaxsning ekologik kompetentligini shakllantirishning dastlabki bosqichi ekologik savodxonlik bo'lib, u to'rtta komponent bilan tavsiflanadi: 1) tabiatni insoniyatning yashash joyi, uning "uyi" deb tushunish; 2) tabiat va jamiyatning o'zaro ta'siri haqida tabiiy fan bilimlari; 3) atrof-muhit faoliyatining tashkiliy va boshqa qobiliyatlari; 4) tabiiy muhit holatini belgilovchi asboblarni boshqarish qobiliyati va ko'nikmalari. Mutaxassislarni kasbiy tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishni amalga oshiruvchi ta'lim muassasalarining profiliga muvofiq atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik xavfsizlik va tabiatdan oqilona foydalanish bo'yicha o'quv fanlarini o'qitish ta'minlanishi kerak. Oliy o'quv yurtlari darajasida bu vazifa tizimli xususiyatga ega bo'lmagan (namunaviy dasturlarning ayrim mavzularining ekologiyasi, darsdan tashqari tadbirlar, ekskursiyalar), shuningdek muzeylar, kutubxonalar, ayniqsa himoyalangan tabiiy hududlar, hayvonot bog'lari, botanika bog'lari va boshqalarning ma'rifiy faoliyati tufayli keng ko'lamli pedagogik vositalar orqali hal qilinishi mumkin[5].

Talabalarning ekologik kompetensiyalarini shakllantirish jarayonida quyidagi tashkiliy shakllar qo'llaniladi:

- * ommaviy (konferentsiyalar, olimpiadalar, ko'rgazmalar, mavzuli haftalar);

- * guruh (darslarning turli shakllari, taqdimotlar, amaliy mashg'ulotlar, o'yinlar, ekskursiyalar);

- * shaxsiy (maslahat, suhbatlar).

Talabalarning ekologik kompetensiyalarini shakllantirish bo'yicha ishda bir necha bosqichlar aniqlanishi mumkin:

- 1 bosqich - "bilishni o'rganish". Bu ekologik bilim va ko'nikmalarni shakllantirish bosqichidir. Oliy o'quv yurtida biologiya, ekologiya, geografiya, kimyo kurslarini o'rganish orqali amalga oshiriladi. Yuqori kurslarda ekologik kompetensiyani shakllantirish talabalarning turli faoliyat turlari orqali amalga oshiriladi: iqtidorli talabalar bilan olimpiadalarga tayyorgarlik ko'rish bo'yicha guruh, individual mashg'ulotlar.

- 2 bosqichi - "o'rganishni o'rganish". Bu o'z ijodiy mahsulotlarini yaratish, ekologik loyihalarni amalga oshirish bosqichidir. Bu talabalar bilan individual ish orqali amalga oshiriladi. Misol uchun, ushbu bosqichda "kana-

lizatsiya tozalash modeli" va "tuproq yashash joyi sifati-da" loyihalari amalga oshirildi.

- 3 bosqichi - "yashashni o'rganish". Ushbu bosqichda ekologik aksiyalarda, masalan, "yashil qo'llar", "Ekohamyon", "qog'oz" kabi faol ishtirok etish muhimdir. Bu faol hayotiy pozitsiyani shakllantiradi, o'z mintaqasining hayot muammolariga befarq bo'lmagan odamlarni tarbiyalaydi.

- 4 bosqichi - "bo'lishni o'rganish". Shahar va mintaqaviy darajadagi olimpiadalarda muntazam g'alabalar talabalar bilan birgalikdagi faoliyat natijasidir. Ushbu bosqichda atrof-muhit kompetensiyani shakllantirish tugallanadi, unda talaba hayot yo'lini tanlaydi va keyinchalik ekologik faoliyat jarayonida o'z-o'zidan amalga oshiriladi.

Pedagogik tajriba misolida ekologik kompetensiyalarni shakllantirish uchun tadbirlar misollari: Tizimda "o'simliklarning ekologik guruhlarining xususiyatlari" mavzusida dars o'tkaziladi. U "ekologik omillar" tushunchasini va ularning turlarini o'z ichiga oladi, yorug'lik, issiqlik, suv kabi jonsiz tabiatning turli omillariga nisbatan o'simlik guruhlarining nomi o'rganiladi va o'simliklarning tegishli misollari ko'rib chiqiladi. "Chiqindilardan Ozodlik" nomli butun O'zbekiston ekologik darsini tayyorlaydilar, unda talabalar ekolider sifatida faoliyat yuritadilar. Darsning maqsadi talabalarning chiqindilarga nisbatan mas'uliyatli munosabatini rivojlantirish va kundalik hayotda chiqindilar muammosini hal qilish uchun amaliy qadamlar qo'yishdir. Dars davomida "tabiiy resurslar" va "narsalarning hayot aylanishi" tushunchalari ochiladi, talabalar hayot aylanish jarayonining besh bosqichining har biri bilan tanishadilar. Talabalar uchun qayta ishlash hisoboti chiqindilar muammosini hal qilishning asosiy usullaridan biri sifatida taqdim etiladi, undan keyin talabalar chiqindilarni qayta ishlash variantlarini taklif qilishadi. Darsning natijasi bo'lajak o'qituvchilarining ekologik aksiyalarda ishtirok etishga undashdir va uy vazifasi ekologik plakatlarini yaratishdir. Oliy o'quv yurtlarida xalqaro qushlar kuniga bag'ishlangan va qushlarni himoya qilishga qaratilgan "qushlarni himoya qilish" ijodiy ko'rgazmasi tashkil etiladi. Ko'rgazmada noyob toifadagi qizil kitoblardan, yo'qolib ketgan va kichik turlardan, shuningdek, shahar florasining vakillari namoyish etiladi. Ko'rgazma davomida inson faoliyatining atrof-muhitga ta'siri ko'rib chiqiladi. Istagan barcha talabalar shaharning "yashil qo'llar" aksiyasida ishtirok etadilar, bu shaharni ko'kalamzorlashtirish kuniga bag'ishlangan. Talabalar shahar aholisiga oldindan tayyorlangan varaqalarni taqdim etadilar, aksiya maqsadi haqida ma'lumot berishadi. Har bir bunday eko-aksiya uchun shaharning 100 aholisi e'tiborini tortadi. Barcha Oliy o'quv yurtlari (talabalar va ota-onalar, o'qituvchilar va boshqa ishchilar) har yili qog'oz yig'ish uchun "qog'oz" aksiyasida ishtirok etadi. Yozish vaqtida 1000 kg dan ortiq to'plash mumkin, shu bilan daraxtlarini ehtiyotlaydi. Oliy o'quv yurtida vaqti-vaqti bilan "atrof-muhit sifatini baholashning zamonaviy usullari" nomli seminar bo'lib o'tadi. Seminar davomida ishtirokchilar kichik loyiha tadqiqotlarini olib boradilar va ekologik muammolarga model echimlarni yaratadilar. Talabalar ekologiya bo'yicha loyihalarni amalga oshirishga taklif etiladi. Masalan, "hududlarda havo ifloslanishini daraxt qobig'idagi sulfatlar tarkibida aniqlash", "shaharning Markaziy qismidagi shovqin ifloslanishini o'rganish", "shahar muhitining qayinga ta'siri". Ekologiya olimpiadasining nazariy bosqichiga tayyorgarlik ko'rish bo'yicha talabalar bilan muntazam ish olib boriladi. Ekologik kompeten-

siyalarni olish jarayonida talabalarda ekologik fikrlash ekologik madaniyat va ekologik yetuklikning asosi sifatida asta-sekin shakllanadi, bu esa o'z navbatida intellektual va ma'naviy-axloqiy shaxsni shakllantirishning muhim tarkibiy qismini hisoblanadi. Aqlli, savodli, ekologik jihatdan kompetentli va yuqori axloqiy inson ekologik inqirozning globalligini tushunish va baholash va tabiatdagi xatti-harakatlari va boshqa odamlarning xatti-harakatlari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir bo'ladi[4].

Kompetensiya insonning yangi vaziyatda olingan bilim va ko'nikmalarni mustaqil ravishda qo'llash qobiliyatini anglatadi. Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunga kiritilgan "xavfsizlik" tushunchasining ma'nosiga muvofiq ekologik xavfsiz faoliyat ostida atrof-muhitni muhofaza qilish, inson salomatligi, hayot xavfsizligi holatini ta'minlaydigan sifat tushuniladi. Ekologik kompetensiya va talaba etakchi faoliyati - Oliy o'quv yurtida bunday faoliyatda o'qish, muloqot, ijtimoiy amaliyot va kasbga yo'naltirish hisoblanadi. Agar bu muammoni talabaning etakchi faoliyati va u bilan bog'liq turmush tarzi, xatti-harakati (shu jumladan, moddiy va ma'naviy imtiyozlarni iste'mol qilish) asosida hal qilish kerak bo'lsa, o'quvchilarning ekologik kompetensiyalarini shakllantirish samaradorligi sezilarli darajada oshadi. Etakchi faoliyat faqat ekologik kompetensiyani shakllantirish vositasi sifatida emas, balki uni qo'llash ob'ekti sifatida ham ko'rib chiqiladi. Talabalarning etakchi faoliyati asosida tashkil etilgan ekologik kompetentlik, amaliyotda ekologik ta'limning asosiy tamoyillarini amalga oshirish imkonini beradi: mavhum ekologik muammolardan – haqiqiygacha, global ekologik muammolardan – mahalliy, atrof – muhitning ekologik muammolaridan-shaxsiy ekologik xavfsizlik muammolariga o'tish.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, biz umumiy ta'lim sohasida ekologik kompetensiyaning quyidagi muhim yo'nalishlarini ta'kidlashni taklif qilamiz:

- o'quv faoliyati ekologiyasi,
- aloqa ekologiyasi,
- ekologik yo'naltirilgan o'quv-ijtimoiy amaliyot va
- kasb-hunarga yo'naltirishning ekologik jihati.

Ta'limning turli bosqichlarida ushbu mazmunli chiziqlar talabaning etakchi faoliyatiga qarab turli nisbatlarda amalga oshiriladi. Masalan, Oliy o'quv yurtida ekologiya sohasidagi ta'lim faoliyati va unga aloqador turmush tarzi va talabalarning xatti-harakatlari atrof-muhit qobiliyatining asoslari yaratilgan, ammo ta'lim davomida rivojlanishda davom etmoqda. O'quv faoliyatining ekologiyasi biz tomonidan inson ekologiyasi sohasi sifatida ko'rib chiqiladi, bu insonning ta'lim faoliyati va uning atrofidagi ta'lim va ijtimoiy muhit o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi. Ushbu bilim sohasining mazmuni:

- ekologik sharoitlarning o'qish muvaffaqiyatiga ta'sirini baholash;
- tadqiqot natijalarini, sog'lig'ini va xavfsizligini yaxshilash uchun atrof-muhitni loyihalash va tashkil etish;
- axborot oqimlari bilan ishlashda ekologik xavfsizlikni ta'minlash;
- g'oyalarni tarqatish uchun umumiy ta'lim qobiliyatidan foydalanish;
- mahalliy ekologik muammolarni hal qilishda ijtimoiy sheriklikni tashkil etish, iqtisodiy iste'mol va sog'lom turmush tarzi.

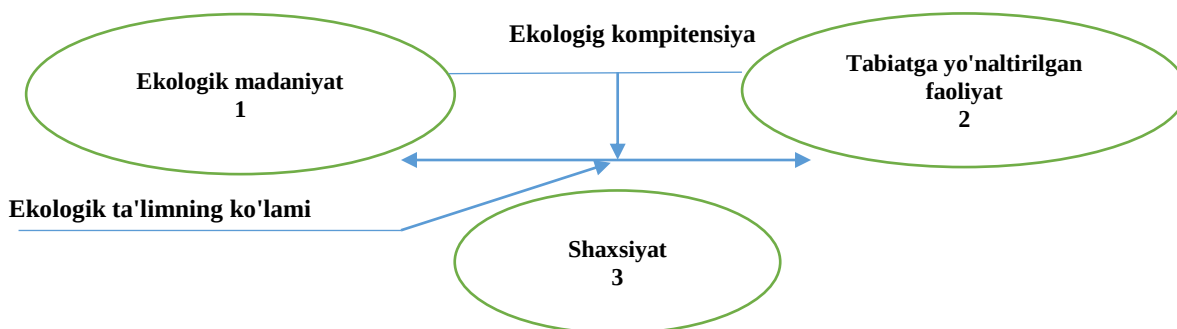
O'quv faoliyati ekologiyasi sohasidagi ekologik kompetentlik talabaning o'quv faoliyatini amalga oshirishning vaqtinchalik shartlarini hisobga olgan holda loyihalashtirish va tashkil etish qobiliyatini nazarda tutadi; ta'lim sub'ektlari o'rtasidagi munosabatlar; davlat standarti va ta'lim dasturining talablari; talabaning individual resurslari; ta'lim yuklari va ularning sog'liq va ekologik xavfsizlikka ta'siri va boshqalar.. Shunday qilib, ekologik kompetentlik ta'lim, tarbiya va taraqqiyotning o'zaro bog'liq, umumiy madaniy vazifalarini amalga oshirish orqali ta'minlanadi va shakllanishni o'z ichiga oladi:

- atrof muhitda inson faoliyatining tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-madaniy qonunlarini (hayotini) bilish; atrof-muhit, inson salomatligi, hayot xavfsizligi uchun ekologik xavflar bilan bog'liq faoliyat; ekologik xavfsiz hayot qoidalari;

- atrof-muhit xavfsizligi nuqtai nazaridan o'z faoliyatlarini loyihalashtirish qobiliyati (maqsadni belgilash, oqibatlarini taxmin qilish, rejalashtirish, tashkil qilish, o'zaro muloqot qilish, atrof-muhit xavfsizligi uchun xavflarni baholash);

- atrof-muhitning ekologik xavfsizligi, inson salomatligi va xavfsizligi uchun o'z faoliyatining oqibatlariga mas'uliyatli munosabat.

Ekologik kompetensiyani shakllantirish uchun zarur bo'lgan asosiy tushunchalar quyidagilardir: g'oyalari, faoliyati, ekologik xavfsiz faoliyat, loyiha, boshqaruv, ko'rsatkichlari, resurslar, majburiy (ekologik, huquqiy, axloqiy), ekologik xavf, ekologik zarar, atrof-muhit monitoringi, ehtiyotkorlik (axloqiy tamoyil), atrof-muhit, sog'liq va hayot xavfsizligiga zarar etkazishning oldini olish. Atrof-muhit madaniyati insonning tabiat dunyosi bilan munosabatini tartibga soluvchi madaniyatning alohida turi emas, balki zamonaviy inson madaniyatining barcha tarkibiy qismlarining vektori. Ekologik kompetensiyalar umumiy ta'limda shakllantirilgan barcha asosiy kompetensiyalarga – o'quvchining qadriyatlarini, ekologik fikrlash uslubini va inson faoliyatining turli shakllari va yo'nalishlarida yuzaga keladigan ijtimoiy muammoli ekologik vaziyatlarda xatti-harakatlarini qo'llash qobiliyati sifatida kiradi[2].

Ekologik kompetentlikni shakllantirish

1-shaxsning ekologik yo'nalishi

2-ekologik faoliyat tajribasi

3-tabiiy yo'naltirilgan faoliyat mavzusi

Ekologik kompetensiya tarkibida amalda-faol komponent quyidagilarni nazarda tutadi: ekologik muammolarni aniqlash, hal qilish va oldini olishda, atrof-muhit holatini yaxshilashda ekologik bilimlarni amalda qo'llash qobiliyati; ekologik faoliyatning amaliy tajribasi mavjudligi. Qiymat yo'nalishlarining mavjudligini, ekologik faoliyatning ma'nosini tushunishni, tabiiy muhitni eng muhim qiymat sifatida saqlash zarurligini anglashni nazarda tutadi; ekologik faoliyatning ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatini tushunish; yashash muhitini muhofaza qilishda o'z ishtiroki bilan ishonch; ongli fuqarolik pozitsiyasi; ekologik faoliyatda, atrof-muhit sharoitida faol ishtirok etishga tayyorlik; o'z ekologik faoliyati natijalari, atrof-muhitni o'zgartirish va muhofaza qilish sohasida qabul qilingan qarorlar uchun javobgarlik. "Ekologiya va barqaror rivojlanish" fanini o'rganish jarayonida talabalar-ning ekologik kompetensiyalarini shakllantirish eng samarali bo'lgan ilmiy tamoyillarga asoslanadi.

"Ekologiya va barqaror rivojlanish" fanining mazmunini tanlashning uzluksizligi printsipli talabalar tomonidan ta'lim jarayonida ekologik bilimlarni olishning uzluksiz xususiyatini ta'kidlaydi.

Ekologik ta'limning mazmuni uning quyidagi jihatlarida aks etadi:

- ilmiy (ijtimoiy muhitga ilmiy-ma'rifiy munosabatlarni rivojlantirish);

- qiymat (jamiyat va inson hayotida tabiatdagi qiymatni aniqlash);

- normativ (axloqiy va huquqiy me'yorlar va qoidalar tizimini o'zlashtirish);

- faoliyat (bilim, amaliy va ijodiy ko'nikmalar, ekologik xarakterdagi faoliyat turlari va usullarini shakllantirish).

-faoliyat - ekologik muammolarni hal qilish, ekologik tadqiqotlar, ekologik loyihalarni yaratish va amalga oshirish (rejani ishlab chiqish, loyiha yaratish, model, prognoz, AKTni qo'llash) ni aniqlash va toppish[3].

Ekolog olim N. N. Moiseyevning ta'kidlashicha, "asrning etakchisi bugungi kunda yuqori turmush darajasi va eng mukammal elektronika bo'lgan mamlakat emas, balki bilim va madaniyat o'rni o'tkazilishini ta'minlaydigan va zamonaviy ehtiyojlarga javob beradigan atrof-muhit bilan munosabatlarni topadigan odamlar bo'ladi". Ekologik kompetensiya bo'lajak o'qituvchilarning, ekologik madaniyatini shakllantirishga, tabiatga bo'lgan qiziqishini rivojlantirishga, atrof-muhitni muhofaza qilish zarurligiga ishonch hosil qilishiga, jahon ekologik muammolari haqida bilimlarini talabalarga tushunarli va mazmunli tarzda yetkazib berishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Anapiyayev Foziljonning "Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan Davlat ta'lim standartlari" <http://matematika.uz/2017/02/kompetensiyaviy-yondashuv/>
2. Жилбаев.Ж.О ОБ АКТУАЛЬНОСТИ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 12-12. – б. 2626-2629; URL: <http://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=36741>
3. Мельникова, Е. В. Формирование экологических компетенций студентов через проектно-исследовательскую деятельность / Е. В. Мельникова, И. Ю. Кожекина, Н. В. Каширина. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 3 (83). — б. 347-349. — URL: <https://moluch.ru/archive/83/15268/>
4. Пекшева,М.М. Формирование экологических компетенций в процессе изучения биологии URL: <https://urok.1sept.ru/articles/680092>
5. Экологическая компетентность личности и акме-технологии ее формирования и развития Источник: <http://kursak.net/ekologicheskaya-kompetentnost-lichnosti-i-akme-texnologii-ee-formirovaniya-i-razvitiya/>

УДК:19-00-05

Халимаҳон ҒАНИЕВА,
Фаргона давлат университети Психология кафедраси доценти
E-mail: abdumuminovbobur10@gmail.com

ЎзМУ профессори Д.Г. Мухаммедова тақризи асосида

ТАЛАБА ЁШЛАРНИНГ ЎЗ-ЎЗИНИ АНГЛАШИНИ ИЖТИМОИЙ-ПСИХОЛОГИК МЕХАНИЗМЛАРИ

Аннотация

Шахснинг ўз-ўзини англаши бугунги куннинг долзарб муаммоларидан ҳисобланади. Чунки инсон ўзини тўла англамай туриб, ўз шахсий «Мен»и билан келишмай туриб, ўзга инсонни англаши, ўзгаларнинг ҳиссий кечинмаларини ичдан кечириши мумкин эмас. Шахс ўзини-ўзи англай олса, ўз тасаввурларига эга бўлса, ўз руҳиятида «ички тартиб-интизом»ни жорий этади ва шу асосда ўзини-ўзи руҳий-маънавий жиҳатдан тарбиялайди. **Калит сўзлар:** шахс, «Мен – концепция», ўз-ўзини англаш, ҳулқ-атвор, интернал, экстернал, таълим-тарбия, хусусият.

ОБЩЕСТВЕННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ САМОСОЗНАНИЯ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЁЖИ

Аннотация

Сегодня самосознание личности является одной из актуальных проблем. Так как человек не осознавая себя полной мере, не находясь в согласии со своим «Я» не может понять и осознать внутренние переживания и чувства другого. Если у личности имеется самосознание, имеется собственное представление, то она устанавливает «внутреннюю дисциплину» в своей душе. И на основании этого воспитывает себя как духовно-просвещённый.

Ключевые слова: личность, «Я – концепция», сознание самого себя, поведение, интернал, экстернал, обучение-поведение, свойства.

SOCIETY-PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF YOUNG STUDENTS UNDERSTANDING THEMSELVES AND THEIR FEELING

Abstract

Today interlectual understanding of a person is one of actual problem. If a person can't understand him herself fully, he can't understand other's heart too. But if a person has it's own imagination about feeling and understanding he can make order in his heart, on the base of it he can educate himself and can understand in feeling of others.

Key words: person, «I – consepshon», self-awareness, behavior, internal, external, education, feature.

Одамнинг ўз-ўзини англаши, билиши ва ўз устида ишлаши аввало унинг диққати, онги бевосита ўзига, ўз ички имкониятлари, қобилиятлари, ҳиссий кечинмаларига қаратилишини тақозо этади. Яъни, ижтимоий ҳулқ-шахс томонидан уни ўраб турган одамлар, уларнинг ҳулқ-атворларига эътибор беришдан ташқари, ўзининг шахсий ҳаракатлари ва уларнинг оқибатларини мунтазам тарзда таҳлил қилиб боришни ҳам тақозо этади. Чунки инсон ўзини тўла англамай туриб, ўз шахсий «Мен»и билан келишмай туриб, ўзга инсонни англаши, ўзгаларнинг ҳиссий кечинмаларини ичдан кечириши мумкин эмас.

Шахснинг ўз-ўзи билан келишолмай қолишининг яққол кўринишини экзистенциал психологиянинг асосий ғояси бўлган экзистенциал фрустрация, мазмуний бўшлиқ мисолида кўриш мумкин. Шахсда мазмуний бўшлиқ, вакуум пайдо бўлди, унда ҳаётга муҳаббат, мақсад сари интилиш, фаоллик сўнади, ыссизлик, эмоционал совуылик, бефарқлик пайдо бўлади. Шунинг учун ёшларни ўзини-ўзи англаш, ўзтасаввурларига эга бўлиш, ўз руҳиятида «ички тартиб-интизом»ни жорий этиш ва шу асосда ўзини-ўзи руҳий-маънавий жиҳатдан тарбиялай олишга ўргатиш лозим. Чунки, шахс маънавияти ривожини аввало ўзини-ўзи англаш, кейинчалик ўз манфаатини англаш ва ниҳоят жамиятни таниш босқичларини

тақозо этади. Инсоннинг жамиятни англаши – бу унинг миллий ўз-ўзини англашидир.

Миллий ўз-ўзини англаш – инсоннинг ижтимоий этник умумийликка мансублигида, ижтимоий соҳадаги муносабатларда ўз миллатининг эгаллаган мавқеини яққол тасаввур қилганида, миллий манфаатдорлигида намоён бўлади. Миллий ўз-ўзини англашнинг қатор объектив ва субъектив омиллари мавжуд. Булардан бири миллий туйғу бўлиб, у инсоннинг шахслараро муносабат жараёнида ҳиссий таъсирланишида, юрак маънавий ички тугўнларда, ижодий ғоялар туғилиши каби кечинмаларда акс этади.

Миллий ўзлиқни англаш «Мен» дан бошланиб, реал«Мен», ўтмишдаги «Мен», ҳозирги «Мен», келгуси «Мен», идеал «Мен», динамик «Мен» кўринишларида ўз ифодасини топади. Шахсда ўз-ўзини англашнинг кўринишлари ўрин алмашиб боради, чунки ўзининг яқин ўтмишини баҳолаш, ҳозирги даврдаги, кундаги ҳаёт фаолиятида имкон борица қўйилган камчиликларни бартараф қилиш, муваффақиятга эришишнинг устивор ўлларини танлаш, ўз имкониятини ташхис қила олишгина камолот сари етаклайди.

Психологияда инсон шахси билан боғлиқ тушунчалар ичида «Мен – концепция» тушунчаси алоҳида ўрин тутади. Бу тушунча шахснинг бошқалар

билан муносабатини белгилаб берадиган ўзи ҳақидаги тасаввурлар тўпламидан иборат, деб изоҳланади. Таълим-тарбия жараёнида эса «Мен - концепция» янада муҳимроқ аҳамият касб этади, чунки педагог-ўқитувчи ёшларга ўзи ҳақидаги тасаввурлардан келиб чиқиббаҳо беради, уларга ўзи ўзлаштирган тажрибани узатади, сингдиради.

Агар ўқитувчи ижобий «Мен - концепция»га эга бўлса, яъни унда шахсий тўлақонлик ҳисси мавжуд, етарлича эмоционал барқарор ва етук бўлса, унда бундай ўқитувчининг ёшлар билан муносабати фақат ижобий тасаввурлар асосига қурилади, ўқитувчи ёшлардан ўзига нисбатан салбий муносабатни кутмайди, чунки бундай ўқитувчида ўз-ўзинибаҳолаш билан боғлиқ муаммо бўлмайди. Ўз-ўзидан маълумки ўқитувчининг ижобий «Мен - концепция»си талаба шахси шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади, чунки инсон ёшидан батый назар ўз фаолиятига нисбатан ижобийбаҳолашга эътиёж сезади, бундай муносабат ва ибрат эса талабада ижобий характер ҳислатларини шакллантиришда муҳим рол ўйнайди.

Талаба ёшларнинг келажақда юқори савияли, малакали мутахассис бўлиб етишиши, ихтисослик бўйича барқарор малакалар ва мустаҳкам билимлар эгаллаши келгуси «Мен» билан узвий боғлиқ равишда амалга ошади. Келажақда ўз соҳасининг маҳоратли киши, ташаббускор ва ташкилотчи шахс сифатида вояга етиши кўп жиҳатдан улар томонидан танланган идеал касб эгаси фазилатларини кунт билан ўзларида шакллантириб боришга боғлиқ. Бўлгуси мутахассиснинг тинимсиз изланишда бўлишлиги унда динамик «Мен»ни таркиб топтира боради, ижобий ва сифат ўзгаришларини оқилона назорат қила олиши, тўғрибаҳолай билиши ушбу жараённинг асосий мезони ҳисобланади.

Шахснинг ўзи, ўз ҳулқ-атвори, хусусиятлари, жамиятдаги ўрнини тасаввур қилишидан ҳосил бўлган образ - «Мен» - образи бўлиб, унинг адекватлиги яъни ҳақиқатга қанчалик яқин бўлиши шахс баркамоллигини белгилайди. Инсоннинг тарбияланганлиги унинг ўзи ва ўз сифатлари тўғрисидаги тасаввурларга эга бўлиши натижасида намоён бўлади. Чунки ҳар бир шахснинг ўзлигини англаши жамиятдаги мавжуд нормаларга зид ҳаракатлар қилиш эътимолини камайтиради.

Ўз-ўзини англаш кўпинча шахс томонидан оғир кечади, яъни инсон табиати шундайки, уўзидагиўша жамият нормаларига тўъри келмайдиган, номаъқул сифатларни англамасликка, уларни «яширишга» ҳаракат қилади, ҳаттоки, бундай тасаввур ва билимлар онг ости соҳасига сиқиб чиқарилади (австриялик олим З. Фрейд назариясига кўра). Бу ҳар бир шахсдагиўз шахсиятиниўзига хос ҳимоя қилиш механизмидир. Бундай ҳимоя механизми шахсни кўпинча турли хил ёмон асоратлардан, ҳиссий кечинмалардан асрайди.

Ўз-ўзини англаш жараёни шахснинг ўзини ўзи тарбиялаши билан узвий боғлиқдир. Шахснинг ўзини ўзи тарбиялашидақуйидаги омиллар муҳим рол ўйнайди:

1. Ўз-ўзи билан мулоқот, бунда шахс ўзини тарбия объекти сифатида идрок этиб,ўзи билан мулоқотни ташкил этади.

2.Ўз-ўзини ишонтириш, бунда шахснинг ўз имкониятлари, кучи ва иродасига ишониши орқали, ижобий ҳулқ нормаларига бўйсунити амалга ошади.

3.Ўз-ўзига буйруқ бериш - бу тигиз ва экстремал ҳолатлардашахснинг ўзини кўлга олиши ва мақбул йўлгаўзини чорлай олиши ҳисобланади.

4.Ўз-ўзига таъсир этиш- бунда шахснинг ижтимоий нормалардан келиб чиққан ҳолдаўзида маъқул установкаларни шакллантириши амалга ошади.

5.Ички интизом – ўз-ўзини бошқаришнинг муҳим мезони, ҳар доим ҳар ердаўзининг барча ҳаракатларини мунтазам равишда коррекция қилиш ва бошқариш учун зарур сифат ҳисобланади.

Психологияда шахснинг ўзини ўзи бошқариши билан боғлиқ бўлган «назорат локуси» назарияси мавжуд бўлиб, унга кўра, ҳар бир инсонда икки типли масъулият қузатилади. Биринчи типли масъулият шундайки, шахсўзининг ҳаётида рўй бераётган барчаҳодисаларнинг сабабчиси, масъули сифатида фақатўзини тан олади. Булар интерналлар бўлиб, улар ўзларига ишончнинг ортиқлиги, мақсадга эришишда қатъийлик, ўзини анализ қилишга мойиллик, мулоқотга киришувчанлик, одамларга хайрихоҳлик ва мустақиллиги билан ажралиб турадилар. Масъулиятлиликнинг иккинчи тури барча рўй берган ва берадиган воқеа,ҳодисаларнинг сабабчиси ташқи омиллар, бошқа одамлар деб ҳисоблайдиган экстерналларга хос бўлиб, улар ўзининг имкониятларига ишонмаслиги, мақсадларини аниқ бўлмаган муддатларга суриши, ортиқча ҳаяжонланишлари, шубҳаланишлари, конформиликлар, агрессивликлар ва оғир руҳий кайфиятга мойилликлар билан ажралиб туради. Экстерналлар ҳам ишларини қатъий регламентга асосланган ҳолда муваффақият билан бажара оладилар, лекин бошқа одамлар бошқаруви остида яхши бажарувчанлик хусусиятини намоён қиладилар.

«Нazorat локуси» тушунчасини фанга кiritган америкалик олим Дж. Роттернинг фикрича, масъулиятниўз бўйнига олишга ўргатилган болаларда хавотирлик, нейротизм, конформизм ҳолатлари кам учраркан. Улар ҳаётга тайёр, фаол, мустақил фикр юритувчилардир. Улардаўз - ўзини ҳурмат ҳисси ҳам юқори бўлиб, бу бошқалар билан ҳам ҳисоблашиб яшашга сира ҳалақит бермайди. Шунинг учун ижтимоийлашувнинг муҳим босқичи кечадиган таълим муассасаларида ёшларга кўпроқ ташаббус кўрсатиш, мустақил фикрлаш ва эркинликни ҳис қилишга шароит яратиш керак ва бу ҳозирги кун сиёсатининг асосини ташкил этади. Шундан келиб чиққан ҳолда талаба ёшлардалокус-назорат даражасини аниқлаш саволномасини ўтказдик. Саволномада психология йўналишининг биринчи ва тўртинчи курс талабалари иштирок этишди. Респондентларнинг бундай тарзда танланишининг сабаби, олий ўқув юртига эндигина адаптация ҳосил қилган талабалар ва битирувчи курс талабаларининг ҳаётга, меҳнатга, оилага ва бошқа одамларга нисбатан муносабатларининг фарқ қилувчи томонларини ўрганиш ҳисобланади.

1-ва 4-курс талабаларининг локус-назорат даражасини аниқлаш саволномаси бўйича натижалар кўрсаткичлари

КУРС	ЭКСТЕРНАЛ		ИНТЕРНАЛ	
	Йигитлар	Қизлар	Йигитлар	Қизлар
I	2 6%	10 27%	20 53%	5 14%
IV	3 11%	10 34%	7 26%	8 29%

Битирувчи курс талабаларининг 45 фоизи экстерналлар бўлиб, улардан 34 фоизи қизлар, фақат 11 фоизи йигитлар, қолган 55 фоизи интерналларни ташкил этиб, уларнинг 26 фоизи йигитлар, 29 фоизи қизлардан иборат. Биринчи курс талабаларининг натижалари ҳамбизни қаноатлантирди. Чунки олий ўқув юртига эндигина мослаша бошлаган талабаларнинг 67 фоизи интерналлардир. Уларнинг 53 фоизи ватанимиз мудофааси хизматларида бўлиб, анчагина ҳаётий тажрибага эга бўлган ёшлар эканлиги билан характерланади. 33 фоиз экстерналлардан иборат бўлган ёшлар ичида фақат 6 фоизи йигитларни ташкил қилиб, қолган 27 фоизи қизлардан иборат.

Инсон ўзлигини рўёбга чиқариши ўзига боғлиқ эканлигини қанча тез тушуниб етса, у ҳаётга шунчалик чуқурроқ қарайди ва олдига муҳимроқ мақсадлар қўяди. Ёшларни тарбиялашда улар руҳиятига ўз-ўзини англаш туйғуларини сингдириш орқали психологик етукликка эришувини таъминлаш муҳимдир. Бу туйғу биологик ҳодиса эмас, балки ижтимоий ҳодисадир. Чунки, бу туйғу инсоннинг маънавий шаклланиши жараёнида вояга етади.

Психологик етукликка эга шахс турли ҳаётий вазиятлар ва шароитларни хушёр баҳолай олади. Бу хушёрлик амалийлик, воқеликни тўғри баҳолай олиш, шахсда ўзининг ютуқ ва камчиликларини, билим, малака ва қобилиятларини етарлича объектив баҳолай олишида намоён бўлади.

Бундай шахс ўз ҳиссиёти, кечинмаларини етарлича яхши назорат қила билиши, яъни ички интизомни юқори ривожланганлиги билан характерланиб туради. Психологик етуклик бошқа одамларнинг хоҳиш, истаклари, кечинмаларини тушуниш билан маълум даражада боғлиқ. Бу ўз навбатида мулоқотнинг, ҳамкорликнинг яхши йўлга қўйилишига, оилада, турли гуруҳларда ижобий муносабатларнинг ўрнатилишига имкон беради.

Буюк Сукрот ўз фалсафий баҳсларининг бирида ўзликни англаш ҳақида «аввал ўзингни бил» деб даъват қилган эди. Демак, билиш жараёнида муҳим босқич ёки билимнинг муҳим объекти инсоннинг ўзидир. Ўзликни англаш орқали инсоннинг маънавияти шаклланади. Психологик билимдонлик шахсни ўз-ўзини қўлга олишга, ўз-ўзига буйруқ беришга, ўз-ўзини қайта тарбиялаш ва ўз имкониятларидан тўғри фойдаланишга ўргатади.

Талабанинг ўз-ўзини идрок қилишини уни ижобий ишларга йиқалтириш орқали штириш керак. Бунда талаба ижобий тажриба орттирсин, яъни ўзига, оиласига, гуруҳига, жамоасига манфаатли иш қилиб, олқиш олсин. Талабаларни жамоат ишларига кенг жалб этиш амалиётини кенгайтириш, бу ишдан манфаатдорлигини ошириш лозим. Талабанинг ўзини шахс сифатида англаши, ўз ижобий ва салбий сифатларини таҳлил қилиши, бошқа шахслар ичида

ўзшахсини алоҳида ажратиш каби муҳим ижтимоий-психологик сифатларни шакллантиради. Бу эса шахсда ўз-ўзини назорат қилиш тизимини юзага келтиради.

Ўзини англаган инсон ўз манфаатларини ҳам химоя қила олади. Ўз манфаатларини химоя қила олиш ўз фикри, ҳуқуқлари, талабларини ишонч билан гапира олиш ва ўзини ҳурмат қилишни англатади.

Ўзига ишонган одам ҳар қандай ҳодисага ўз муносабатини очик ва қатъий баён қилади. Яъни у ўз ҳиссиётлари учун маъсулиятни ўз зиммасига олади ва бошқаларга ҳам нимани хис қилаётганлигини англата олади. Бу ҳулқнинг нормал усули. Ҳаммада ҳам атрофдагилар учун бефарқ бўлмаган ўз фикр, талаб ва ҳуқуқлар бор. Буларни ҳурмат қилишларига эришишнинг ягона йўли - уларни шахснинг ўзи химоя қила олишидир. Ўзига ишонган одамлар ўз шахсий эътиёжларини англайдилар ва уларни қатъий талаб қиладилар. Шу билан бирга бундай одам бошқа одамнинг ҳам ўз манфаатларини химоя қилиш ҳуқуқини тан олади. Шунинг учун ҳам улар ўз талабларини қўйишда одоб доирасидан чиқишмайди ва атрофдагиларнинг талабларига ҳам ҳурмат билан қарашади. Ўзига ишонган одамлар ўз-ўзлари ва атрофдагилар билан самимий, ҳалол муносабатда бўладилар. Улар борлиқни реал идрок қиладилар, бўлиб ўтаётган ҳодисалар ҳақида уларнинг аҳамиятини бўрттирмай ва камситмай гапирадилар. Улар учун муҳими иллюзиялар эмас, реалликдир. Етук одам ўзининг ва бошқаларнинг нимага арзишини билишни хоҳлайди. Асосий тамойил - ўзини яхши кўрсатишга интиломасдан табиий тутишдир.

Эгоист одам эса фақат ўзи, ўзишлари билан банд, у аксарият бошқаларни бутунлай инкор қилади. Ҳаммамиз ҳам эгоизм ёмон, биринчи ўринга бошқаларнинг манфаатларини қўйиш керак, деб ўйлаймиз. Лекин одамнинг атрофдагилар ҳақида ғамхўрлик қилиш даражаси - махсус фалсафий масала. Ўзманфаатларини химоя қила олиш эса ўзимиз тўла ҳуқуқимиз бўлган нарсани тан олиш ва талаб қилиш демакдир. Ўз манфаатларимизга риёкорлик қилмаслик учун биз доимий бирон нарсадан воз кечамиз ва натижада эгоизмдан ҳам ёмонроқ бўлган альтурист - бошқалар учун ўзини қурбон қилувчига айланамиз. Бизни эгоистликда айбламасликлар учун биз нафақат бошқаларнинг манфаатларини биринчи ўринга қўямиз, балки ўзимизнинг қонуний истакларимизни ҳам қурбон қиламиз, натижада ўз-ўзимизни ҳурмат қилмай қўямиз. Шундай бўлиши мумкинки, агар ўзингизга ёрдам бера олмасангиз, хатто хоҳлаганингизда ҳам бошқалар ҳақида ғамхўрлик қила олмай қоласиз. Ҳақиқий ўз манфаатларини химоя қила олиш ҳалоллик ва атрофдагиларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш демакдир.

Талабалик даврида ўзини бошқаришнинг таркибий қисмлари, ижодий тафаккур, муайян ҳаётий

тажриба, ўзлаштирилган билимларни тартибга солиш асосида ҳис-туйғулар, қарашлар, ахлоқий қадриятлар, ўзлигини англаш ва барқарор эътиқод шаклланади. Шуларни ҳисобга олган ҳолда талаба ёшларнинг қизиқишлари, ҳаётий муаммоларини ўрганиб, улар ўртасида кичпрои суҳбат, бадий кеча, учрашув ва мулоқотларни уюштириш, турли хил тўғарак, спорт секцияси, илмий тадқиқот уюшмаларини кичпайтириш,

танлов, анжуман, мунозара, баъс ва бошқа оммавий тадбирларни ташкиллаш лозим. Чунки психолог олим Жан Пиаженинг фикрича ёшларнинг ўз тенгқурлари билан турли мавзуларда қиладиган мунозара ёки баҳслари, ундаги эгоистик, шахсиятпарастлик моҳиятини сусайтириб, ўз-ўзини англаш билан бир қаторда ўзгаларнинг мавқеларини англаш ва ўзида шахсга хос сифатларни ҳам ўстиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М “Нияти улуг ҳалқнинг иши ҳам улуг, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади” асари, 2019 й.
2. Каримова В.М. Ижтимоий психология. Фарҳона 2002 й.
3. Кузьмин Е.С. Основы социальной психологии. ЛГУ 2001 й.
4. Парыгин В.Д. Основы Социально-психологической теории. М. 2001 й.
5. Петровский А.В. Социальная психология. М. 2003 й.
6. Соловьева О.В. Обратная связь в межличностном общении. М. 1992 й.

Маишхурбек ДУМАРОВ,

Андижон давлат университети таянч докторанти

E-mail: dumarov-mx@mail.ru

ЎзМУ профессори, психо.ф.д. Сафоев Н.С. тақризи асосида

ИЖТИМОЙ РЕАЛЛИККА МУНОСАБАТ ЭКЗИСТЕНЦИАЛ ИЧКИ ЗИДДИЯТЛАР ИФОДАСИ СИФАТИДА

Аннотация

Психологияда ички зиддиятларнинг турли назарий моделлари фаркланади, бироқ айни кундаги тадқиқотлар ички зиддиятларни шахснинг экзистенциал психологияси билан узвий кўздан кечириш тенденциясини кучайтирди. Мақолада ижтимоий психология фанидаги муносабат ва воқеликка муносабат шаклланишининг психологик жиҳатлари тўғрисида фикр юритилган. Ижтимоий воқеликни шахс томонидан идрок этилиши асосида ички зиддиятларни ифода этилиши келтирилган.

Калит сўзлар: шахс, индивид, ижтимоий воқелик, экзистенциал психология, инқирозли вазият, онтологик ҳимояланганлик.

ОТНОШЕНИЕ К СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ КАК ВЫРАЖЕНИЕ СУЩЕСТВУЮЩИХ ВНУТРЕННИХ КОНФЛИКТОВ

Аннотация

Различные теоретические модели внутренних противоречий различаются по психологии, но текущие исследования усилили тенденцию рассматривать внутренние противоречия как единое целое с экзистенциальной психологией человека. Выражение внутренних противоречий основано на восприятии индивидом социальной реальности.

Ключевые слова и понятия: личность, индивид, социальная реальность, экзистенциальная психология, кризисная ситуация, онтологическая защита.

RELATIONSHIP TO SOCIAL REALITY AS AN EXPRESSION OF EXISTENTIAL INTERNAL CONFLICTS

Abstract

Different theoretical models of internal contradictions differ in psychology, but current research has intensified the tendency to consider internal contradictions in an integral way with the existential psychology of the person. The expression of internal contradictions is based on the perception of social reality by the individual.

Keywords: person, individual, social reality, existential psychology, crisis situation, ontological protection.

Кириш. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “Янги иш ўринларини яратиш, узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш ва сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш” [1.Б.36-37] бўлими, узлуксиз таълим тизимидаги ўқувчи шахси шаклланишининг психологик томонларини тадқиқ қилишнинг ҳар қачонгидан долзарб муаммо сифатида гавдалантирди.

Ҳозирги кунда ижтимоий олам ҳаддан ортиқ бекарор ва ўзгарувчан бўлгани боис одамлар олдида ижтимоий-психологик адаптация ва шахс томонидан ўзини-ўзи ривожлантириш масалаларини қўймоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ҳар қандай ижтимоий трансформация ҳам конструктив, ҳам деструктив ечимга эга интраперсонал зиддиятларни (шахс ички зиддияти) вужудга келтириши эҳтимол,[1] бу ҳолат эса, ўз навбатида ижтимоий реалликка бўлган муносабатни ҳам ўзгаришига олиб келади. Психологияда ички зиддиятларнинг турли назарий моделлари фаркланади [2], бироқ айни кундаги тадқиқотлар ички зиддиятларни шахснинг экзистенциал психологияси билан узвий кўздан кечириш тенденциясини кучайтирди. Тадқиқотнинг мазкур қисмида экзистенциал муаммоларни ижтимоий реаллик идрокига қай

йўсинда таъсир қилиш механизмларини кашф этишга қаратилган.

Экзистенциал анализ инсонни экзистенциал ҳавотирни ҳис қилишга “гирифтор” деб ҳисоблайди[3]. Ушбу ҳавотирли кечинма инсон томонидан ўзининг бутун ҳаёти билан боғлиқ ҳолда англанидиган базал (устивор) воқелик қадриятлар мавжудлигига таҳдид сифатида идрок этилиши ҳосиласидир. Яъни, бир томондан мазкур қадриятлардан воз кечиш имконининг мавжуд эмаслиги бўлса, иккинчи томондан, уларни ҳаётга қайтариш истагининг борлиги экзистенциал ички зиддият сифатида кўздан кечирилади.

Феноменологик жиҳатдан у объектив нутқан назардан бартараф этиш имконсиз бўлган ўз ҳаётининг фожеаси сифатида идрок этилади. Ушбу зиддият инсон учун чидаб бўлмас даражада оғир бўлгани боис шахс уни онгдан сиқиб чиқаришга (репрессия ҳимоя механизми) уринади, пировардида унда иллюзор ҳавфсизликка эришганлик ҳисси пайдо бўлади.

Тадқиқот методологияси. Экзистенциал психология ва психотерапия асосчиларидан бири Р.Мэй Dasein тушунчасида ифодасини топган субъект, муҳит ва вазият яхлитлигини эътироф этиш заруриятини таъкидлайди. Одам оламда таъсирнинг субъекти эмас, объектига айланар экан ўз асл “Мен”идан бегоналаш-

ганлик, аҳамиятли инсоний муносабатлар танқислиги ва алоҳидалик ҳиссини туяди (базал ички зиддият). Р.Мэй фикрига кўра [9], инсон учун ўтмиш ва келажак бугунда мавжуд. Ички зиддиятлар “шу ерда ва ҳозир” вужудга келади. Улар ечими учун асл субъектив реалликда яшаш лозим, ўз тақдири билан “юзма-юз” келишга жасорат, бугунни яшаб ўтиш учун журъат жоиз.

Илмий тадқиқотимизнинг навбатдаги босқичида экзистенциал воқеликларга бўлган шахс муносабатларини ижтимоий реаллик идроки билан боғлиқ корреляцион алоқаларни ўрганишдан иборат эди. Ушбу алоқаларни аниқлаш мақсадида биз Б.М.Ботиров адаптациясидаги **А.А.Бақанованинг “Ҳаётга, ўлимга, инқирозли вазиятларга муносабатни ўрганиш”** сўровномаси ҳамда Э.Тоффлернинг “Ижтимоий реалликдаги консервация ва ўзгаришларга қаратилган установақаларни аниқлаш” анкетасидан фойдаландик.

Нима учун айнан ҳаётга, ўлимга, инқирозли вазиятларга муносабатни ўрганишга қарор қилдик? Биз бунни қуйидагилар билан изоҳлашга ҳаракат қилдик.

Ўлим билан тўқнашув (хоҳ психологик, хоҳ жисмоний бўлсин) моҳиятан амбивалентдир: бир томондан, у одамни вайрон қилиш шиддатига эга бўлса (ўлимдан кўркувни кучайтиради), бошқа томондан, - инсон ҳаётига маъно олиб кириб уни тўла ва мазмунли қилишга қодир.

М.Ш.Магомед-Эминов фикрига кўра, “шахсни “ҳаёт-ўлим” парадигмаси доирасида ўрганиш, шахсни аномал, катастрофик ҳаётини вазиятда “мавжудлигини” тушунтириш ва тавсифлаш муҳим умумназарий ва методологик тамойилдир...Бундан келиб чиқадики, шахснинг травматик ва посттравматик ҳаётини вазиятдаги трансформациясини инсон ўзлаштирадиган алоҳида тажриба саналган “ҳаёт-ўлим” призмаси орқали ўрганиш жоиз [Магомед-Эминов М.Ш. Личность и экстремальные жизненные ситуации//Вестник МГУ. Психология. № 4. 1996. С.26-35. 27 бет].

Зотан ҳар қандай инқироз ҳам позитив, ҳам негатив компонентга эга. Негатив компоненти инқирозли вазиятдаги шахсга ечими кўринмайдиган муаммолар билан юкланганлик, имконсизлик, чорасизлик кечинмаларига гарқ бўлганлик ҳослигидан иборат. Бироқ, инқироз – бу наинки “фожеа хавфи”, балки

ўзгариш имконияти, шахс тараққиётини янги босқичга кўтарилиши, куч манбаи ҳамдир. Айнан шуниси ижобий компоненти ҳисобланади. Шундай қилиб, инқироз инсонни ўзгаришлардан омил сифатида тавсифланади, чунки у бир пайтнинг ўзида эски, одатий турмуш тарзидан воз кечишга ундаш билан бирга, такомиллашган янги яшаш услубларини ҳам қидиришга ундайди.

Биз тадқиқотнинг мазкур босқичида қуйидаги илмий гипотезани илгари сурдик:

- Экзистенциал воқеликка бўлган муносабатларнинг ўзига хос жиҳатлари ижтимоий реаллик идроки хусусиятлари ҳисобланган ё унинг муҳим жабҳаларини саклаб қолишга, ё ўзгаришга (янгилашга) бўлган интенцияларда ўз ифодасини топади.

Экзистенциал воқелик таркибига қирадиган ҳаёт, ўлим, инқирозли вазиятларга бўлган муносабатларнинг турли қирраларини акс этган сўровноманинг 14 шкаласи мавжуд: 1. Ҳаёт ўзгарувчанлигини қабул қилмаслик – ҳаёт ўзгарувчанлигини қабул қилиш; 2. Ҳаёт такомиллашув гарови – дефицитар эҳтиёжларни қондириш доираси; 3. Ҳаётни борича қабул қилиш – ҳаётни борича қабул қилишни истамаслик; 4. Онтологик ҳимоясизлик – онтологик ҳимояланганлик; 5. Ўзни қабул қилмаслик – ўзни қабул қилиш; 6. Истеъмоличликка йўналганлик – такомиллашувга йўналганлик; 7. Субъектликни йўқотиш – масъулиятлик; 8. Ўлим хусусида атеистик концепция – ўлим хусусида диний концепция; 9. Ҳаётда маъно кўрмаслик – ҳаётнинг маънога йўғрилганлиги; 10. Ўлим тўғрисида ўйламасликка интилиш – ўлимга нисбатан туйғуларини қабул қилиш; 11. Ўлим мавжудлигини инкор этиш – ўлим билан боғлиқ мушоҳадалардан кўркмаслик; 12. Ўлим тўғрисида тасаввурларнинг мавжуд эмаслиги – ўлим тўғрисида тасаввурлар шаклланганлиги; 13. Инқирозли вазиятларда ҳикмат қидириш – инқирозли вазиятлар изтироб манбаи сифатида; 14. Инқирозли вазиятлар хатар манбаи сифатида – инқирозли вазиятлар такомиллашув гарови сифатида.

Таҳлил ва натижалар.Мазкур экзистенциал воқеликнинг ўн тўрт жабҳаси факторизация ёрдамида маъно жиҳатидан яхлитланганда (SPSS -19, факторли таҳлил методи орқали) тўрт йирик факторлар ажраб чиқди.

Жадвал 3.1

Экзистенциал воқелик таркибидagi феноменлар факторизацияси натижалари

Экзистенциал ҳодисалар	Факторлар			
	1	2	3	4
Ўлим тўғрисида тасаввурларнинг мавжуд эмаслиги – ўлим тўғрисида тасаввурлар шаклланганлиги	,839			
Ҳаётни борича қабул қилишни истамаслик - ҳаётни борича қабул қилиш	,798			
Истеъмоличликка йўналганлик - такомиллашувга йўналганлик	,766			
Ўлим тўғрисида ўйламасликка интилиш – ўлимга нисбатан туйғуларини қабул қилиш	,710			
Онтологик ҳимоясизлик – онтологик ҳимояланганлик	,689			
Ўзни қабул қилмаслик – ўзни қабул қилиш	,625			
Ҳаёт ўзгарувчанлигини қабул қилмаслик – ҳаёт ўзгарувчанлигини қабул қилиш	,570			
Ўлим мавжудлигини инкор этиш – ўлим билан боғлиқ мушоҳадалардан кўркмаслик		,773		
Ўлим хусусида атеистик концепция – ўлим хусусида диний концепция		,758		
Ҳаётда маъно кўрмаслик – ҳаётнинг маънога йўғрилганлиги		,635		

Инқирозли вазиятлар изтироб манбаи сифатида - инқирозли вазиятларда ҳикмат кидириш			,810	
Инқирозли вазиятлар хатар манбаи сифатида – инқирозли вазиятлар шахс такомиллашуви гарови сифатида			,725	
Субъектликни йўқотиш - масъулиятлик				,821
Ҳаёт дефицитар эҳтиёжларни қондириш доираси - Ҳаёт такомиллашув гарови				,493

Биринчи фактор олинган натижалар дисперсиясининг 27.857%, иккинчи фактор – 13.675%, учинчи фактор 10.627%, тўртинчи фактор – 9.852 % изоҳлаш имконини беради. Жами факторлар олинган натижаларнинг 62.011% тушунтиради.

Биринчи факторни шартли равишда “Ўлим тўғрисидаги концепция мавжудлиги ҳаёт ўзгарувчанлигини қабул қилиш шarti сифатида” деб номладик. Мазкур факторга кирган таъкидлар юкламаси қуйидагилардан иборат:

Ўлим тўғрисида тасаввурларнинг мавжуд эмаслиги – ўлим тўғрисида тасаввурлар шаклланганлиги - 0,839; Ҳаётни борица қабул қилишни истамаслик - ҳаётни борица қабул қилиш - 0,798; Истеъмолчиликка йўналганлик - такомиллашувга йўналганлик - 0,766; Ўлим тўғрисида ўйламасликка интилиш – ўлимга нисбатан туйғуларини қабул қилиш - 0,710; Онтологик ҳимоясизлик – онтологик ҳимояланганлик - 0,689; Ўзни қабул қилмаслик – ўзни қабул қилиш - 0,625; Ҳаёт ўзгарувчанлигини қабул қилмаслик – ҳаёт ўзгарувчанлигини қабул қилиш - 0,570.

Иккинчи факторни шартли равишда “Ўлим мавжудлиги инкори ҳаёт маъносини йўқолиши шarti сифатида” деб номладик. Ушбу факторга кирган таъкидлар юкламаси қуйидагича бўлди:

Ўлим мавжудлигини инкор этиш – ўлим билан боғлиқ мушоҳадалардан кўрқмаслик - 0,773; Ўлим хусусида атеистик концепция – ўлим хусусида диний

концепция - 0,758; Ҳаётда маъно кўрмаслик – ҳаётнинг маънога йўғрилганлиги - 0,635.

Учинчи факторни шартли равишда “Инқирозли вазиятларда ҳикмат кўриш такомиллашув шarti сифатида” деб номланди. Унга кирган таъкидларнинг факторли юкламалари қуйидагича бўлди:

Инқирозли вазиятлар изтироб манбаи сифатида - инқирозли вазиятларда ҳикмат кидириш - 0,810; Инқирозли вазиятлар хатар манбаи сифатида – инқирозли вазиятлар такомиллашув гарови сифатида – 0,725.

Ниҳоят, тўртинчи, шартли равишда, “Инқирозли вазиятлар шахс тараққиёти гарови сифатида” деб номланган факторга кирган таъкидлар юкламалари қуйидагилардан иборат бўлди: Субъектликни йўқотиш – масъулиятлик – 0,821; Ҳаёт дефицитар эҳтиёжларни қондириш доираси - Ҳаёт такомиллашув гарови - 0,493.

Экзистенциал воқеликларга тааллуқли иккиламчи, глобал факторлар билан ижтимоий реаллик тааллуқли инсонни “буюмлар” ижтимоий муҳити билан ўзаро таъсирини ифодаловчи: эгалик, саклаш, айрилиқ, ўзгаришларга муносабат, муваққат фойдаланишга муносабат; “одамлар”, “ташкилот” ва “ахборот” муҳитлари ҳамда – “маскан”га хос муносабатлар тизими корреляцион алоқалари ўрганилганда қуйидаги эмпирик натижалар олинди:

Жадвал 3.2

Экзистенциал ҳодисаларнинг ижтимоий реаллик феноменлари идроки билан боғлиқ корреляцион алоқалари

Экзистенциал ҳодисалар	Ижтимоий реаллик объектлари				
	Буюмлар: консервация - ўзгариш	Инсон: консервация - ўзгариш	Ташкилот: консервация - ўзгариш	Макон: консервация - ўзгариш	Ахборот – консервация - ўзгариш
Ўлим тўғрисидаги концепция мавжудлиги ҳаёт ўзгарувчанлигини қабул қилиш шarti сифатида	0.008	-0.447**	0.080	0.369**	0.379**
Ўлим мавжудлиги инкори ҳаёт маъносини йўқолиши шarti сифатида	0.226*	0.384**	0.001	0.132	-0.414**
Инқирозли вазиятларда ҳикмат кўриш такомиллашув шarti сифатида	-0.285*	-0.334*	0.110	-0.400*	0.538**
Инқирозли вазиятлар шахс тараққиёти гарови сифатида	0.001	0.120	0.061	0.03	0.519**

Изоҳ: *p≤0.05, **p≤0.001

Ижтимоий реалликдаги ахборот билан муносабатни ифода этувчи блок экзистенциал ҳодиса-

ларнинг барчаси билан корреляцион алоқада экани қайд этилди: ҳаёт ўзгарувчанлигини қабул қилиш янги

ахборотга бўлган ташналикда ифодасини топса ($r \leq 0.379$, $p \leq 0.001$), ҳаёт маъносининг йўқолиши ахборотга бўлган муносабат шиддати пасайишида акс этмоқда ($r \leq -0.414$, $p \leq 0.001$), инкирозли вазиятларда ҳикмат кўриш ҳамда инкирозли вазиятларни шахс тараққиёти гарови сифатида қабул қилиш ахборотни янгилашга бўлган эҳтиёжни кучайтираётганини гувоҳи бўляпмиз (мос равишда: $r \leq 0.538$, $p \leq 0.001$; $r \leq 0.519$, $p \leq 0.001$).

Ижтимоий реалликнинг бошқа бир узвий қисми бўлган маконни ўзгартиришга интилмаслик шахсда ўлим тўғрисида концепция мавжудлиги ($r \leq 0.369$, $p \leq 0.001$) билан ҳамда инкирозли вазиятларни бемаъни, оғриқли деб билиш маконни ўзгартиришга интилиш кучайиши билан кузатилмоқда ($r \leq -0.400$, $p \leq 0.001$).

Ташкилот: консервация – ўзгариш блоки экзистенциал ҳодисаларнинг ҳеч бири билан статистик жиҳатдан аҳамиятли корреляцион алоқаларга эга эмаслиги қайд этилди.

Ижтимоий реалликнинг одамларни қамраб олган блок (консервацияси-ўзгариши) ўлим мавжудлигини инкор этиш фактори билан ижобий корреляцион боғланишда бўлган бир пайтда ($r \leq 0.384$, $p \leq 0.001$), ўлим концепциясининг мавжудлиги ҳамда инкирозли вазиятларни шахс такомиллашуви шартли фактори билан салбий корреляцион муносабатларда эканини кўрсатди (мос равишда: $r \leq -0.447$, $p \leq 0.001$, $r \leq 0.334$, $p \leq 0.001$).

Буюмлар консервацияси ва ўзгариши билан боғлиқ ижтимоий реаллик блоки ўлим мавжудлигини инкор этиш экзистенциал ҳодисаси билан ижобий алоқада бўлган бир пайтда ($r \leq 0.226$, $p \leq 0.05$) инкирозли вазиятларда ҳикмат кўриш қобилияти билан салбий корреляцион алоқада экани кузатилди ($r \leq -0.285$, $p \leq 0.05$).

Хулоса ва таклифлар. Юқорида зикр этилган натижаларни қуйидагича тавсиф этиш мумкин: ҳаёт ўзгарувчанлигини қабул қилишни истамайдиган, инкирозли вазиятларда турли психологик ҳимоялар ортига яширинишга интиладиган шахслар буюмпарастликка мойилликни намоён қилиб, янги ахборотни

ўзлаштиришга нисбатан ригид бўлишади. Ва, аксинча, ўлим тўғрисида ўз концепцияси, муносабати мавжуд, ҳаёт ўзгарувчанлигини қабул қилишга тайёр шахсларда буюмпарастлик, масканни ўзгартиришга майл кузатилмай, ахборотни янгилашга бўлган иштиёқ кучли эканлиги қайд этилди.

Ўлим мавжудлигини инкор этадиган, ҳаёт маъносини йўқотган шахсларда эса мазкур маъно буюмларни ўзгартиришга бўлган майл, тевақатрофидаги одамлар билан юзаки муносабатларни ўрнатиш, ахборот оқимида нисбатан ригидликни кучайиши орқали ифодаланади.

Инкирозли вазиятларни ҳикмат деб, шахс такомиллашуви шартли деб билган респондентларда буюмларни йиғишга бўлган майлнинг пастиги, инсоний муносабатларни сақлаб қолишга интилиши, маконни ўзгартирмаслик принципи ва ахборотни янгилашга боғлиқ ташналик қайд этилган.

Экзистенциал ҳодисалар таркибига кирувчи инкирозли вазиятларни шахс тараққиёти шартли сифатида эътироф этувчи респондентларда мазкур инкирозли вазиятдан ғолиб бўлиб чиқиш имконини яратадиган ахборотни янгилаш кучли эканини кузатишимиз мумкин.

Ижтимоий реалликка муносабатларни экзистенциал ички зиддиятлар ифодаси сифатида тадқиқ этишга қаратилган изланишлар бўйича қуйидаги хулосаларни чиқаришга асос бўлиши мумкин:

1. Экзистенциал воқеликка бўлган муносабатларнинг ўзига хос жиҳатлари ижтимоий реаллик идроки хусусиятлари ҳисобланган ё унинг муҳим жабҳаларини сақлаб қолишга, ё ўзгартиришга (янгилашга) бўлган интенцияларда ўз ифодасини топади;

2. Ижтимоий реалликка мансуб ахборот консервацияси-ўзгариши блоки экзистенциал ҳодисаларнинг барчаси билан узвий алоқада экани;

3. Ижтимоий реалликнинг бир қисми бўлган Ташкилот консервацияси-ўзгариши блоки экзистенциал ҳодисалар билан алоқаси бевосита намоён бўлмаслиги ушбу блок идрокига таъсир этувчи бошқа омиллар мавжуд бўлиши мумкинлигини кўрсатди.

АДАБИЁТЛАР

1. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўпламлари. 2017.- 450.6
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. М., 1991.
3. Агеев В. С. Психология межгрупповых отношений. М., 1983.
4. Беркович Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. СПб., 2001.
5. Бурлачук Л. Ф., Коржова Е. Ю. Психология жизненных ситуаций. М., 1998.
6. Гришина Н. В. Давайте договоримся. Практическое пособие для тех, кому приходится разрешать конфликты. СПб., 1993.
7. Гришина Н. В. Производственные конфликты и их регулирование // Промышленная социальная психология. Л., 1982. С. 108–121.
8. Дмитриев А., Кудрявцев В., Кудрявцев С. Введение в общую теорию конфликтов. М.: РАН, 1993.
9. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1977.
10. Майерс Д. Социальная психология. СПб., 1997.
11. Мэй Р. Искусство психологического консультирования. М.: Класс, 1994.
12. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. М., 1994.

УДК: 37.013.46

Улугбек ЖАББАРОВ,
Ўзбекистон Миллий университети
Жиззах филиали "Ўзбек тили ва адабиёти" кафедраси мудири,
E-mail: jabborovulugbek1985@gmail.com

Жиззах давлат педагогика институтини, "Рус тили ва уни ўқитиш методикаси" кафедраси мудири,
доцент, п.ф.д. Нурманов А.Т. тақризи асосида

SCIENTIFIC AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF THE INTRODUCTION OF TUTOR TECHNOLOGY IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract

The epoch itself dictates the development of technologies to ensure a free and standardized educational process, the possibility of uninterrupted monitoring, proper control and management of educational processes, verification by the Ministry of Higher and Secondary Special Education and educational institutions of the level of knowledge of teachers and students (control over the actions of students and teachers in the educational process, including activities related to student activity and teacher productivity, certification of students). The article highlights the pedagogy of teacher-student cooperation and its specifics, directions for improving the quality of education. At the same time, it was about the development of the tradition of the teacher-student, his role in the maturity of the educator.

Key words: tutor, continuing education, pedagogy of cooperation, pedagogy, education - this is cooperation, joint participation, joint care, joint creativity, joint management.

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВНЕДРЕНИЯ ТЬЮТОРСКОЙ ТЕХНОЛОГИИ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС

Аннотация

Сама эпоха диктует развитие технологий обеспечения свободного и стандартизированного образовательного процесса, возможности бесперебойного мониторинга, надлежащего контроля и управления образовательными процессами, проверки Министерством высшего и среднего специального образования и образовательными учреждениями уровня знаний учителей и студентов (контроль за действиями учащихся и преподавателей в образовательном процессе, включая деятельность, связанную с активностью учащихся и продуктивностью работы учителя, аттестацию студентов). В статье освещена педагогика сотрудничества учитель-ученик и ее специфика, направления повышения качества образования. В то же время речь шла о развитии традиции учителя-ученика, его роли в зрелости воспитателя.

Ключевые слова: тьютор, непрерывное образование, педагогика сотрудничества, педагогика, образование-это сотрудничество, совместное участие, совместная забота, совместное творчество, совместное управление.

ЎҚУВ ЖАРАЁНИГА ТЬЮТОРЛИК ТЕХНОЛОГИЯСИНИ ЖОРИЙ ЭТИШНИНГ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Эркин ва стандартлаштирилган таълим бериш жараёнининг таъминланиши, узлуксиз мониторинг имконияти, ўқув жараёнларининг тўғри назорат қилиниши ва бошқарилиши, олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ва ўқув юртлари томонидан ўқитувчи ва талабаларнинг билим савиясининг текширилиши (таълим жараёнида талаба ва ўқитувчиларнинг ҳаракатларини назорат қилиш, бунга талабанинг фаоллиги ва ўқитувчи ишининг унумлилиги, талабаларни аттестациядан ўтказиш билан боғлиқ амаллар ҳам қиради) технологияларини ривожлантиришни даврнинг ўзи тақозо этмоқда. Мақолада таълим сифатини оширишда устоз-шогирд-ҳамкорлик педагогикаси ва унинг ўзига хос хусусиятлари, йўналишлари ёритилган. Шу билан бирга устоз-шогирд аъёнасининг ривожланиши, таълим олувчининг камолотидаги ўрни ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: тьютор, узлуксиз таълим, ҳамкорлик педагогикаси, педагогика, таълим-тарбия ҳамкорлик, бирга қатнашиш, бирга қайгуриш, бирга ижод қилиш, биргаликда бошқариш.

Кириш. Жаҳон таълим тизимидаги ислохотлар ҳамда кадрларнинг ўзгариши педагогик жараёнларга инновацион ёндашув ва технологияларни фаол жорий этишни тақозо этмоқда. Таълим жараёнига татбиқ этилаётган инновациялар самараси ўқитувчининг касбий-педагогик ижодкорлиги характери ва унинг ривожланганлиги даражасига бевосита боғлиқ. Сарбон декларацияси (Sorbonne Declaration), Таълим барча учун (Education For All (EFA)), Минг йиллик ривожланиш мақсадлари (Millennium Development

Goals (MDGs)), Жаҳон таълим форуми (World Education Forum) ва Лиссабон Конвенциялари компетентли ёндашув асосида малакали ижодкор кадрлар тайёрлашнинг инновацион йўналишларини белгилашда муҳим аҳамият касб этади. Хусусан, Болонья жараёни доирасида ўқитишнинг фаол ва интерфаол шакллари вариативлигини таъминлаш, компетентли ёндашув асосида таълим олиш натижадорлигини ошириш йўллари излаб топиш ва ўрганиш долзарб ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Хорижий таълимда сўнгги йилларда бир қатор атамалар кенг ишлатилмоқда. Буларга тьютор, эдвайзер, фасилитатор ва модератор тушунчалари киради. Республикамизда олий таълим тизими ривожланишининг ҳозирги босқичи таълим мазмуни ва методикасига, унинг самарадорлигини оширишга сифат жиҳатдан янги талаблар қўймоқда. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “Узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мувофиқ юқори малакали кадрлар тайёрлаш сиёсатини давом эттириш” [1] муҳим устувор вазифа сифатида белгиланган. Шу нуқтаи назардан, Тьюторлик – устоз шогирт технологияси асосида бўлажак кадрларда ижодкорликни ривожлантириш технологияларини такомиллаштириш ҳамда инновацион фаолиятнинг репродуктив, продуктив, қисман изланувчи ва креатив даражаларини пухта эгаллашлари учун педагогик шарт-шароитлар ва дидактик имкониятларни таъминлаш долзарб аҳамият касб этади.

ТЮТОР - (Туторем-лотинча) устоз, мураббий вазифасини бажаради. Баъзи ҳолларда маъруза ўқитувчиси билан тингловчи орасидаги боғловчи ролини ҳам бажаради. Бунда маърузачи томонидан берилган билимларни кенг эгаллашда маслаҳатчи ва устоз ролини бажаради. [2] Тьюторлик технологияси миллий таълимда ҳамкорлик педагогикаси деб номланади. Ўзбекистон таълим тизими ривожининг ҳозирги босқичида ҳамкорлик педагогикаси муҳим ўрин тутаяди. Педагог олимлар ҳамкорлик педагогикасига «таълим берувчилар ва таълим олувчиларнинг ўзаро мулоқотига асосланган шаклда таълим беришга йўналтирилган ижодий фаолият жараёнидир», дея таъриф беришади. [3] Бу мулоқотда таълим берувчи ва таълим олувчи ўзаро масъулият сезади, томонларнинг ҳамкорлиги таълим сифатининг ошишига хизмат қилади. Ўқитувчининг ҳамкорликдаги педагогик жараёни ташкил этишга оид фаолияти биринчи навбатда талабаларнинг жамоада асосий кадрият сифатида ўзларини намоён қилишларини таъминлашга йўналтирилган ўқув-тарбия жараёнини ташкил этиш йўллари ва усулларини излашга қаратилиши лозим. Бунинг учун ўқитувчилар талабалар шахсига зиён етказмаслик, улар руҳиятига шикаст кўрсатмаслик, уларга ижобий таъсир кўрсатиш, зарур маслаҳатлар бериш, бир талабани иккинчиси билан қийслагмаслик, шахсиятига тўғри баҳо бера олиш, талаба ривожланишининг истикболларини аниқ тасаввур эта олиш кабилар ўта муҳим.

Талабаларга инсонпарварлик асосида ёндашиш улар орасидаги зиддиятларнинг ўзига хос жиҳатларини тушуниш ва бартараф этиш имконини беради. Бугунги узлуксиз таълим тизимида таълимтарбия жараёнини юқори даражага кўтаришнинг муҳим омилларидан бири – ўқитувчи-талаба ҳамкорлигини йўлга қўйишдир. Ушбу ҳамкорлик таълим-тарбия жараёнида объект-субъект ёки субъект-объект тарзида амалга ошади. Тарбия жараён сифатида тарбиячи ва тарбияланувчилар, таълим-тарбия жараёнида ўқитувчилар ва талабалар, ота-оналар, жамоатчилик ва жамоалар билан ўзаро муносабатлардан иборат. Тарбия иккиёқлама жараён тарзида тарбиявий муносабатларсиз амалга ошмайди. Бу муносабатлар жараёни иштирокчилари

индивидуал онги ва иродасига боғлиқ бўлмай, улар ўзаро муносабатда тарбия жараёнининг субъект ва объектларига айланиб, ижтимоий муносабатларнинг алоқадорлигини ташкил этади. Ўз навбатида улар ижтимоий муносабатларнинг алоҳида соҳаси бўлса-да, уларнинг характери жамиятдаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-ҳуқуқий, ахлоқий муносабатлар даражасига боғлиқ бўлади. Тарбия жараёнидаги тарбиячи ва тарбияланувчининг ўзаро таъсирлари маънавий-ахлоқий муносабатларни келтириб чиқариб, тарбиянинг ўзига хос амалий ва назарий мақсадини ҳал қилишга хизмат қилади. Шу жиҳатдан тарбияни тўғри йўлга қўйиш учун унинг номаълум, яширин хусусият ва тенденцияларини ўрганиш ва ҳисобга олиш педагогик жараён ва ҳодисаларнинг ҳақиқий моҳиятини очишга, муносабатларга алоқадор умумий томонлар – қонуниятларини билишга замин ҳозирлайди. Таълим-тарбия жараёнида фаолият ижтимоий қонуниятларни намоён этиб, жамият ҳаётининг ҳамма жабҳалари билан узвий боғлиқдир. Шу маънода тарбия жараёнида амал қилувчи ўзаро муносабат ва қонуниятларни аниқлаш ниҳоятда мураккаб. Ҳамма вақт ҳам уларни педагогик илмий тадқиқот методлари билан аниқлаб бўлмайди.

Тадқиқот методологияси. Анъанавий таълим педагогик жараёнда ўқитувчининг субъект сифатида, талабани эса объект сифатидаги иштирокига асосланган. Бу қоиди талаба ўз ўқув фаолиятининг субъекти ҳақидаги тасаввур билан алмашинади. «ўқитувчи-талаба» муносабатлари ҳамкорликнинг турли шакллари (ҳамкорлик, бирга қатнашиш, бирга қайғуриш, бирга ижод қилиш, биргаликда бошқариш)да қабул қилинган умумий жамоа ҳаётининг фаолиятида амалга ошади. Ҳамкорлик педагогикасининг тўртта асосий йўналиши мавжуд: [4]

1. Инсонпарварликка асосланган ёндашув.
2. Дидактик фаоллаштирувчи ва ривожлантирувчи мажмуа.
3. Тарбия концепцияси.
4. Атроф-муҳитни педагогизациялаш (тарбиявий фаолият).

1. Шахсий-инсонпарвар ёндашув: [5]

- шахсга янгича қараш таълим беришнинг мақсади сифатида, яъни таълим-тарбия жараёнининг шахсга йўналтирилганлиги: шахс субъектдир, ҳар бир боланинг қобиляти бор;

- педагогик мулоқотни инсонпарварлаштириш ва демократлаштириш: болаларга муҳаббат, уларнинг тақдирига қизиқиш; боладаги умид, ишонч; – ҳамкорлик, мулоқот маҳорати; тўғридан-тўғри мажбур қилишни бекор қилиш; ижобий рағбатлантиришнинг уҳимлиги; болалардаги камчиликларга сабрли бўлиш; ўқитувчи ва талаба ҳуқуқларини тенглаштириш; боланинг эркин танлаш ҳуқуқи; шахсий қарашларга бўлган ҳуқуқ; бола ҳуқуқлари ҳақидаги конвенцияга амал қилиш; ўқитувчи-талаба муносабатлари усули: таъқиқлаш эмас, йўналтириш; бошқариш эмас, биргаликда бошқариш; мажбурлаш эмас, ишонтириш; буйруқ бериш эмас, ташкиллаштириш; чегараламаслик, эркин танлашни йўлга қўйиш;

- замонавий шароитда натижаларга олиб келмайдиган тўғридан-тўғри мажбурлашдан метод сифатида воз кечиш: мажбурловсиз, ишончга асосланган талабчанлик; туғма қизиқувчанликни ҳисобга олиб ўқитиш; муваффақиятсизликка сабаб бўладиган

мажбурий истакни алмаштириш; болаларнинг мустақиллиги ва мустақил фаолиятини ўрнатиш; жамоа орқали бевосита талабаларнинг қўлланиши.

- индивидуал ёндашувнинг янги талқини: ўртача ўқийдиган талабаларга йўналтиришни бекор илтиш; шахснинг энг яхши сифатларини излаш; Мен-концепцияси, характери, фикрлаш жараёнларининг ўзига хослигининг қўлланилиши;

- ўқув-тарбия жараёнида шахснинг ўзига хосликларини ҳисобга олиш;

- шахс ривожини башорат қилиш (прогнослаш);

- ривожланишни, уни коррекциялашнинг индивидуал дастурларини лойиҳалаш.

2. Дидактик фаоллаштирувчи ва ривожлантирувчи мажмуа: [6]

Таълим мазмуни шахс ривожланишининг мазмуни сифатида қаралади; билим, қўникма ва малакаларни ҳосил қилиш ва умумлашган фикрлашга ўргатилади; мактаб фанларини интеграциялаш, мумлаштиришга ўтилади; таълимнинг вариативлиги ва табақалашганлиги алоҳида аҳамиятга эга бўлади; ўргатишнинг ижобий рағбатларидан фойдаланилади.

Дидактик фаоллаштирувчи ва ривожлантирувчи мажмуа йўналишида таълимнинг шахс ривожланишининг мазмуни сифатида қаралишига эътибор берилади. Бу йўналишда шахснинг қизиқишлари ва лаёқати инобатга олинади. Шу билан бирга ҳамкорликда ўқитиш жараёнида ҳар бир талаба фаол ва самарадор ўқув-билув фаолиятига жалб этилади. Ушбу жараёнда талабалар табақалаштирилган топшириқлар асосида ишлайдилар. Бу ўринда индивидуаллаштирилган назорат, мустақил назорат, тузатишлар киритиш, маслаҳат бериш, мустақиллик даражасини ошириш таъминланади. Энг муҳими талаба етарли даражада ўз мқониятларини намоён қилиш, ўқув майлларини рўёбга чиқаришга муваффақ бўлади. Талабаларда мустақиллик ва жамоавийлик каби сифатларнинг шаклланишида мазкур ехнология алоҳида имқониятларга эга.

Таҳлил ва натижалар. Ҳамкорликда ўқитиш жараёнида ўқитувчининг ўқув жараёнидаги мавқеи ҳам ўзгаради. Биринчи навбатда, унинг мазкур жараёндаги роли янгича қўринишга эга бўлади. Ўқитувчининг асосий вазифаларидан бири талабаларда мустақил фаолият қўрсатиш майлларини ҳосил қилишдан иборат. Ҳамкорлик қилиш, маслаҳат бериш асосида талабаларнинг ўқув-билув фаолиятларини бошқариш ва мулоқотга киришиш ўқитувчининг биринчи даражали вазифалари сирасига қиради. Талабаларга ҳамкорлик асосида таълим беришга ўтишда муайян шарт-шароитларни яратиш талаб этилади: [7]

Биринчи шарт – ўқитувчиларнинг мазкур ўқитиш тизимини ташкил этишга бўлган мойилликлари билан боғлиқ. Иккинчи шарт – талабаларнинг ўз ўқувбилув фаолиятларини мустақил амалга оширишга тайёрликларини таъминлашдан иборат. Бунда муайян даражадаги билимлар ва умумий ўқув қўникмаларининг шаклланганлиги талаб этилади. Учинчи шарт – ҳамкорликдаги фаолиятни амалга ошириш учун таълим муассасасида қулай техник база яратилади. Тўртинчи шарт – ҳар бир талаба муайян ҳаракат дастури билан таъминлангандагина моддий-техник асос ҳамкорликдаги ўқув жараёнида ўз ўрнига эга бўлади.

3. Тарбия концепцияси. Билимлар мактабини тарбия мактабига алмаштириш; барча тарбиявий тизимлар марказида талаба шахсини қўйиш; тарбияга инсонпарвар ёндашув, умуминсоний қадриятларни шакллантириш; боланинг ижодий обилиятлари, индивидуаллигини ривожлантириш; миллий ва маданий анъаналарни тиклаш; индивидуал ва жамоавий тарбияни ҳисобга олиш.

4. Атроф-муҳитни педагоглаштириш. [8]

Оила, мактаб ва ижтимоий борлиқ ўсиб келаётган авлодни шакллантирувчи муҳим ижтимоий институтлар сифатида акс этади. Натижалар барча тарбия институтларининг биргаликдаги ҳаракатида аниқланади. Бундан болаларнинг эркинликлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи ижтимоий ва давлат институтларига таъсир этувчи ота-оналар билан ҳамкорлик, омилкор бошқариш ғояси келиб чиқади. Атроф-муҳитни, яъни жамиятни педагогизациялаш ҳар бир фуқаронинг таълим-тарбия олиши зарурлигини ифодалайди. Чунки таълим-тарбия самарадорлиги, яъни ижобий натижаси жамият таракқиётини таъминловчи омилларидан бири саналади. Шунинг учун ҳам ҳозирги кунда мамлакатимизда жамиятни педагоглаштириш ижтимоий буюртма сифатида жадал суръатлар билан амалга оширилмоқда. Бугунги кунда биз улкан педагогик меросга эгамиз. Ҳамкорлик педагогикаси бу меросда «Устоз-шогирд» анъанаси қўринишида ифодаланган. Унга қўра, устоз шогирдига кучайтирилган тарзда таълим ва тарбия беради. Тарихдан маълумки бу жараёнда ота-она ёки катта ёшли оила аъзолари таълим жараёнига аралашмаган. Натижада устоз ва шогирд ўртасида ўзаро ишонч ва садоқат таркиб топган. Шу сабабли манбаларда устоз ва шогирдга нисбатан бир талай талабалар қўйилган. Шарқ мутафаккирлари ва алломаларининг ижодий меросларида ўқитувчи-тарбиячи маҳорати, устоз-шогирд нъаналарига ҳам алоҳида ўрин берилган.

Хулоса ва таклифлар. Юқоридагилар асосида шундай хулосага келиш мумкинки, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида инсон фаолияти объект-субъект муносабатида амалга ошади. Таълим-тарбияда объект-субъект муносабатлари ўзига хос тарзда намоён бўлади. Тарбиячининг шахсий сифатлари ва педагогик маҳорати ҳамда тарбияланувчининг психологик-физиологик усусиятларини ҳисобга олишда субъектнинг объектга таъсири кучаяди ва тарбиявий муносабат амалга ошади.

Шундан келиб чиқиб, тарбияланувчининг фаоллиги, унинг ўз-ўзини тарбиялаши ўз хатти-ҳаракатини назорат қилиш (ўз фаолиятини маълум мақсадга йўналтириш) ва тарбиячига ишонишига ҳам боғлиқ.

Тарбияланувчи (объект)нинг ўқишда, жамоат ишларида фаоллиги тарбиявий жараённинг самарадорлигини оширувчи омил ҳисобланади. Тарбияланувчи ва тарбиячининг фаоллиги ва ўзаро ишончи, улар ўртасидаги ҳурмат ҳамда ҳамфикрлиликни мустаҳкамлайди. Бу эса педагогик ҳамкорликнинг асосий максадидир. Қўпчилик ўқитувчилар ҳамкорликдаги педагогик фаолиятга киришар эканлар, мавжуд муносабатлар ва педагогик фаолият меъёрларидан келиб чиққан ҳолда бугунги кунда дарсликларда мазкур мақсадга йўналтирилган жараённи ташкил этиш учун дидактик машқлар ва топшириқларнинг етарли эмаслигини таъкидлайдилар. Бундай вазиятда ўқитувчилар педагогик жараёнга ижодий тарзда

ёндашган ҳолда машқлар ва топшириқларни танлаш-
лари ва ўз амалий фаолиятларида қўллашлари зарур.
Мавжуд қийинчиликларни ўқитувчи талабаларни

биргаликда фаолият кўрсатишга ундаш орқали ўзаро
ҳамкорлик муҳитига олиб кириш билан бартараф
этиши лозим бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» ги Фармони. // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. – Т.: 2017. – Б. 39.
2. Ҳасанбоев Ж. ва бошқалар. Педагогикадан изоҳли луғат. – Т.: «Фан», 2008 – Б. 9.
3. Ҳасанбоев Ж., Тўрақулов Х. Педагогика назарияси фанидан изоҳли луғат. - Т.: «Фан», 2008. – Б. 182.
4. Абдуллаева Ў. Педагогика. – Т.: ТДПУ, 2015. – Б. 45.
5. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. – Т.: «Адолат», 2007.
6. Абдуллаева Ў. Педагогик технология. – Т.: ТДПУ, 2015. – Б. 48.
7. Маҳкамов У., Тилябоева Н. Касбий таълим. – Т.: ТДИУ нашриёти, 2007. – Б. 48.
8. Ҳасанбоев Ж. ва бошқалар. Педагогика. – Т.: «Фан ва технология», 2010. – Б. 104.

УДК: 371.10:681.142.37

Римма ЗАМИЛОВА,
Наманганский государственный университет
доцент, доктор философии (PhD) по философским наукам,
E-mail: zamilova@internet.ru

На основе рецензии д.п.н., профессора У Асқаровой

THE ESSENCE AND STRUCTURE OF THE FORMATION OF HISTORICAL THINKING OF THE FUTURE HISTORY TEACHER

Abstract

The laws of thinking are the requirements necessary for the correct construction of the discussion, the necessary connections that exist between thoughts in the process of discussion. In our work, we also rely on the theory of the gradual formation of mental actions. It is closely related to such types of practical activities of future history teachers as stylistic modeling, various types of analysis, etc. Having received information on the main topics of the course in the lecture classes, accumulating analytical impressions, future history teachers systematize the most typical elements of the artistic and historical whole that are indicative of a particular style or author – the type of thematism, writing technique, pitch organization, norms of counterpoint, etc.

Key words: thinking, law, requirement, teacher, history, analysis, information, topic, course, lecture, style, author, literature, technique.

СУЩНОСТЬ И СТРУКТУРА ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ИСТОРИИ

Аннотация

Законы мышления – это требования необходимые для правильного построения обсуждения, необходимые связи существующие между мыслями в процессе обсуждения. В нашей работе мы также опираемся на теорию поэтапного формирования умственных действий. С ней тесно связаны такие виды практической деятельности будущих учителей истории, как стилистическое моделирование, различные виды анализа и др. Получив информацию по основным темам курса на лекционных занятиях, накапливая аналитические впечатления, будущих учителей истории систематизирует наиболее типичные, показательные для определенного стиля или автора элементы художественно-исторического целого – тип тематизма, технику письма, звуковысотную организацию, нормы контрапунктирования и т.д.

Ключевые слова: мышление, закон, требование, учитель, история, анализ, информация, тема, курс, лекция, стиль, автор литература, техника.

БЎЛҒУСИ ТАРИХ ЎҚИТУВЧИСИНИНГ ТАРИХИЙ ТАФАККУРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ МОҲИЯТИ ВА ТУЗИЛИШИ

Аннотация

Тафаккур қонунлари мунозарани тўғри қуриш учун зарур бўлган талаблар, муҳокама жараёнида фикрлар ўртасида мавжуд бўлган зарурий боғланишлардир. Биз ўз ишимизда ақлий ҳаракатларнинг аста-секин шаклланиши назариясига ҳам таянамиз. У билан бўлғуси тарих ўқитувчиларининг услубий моделлаштириш, турли таҳлил турлари ва бошқа шу каби амалий фаолият турлари билан ҳамбарчас боғлиқдир. Маъруза машғулотида курснинг асосий мавзулари ҳақида маълумот олиб, таҳлилий таассуротлар тўплаб, бўлажак тарих ўқитувчилари муайян услуб ёки муаллифдан далолат берувчи бадиий ва тарихий бутунлиқнинг энг типик элементларини тизимлаштирадилар – тематизм тури, ёзув техникаси, овоз баландлигини ташкил этиши, контрапунктирлаш нормалари ва бошқалар.

Калит сўзлар: фикрлаш, қонун, талаб, ўқитувчи, тарих, таҳлил, маълумот, мавзу, курс, маъруза, услуб, муаллиф, адабиёт, техника.

Введение. Новый этап развития системы высшего образования, связанный с реформой образовательной системы Республики Узбекистан в целом, выдвинул на первый план концепцию широкого развития личности, а именно «воспитания молодежи в качестве духовно богатых и физически развитых личностей, обладающих высокими знаниями и духовностью, повышения авторитета руководителей и преподавателей образовательных учреждений, создания условий, необходимых для осуществления ими эффективной деятельности» [1].

Целью исследования является совершенствование концептуальных основ и практико-технологической системы развития исторического мышления у будущих учителей высших образовательных учреждений средствами модернизированного дидактического обеспечения.

Для реализации данной цели мы определили следующие задачи исследования: раскрыть психолого-педагогических особенностей и факторов развития исторического мышления у будущих учителей высших образовательных учреждений; обосновать психолого-

педагогических условий развития исторического мышления у будущих учителей на основе компетентностного подхода; совершенствовать педагогических механизмов приобретения культуры потребления информации у будущих учителей как модернизированное направление развития исторического мышления;

Анализ литературы. Историческое мышление учителя истории обуславливает сохранение гуманистических и культурно-исторических ценностей, способствует формированию ценностных ориентаций и системы исторических знаний ученика, а также творческому саморазвитию. Необходимо отметить, что наше исследование впервые рассматривает совершенствование *исторического мышления учителя истории* в рамках высшего образования, речь идет о подготовке будущих учителей истории, студентах педагогических вузов, постигающих профессиональные знания, находящихся на этапе формирования основ профессиональной деятельности, профессиональных и общекультурных компетенций, в том числе и основ исторического мышления.

Изучение постепенного развития исторического сознания показывает, что корни таких взглядов упираются в далекое прошлое. Особенно, как писал Фараби «Представления каждого народа или населения какого-либо города о явлениях, событиях, являются знакомыми им самим представлениями. Даже в самых распространенных представлениях, некоторых народов о конкретном создании мира имеются в той или иной степени различия. Потому, что каждый народ по своему воспринимает то или иное явление – событие, и по своему отражает их в своем сознании» [2].

Историческое мышление образует основу «узбекской модели» национальной независимости и прогресса, усвоение учеником целого исторического мира и его реалий, посредством обобщения их совместных отношений и связей, понимание основной

сущности исторических процессов, это способность делать разумные выводы из уроков истории.

По мнению Б.Ходжаева «историческое мышление, это понятие выражающее собой сущность человека, его мир в качестве исторического существа. Действительно, человек в качестве исторического существа по своей социальной природе не только объективная реальность, в тоже время, он через очень большие духовно-моральные измерения, также является ценностью ответственной перед будущим, перед исторической продолжительностью и исторической наследственностью. Только через историческое мышление человек выполняет задачу посредника, связника, мостика между прошлым и будущим. Вот эта общественная реальность демонстрирует себя в качестве явления непосредственно связанного с прогрессом человеческого общества» [9].

Историческое сознание, как одна из важнейших форм общественного сознания, проявляется как результат процесса человеческого сознания. Историческое сознание – это познание того, что все было и прошло, то есть происходит в любой науке, во всех предметах и даже в духовном мире, которого сейчас не было и нет [6].

Историческое сознание-это исторические события в прошлом и отражается в различных источниках, объектах, которые передаются по наследству из поколения в поколение и обеспечивают преемственность нашей истории и культуры [8]. Ходжаев Б. считает, «имея сложное строение, историческое мышление демонстрирует себя связанными друг с другом и имеющими взаимные отношения составными частями: историческое сознание, историческое знания, историческая память, историческое мировоззрение. И на основе данного умозаключения ученый Ходжаев Б. определяет структуру исторического мышления, которая представлена на (рис.-1).

Рис. 1. Структура исторического мышления (по Б.Ходжаеву).

Историческое сознание – это также оценка прошлого с учетом всей разноцветности и разнообразия, присущего всему обществу, в частности

различных социально-демографических, социально-профессиональных, этносоциальных, этноконфессиональных групп, а также отдельных индивидов.

Историческое сознание - это совокупность представлений о прошлом общества, его социальных групп и индивидов, а также всего человечества. В историческом сознании гармонично отражаются прошлое, настоящее и будущее. [7]

По мнению ученого – философа Д. Абдуллажановой, понимание общества в общем смысле, в частности как комплекса различных социально-демографических, социально-профессиональных и этносоциальных групп, а также конкретных, связанных с индивидами и отражающих прошлое во всем их многообразии, оценивающих идеи, взгляды, представления, чувства, настроения, является довольно спорным. Во-первых, необходимо подчеркнуть, что представления, отражающие прошлое в историческом сознании человека, а также взгляды связанные с определенным этапом развития индивида, не всегда приобретают качественное состояние;

Во-вторых, для «отражения прошлого в разных видах» в сознании человека, необходимо, чтобы историческое мышление работало, которое является важным элементом исторической памяти. Только после этого возможна систематизация исторических фактов и возникновение конкретного целостного представления, тогда историческое сознание может обогатиться идеями, отражающими прошлое [3].

Методология исследования. Общее состояние профессионально-педагогического образования в вузах в современных условиях, специфика преподавания истории как учебной дисциплины, проблемы мотивации, профессиональная направленность обучения составляют круг проблем, требующих методологического и методического разрешения. Разработка моделей, механизмов, технологий и диагностических инструментов для улучшения исторического мышления будущего преподавателя истории в рамках обучения в университете должна основываться на ряде методических подходов и принципов, определяющих как знание педагогической реальности, так и путь трансформации образования на научно-практическом уровне.

На философском уровне методологическую основу нашего исследования по формированию исторического мышления будущего учителя истории составляет *культурологический подход*, представляющий собой понимание культуры как центрального аспекта сознания, личной и профессиональной жизнедеятельности, развития и саморазвития. С позиций гуманизации образования культурологический подход представляет собой развитие личностно-ориентированных парадигм. Согласно Г.И. Гайсиной, обосновавшей в своем исследовании применение культурологического подхода в педаго-

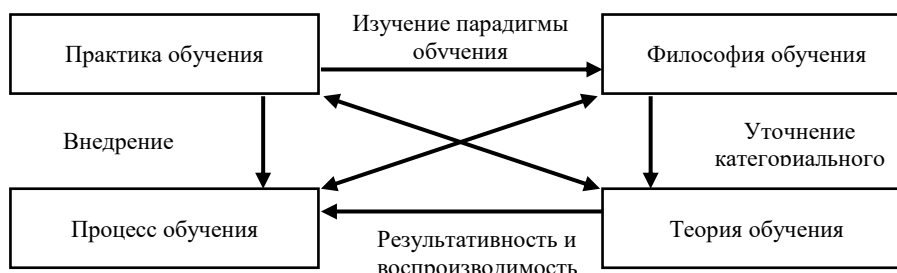
гическом образовании, он призван «реализовать гуманитарную, культуротрансляционную и культуротворческую функции, а также антропогенную практику культуры, фактор обще- и профессионально-культурного развития личности учителя» [4]. Реализация этого подхода на практике означает анализ рассматриваемой сферы, в нашем случае дидактики как раздела педагогики, через созданные образцы деятельности, нормы и ценности, требующие адаптации к современному состоянию педагогической науки и практики, социальному заказу. К.Ю. Богачевым в диссертационном исследовании «Становление и развитие культурологического подхода в педагогике» определены функции культуры, определяющие реализацию культурологического подхода: «наследование, развитие и дополнение систем ценностей и обеспечение условий их постоянного обновления; создание адекватных связей, взаимодействий и коммуникаций в сообществе, создание условий для социальной реализации и творческой самореализации человека, выявления и роста его индивидуальных способностей». Раскроем эти функции в аспекте нашего исследования совершенствования исторического мышления у будущего учителя истории [5].

Наследование в аспекте совершенствования исторического мышления представляет собой, на наш взгляд, опору на классические категориальные признаки дидактики: определение целей и задач обучения в рамках дисциплины и учебного процесса в целом;

- обоснование принципов обучения, определяющих место и роль учителя и обучающегося в образовательном процессе;
- определение принципов отбора содержания обучения;
- обоснование форм, методов и средств обучения.

Развитие системы ценностей (постулатов) дидактики определяется исходной образовательной парадигмой, установленными стратегиями и программами развития образования. Оптимальная, на наш взгляд, взаимосвязь ключевых категорий обучения при смене образовательной парадигмы представлена М.А. Чошановым, когда последовательная взаимосвязь категорий «философия обучения», «теория обучения», «инженерия обучения» (проектирование и конструирование обучения), «практика обучения», представляют собой замкнутый контур, обеспечивающий развитие и обновление теории и практики обучения [10] (см. рис.2)

Рисунок 2. Взаимосвязь категорий обучения по М. А. Чошанову

возможностью переноса в другие условия реализации образовательных процессов обеспечивают дополнение системы ценностей рассматриваемой дидактической теории.

Анализ и результаты. В психолого-педагогической литературе мышление понимается как процесс познавательной деятельности индивида, характеризующийся обобщенным и опосредованным отражением действительности, осуществляющийся в форме понятий, суждений, умозаключений и оперирующий категориями, фиксирующими накопленные человечеством в процессе общественно-исторического развития знания.

Формирование исторического мышления учителя истории обуславливает сохранение гуманистических и культурно-исторических ценностей, способствует формированию ценностных ориентаций и системы исторических знаний ученика, а также творческому саморазвитию. Нами предложено рассматривать историческое мышление будущего учителя истории как совокупность двух компонентов: метапредметного компонента (включающего в себя

личностно-деятельностный, мотивационно-ценностный, проектировочный и технологический элементы) и предметного компонента (включающего в себя патриотизм, политическую грамотность, критическое мышление, социокультурную грамотность).

Выводы и предложения. Подготовку современного учителя истории мы предлагаем рассматривать в рамках расширенной дидактической триады «преподавание - учение - саморазвитие», что позволит существенно усилить профессиональную подготовку и задействовать личностный потенциал будущего учителя истории. «Саморазвитие» мы рассматриваем: 1) как механизм профессионального роста и самосовершенствования (формирования мотивации к самосовершенствованию), в конечном итоге обеспечивающий профессиональный рост и профессиональное мастерство учителя; 2) как предмет изучения (в аспекте саморазвития ученика), определяющий необходимость изменений при проектировании содержания, выборе педагогических форм, средств и методов обучения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах развития сфер образования и воспитания, науки в новый период развития Узбекистана» № УП-6108 от 06.11.2020.
2. Ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата, 1970.; с.168
3. Абдуллажанова Д. Тарихий онг ва тарихий хотира. // Фалсафа ва ҳуқуқ. – Тошкент, 2004. – № 2. – Б.83-85.; с.23.
4. Гайсина, Г.И. Культурологический подход в теории и практике педагогического образования: дис....д-ра пед. Наук.: 13.00.08/ Гайсина Гузель Иншаровна. – М. 2002. - 366 с.
5. Богачёв, К. Становление и развитие культурологического подхода в педагогике: дис....канд. пед. наук: 13.00.01/ Богачёв Константин Юрьевич. - Ростов н/Д. 2006. - 214 с
6. Назаров Қ. Философия: энциклопедический словарь [Фалсафа: қомусий луғат (Тузувчи ва масъул муҳаррир). – Т.: Шарқ, 2004. – 496 б.; с.190.];
7. Рахмонов Р., Файзиёв Ф. Ёшлар дунёқараши шаклланишида тарихий онг ва тарихий хотира. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 80 б.; с.12.
8. Туленов Ж., Отамуратов С.С. Национальное самосознание социально активной части молодежи его функционирование в условиях независимости Узбекистана (социологический анализ): Автореф. канд. соц. наук.– Ташкент: НУУ, 2000. – 20 с.; с.7;
9. Ходжаев Б. Развитие исторического мышления у учащихся образовательных школ.- Латвия: LAP LAMBERT Akademik Publishing, 2018. - 223 с.-С.23.
10. Чошанов, М.А. Дидактика и инженерия / М.А. Чошанов. - М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2011. - 215 с.,

Фаррух ЗИЯЕВ,

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети
Енгил атлетика назарияси ва услубияти кафедраси ўқитувчиси
E-mail: Farruxziyayev89@mail.ru

ЎзДЖТСУ Енгил атлетика назарияси ва услубияти кафедраси мудири п.ф.б.ф.д. Солиев И.Р. тақризи асосида

BIOMECHANICAL ANALYSIS OF HAMMER THROWERS' TECHNIQUE IN THE TRAINING GROUP

Abstract

In this article, a biomechanical analysis with a division by phase in hammer throwing is carried out for those involved in the training group, and practical recommendations for improving sports results are given.

Key words: hammer, biomechanical analysis, projectile, optimal, centrifugal force, rotation speed.

БИОМЕХАНИЧЕСКИЕ АНАЛИЗ ТЕХНИКИ МЕТАТЕЛЕЙ МОЛОТА В УЧЕБНО ТРЕНИРОВОЧНОЙ ГРУППЕ

Аннотация

В данной статье проведен биомеханический анализ с разделением по фазам в метании молота занимающихся в учебно тренировочной группе, и даны практические рекомендации по улучшению спортивных результатов.

Ключевые слова: молот, биомеханический анализ, снаряд, оптимальный, центробежная сила, скорость вращения.

ЎҚУВ МАШҒУЛОТ ГУРУҲИ БОСҚОН УЛОҚТИРУВЧИЛАРНИ УЛОҚТИРИШ ТЕХНИКАСИНИ БИОМЕХАНИК ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Ушбу мақолада ўқув машғулот гуруҳида шуғулланувчи босқон улоқтирувчиларнинг босқон улоқтиришда фазаларга бўлган ҳолда биомеханик таҳлил қилинган ва спорт натижаларини ошириш учун амалий тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: босқон, биомеханик таҳлил, снаряд, оптимал, марказдан қочувчи куч, айланиш тезлиги.

Кириш. Жамиятда соғлом турмуш тарзини шакллантириш, келажагимиз эгаларини ҳар томонлама баркамол қилиб вояга етказиш давлатимиз сиёсатининг устувор вазифаларидан бири сифатида белгилаб қўйилди. Ўтган давр мобайнида бу эзгу мақсадга эришиш, фарзандларимизнинг ўз ақл-заковат ва истеъдодини тўла намоён этиши, уларни бугунги ва эртанги ҳаётимизнинг ҳал қилувчи кучига айлантириш йўлида залворли ишлар амалга оширилди.

Истиқлол сабаб спортчиларимиз нуфузли халқаро мусобақаларда юртимиз шаънини ҳимоя қилишга барча имкониятлар яратилди. Ҳозиргача спорт оламининг энг нуфузли мусобақаси бўлган Олимпия ўйинларида кўплаб спортчиларимиз Ватанимиз номидан майдонга чиқиб, унинг шуҳратини янада юксалтиришга улкан ҳисса қўшиб келмоқда. Жумладан, Бразилиянинг Рио-де Жанейро шаҳрида бўлиб ўтган олимпиада ўйинларида юртдошларимизнинг иштироки тақсінга сазавордир. Мазкур ўйинларда иштирок этиб жаҳонда умумжамоа ҳисобида Ўзбекистон делегацияси 21-ўринни, МДХ мамлакатлари орасида иккинчи, Осиёда тўртинчи поғонадан жой олди.

Ўзбекистон Президенти. Ш. М. Мирзиёев Таъбири билан айтганда “Юксак мақсадимиз-жисмоний ва маънавий етук, миллий ва умуминсоний кадриятлар руҳида тарбия топган авлодни вояга етказиш йўлида спорт энг муҳим ва самарали воситага айланган”. Тинчлик, саломатлик, баркамоллик, гўзаллик, қатият, мардлик, ғурур ва ифтихор каби фазилатлар омили сифатида ҳам эътироф этилган [1].

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёев томонидан 2020 йил 24-январда имзоланган, Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва спортни янада такомиллаштириш ва оммавийлаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги ПФ-5924-сонли фармонини имзолади. Чикарган ушбу ПФ 5924-сонли фармони юртимизда оммавий спортни ривожлантириш асосида иқтидорли спортчиларни саралаб олиш вазифаларини белгилаб берганлиги, енгил атлетикани босқон улоқтириш турини юртимизда кенг қўламда омалашуви ва улар ичидан иқтидорли спортчиларни танлаб олишга қолаверса кўп йиллик тайёргарлик босқичларига йўналтириш дастури амал бўлиб хизмат қилмоқда.

Бугунги кунда дунёда кўпчиллик олимлар томонидан босқон улоқтирувчиларнинг йиллик тайёргарлик жараёнларини бошқариш, режалаштириш, таҳлил этиш, спорт турларига саралаш бўйича тадқиқотлар олиб борилган. Улардан А.П.Бандарчук, А.И.Жилкин, В.Г.Никитушкин аммо улар томонидан ўтказилган тадқиқотда босқон улоқтирувчиларни улоқтириш жараёнини киниматик таҳлил асосида ўрганишга эътибор қаратилмаган. Биз мазкур тадқиқотда босқон улоқтирувчиларнинг машғулот жараёнидаги улоқтириш ҳолатини биомеханик таҳлил асосида Таҳлил этишга ҳаракат қилдик. Енгил атлетиканинг босқон улоқтириш тури Олимпиада ўйинларидан жой олган. Аммо юртимизда халқаро тоифага мос спортчиларни тайёрланмаётганлиги босқон улоқтирувчилар тизимини янги технологиялар асосида такомил-

лаштириш заруратини юзага келтирмоқда. Бу эса боскон улоктирувчиларнинг машғулот жараёнини таҳлил этиш асосида уларнинг натижаларини такомиллаштириш бўйича дастурни ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Спортчиларни тайёрлаш тизимида бугунги кундаги долзарб вазифалардан саналади. [2,3]

Тадқиқотнинг мақсади. Ўқув машғулот гуруҳи боскон улоктирувчиларни улоктириш техникасини биомеханик таҳлил асосида такомиллаштириш самарадорлиги.

Тадқиқот вазифалари.

1. Ўқув машғулот гуруҳида боскон улоктирувчиларни йиллик тайёргарлик дастурларини ўрганиш ва улоктиришни биомеханик таҳлил асосида улоктириш самарадорлигини аниқлаш.

2. Ўқув машғулот гуруҳи боскон улоктирувчиларнинг техникасини ривожлантирувчи тайёргарлик дастурини ишлаб чиқиш ва педагогик тажрибада унинг самарадорлигини аниқлаш.

Тадқиқотда қўлланилган усуллар. Илғор тажриба ва илмий-услубий маълумотларни умумлаштириш, таҳлил қилиш, педагогик назорат тестлари, педагогик тажриба ва математик статистика.

Тадқиқот натижалари ва унинг муҳокамаси: Боскон улоктирувчиларни спорт натижалари, машғулотлар тузилмалари дастурларини ўрганиш ва таҳлил натижалари шундан далолат берадики боскон улоктиришни бошлангич ўргатиш жараёнида энг муҳим босқич техникани тўғри ўргатишдир. Боскон улоктириш техникасини таҳлилида ҳаракат амалларини бажаришдаги бир қатор камчиликлар кўзга ташланди. Бу камчиликлар спортчининг натижаларини тўлиқ

қўрсатиш имкониятини чеклайди. Боскон улоктирувчи спортчиларнинг техник тайёргарлигини биомеханик таҳлилда қўйидагилар кузатилади.

Боскон улоктиришда спортчи томонидан дастлабки айлантириш ҳаракатлари амалга оширилади. Маълум бир тезликка эришилгандан сўнг, улоктирувчи снаряд билан ўзи айланма ҳаракатни бошлайди. Биомеханик ҳаракатни амалга ошириш жараёнида спортчи боскон снаряди билан унга катта тезлик беришни таъминлашга ҳаракат қилади. Бу вазиятда улоктирувчи снарядни тўғри чизик бўйлаб тезлигини оширади. Бу вақтда спортчи ва снаряд ўртасида марказдан қочувчи куч ҳисобига тўғри чизик бўйлаб тезликни оширган сари улоктирувчининг ҳаракати қийинлашиб боради. Бунда марказдан қочувчи куч камида 270 кг дан юқори бўлади. Бу ҳолатда марказдан қочувчи куч қочиши билан унга қарама-қарши бўлган марказга интилувчи куч ҳам ошиши кузатилади. Улоктирувчи томонидан сарфланган кучнинг миқдори снаряд оғирлигини тўғри чизикли тезлик квадратига қўпайтирилиб айланиш радусига бўлинганлигига тенг бўлади. Боскон улоктирувчи снаряд билан айланма ҳаракатини бажаришда снарядни учиб чиқиш қўлнинг марказга интилувчи тортиш кучининг снарядга таъсири тамом бўлган жойдан ёй нуқтасига айланма чизик бўйлаб таъсир этади. Снарядни айланиш тезлиги снаряд оғирлиги марказига бўлган масофаси ва снарядни учиб чиқиш бурчагига боғлиқ. Улоктириш вақтида снарядни бир хил бурчак ҳосил қилиб тезланиши пайтида айланиш радуси қанча катта бўлса снарядни тўғри чизик бўйлаб тезланиши шунча юқори бўлиши кузатилади. [8,9,10]

1-жадвал

Улоктирувчиларни улоктириш техникасини биомеханик таҳлили

Спортчи Ф.И.Ш.	Босконни ўртача тезлиги(м/с)	Босконни учиб масофаси (м)	Босконни учиб чиқиш бурчаги (°)
А. Ф	27,46	49,60	40
Д. А	26,90	46,44	39,5
У. Ҳ	26,83	39,84	41
У. Ҳ	25,15	56,64	42
М. Ё	25,26	42,15	40,5
З. Р	24,74	51,21	41
Э. А	26,22	51,05	40
Ш. М	24,80	41,03	41
Ж. А	24,22	39,91	42
У. Ж	23,79	38,87	40,5
Х. К	23,71	38,63	40,5
С. Э	24,20	39,86	42
$\bar{X}$	25,273	44,603	40,833
σ	1,285467	6,127318	0,834847

Ушбу жадвалдан кўриниб турибдики, боскон улоктиришда босконни ўртача улоктириш тезлиги 25,273 м/с га тенг бўлди. Боскон улоктириш масофаси ўртача 44,60 метрни ташкил этган бўлса учиб чиқиш бурчаги 40,83 бурчак остида қўлдан чиққанлиги кузатилади. Олинган натижаларни А. Бондарчук ва Н. Озолин берган маълумотлар билан қиёслаб таҳлил этадиган бўлсак, улар ўртасида 4-5 градус фарқи пайдо бўлиб шуғулланувчилар ва босконни учиб чиқиш бурчаги паст кўрсаткичга эга бўлди. Биз ушбу ҳолатни инобатга олиб шундай мулоҳазага келдикки, боскон

улоктириш бурчаги 45° бўлганда снаряд оптимал тезликка ва учиб масофасини узайишига имкон яратилар экан.

Хулосалар. Адабиётларни ўрганиш натижалари шуни исботлайдики боскон улоктирувчиларни биомеханик таҳлили бўйича материаллар жуда ҳам кам. Янги бошлаган шуғулланувчи боскон улоктирувчиларимизда снаряднинг учиб чиқиш бурчаги ўртача 40° га тенглиги кузатилади. Бу снарядни оптимал учиб чиқишини тўлиқ таъминламаслигига олиб келади. Боскон улоктиришда снарядни учиб чиқиш бурчаги 45°

га тенг бўлиши снарядни олис масофага учиб 30 м/с дан юқори бўлиши ва снарядни 50-60 м дан боришини таъминлаш баробарида унинг тезланишини юқори спорт натижасини таъминлашга имкон яратади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 мартдаги ПФ-5368-сонли фармони “Жисмоний тарбия ва спорт соҳасида давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. (Халқ Сўзи. 2018 йил 5- март.)
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ 5924-сонли фармони “Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва спортни янада такомиллаштириш ва оммалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги. Фармони (Халқ сўзи 2020 йил 24-январ).
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ 3031-сон қарори “Жисмоний тарбия ва спортни янада ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида”ги (Халқ сўзи 3 июн 2017 йил)
4. Soliev I.R, Khaydrov B.SH, Mirzatillayev I.I, Khujamkeldiyev G.S, Ziyayev F.CH. Functional training level of runners student-athletes sprinters. // International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol.24, Issue 05, 2020, <http://www.psychosocial.com/article/PR201878/17061/> 46-50 бетлар.
5. Солиев И. Р. Қиска масофаларга югуришда спортчиларни техник тайёргарлик даврида старт реакцияларини такомиллаштиришни таҳлил қилиш. // ФАН-СПОРТГА илмий – назарий журнал. Тошкент. 2018 йил 2 сон. 56-60 бетлар.
6. Солиев И. Р. Юқори малакали узоқ масофага югурувчи спортчи қизларни тайёргарлик машғулоти ва мусобақа жараёнининг қиёсий таҳлили. // ЎзМУ ХАБАРЛАРИ. Тошкент. 2018 йил №1/1 2018й. 171-174 бетлар.
7. Азимов И., Собитов Ф. Спорт физиологияси. –Т. 1993 йил. 89-93 бетлар.
8. Керимов Ф.А., Умаров М.Н. Спортда прогнозлаштириш ва моделлаштириш. - Т.: ЎзДЖТИ, 2005йил. 279 бет.
9. Олимов М.С., Солиев И.Р., Ҳайдаров Б.Ш. Спорт педагогик маҳоратини ошириш. – 2017 йил 245 бетлар
10. Озолин Н.Г. “Легкая атлетика” 1971 йил 576-600 бетлар

УДК:796.08:316.3(575.1)

Абдивахоб КАРИМОВ,

Тошкент давлат транспорт университети катта ўқитувчиси

E-mail: abdivakhob.karimov@inbox.ru

ТДТУ доценти Мухаммадиев К.Б. тақризи асосида

IMPROVING THE PEDAGOGICAL SKILLS OF PHYSICAL EDUCATION TEACHERS IN THE PROCESS OF TRAINING AND TRAINING

Abstract

In this article, we present the development of the system of professional development and retraining of teachers and mentors. It also contains information about the need to train teachers-instructors of the industry as human resources in accordance with modern requirements through documents under the same law on the relevance of a number of resolutions and decrees related to our country

Keywords: training, retraining, physical education, sport, education, listener, coach, pedagogical skills.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАВЫКОВ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ПРОЦЕССЕ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ И ПЕРЕПОДГОТОВКИ

Аннотация

В данной статье представлены данные по развитию системы повышения квалификации и переподготовки педагогов и тренеров. В нем также есть информация об актуальности ряда решений, указов и постановлений, связанных с приведенным процессом в Республике, о необходимости обучения преподавателей и тренеров в отрасли посредством утвержденных подзаконных актов.

Ключевые слова: подготовка, переподготовка, физическое воспитание, спорт, образование, слушатель, тренер, педагогическое мастерство.

МАЛАКА ОШИРИШ ВА ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ЖАРАЁНИДА ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ ПЕДАГОГИК МАҲОРАТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация

Ушбу мақолада ҳозирги кунда ўқитувчи ва мураббийларни малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш тизимини ривожлантириш борасида бир қанча фикрлар келтирилган. Шунингдек Республикамизда бўлган жараёнга боғлиб бўлган бир қанча қарорлар ва фармонларнинг нақадар долзарблиги шу қонун ости ҳужжатлар орқали соҳанинг ўқитувчи мураббийларини замон талабига мос кадрлар қилиб тарбиялаш кераклиги ҳақида маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: малака ошириш, қайта тайёрлаш, жисмоний тарбия, спорт, таълим, маусса, тингловчи, тренер, педагогик маҳорат.

Кириш. Сўнги йилларда мамлакатимизда жисмоний тарбия ва спортни оммалаштириш, аҳоли ўрта-сида соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш, аҳолининг жисмоний тарбия ва спорт билан шуғилланиш учун зарур шарт-шароитларни яратиш, спортчиларни халқаро спорт майдонларида муносиб иштирок этишини таъминлаш давлатимиз сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланди. Бу борада Президентимиз Ш.М. Мирзиёевнинг жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш тўғрисидаги қарор ва фармонлари, соҳага йўналтирилган видеоселектор йиғилишларида айtilган фикр ва мулоҳазаларида ва бир қанча қонун ости ҳужжатларда бу масала ўзининг ёрқин ифодасини топган. Жумладан, давлатимиз раҳбарининг 24-январь 2020-йилдаги ПФ-5924-сонли Фармонида жисмоний тарбия ва спорт билан мунтазам шуғулланаётган аҳолининг умумий сонини 30 фоиз, спорт ташкилоти ва муассасаларида шуғулланаётган ёшларнинг умумий сонини 20 фоизгача ошириш, давлат спорт таълими муассасаларида тренер ва мутахассисларнинг сифат таркиби, хусусан олий маълумотли ходимлар сонини босқичма-босқич 80 фоизга етказишга эътибор қаратилди. Шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг 19-

ноябрь 2019-йилда қабул қилган 918-сонли қарорида тренер, инструктор-методистлар меҳнатини муносиб рағбатлантириш, тренерларни аттестациядан ўтказиш ва уларга рухсатнома бериш тартиби тўғрисидаги Низом қондаларида уларнинг зиммасига маъсулиятли вазибалар юклатилганлиги билан аҳамиятли. Чунки, жисмоний тарбия ва спорт соҳасини ривожлантириш билимли, юқори савияга эга бўлган, креатив фикрлайдиган ўз соҳасининг фидойиларига боғлиқлиги аини ҳақиқат. Шундай экан, жисмоний тарбия ва спорт бўйича олиб бориладиган амалий машғулотларнинг сифат ва самарадорлиги бевосита соҳа ўқитувчиларининг педагогик маҳорати ҳам боғлиқ.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. XXI-аср бошларида жамиятнинг ижтимоий-маданий, иқтисодий ва сиёсий ҳаётида юз берган ўзгаришлар таълим тизимини ислоҳ қилиш ва унинг муҳим элементи сифатида ўқитувчилар малакасини ошириш жараёнларини кучайтирди. Педагогик тизимлар ва ўқитувчиларнинг фаолияти тадқиқотчилар диққат марказига айланди. Бу даврда мактаб, лицей, касб-хунар коллежлари ва ОЎЮларни ривожлантириш омиллари сифатида ўқитувчилар учун малака ошириш

курслари тизими ва қайта топширишлари тўғрисида у ёки бу даражада ривожланаётган бир қатор тадқиқотлар олиб борилди (Зухра Мирсипаси, Фарзона Садот Хайдар, Сафари Нурбаш, Мустафо Тагизода, Шайбоний Муҳаммад, Ризо Тоҳирӣ, Ходи Худододи, Жамалпири Аллоху, Аббос Тарикий Тоҳир, Жабири, Муҳсин Сафарзад, Хусейн Нафар, Зухра Баҳарванди, Муҳаммадризо Фалоҳи, Содик Муҳаммадабади, Заҳра Хомачиян, Аҳмед Холати Амлаши, Мацулика Гафоджан Гароили ва бошқалар).

Рўйхатдаги олимларнинг диссертация тадқиқотлари шуни кўрсатадики, таълим тизими ижодкорлик, инновация, ўқитишга инновацион ёндошиш натижа-сида яратилган янгилекларни жорий этиш орқали ривожланиши мумкин. Тожиқ олимлари ва тадқиқотчи-лари (Лутфуллоев М., Шарифзода Ф., Каримова И.Х., Буидаков Х., Сулаимони С. Зиёзода Т. ва бошқалар) ўқитувчилар малакасини ошириш муаммо-лари билан қисман ёки билвосита шуғулланишган. Олимлар ва педагогик новаторларнинг сайи-ҳаракат-лари билан педагогикада илмий-назарий асослар шаклланди, бу эса педагогик жараёнларни ривож-лантиришда ўқитувчининг ўрни тўғрисида ғояларни ишлаб чиқишга имкон беради.

Инновацион фаолият учун ўқитувчини максад-ли тайёрлашни амалга ошириш ва жараёнларни лойиҳалаштириш қобилияти Л.С.Подимова, В.А.Сластенин, П.И.Третьяков, ТИ.Шамова асарларида асосланади. Педагогик ғоясини ривожлантиришга ўқитишда инновацион ёндашувлар моҳиятини очиб берадиган амалий нуқтаи назардан турли даврларнинг педагог-новаторлари асарлари катта хисса қўшди (Ш.А. Амонашвили, ИП Волков, Е.Н.Илийн, С.Н.Лисенкова, В.Ф.Шаталов, М.И.Счетинин ва бошқалар).

Хорижий тадқиқотчилар – Пилоти, Тоскана Андреа Хронис, Жон Хейз, Керол Пол, Андрей Анри, Среамер Атилла, Сескер ҳам ҳозирги босқичда ўқитувчилар малакасини оширишнинг янги ёндашув-ларини кенг кўриб чиқдилар.

Тадқиқот методологияси. Бугунги амалиёт жараёни шуни кўрсатмоқдаки жисмоний тарбия ва спорт ўқитувчиларида педагогик маҳоратнинг етарлича бўлмаганлиги, улардаги билим, кўникма малака ва компетентликни талаблар даражасида эмаслиги, мавжуд билим ва кўникмаларни тарбияланувчиларга етарлича етказиб бера олмаслиги каби ҳолатлар кўзга ташланмоқда.

Таълим муассаларида шуғулланувчиларга мил-лий ва ҳаракатли ўйинлар орқали машғулотларни олиб бориш ва уларни жисмоний ривожлантириш, саломат-лигини мустаҳкамлаш мутахассислардан юқори педагогик маҳоратни талаб қилади. Шундай экан спорт бўйича мутахассисларни илмий методик таъминлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизмида умумкасбий фанлар таркибида “Педагогнинг профес-сионал компетентлиги ва маҳорати” модели орқали ўқитувчиларда педагогик маҳоратларини ошириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Бу борада малака ошириш ва қайта тайёрлаш жараёнида педаго-гик маҳоратнинг таркибий элементлари билан таниш-тириш, уларда педагогик услуб, нутқ маданияти, педагогик деонтология, коммуникатив қобилият, шунингдек, замонавий педагогнинг имиджи тўғриси-даги билим кўникма ва малакаларини эгаллаши ва

мазкур билимлар негизида зарур малакаларнинг ўзлаштирилиши педагогик жараён сифати ва самарадорлигини таъминлашга олиб келади.

Таҳлил ва натижалар. Малака ошириш ва қайта тайёрлаш марказларида тингловчиларни педаго-гик маҳорат ва унинг таркибий элементлари билан таништириш жараёнида қуйидаги вазифалар ҳал қилиш зарур:

- тингловчиларни педагогик маҳоратнинг таркибий қисмларига доир назарий билимлар билан таъминлаш;

- уларда педагогик фаолиятни оқилона ташкил этиш кўникмаларини такомиллаштириш;

- педагогик жараёни самарали йўлга қўйиш кўникма ва малакаларини ривожлантириш;

- тингловчиларнинг педагогик ва нутқга эга бўлишларини таъминлаш;

- уларда педагогик маданият сифатларини таркиб топтириш;

- педагогик қобилиятни ривожлантириш;

- тингловчилар томонидан педагогик мулоқот ва педагогик кузатув ҳамда педагогик таъсир кўрсатиш малакаларини етарли даражада ўзлаштирилишини таъминлаш ва уларда педагогик маданият сифатларини такомиллаштиришдан иборат.

Бу борада аввало “маҳорат” ва “педагогик маҳорат” тушунчаларининг моҳияти билан танишиб олиш максадга мувофиқдир. Маҳорат (арабча “маҳорат” – моҳирлик, усталик, эпчиллик) – бир иш ёки фаолиятни юксак даражада, ҳеч бир қийинчиликсиз, ўта моҳирлик билан бажариш. Педагогик маҳорат – педагогнинг педагогик жараёни ташкилий, методик, руҳий ва субъектив жиҳатдан ўта моҳирлик, усталик билан ташкил этиш ҳамда бошқариш қобилияти ва малакасига эгаллигини ифодаловчи тушунча. Педагогик маҳорат яхлит тизим бўлиб, унинг таркибида бир қатор сифатлар яъни педагогик билимдонлик, одоб, қобилият, мулоқот маданияти, коммуникатив таъсир кўрсатиш қобилияти, педагогик такт ва нутқ техникаси, педагогик ижодкорлик, педагогик тажриба ва педагогик маданиятни ташкил қилади.

Таълим муассаларида жисмоний тарбия ўқитув-чисининг касбий билимдонлигида шуғулланувчилар билан муносабат ўрната олиш, педагогик жараёнлар моҳияти, педагогик воқеликни изчил идрок қила билиш, жаҳон педагогик маданияти асосларини ҳамда миллий педагогик тажрибани ўрганиш, уларни интеграциялаштириш асосида ўз фаолиятига тадбиқ этиш, инновацион янгилеклар билан доимий хабардор бўлиш, шахсий тажрибаларни умумлаштириш ва шуғулланувчиларга етказиш, касбий фидойилик ҳамда педагогик технологияларни ўзлаштирилганлиги намоён бўлади. Педагогик маҳорат ҳақида Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари ҳамда педагог олимларининг фикр мулоҳазаларини келтириш ўринлидир. Масалан, Абу Наср Фаробий “тарбия жараёнининг муваф-фақиятли кечиши учун тарбия берувчининг ўзи тарбияли бўлмоғи шарт”, дейди.

Ибн Сино педагог қандай бўлиши кераклиги тўғрисидаги фикрини қуйидагича ифодалайди:

- болалар билан муомалада босиқ ва жиддий бўлиш;

- берилаётган билимни болалар қандай ўзлаштириб олаётганига эътибор бериш;

- таълимда турли усуллардан фойдаланиш;
- фанга қизиқтира олиш;
- берилаётган билимларнинг энг муҳимини ажратиб бера олиш;
- билимларни болаларнинг ёши, ақлий даражасига мос равишда бериш;
- ҳар бир сўзнинг болалар ҳиссиётини уйғотиш даражасида бўлишига эришиш зарур.

Л.Н.Толстой педагог фаолияти ва фазилатини қуйидагича таъкидлайди: -“Агар ўқитувчи фақат ишига ҳавас қўйган бўлса, у яхши ўқитувчи бўлади. Агар ўқитувчи болага фақат отаси ва онаси каби ҳавас қўйган бўлса, у олдинги ўқитувчидан яхшироқ бўлади. Борди-ю, иккала ҳислатни ҳам мужассамлаштирсан, у ҳолда у мукамал ва маҳоратли ўқитувчи бўлади”. Демак, бугунги кунда таълим муассасасида фаолият кўрсатаётган ўқитувчилар шўғилланувчиларни руҳлантираоладиган, уларда мотивация уйғотадиган шахслар бўлишлари лозим.

Бироқ ўқув муассасаларида жисмоний тарбия ва спорт ўқитувчи-мураббийлари томонидан тарбиявий ва таълим масалаларини ҳал қилиш учун жуда кам вақт ажратилган. жисмоний тарбия ва спорт машғулотларининг кам самаралилиги масаласини ҳал қилишда асосий муаммо, юқорида айтилгани каби, олиб бориладиган машғулотларига бўлган эҳтиёжни шакллантириб, талабаларни уларга қизиқтира олишдан иборат. Бунинг учун юқорида баён этилган фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб жисмоний тарбия ва спортга замонавий педагогик технологияларни қўллаган ҳолда турли ёндашувлардан фойдаланилиш самара беради.

Кўпдан бери инсоннинг жисмоний ҳаракатланиш фаолигини бошқариладиган индивидуаллаштириш, салоҳиятини ривожлантиришнинг асосий қонуниятлари тўғрисидаги тасаввурлар тизими сифатидаги жисмоний фаоллик концепцияси, шахснинг жисмоний камолотга эришиш жараёнига фаол муносабатини шакллантириш йўллари ва воситалари муҳокама этиб келинмоқда. Ёшларнинг индивидуал жисмоний фаоллигини ташкиллаштириш йўллари ва шакллари устида доимий равишда изланишлар олиб борилмоқда.

Фикрларнинг фарқли хусусияти – унинг асосида шакллантириладиган билим соҳасининг интегратив характерга эгаллиги, унинг ижтимоий ва биологик жиҳатларининг органик бирлиги, уни амалий рўёбга чиқариш соҳасидаги илмий-технологик асосларнинг мақсадга мувофиқ равишда бирлаштирилиши билан

боғлиқ. Бунда етакчи ғоя – ҳар бир инсоннинг индивидуал, морфо-функционал, руҳий (психологик) ва ёш хусусиятларини, шунингдек уни жисмоний тарбиялаш жараёни, ҳамда мотор (ҳаракатланиш) имкониятлари ва шахсий қарашларидаги ўзига хос хусусиятларини имкон қадар тўлиқ ҳисобга олган ҳолда камолотга эриштириш вазифасини амалда тадбиқ этиш кўзда тутилади.

Ўқувчиларнинг жисмоний тарбияга бўлган эҳтиёжи унинг жисмоний фаоллиги, ўз жисмоний имкониятларини яхшилашдаги ютуқлари, тириклик фаоллиги ва иш қобилияти даражасини ошириш, атрофдагилар назарида мавқеи ва ҳурматини кўтариш, саломатлигини ҳис этиш ва ўзининг жисмоний ва эмоционал ҳолатини бошқариш имконияти, ҳар хил фаолият турларида эришилган муҳим ютуқлар, турли мукофот шакллари ва шу каби билан рағбатлантирилади.

Хулоса ва таклифлар. Жисмоний фаолиятида шахсга нисбатан асосланган ёндашув бўйича замонавий педагогикада ўқувчиларнинг билиши, ўрганишига йўналтирилган соҳасини ривожлантиришга, уларни фаолият субъектлари сифатида тақдим этишга қаратилган. Фаолият-шахсга асосланган ёндашув бўлиб, ҳар бир ёш мутахассис ўзининг шахсий мақсадларига ва жисмоний имкониятларини ривожлантириши учун энг қулай ва мақбул шароитларни яратишга мўлжалланган. Жисмоний тарбия ва спорт салоҳиятига эришишда интеллектуал компонентини муваффақиятли ривожлантириш билан таъминланади.

Таълим соҳасида узлуксиз таълим концепцияси кенг тарқалган бўлиб, замонавий мутахассиснинг касбий соҳасига юқори талаблар қўядиган фаолиятли ёндашув асосида кўриб чиқилади. Шахсни шакллантиришдаги фаолиятга асосланган ёндашувга комплекс равишда таъсир кўрсатадиган соҳа турларини излаб топиш ва уларни асослаб беришга ундайди.

Тадқиқот таҳлиллари ва фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, ўқувчининг жисмоний ҳолатини ривожлантириш тизимини такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари келтириб ўтилган масалаларнинг долзарблигидан далолат беради. Шундай экан малака ошириш ва қайта тайёрлаш жараёнида жисмоний тарбия ўқитувчиларининг педагогик маҳоратини такомиллаштириш ҳозирга куннинг энг долзарб масалаларидан биридир.

АДАБИЁТЛАР

1. Гаврилов Г.М. Отраслевая служба информации в физической культуре и спорта. – М.; 2002.
2. Губанов В.А. Введение системный анализ. – М.; 2012.
3. Дробинин В.Г. Анализ проблемы управления в физической культуре и спорта. – М.; 2012.

УЎК (УДК, UDC): 796.015.132: 853.23
УДК: 796

Ismoiljon KARIMOV,

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti tayanch doktoranti

E-mail: karimov.ismoiljon@bk.ru

Velosport bo'yicha O'zbekistonda xizmat korsatgan murabbiy Iskanderov A.N. taqrizi asosida

MANAGEMENT OF PRE-COMPETITIVE TRAINING OF HIGHLY QUALIFIED TRACK BIKES

Abstract

The article considers a complex program of speed-strength endurance, aimed at effective management of the preparedness of highly qualified cyclists – trackers at the pre-competition stage of training. The optimal model of competitive activity in the “Omnium” racing program on the track was also experimentally substantiated, taking into account the regularities of the dynamics of the power and speed components of pedaling, and on its basis the power orientation program was optimized taking into account the peculiarities of the individualization of the riders' training process.

Keywords: track racing, cycling, complex program, pre-competition stage, highly qualified cyclists.

УПРАВЛЕНИЕ ПРЕДСОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ПОДГОТОВКОЙ ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ ВЕЛОСИПЕДИСТОВ ТРЕКОВИКОВ

Аннотация

В статье рассмотрена комплексная программа скоростно-силовой выносливости, направленная на эффективное управление подготовленностью высококвалифицированных велосипедистов - трековиков на предсоревновательном этапе подготовки. Так же экспериментально обоснована оптимальная модель соревновательной деятельности в программе гонок «Омниум» на треке, с учетом закономерностей динамики силового и скоростного компонента педалирования и на ее основе оптимизирована программа силовой направленности с учетом, особенностей индивидуализации процесса подготовки гонщиков.

Ключевые слова: гонки на треке, велоспорт, комплексная программа, предсоревновательный этап, высококвалифицированные велосипедисты.

YUQORI MALAKALI VELOSIPEDCHI TREKCHILARNI MUSOBAQA OLDI TAYYORGARLIGINI BOSHQARISH

Аннотация

Maqolada yuqori malakali velosipedchilar - trekerlarning tayyorgarlikni musobaqadan oldingi bosqichida samarali boshqarishga qaratilgan tezlikka chidamlilikning murakkab dasturi ko'rib chiqilgan. Yo'lda "Omnium" poyga dasturida raqobatbardosh faoliyatning maqbul modeli, shuningdek, pedaling kuchi va tezligi tarkibiy qismlarining dinamikasi qonuniyatlarini hisobga olgan holda eksperimental ravishda asoslandi va uning asosida chavandozlarni tayyorlash jarayonini individualizatsiya qilish xususiyatlarini hisobga olgan holda quvvatga yo'naltirish dasturi optimallashtirildi.

Kalit so'zlar: trek poygasi, velosport, murakkab dastur, musobaqa oldidan bosqich, yuqori malakali velosipedchilar.

Olimpiya o'yinlari dasturi uchun "omnium" poyga dasturi nisbatan yangi yo'nalishga ega. Olimpiya o'yinlari dasturiga ushbu turdagi poyga Londonda 2012 yildan kiritilgan. 2016 - ga qadar bo'lgan dasturda 6 ta yo'nalish mavjud: 1 – yugurish doirasi, 2 - ko'zoynakli poygasi (30 km erkaklar, 20 km ayollar), 3 – quvib o'tish poygasi, 4 – shaxsiy ta'qiblar poygasi, 5 – skretch, 6-git (ushbu dastur ikki kun davomida o'tkazildi). 2016 yildan boshlab "omnium" 4 ta dasturdan iborat: 1-skretch, 2-tezkor poyga, 3- quvib o'tish poygasi, 4-ko'zoynak poygalari, keyinchalik bir kun davom etadi.

Trekdagi poygada ixtisoslashgan yuqori sinf velosipedchilarni tayyorlash samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlaridan biri- poygachilarning kuch va tezlik imkoniyatlarini takomillashtirish, ularning rivojlanish darajasi raqobat masofasining o'tish tezligini sezilarli darajada belgilaydi. Shu bilan birga, velosiped sportida ushbu fazilatlar namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyati musobaqalarda pedal bosishning kuch va tezlik ko'rsatkichlarining nisbati hisoblanadi.

Ushbu yo'nalishda olib borilgan ishlarning katta qismiga qaramasdan [5], ko'plab savollar ochiq qolmoqda. Avvalo, bu musobaqalarda uzatma nisbatlarning yuqori qiymatlaridan samarali foydalanish muammosiga taalluqlidir. Ushbu muammoni hal qilish pedallash tezligi dinamikasida qonuniyatlarni topish va pedallarga qo'llaniladigan kuchlarning miqdori poyga tezligini oshirish bilan bog'liq.

Velosipedchilar tomonidan musobaqalarda yuqori uzatma nisbatlaridan samarali foydalanish yo'llarini topish bir yillik o'quv davrining bir qismi sifatida tegishli kuch-quvvat o'quv dasturlari bilan chambarchas bog'liq. Bu mavsumning asosiy musobaqalarida ishtirok etish vaqtida sportchilarning maksimal quvvat va tezlik salohiyatiga erishish imkonini beradi.

Shu bilan birga, poygachilarning kuch va tezlik imkoniyatlarini takomillashtirish raqobatbardosh faoliyatning model xususiyatlariga e'tibor qaratish bilan amalga oshirilishi kerak, bu esa sport yutuqlarining rejalashtirilgan darajasi uchun pedallashning kuch va tezlik komponenti-

ning optimal nisbatlarini hisobga oladi. Yuqoridagilarning barchasi ushbu tadqiqotlarning dolzarbligi bilan bog'liq.

Mikro, mezo, makro davrlarda velosipedchilarning o'quv jarayonini tashkil etishga bag'ishlangan asarlarda turli darajadagi tayyorgarlik darajasidagi sportchilar, jumladan, yuqori malakali sportchilar uchun tavsiyalarni topamiz [4]. Shuni ta'kidlash kerakki, yuqori malakali sportchilarni tayyorlashda mashg'ulotni samarali tashkil etish sport natijalarining o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, tanlov oldidan tayyorgarlik bosqichida yuqori malakali sportchilarni tayyorlashga bag'ishlangan nashrlarda va "omnium" trekidagi yangi yo'nalishda bir qator mualliflarning fikrlari o'quv yuklamasini tashkil qilishda sezilarli darajada farq qiladi: bir guruh mutaxassislar yuklamaning intensivligini oshirishni taklif qiladi [3], ikkinchi guruh ma'lum bir intensivlik darajasiga [2], uchinchi o'zgarishni taklif qiladi [5]. O'rganilayotgan maxsus adabiyotlarda biz yuqori sinf velosipedchilarni tayyorlash jarayonida ilg'or nisbatlardan samarali foydalanishni ta'minlaydigan kuchli yo'nalish dasturlari majmuasini ishlab chiqish asosida bir yillik o'quv jarayonida yuqori malakali velosipedchilarni tayyorlash jarayonini qurish metodologiyasini optimallashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalarni topa olmadik.

Ayni paytda, yuqori malakali velosipedchilarning o'quv jarayonini yanada o'rganish va tahlil qilish, musobaqa oldi tayyorgarlik bosqichida sport tayyorgarligining optimal variantini aniqlash, bu esa yuqori malakali velosipedchilarning o'quv va raqobatbardosh faoliyati samaradorligini oshirish uchun zarur bo'lgan barcha talablarga javob beradigan savolga to'liq javob beradi.

Mazkur tadqiqot ishi ma'lum darajada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 9 mart 2017 yildagi PP-2821 sonli «Tokio shahridagi XXXII Olimpiya o'yinlari va XVI Paralimpiya o'yinlariga O'zbekiston sportchilarini tayyorlash to'g'risidagi» [1] qarorida belgilangan vazifalarni amalga oshirishga xizmat qiladi, u sog'lom turmush tarzini shakllantirish, aholining ayniqsa yoshlarni jismoniy tarbiya

va sport bilan tizimli mashg'ulotlarining zamonaviy talablariga mos keluvchi sharoitlarni yaratish, qahramonlik va vatanparvarlik tuyg'ularini yoshlarda mustahkamlash, vatanga muhabbat tuyg'ularini tarbiyalash, iqtidorli yosh sportchilarni tanlash bo'yicha ishlarni tizimli tashkil qilish, kelgusida jismoniy tarbiyani rivojlantirish va yuqori sport natijalariga erishishga qaratilgan.

Tadqiqot maqsadi – musobaqa oldi tayyorgarlik bosqichida yuqori malakali velosipedchi trekchilarni integral tayyorgarligini samarali boshqarishni ta'minlaydigan kuchga yo'naltirilgan kompleks dasturni belgilash va tajribada sinovdan o'tkazish sanaladi.

Ishning maqsadli yo'naltirilganligiga muvofiq quyidagi vazifalar qo'yilgan:

1. Musobaqa oldidagi davridagi mashg'ulotlar jarayonining oqilona tuzilishini aniqlash va uning asosida to'xtatilgan uzatmalar nisbati yordamida poyga turlari bo'yicha sportchilar tomonidan natijalarga bosqichma-bosqich erishilishini ta'minlaydigan kuchga yo'naltirilgan dastur ishlab chiqish.

2. Trekda "Omnium" poyga dasturida raqobatbardosh faoliyatning optimal modelini poyga turiga qarab, pedalning kuchi va tezligi tarkibiy qismlarining dinamikasi qonuniyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqish.

3. "Omnium" poyga dasturidagi raqobatbardosh faoliyat modelining tarkibiy qismlarini tajribaviy ravishda asosda asoslash va uning asosida musobaqadan oldingi davr doirasida poygachilarni tayyorlash jarayonini individuallashuv xususiyatlarini hisobga olgan holda kuchga yo'naltirilgan dasturni optimallashtirish.

"Omnium" dasturi poygalarida velosipedchilarning mavsumning asosiy musobaqalarida natijasini kelgusida prognozlash bilan raqobatbardosh va mashg'ulot faoliyatining modeli ishlab chiqildi.[2] bizning ishdan foydalaniladigan ekspert baholashga asoslangan prognozlash-tirish uslubiyoti musobaqa faoliyati aniq miqdoriy parametrlarini olish imkonini beradi, ular asosida model xususiyatlari ishlab chiqiladi (jadval 1)

Jadval 1.

Mavsumning asosiy musobaqalarida trekda «Omnium» dastur poygalarida velosipedchilarning musobaqa faoliyati aniqlangan parametrlari

Poyga parametrlari/poyga turi	Sportiv natijasi, s	Start aylanasi vaqti, s	Ekspertlar xulosasining kelishilganligi, %
Skretch	250,63±0,68	25,33	99,73
Tezkor poyga	248,59±0,51	25,06	99,79
Chiqib ketish poygasi	248,30±0,32	25,02	99,87
Ochkolar bo'yicha poyga	247,97±0,42	24,98	99,83

«Omnium» dasturi poygalarida trekda asosiy musobaqa davridagi prognoz modellari yuqori malakali poygachilarni tayyorlashda miqdoriy yo'nalishlarni beradi va sport takomillashuv jarayonida boshqaruvchi harakatlarning asosi sanaladi.

Trekda «Omnium» dasturlari poygalarida modelning optimal parametrlari har bir poygachining natijasi va

barcha 4 dasturni aks ettiradi. [4] Shunday qilib, tadqiqotlar musobaqa faoliyati umumlashtirilgan modellarda ko'rsatildi, asosiy funktsional sxemalar va jismoniy sifatning turli xususiyatlari bilan tezkor poyga taktik sxemalarida sezilarli farqlar mavjudligini ko'rsatmoqda. (Jadval 2)

Jadval 2.

Trekda "Omnium" dasturining poyga modellari har bir poygachining jismoniy sifatlari va asosiy funksional sxemalarining turli xil xususiyatlari bilan natijasini aks ettiradi

Poyga shakllari/ko'rsatkichlar	Aylanishdagi o'rtacha tezlik	Butun masofadagi o'rtacha tezlik	CHSS	Vatt/pedalni bosish kuchi
Skretch, 15 km	52,9	53,8	178	770-1120
Tezkor poyga, 10 km	52,3	52,9	179	720-830
Quvib o'tish poygasi	57,4	52,6	182	832 - 990
Ochkolar bo'yicha poyga, 25 km	53,9	54,4	178	760-835
Σ /o'rtacha ko'rsatkich	53,5	53,4	179,2	770,5-941,7

Xulosalar.

1. Trekda «Omnium» dasturi tezkor poygalariga ixtisoslashgan yuqori malakali velosipedchilar tomonidan uzatma nisbatining yuqori miqdorlaridan foydalanish (7,16 – 7, 28 m) yurak qon tomir tizimi faoliyatida tejamkor samara bilan kuzatiladi (ishning pul yig'indisi kamayishi), u tezkor poyga shakllarining barcha o'rganilgan tezlik tartiblarida namoyon bo'ladi. Bu kuch tayyorgarligining tegishli darajasida trekda poygalarda tartibning yuqori miqdorlaridan foydalanishga qaratilgan uslubiy yo'nalish istiqbolalaridan dalolat beradi.

2. Sportning rekord natijalari uchun raqobatbardosh faoliyat tuzilmasi modellarini ishlab chiqishda, qayd etilgan ma'lumotlarning katta miqdorini o'rtacha hisoblab chiqishga asoslangan yondashuv qabul qilinishi mumkin emas. Bu holda, raqobatbardosh faoliyatning ekspert baholashiga asoslangan miqdoriy prognozlash usullari etarli, bu poygachilar - yuqori malakali templi sportchilarni tayyorlashda miqdoriy mezonlarni belgilashga imkon beradi. Biz tomondan taklif qilingan model Vatt bayt va

Garmint shaklida individual yondashuvdan foydalanib mashg'ulot o'tkazishga qaratilgan. Skreych poygasi minimal Vat 520 Vat, o'rtacha 712 Vat, maksimal 1275 Vat, tezkor poyga minimal 490, o'rtacha 690, maksimal 1110 Vat, quvib o'tish poygasi minimal 708 Vat, o'rtacha 850 Vat, maksimal 1170 Vat, g/g ochkolar bo'yicha minimal 510, o'rtacha 740, maksimal 1240 Vat.

3. Sportchilarning kuch salohiyati samarali o'sishi shosse va trekda kuch ishi hajmining bir vaqtda oshishi va yillik davrda maxsus tayyorgarlik umumiy hajmi barqarorlashgan sharoitda sodir bo'ladi. Shu bilan birga, yillik mashg'ulotlar davri doirasidagi kuchlarni tayyorlash dasturlari kompleksi sportchilar yilning asosiy musobaqalarida (Osiyo kubogi) ishtirok etadigan vaqtga qadar kuch qobiliyatlarining eng yuqori darajasiga erishishni ta'minlaydigan aralash aerob - anaerobik energiya ta'minoti zonasida kuchli yuklamalarning ulushini bosqichma-bosqich ko'payishi bilan tavsiflanadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 9 mart 2017 yildagi PP-2821 sonli «Tokio shahridagi XXXII Olimpiya o'yinlari va XVIParalimpiya o'yinlariga O'zbekiston sportchilarini tayyorlash to'g'risidagi» [1] qarori.
2. Мартынов, G. M. Pedallashtirish usullari, ularning samaradorligi, velosipedchilarni tayyorlashda qo'llanilishi : ped fanlari nomzodi dis.: 13.00.04 / G. M. Martynov. - Malaxovka, 2000. - 169 s.
3. Matkarimov R.M., CHernikova E.N., YUn R.S. Velosiped sporti: O'quv kullanma, O'zDJTI nashriyot-matbaa bo'limi, Toshkent, 2011 yil. II qism. – 135 b.
4. Potapov, I.S. Planirovanie mezotsiklov podgotovki sprintera v shosseynыx gonkax / I.S. Potapov, A.C. Emelyanova // molodej XXI veka: potentsial, tendentsii i perspektivy: materialy Vseros. nauch.-prakt. konf., g. Ekaterinburg, 19-20 noyabrya 2013 g. Ekaterinburg: UrFU, 2014 S 478-490.(0,81/0,41).
5. Seluyanov V.N. Pedallashtirish texnikasi samaradorligini takomillashtirishning biomexanik asoslari: FPK GTSOLIFK talabalari va tinglovchilari uchun o'quv qo'llanma / V. N. Seluyanov, B. A. YAkovlev. - M. : GTSOLIFK, 1995.-17 s.

УДК: 101.1:172.3:316(575,1)

Хамид МАННОПОВ,

ТошДТУ Фалсафа ва миллий ғоя кафедраси доценти

E-mail: x.mannopov@gmail.uz

ТошДТУ фал.ф.н., доц. Ахророва С. тақризи асосида

ЎЗБЕКИСТОНДА МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИК ВА ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИКНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ АЙРИМ ЖИХАТЛАРИ ХУСУСИДА

Аннотация

Мақолада Ўзбекистонда миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлашнинг айрим жиҳатлари ёритилган. Хусусан, унда барча миллат ва элатлар вакиллари учун яратилган кенг имкониятлар, уларнинг ҳамжиҳат бўлиб, муштарак ғоялар йўлида яшашларини таъминлаш борасида амалга оширилаётган кенг қўлмали чора тadbирлар баён қилинган.

Калит сўзлар: миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик, миллий маданий марказ, конфессия, мувофиқлаштириш, ҳуқуқ ва мажбуриятлар, оммавий ахборот воситалари, маданият, этник, қадрият.

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ОБЕСПЕЧЕНИЯ МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО СОГЛАСИЯ И РЕЛИГИОЗНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В статье описаны некоторые аспекты обеспечения межнационального согласия и религиозной толерантности в Узбекистане. В частности, в нём изложены широкий спектр возможностей, созданный для граждан всех национальностей и масштабные меры по обеспечению и осуществления их целей.

Ключевые слова: межнациональное согласие, религиозная толерантность, национально-культурные центры, конфессия, координация, права и обязанности, средство массовой информации, культура, этничность, ценности.

ON SOME ASPECTS OF ENSURING INTERETHNIC HARMONY AND RELIGIOUS TOLERANCE IN UZBEKISTAN

Abstract

The article describes some aspects of ensuring interethnic harmony and religious tolerance in Uzbekistan. In particular, the wide range of opportunities created for people of all nationalities and ethnic groups, the large-scale measures taken to ensure their unity and coexistence, unity and great ideas.

Key words: interethnic harmony, religious tolerance, national cultural center, denomination, coordination, rights and obligations, media, culture, ethnicity, value.

Кириш. Бугунги кунда Ўзбекистондаги барча миллат ва элатлар мамлакатнинг барча фуқаролари қатори бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эгадирлар. Уларнинг мамлакат Конституцияси ва қонунарида белгилаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари, манфаатлари тўлиқ таъминланган[1]. Ўзбекистондек кўпмиллатли мамлакатда жамиятни ижтимоий-маънавий янгилашдан қўзланган бош мақсад – ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик, диний бағрикенгликни таъминлашдан иборатдир.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг ялпи мажлиси томонидан – “Маърифат ва диний бағрикенглик” резолюцияси қабул қилинганлиги бунинг яққол тасдиғидир. Ушбу резолюцияни қабул қилиш ташаббуси 2017 йил сентябрь ойида Бош Ассамблеянинг 72-сессиясида Ўзбекистон томонидан илгари сурилган эди. Мазкур таклифни Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлган 193 та давлат кенг қўллаб-қувватлади ҳамда жаҳон ҳамжамияти томонидан Ўзбекистоннинг саъй-ҳаракатларига юксак баҳо берилди ва эътироф этилди[2]. Бу борада давлатимиз ташаббуси билан жаҳон жамоатчилигига ислом динининг асл инсонпарварлик моҳиятини етказишни энг муҳим вазифа сифатида қайд қилиб ўтганлиги муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Шунингдек, давлатимиз раҳбари томонидан диний соҳани ислоҳ қилиш борасида 2018 йил 16 апрель куни “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармон қабул қилинди[3]. Ушбу ҳужжат аждодларимиз томонидан мерос бўлиб келаётган кўп асрлик миллий ва диний қадриятларимизни асраб-авайлаш, дунё илм-фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган аждодларимизнинг бебаҳо меросини ўрганиш, унинг асосида ёшларни қомил инсон этиб тарбиялаш жамиятда барқарор ижтимоий-маънавий муҳитни таъминлашга қаратилгани билан аҳамиятлидир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Мамлакатда барча миллат ва элатлар вакиллари учун яратилган кенг имкониятлар халқаро доирада Ўзбекистоннинг нуфузини ошишига, унинг жаҳон ҳамжамиятига тобора интергацциялашувида муҳим оммил бўлди. Яъни, қисқа вақт ичида Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг хорижий давлатларга ташрифлари натижасида хорижий давлатлар раҳбарлари билан музокаралари ўз самарасини бериб, Россия, Беларусь, АҚШ, Хитой, Франция ва бошқа Европа Иттифоқи мамлакатлари, Туркия, Миср, ҳамда Осиё-Тинч океани минтақаси ва Яқин Шарқ давлатлари билан стратегик

шериклик муносабатлари сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарилди.

Миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик хусусида сўз кетар экан, республиканинг полиэтний хусусияти ҳақида фикр юритиш ўринли. Яъни, унга кўра мамлакатимиз аҳолиси этник таркибида туб аҳоли устун мавқеини эгаллайди. Туб жой аҳоли (автохтон халк) нинг асосий қисмини ўзбеклар ташкил этади, уларнинг умумий аҳоли салмоғидаги улуши салкам 80 фоиз[4]. Бу ерда ўзбеклардан ташқари титул миллат вакиллари орасида қорақалпоқ, тожик, қozoқ, қирғиз, туркманлар ҳам азалий халқлар ҳисобланадилар. Улардан ташқари, татар, бошқирд, славян халқларидан рус, украин, белорус, поляк, латиш, корейс, умуман 130 дан ортқ миллатлар истиқомат қиладилар. Барча миллатлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи 137 та миллий маданий марказлар фаолият юритмоқда. Мамлакатда 16 та диний конфессия фаолият юритади [5].

Мустақиллик йилларида оммавий-ахборот воситалари, айниқса, газета ва журналларнинг ўрни катта эканини инобатга олиб, турли миллат ва элат вакиллари оммавий ахборот воситаларини тузиш ҳамда фойдаланиш ҳуқуқини рўёбга чиқариш учун қулай шарт-шароитларни яратишга ҳам алоҳида эътибор берилди. Хусусан, мустақилликкача республика телевидениесида бор йўғи 2 канал фаолият кўрсатиб, жами 13,1 соат, шундан 9,82 соати ўзбек, 3,26 соати рус, қолган 0,02 соати бошқа тилларда олиб борилган. 2003 йилга келиб фаолият кўрсатаётган 4 канал (51,3 соат) ва вилоят телевидениеларининг (17,0) умумий эфир ҳажми 68,3 соатга етди. Бу ўтган йиллар оралиғида, вилоят телевидениеларини ҳам қўшиб ҳисоблаганда, эфир ҳажми 5,2 баробарга ўсди демакдир. Шундан ўрта ҳисобда бир суткада 47,3 соати ўзбек, 14,3 соати рус, 6,1 соати қорақалпоқ, 0,6 соати бошқа тилларда олиб борилмоқда. Мазкур рақамлар рус (4,4 баробар) ва бошқа тиллардаги (30 баробар) эфир ҳажми кескин ўсганини кўрсатди[6].

Мустақиллик йилларида миллий тилларда ахборот узатиш ҳажмининг жиддий ўзгарганини қozoқ, тожик ва қрим татар тиллари мисолида ҳам кўриш мумкин. Ушбу тилларда 1991 йилда ўртача бир кунда жами 36 минутлик эшиттиришлар олиб борилган. Бугунги кунга келиб эса, вилоят радиоларини ҳам қўшиб ҳисоблаганда, бу кўрсаткич 2,01 соатга етди. Айни пайтда, бу тиллар қаторига қирғиз, уйғур, бошқирд-татар тилларидаги жами бир суткада ўртача 1,2 соатлик эшиттиришлар ҳам қўшилди. Республикаимизда турли халқлар тилларидаги ахборот майдонининг реал аҳволини газета ва журналлар нашри мисолида ҳам кўриш мумкин. Хусусан, 2003 йилда мамлакатимиздаги республика, вилоят ва туман даражасида чиқадиган жами 609 газетанинг 493 таси (81,8%) битта, 116 таси (18,2%) аралаш тилларда чоп этилган. Умуман олганда, бугунги кунда, инглиз тилини ҳисобга олмаганда, республикаимизда ўзбек, қорақалпоқ, рус, тожик, қozoқ, қирғиз, туркман, корейс, украин – жами 9 тилда газета чоп этилмоқда. Битта тилда чоп этиладиган газеталарнинг 81,5% (402 таси) ўзбек, қолган 18,5% (91 таси) бошқа тилларда нашр қилинмоқда[6].

Барча фуқароларининг миллати, тили, ирки ва ижтимоий келиб чиқишидан қатъий назар мамлакат стратегик тараққиётида олиб борилаётган ислохотлар

самарасини янада ошириш, давлат ва жамиятнинг ҳар томонлама жадал ривожланиши учун шарт шароитлар яратиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ҳамда ҳаётнинг барча соҳаларини либераллаштириш юзасидан амалга оширилиши зарур бўлган чора тadbирлар 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида ўз аксини топди. Унда яқин беш йил ичида барча соҳалар қатори Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузуми, суверенитети, ҳудудий яхлитлигини муҳофаза қилиш, фуқаролик, миллатлараро ва конфессиялараро тинчлик ҳамда тотувликни мустаҳкамлаш масалаларига ҳам алоҳида эътибор қаратилган[8].

Кўпмиллатли мамлакат сиёсатининг асосий мақсади миллатлараро тотувлик ва диний толерантликни таъминлашдир. Мамлакатимизда миллатлараро тотувликни таъминлашда Республика Байналминал Маданият Маркази кенг қўламли ишларни амалга оширмоқда. Марказ томонидан мамлакатимизнинг барча ҳудудларида ўтказилаётган тadbирлар кўпмиллатли мамлакатда маданий, этник муносабатларни янада такомиллаштирмоқда, Ўзбекистонда яшаётган турли миллат ва элат вакиллари ўртасида дўстлик ва бағрикенглик муносабатларини мустаҳкамламоқда”, деб таъкидлайди Президентимиз Шавкат Мирзиёев Республика байналминал маданият маркази ташкил этилганлигининг 25 йиллигига бағишланган учрашувдаги нутқида[5].

Ўзбек халқига хос диний бағрикенглик ўзининг узоқ тарихига эга бўлиб, тарихан Марказий Осиё минтақаси турли динлар ва маданиятларнинг ўзаро кесишадиган минтақаси сифатида, ушбу минтақада турли динларнинг ўзаро ҳамжиҳатлик асосида ривожланиш жараёнлари содир бўлган. Айниқса мустақиллик йилларида ижтимоий ҳаётнинг арча соҳалари қатори барча динларга эътиқод қилувчиларга муносиб шарт шароитлар яратилди, диний урф одат ва анъаналар сақланиб, улар ажодлардан авлодларга ўтмоқда.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотни республикаимизда яшаётган тили, динидан қатъий назар барча фуқаролар эътиқод қилаётган ноисломий конфессиялар мисолида, улар ҳаётида содир бўлаётган ижобий ўзгаришларда ҳам кўришимиз мумкин. Масалан, дин ишлари бўйича қўмитанинг маълумотларига кўра республикаимиз бўйича фаолият кўрсатаётган 2153 та диний ташкилотдан 172 таси христиан, 7 таси яҳудийлар 6 таси баҳойи жамоаси, 2 таси Кришани англаш жамияти ва 1 таси буддавийликка мансублиги ҳам шунинг исботидир. Уларнинг эмин-эркин фаолият кўрсатиши учун барча шароитлар яратилмоқда. Яъни, тарихда бринчи марта Тошкент ва Ўрта Осиё Епархияси Бошқармаси қошида Тошкент семинарияси, Самарқандда эса протестантлар семинарияси фаолият кўрсата бошлади[6].

Ноисломий конфессияга мансуб фуқароларимиз хорижга чиқувчи диндорлар учун яратилган барча имтиёзлардан тўлиқ фойдаланмоқдалар. А.Саидовнинг таъкидлашича, ҳар йили 120 дан ортқ ноисломий конфессия вакиллари Исроил, Греция ва Россиядаги муқаддас жойларга зиёратга бориб келмоқдалар[8].

Айниқса диний қадирятлар ва миллий ўзликни англашни тиклаш борасидаги ишлар мамлакатимиз сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонида кўра 1903 йилда қурилган “Святая Богородица” ибодат-хонасининг Арман апостол черковиға, ўз вақтида фаолияти тўхтатиб қўйилган Евангел-лютеран черкови Кирхасининг республикада истиқомат қилувчи немисларнинг диний эҳтиёжларини қондириш мақсадида “Видергебурт” немис маданият марказига мақсадга мувофиқ тарзда фойдаланиш учун қайтариб берилгани ва 1996 йилнинг декабрида ушбу конфессиянинг юртимизда фаолият кўрсата бошлаганининг 100 йиллиги нишонлангани юқоридаги фикримизнинг далили бўла олади[6]. Бу борада Ш.Минаваров таъкидича, республикада ананавий ҳисобланган баъзи диний жамоалар, айниқса лютерон черковлари жамоалари қонунида белгиланганидек, юз кишилиқ ташаббускор гуруҳни ташкил эта олмасликлари маълум бўлиб қолган бир шароитда ҳам махсус ҳайъат қарорига кўра, бу муаммолар ўз ечимини топган. Масалан, Чирчиқ шаҳридаги Евангел-Лютеранлар жамоаси 27 кишидан иборат бўлгани ҳолда уларга диний ташкилот тузишга ва расмий рўйхатдан ўтишга рухсат берилган[9].

2000 йилнинг сентябрь ойида Тошкент, Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида ЮНЕСКО раҳнамолигида “Жаҳон динлари тинчлик маданияти йўлида” мавзuida динлараро мулоқот халқаро Конгресси ҳамда “Сўфийлик ва динлараро мулоқот” мавзусида Симпозиум бўлиб ўтди. Унда ўттизга яқин мамлакат ва халқаро диний муассасаларнинг 80 дан ортиқ вакиллари иштирок этдилар. Халқаро Конгресс давомида ЮНЕСКО бош директори Коичиро Мацуура, Иордания қироллигидаги ислом академиясининг раҳбари, шахзода Ҳасан бин Талол, АҚШ мусулмонлари Олий Кенгаши раиси Шайх Муҳаммад Ҳишом ал-Қаббонийларнинг Тошкент ислом унверситети профессор-ўқитувчи ва талабалари билан учрашувлари бўлиб ўтди. Динлараро мулоқот иши доирасида Тошкент ислом Унверситетида “Жаҳон динларини қиёсий ўрганиш бўйича” ЮНЕСКО кафедраси очилди[10].

2019 йил 15 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Миллатлараро муносабатлар соҳасида Ўзбекистон Республикаси давлат сиёсати концепциясини тасдиқлаш тўғрисидаги Фармони эълон қилинди. Унда миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада ривожлантириш соҳасида давлат органлари ва ташкилотларининг, маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органларининг фуқаролик жамияти институтлари билан ўзаро ҳамкорлик даражасини янада ошириш;

миллатлараро муомала маданиятини тарбиялаш, Ўзбекистон халқининг тарихи ва анъаналарини ўрганиш бўйича таълим, ахборот ва маданий-маърифий чора-тадбирлар комплексини амалга ошириш;

миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада ривожлантириш соҳасида давлат органлари мутахассисларини, шунингдек, бошқа ташкилотлар ходимларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш борасидаги ишларни такомиллаштириш каби вазифалар белгиланди[11].

Таҳлил ва натижалар. Ҳозирга келиб Ўзбекистонда миллатлар ўртасида тинчлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаш учун ўша миллатларнинг Миллий маданий марказлари фаолият юритади. Хусусан, миллий маданий марказлар аъзоларининг

фаолиятини мувофиқлаштиришда республикада тузилган 137 та миллий маданий марказлар етакчи рол ўйнамоқда. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, бугунги кунда Республика байналмилал маданият маркази бу ерда яшаётган турли миллат вакиллариининг маънавий-маърифий мулоқот масканига, ўзига хос дўстлик уйига айланган. Бу ерда мунтазам равишда халқ байрамлари, фестиваллар, барча миллатларнинг ижодкорлари билан учрашувлар, семинарлар ва конференциялар ўтказиб келинади.

Ўтган йиллар мобайнида Республика байналмилал маданият маркази томонидан “Ўзбекистон – умумий уйимиз” альбом китоби, “Ўзбекистон – бағри кенг диёр”, “Ўзбекистон Конституцияси – буюк келажимиз қафолати”, “Мустақил Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ривожини” каби тўпламлар чоп этилди.

Айниқса, Республика байналминал маданият маркази фаолиятининг 25 йиллигини муносиб нишонланишини юртимиздаги барча миллат вакиллари катта қувонч билан кутиб олишди. Шу муносабат билан Президент Шавкат Мирзиёевнинг тантанали йиғилиш қатнашчилари билан учрашуви муҳим воқеа бўлди[5]. Юбилей доирасида ўтказилган тантанали тадбир ҳамда таниқли санъаткорлар ва миллий маданий марказлар бадий жамоалари иштирокидаги гала-концерт кўпчиликда катта таассурот қолдирди. Шунингдек, Республика байналминал маданият маркази ташкил этилганлигининг 25 йиллиги муносабати билан миллий маданий марказларнинг бир гуруҳ фаоллари фахрий унвонлар, орден ва медаллар билан тақдирланди. Ўтироф этиш мумкинки, ўтган йиллар мобайнида ўтказилган илмий-амалий анжуман ва турли миллатга мансуб рассомларнинг асарлари кўргазмаси юртимиздаги миллатлараро тотувлик, бағрикенгликнинг ёрқин намоишига айланди.

Республикадаги олий ўқув юртлирида турли миллатга мансуб талабалар таҳсил олади. Дунёнинг камдан кам мамлакатларида кузатиладиган яна бир ҳолат шуки, Ўзбекистонда таълим 7 та тилда олиб борилади, 8 та тилда газета ва журналлар чоп этилади, 12 тилда эфирга узатилади[5: 26.01.2017. “Халқ сўзи” газетасидан].

Юқорида ыайд этилганидек, миллий маданий марказлар ўз халқларининг анъаналари, маросимларини тиклаш, уларни Ўзбекистонда яшовчи бошқа миллат вакиллариға яқиндан таништириш, қолаверса, ўзбек халқининг маданияти, санъати, тили, урф-одатларини тарғиб этишга алоҳида эътибор қаратиб келмоқда. Бу сазй-ҳаракатлар табиийки жонажон мамлакатимизда миллатлараро муносабатларни янада мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда.

Миллий марказлар фаолиятининг натижаси сифатида “Ўзбекистон – умумий уйимиз”, “Шу азиз Ватан барчамизники”, “Қудратимиз-бирлик ва ҳамжиҳатликда”, “Мақсад бир, гоё бир, Ватан ягона”, “Ватан ягонадир – Ватан биттадир” гоёларининг асл моҳиятини чуқур англаб етган ҳолда турли миллат вакиллариининг шу муқаддас Ватаннинг буюк келажигини куриш ва унинг мустақиллигини янада мустаҳкамлаш йўлида фидойилик билан сидқидилдан қилаётган меҳнат фаолиятларида, турли соҳаларда қўлга киритаётган ютуқларида ёрқин намоён бўлмоқда.

Демак, толерантлик хилма-хил диний эътиқодга эга бўлган кишиларнинг олижаноб гоё ва ниятлар

йўлида ҳамжихат бўлиб яшаши, жамият ва давлат равнақи йўлида биргаликда яшашликни англатади. Бу ғоя эзгулик йўлида нафақат диндорлар, балки жамиятнинг барча аъзолари ҳамкорлигини назарда тутати. Диний бағрикенглик тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш, озод ва обод Ватан қуришнинг муҳим шартидир. Қадимдан диёримизда буддавийлик, зардуштийлик, насронийлик, яҳудийлик, ислом динлари мавуд бўлган. Шаҳар ва қишлоқларимизда масжидлар, черковлар, синагогалар фаолият кўрсатган. Уларда турли миллат, элат ва динга мансуб халқлар, ўз диний амалларини эмин-эркин адо этганлар. Ватанимиз тарихининг энг мураккаб, зиддиятли, оғир даврларида ҳам юртимиздаги мавжуд дин вакиллари орасида диний можаролар бўлган эмас. Бу юртимиз халқларининг диний бағрикенглик борасида катта тажрибага эга эканларидан далолатдир.

Хулоса ва таклифлар. Қисқача қилиб айтганда, мазкур йўналишдаги ҳуқуқий асослар Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ва қатор қонунларда ўз ифодасини топган. Ушбу асослар мамлакатимиздаги барча миллатлар ва дин вакиллариининг ҳамкор, ҳамжихат бўлиб, улуг ва муштарак ғоялар йўлида ҳаракат қилиши учун имкон яратди. Зеро, барча миллатлар қадриятлари ва динларининг умуминсоний моҳияти, мақсади бир бўлиб, улар аслида бир-бирларига зид эмас. Буларнинг барчаси миллий сиёсатимизда мазкур йўналиш ривожига алоҳида эътибор берилётгани ва барча миллат вакиллари ҳаётда ўзига хос ўринга эгаллигининг натижасидир, дейиш мумкин. Яратилаётган барча имкониятлар маданий қадриятларни сақлаб қолиш, ривожлантириш ва яратиш жараёнида иштирок этувчи, ушбу жараёнларнинг кечишига кучли таъсир ўтказадиган қудратли воситага айланиб бормоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., 2019. 18-модда.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // “Халқ сўзи” газетаси. –Т.. 2020 йил 25 январ.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. // Халқ сўзи. 2018 йил 17 апрель.
4. Ата-Мирзаев О, Гентшке В, Муртазаева Р. Узбекистан многонациональный историко-демографический аспект. Т., 2011. С 202.
5. Миллатлараро дўстлик ва ҳамжихатлик-халқимиз тинчлиги ва фаровонлигининг муҳим омилидир. Президент Шавкат Мирзиёев Республика байналминал маданият маркази ташкил этилганлигининг 25 йиллигига бағишланган учрашувдаги нутқи// “Халқ сўзи”. 2017 26 январ.
6. Очилдиев А. Миллий ғоя ва миллатлараро муносабатлар. -Т.: Ўзбекистон. 2004.- Б 121.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги Фармони. // Халқ сўзи. Т.2017. 8 февраль.
8. Саидов А. Религиозная толерантность и светское государство в Узбекистане. -Т: «Национальный центр Узбекистана по правам человека», 2002.-С 57.
9. Миноваров Ш. Дин ва давлат муносабатлари масласи// Ҳамжихатлик ва бағрикенглик-тараққиёт омили. –Т., 2001.76-77.
10. Ҳуснитдинов З. Ўзбекистон Республикасида миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик. // Ҳамжихатлик ва бағрикенглик-тараққиёт омили. - Т.. 2001. Б 12.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Миллатлараро муносабатлар соҳасида Ўзбекистон Республикаси давлат сиёсати концепциясини тасдиқлаш тўғрисидаги Фармони. // Халқ сўзи. 2019. 16 ноябрь

УДК:323/327(584,4)(092)

Комал МАХМУДОВ,
Тошкент молия институтини ўқитувчиси
E-mail: Maxmudovks@mail.ru

ТМН профессори, т.ф.д. Обломуродовнинг Т.Х. тақризи асосида

SHAROF RASHIDOV'S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF OUR NATIONAL LITERATURE AND ART

Abstract

This article analyzes all the concepts related to political life and the national cultural and educational sphere in the context of the former Soviet Union's totalitarian policy and their interaction, the social relations of the subjects, its criteria of social justice, its active influence in the human interest. The role of the leader of the Soviet republic in the protection of national interests in the context of political and economic dependence is analyzed.

Rashidov's work is characterized by creativity, a sense of enjoyment of people's happiness, satisfaction with people's lives, destiny, a person who seeks to prioritize and put into practice the interests of the people in a difficult repressive ideology. Rashidov reveals his qualities as a person who understands that the power of art and culture is superior to politics in raising the labor, dignity and softening the oppression of the Uzbek people. Thanks to the initiative and personal organization of Sh. Rashidov, many international conferences, film festivals, symposiums, decades, large gatherings and exchange conferences in the economic sphere are regularly organized in the country. Uzbek science, culture and social achievements have been propagandized through various conferences. As a result, it was analyzed in detail that it served to raise the cultural and educational level of the people.

Keywords: Sh.Rashidov, leader, person, person, conflict, Soviet Union, political leadership, national leader, ideal national leader, national interests, one-sided economy, communist idea, historical event.

ВКЛАД ШАРОФА РАШИДОВА В РАЗВИТИЕ НАШЕЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА

Аннотация

В статье анализируются все концепции, связанные с политической жизнью и национальной культурно-образовательной сферой в контексте тоталитарной политики бывшего Советского Союза и их взаимодействия, социальных отношений субъектов, ее критериев социальной справедливости, ее активного воздействия на интересы человека. Анализируется роль лидера советской республики в защите национальных интересов в условиях политической и экономической зависимости.

Творчество Рашидова характеризуется творчеством, чувством наслаждения человеческим счастьем, удовлетворенностью жизнью людей, судьбой, человеком, который стремится расставить приоритеты и претворить в жизнь интересы людей в сложной репрессивной идеологии.

Рашидов раскрывает свои качества как человека, понимающего, что сила искусства и культуры выше политики в повышении труда, достоинства и смягчении угнетения узбекского народа. Благодаря инициативе и личной организации Ш. Рашидова в стране регулярно организуются многие международные конференции, кинофестивали, симпозиумы, десятилетия, большие собрания и обмены опытом в области экономики. Узбекская наука, культура и общественные достижения пропагандировались на различных конференциях. В результате было детально проанализировано, что это способствует повышению культурного и образовательного уровня народа.

Ключевые слова: Ш. Рашидов, лидер, человек, человек, конфликт, Советский Союз, политическое лидерство, национальный лидер, идеальный национальный лидер, национальные интересы, односторонняя экономика, коммунистическая идея, историческое событие.

ШАРОФ РАШИДОВНИНГ МИЛЛИЙ АДАБИЁТ ВА SAN'ATIMIZNI RIVOJLANTIRISHDAGI XIZMATLARI

Аннотация

Мазкур мақолада собиқ иттифок тоталитар сиёсат шароитда сиёсий ҳаёт ва миллий маданият-маърифий соҳа билан боғлиқ бўлган барча тушунчалар ва уларнинг ўзаро муносабати, субъектларнинг ижтимоий муносабатлари, унинг ижтимоий адолат мезонлари, инсоний манфаатлар доирасида фаол таъсири таҳлил этилган. Совет республикаси етакчисининг сиёсий ва иқтисодий қарамлик шароитидаги миллий манфаатларни ҳимоя қилишга қаратилган роли таҳлил этилади.

Ш.Рашидов фаолиятидаги яратувчанлик, бунёдкорлик, одамлар бахти-ризолигидан завқ олиш туйғуси, одамлар ҳаёти, тақдиридаги мамнуният, оғир бир қатғон мафкура шароитида инсон манфаатларини устувор деб қарашга ва уни амалда риоя этишга интилган шахс эканлиги атрофлича таҳлил этилган.

Ш.Рашидов ўзбек халқи меҳнатини, кадр-қимматини кўтариш, зулм чангалини юмшатишда санъат ва маданиятнинг кучи сиёсатдан устун эканлигини англаган шахс сифатидаги фазилатлари очиб берилган.

Ш.Рашидов ташаббуси ва шахсан ташкилотчилиги туфайли республикада кўплаб халқаро конференциялар,

кинофестиваллар, симпозиумлар, декадалар, хўжалик соҳасида катта йиғин ва тажриба алмашиш анжуманлари мунтазам равишда ташкил этиб турилган. Ўзбек фани, маданияти, ижтимоий ютуқлари турли анжуманлар воситасида тарғибот ва ташвиқот қилинган. Бунинг натижасида халқнинг маданий-маърифий савиясини оширишга хизмат қилганлиги атрофлича таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Ш.Рашидов, раҳбар, шахс, инсон, зиддият, совет иттифоқи, сиёсий лидерлик, миллий лидер, идеал миллий лидер, миллий манфаатлар, бир томонлама иқтисодиёт, коммунистик ғоя, тарихий воқеа.

Ш.Рашидов табиятан инсонпарварликни, адолат ва эзгуликни улуғлаган шахс сифатида намоён бўлади. У кишиларда ишонч, ташаббус, бунёдкорлик ғайратини уйғота олган. Бугунги тил билан айтганда, улар замонавий менежерлар деб юритилади. Лекин, бу ўхшатиш Ш.Рашидов қамраб олган фаолият кўлами, салоҳият имкониятлари, ирода ва матонати олдида кичик бир мутахассислик мезонларидан бўлак нарсаси эмас, албатта.

Ш.Рашидов фаолияти – бу унинг ижод маҳсули. Яратувчанлик, бунёдкорлик, одамлар бахти-ризиолдидан завқ олиш туйғуси, одамлар ҳаёти ва тақдиридаги мамнуният унинг кўнглига малҳам ва озуқа берган. Агар йирик менежерлар мақсадни дастурланган режа манфаатларига бўйсундирсалар, Ш.Рашидов оғир бир қатагон мафкура шароитида инсон манфаатларини устувор деб қарашга ва уни амалда риоя этишга интилган шахсдир. Бундай улуғлик, камтарин илтифот ва лутфу қарам давлат арбобларида жуда кам учрайдиган ноёб сифатлар ҳисобланади. Кўплаб сафдошларининг айтишича, ўзбек халқининг бахти ҳам шунда бўлган экан.

Ш.Рашидов табиятан инсонпарварликни, адолат ва эзгуликни улуғлаган шахс сифатида намоён бўлади. У кишиларда ишонч, ташаббус, бунёдкорлик ғайратини уйғота олган. Бугунги тил билан айтганда, улар замонавий менежерлар деб юритилади. Лекин, бу ўхшатиш Ш.Рашидов қамраб олган фаолият кўлами, салоҳият имкониятлари, ирода ва матонати олдида кичик бир мутахассислик мезонларидан бўлак нарсаси эмас, албатта.

Ўша йиллари Ўзбекистон йирик илмий анжуманлар муттасил ўтказиладиган марказга айланди. Биринчи котибнинг шахсан ташаббуси ва раҳбарлиги билан бир қатор янги замонавий институтлар ташкил этилди. Кўп миллатли республикамиз аҳолисининг тинч-тотув яшашини таъминлашда ҳам Шароф аканинг хизмати каттадир. Бунинг учун йирик амалий ва назарий анжуманлар ўтказилиб, халқлар байналмилаллик руҳида тарбия қилинди. Бошқа минтақаларда ҳавас қилинаётган ҳозирги тинч ҳаётимиз ўша меҳнатларнинг ҳам меваси эмасми?!” деб хотирлайди сафдошларидан бири Г. П. Саркисянц [1]. Ш.Рашидов ўзбек халқи меҳнатини, кадр-қимматини кўтариш, зулм чангалини юмшатишда санъат ва маданиятнинг кучи сиёсатдан устун эканлигини англаган арбоб сифатидаги фазилатларини кузатамиз. Ш.Рашидов ташаббуси ва шахсан ташкилотчилиги туфайли республикада кўплаб халқаро конференциялар, кинофестиваллар, симпозиумлар, декадалар, хўжалик соҳасида катта йиғин ва тажриба алмашиш анжуманлари мунтазам равишда ташкил этиб турилган. Ўзбек фани, маданияти, ижтимоий ютуқлари турли анжуманлар воситасида тарғибот ва ташвиқот қилинган. Гарчи Марказ учун бундай “эрк ва мустақилликнинг” аҳамияти эътиборсиз қолдирилмасида, Ш.Рашидов айнан Марказнинг қўли билан Ўзбекистон маданиятини жаҳонга танитишга эришади.

Шу сабабдан, айрим сиёсатчи-таҳлилчилар томонидан бу даврларни асоссиз равишда ўзбек маданияти учун тўлиқ тушқунлик даври дейиш хато бўлур эди. Чунки бу даврда мафкуравий таъйиқлар, қолипга солишлар кучайган бўлсада, маданият маълум даражада ривожланди. Бу йилларда яратилган ижобий ишлар, омма орасида олиб борилган маданий-маърифий тадбирлар ўта сиёсийлашган ва мустабид тузум учун хизмат қилган бўлса ҳам, у барибир ўзбек халқининг шу даврдаги, миллий маданияти бўлиб қолди, халқнинг маданий-маърифий савиясини оширишга хизмат қилди [2].

Айниқса, бу фаолият Ўзбекистон билан Ҳиндистон ўртасидаги маданий ҳамкорлик алоқаларида кенг қулоқ ёяди. 1954-йилнинг кузида Ўзбекистонда (Тошкентда) ҳинд киносининг биринчи фестивалида куйидаги фильмлар намойиш этилди: “Дайди”, “Тўфон”, “Байжу Бавра”, “Ганга”. Ҳиндистон делегацияси таркибига Раж Капур (бошқик), Наргис, Балраж Саҳни, Димп Кумар ва бошқалар кирган.

1955 йил охирида унинг фаол иштирокида Ҳиндистонга таниқли ёзувчи Абдулла Қаҳҳор бошчилигидаги Ўзбекистоннинг санъат намоёндалари делегацияси борган. 19 декабрда ўзбек санъаткорлари 5000 томошабинга мўлжалланган Деҳлидаги Миллий стадионда ўзларининг биринчи концертини бердилар. Улар орасида мамлакат раҳбари Жаҳоҳарлал Неру бор эди. Ўзбек санъаткорлари Ҳиндистон пойтахтидан сўнг Бомбей, Калькутта, Мадрас ва мамлакатнинг бошқа шаҳарларида, жами 45 та концерт берганлар.

Таъкидлаш лозимки, Ҳиндистондан ташқари ўша йилларда Ўзбекистон бошқа хорижий мамлакатларга ўз эшикларини очди. Мисол учун, фақат бир ярим йил ичида (1955 - 1956 йилнинг биринчи ярми) Ўзбекистонга, Хитой, Сурия, Индонезия, Миср, Норвегия, Нидерландия, АҚШ, Англия, Уругвай, Аргентина, Шарқий Германия, Чехословакия ва бошқа мамлакатларнинг юқори давлат арбоблари ташриф буюрди. Бундан ташқари, республикани Швеция, Эрон, Шарқий Германия, Дания, Покистон, Норвегия, Шимолий Корея парламент делегациялари кўриб кетди [3].

Таъкидланганидек, Ш.Рашидовнинг раҳбарлик давридаги маърифий фаолияти ниҳоятда серкирра бўлган. Ёзувчи сифатида у Тошкентда ташкил этилган Осиё ва Африка халқлари ёзувчилари Халқаро конференциясининг ташаббускори ва қатнашчиларидан бири бўлган. Унинг ўзи Москвадаги декаданинг фаол ташаббускори бўлиб, мақсади ўзбек адабиёти ва санъатининг нуфузини сезиларли даражада кенгайтириш эди ва у бу ниятларига эришди. Унинг даври ўзбек адабиёти ва санъати янги асарлар билан сермазмун маҳсулотлар бердики, бу ҳосилнинг мевасидан ҳозиргача баҳраманд бўлиб юрибмиз.

Шўролар ҳукмронлиги давридаги ғоятда оғир шароитда ҳам халқ ижодкори деган юксак номга доғ туширмаган, миллий манфаатга хиёнат қилмаган улуғ адиблар, ёзувчи ва шоирлар анчагина етишиб чиқади.

Улар халқимизнинг ўтмиш тарихини, анъаналари, соф севги, муҳаббат ва миллий удумларини бадиий ижод воситаси ила жуда усталик билан тараннум этганлар. Биз бу ўринда Ойбек, О. Ёқубов, Шухрат, П. Қодиров, Э. Воҳидов, А. Орипов, Ш. Холмирзаев, У. Ҳошимов, А. Иброҳимов, Х. Тўхтабоев, М. Бобоев, Х. Даврон, Г. Нуруллаева ва бошқа ўнлаб ижодкорларни назарда тутмоқдамиз. Уларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли 50-80-йилларда бир қатор тўлақонли, бадиий жиҳатдан юксак савиядаги миллий руҳ ва ғурур билан сугорилган ажойиб асарлар яратилди. М. Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча», М. Шайхзоданинг «Тошкентнома» лирик поэмаси, «Мирзо Улуғбек» трагедияси, А. Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар», «Тобутдан товуш», О. Ёқубовнинг «Диёнат», «Улуғбек хазинаси» ва «Кўҳна дунё», П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар», Х. Тўхтабоевнинг «Қасоскорнинг олтин боши», У. Ҳошимовнинг «Баҳор қайтмайди», «Нур борки, соя бор», Ш. Холмирзаевнинг «Қора камар», И. Султоннинг «Иймон», А. Ориповнинг «Ҳаким ва ажал», Э. Воҳидовнинг «Олтин девор» ва бошқа ўнлаб асарлар ана шулар жумласига киради.

Ш.Рашидовнинг адабиёт ва умуман ижод аҳлига бўлган муносабати тўғрисидаги хотираларини устоз Ш.Ризаев қуйидагича баҳолайди. – «Шароф Рашидовни ёзувчи, шоир, санъаткор ва умуман ижодкор зиёлиларга муносабатлари масаласида ҳам турлича талқин ва мулоҳазалар бор. Аксарияти албатта жуда ижобий. Булар энг аввало муайян ижодкорлар ижодий тақдирида хайрихоҳлик кўрсатган, халол ва покиза зотнинг тимсолини кўз олдингизда гавдалантиради. Неча-неча зиёлининг бошини силаган, улуғ ёшларининг қаддини тиклаб, ёшларини равон йўлларга солиб юборганидан салкам ривоятнамо нақллар айтилади. Эмишки, Эркин Воҳидовнинг “Ўзбегим”и хавфсизлик идораларининг алоҳида эътиборига тушганида, уни қалқон бўлиб ҳимоя қилган, Абдулла Ориповдан то Ҳалима Худойбердиевагача маънавий падарлик муруватини аямаган, Зулфия ва Ҳамид Олимжондан тортиб, Ойбеги Ғафур Ғуломгача барчаларига чўнг эҳтиромини муттасил намоиш этган ва ҳоказо ҳоказо сифатлар, фазилатлар Шароф акани энг юксак маъволарда тасаввур қилиш имконини беради. Ўйлаб қолсан

киши, гарчи Абдулла Қодирий 1956 йилларда оқлиниб, 1958 йилда “Ўтган кунлар” нашр этилган бўлса-да, унинг асарларини 60-70 йилларда бадиий фильмларга айлантириш саъй-ҳаракатлари, Амир Темур шахсига бўлган илк қизиқишлар, Усмон Носир шеър, достонларининг адабий эстетик оламимизга қайтиб келиши, Абдулла Авлоний, Сиддикий Ажзий, Сидкий Хондайликий, Мирмуҳсин ва Мирмулла Шермухаммедовлар ва бошқа шулар каби қатор жадид зиёлиларига оид тадқиқотлар учун йўл очилиши – булар ҳам Шароф Рашидов раҳбарлиги пайтидаги адолат эпкинлари ўлароқ, у одам ҳақидаги тасаввурларининг яна рангин бўёқларга бўяйди.

Ҳа, айтмоқчи, Абдулла Қаҳҳор билан муносабатларига доир ҳикояларда ҳам ҳақиқатдан кўра уйдирма кўпроқ. Хатто айтиш мумкинки, Абдулла Қаҳҳорнинг қаҳр ва аччиқ киноялари зиддига Шароф Рашидовнинг вазмин, босиқ, мулоҳазакорликлари тарози палласини босиб кетадигандек, таассурот уйғотади. Билъакс, Абдулла Қаҳҳорнинг 60 йиллик юбилейини ўтказишдан тортиб то уни қабрга узатгунча бўлган даврда Шароф ака бир меҳрибон инидек эҳтиром кўрсата билгани кўпчиликка аён ҳақиқат. Бундан қандай қилиб ёмонлик излаш мумкинлигини тасаввур қилишнинг ўзи қийин. Хуллас, демоқчимизки, Шароф Рашидов Ўзбекистонни ҳам, ўзбек зиёлиларини ҳам тоза кўнгли билан суйган, ҳурматлаган ва уларга ҳамиша не бир яхшиликни соғинган шахс бўлиб гавдаланаверади. Шунинг учун ҳам бугун бу инсонга нисбатан кўрсатилаётган катта эҳтиром табиий ва қонуний ҳол, албатта.”^[4]

Хулоса қилиш мумкинки, миллий қадриятларга бўлган эътибор унинг раҳбарлик мажбуриятидан фарқли ўлароқ, дил амри билан боғланган қучли истак ва хоҳиш туйғулари бўлган. Адабиёт, санъат ва маданиятдан олинажак неъмат унга маънавий қониқиш ва руҳий қувват берган. Шу сабабдан Шароф Рашидов санъатнинг ҳамма турларини — мусиқа, тасвирий санъат, кино санъати, халқ амалий санъати, меъморчилик ва бошқа турларини, шакллари бутун қалби билан севган. Уларнинг равнақи учун фидокорлик қилган. Ҳар бир ижодий уюшма учун алоҳида бинолар қуриб бериш билан шу истакларни қондириб борган.

АДАБИЁТЛАР

1. Саркисянц Г. П.. Шароф Рашидов хотираси. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси. “Фан” нашриёти. 1992. 11-12 сонлар.
2. Ўзбекистоннинг янги тарихи Т.: “Шарқ” наш. 2000. 571 б.
3. Раззоков Ф. Коррупция в Политбюро. Дело красного узбека. — М.: Алгоритм, 2010. С-16 Шухрат Ризаев билан суҳбат. 19.07. 2017 йил
4. Алимардонов Т. Эркинлик руҳи. Т.: “Nishon-Noshir”. 2015, 28 б.
5. Рашидов А. Акам ҳақида. Тошкент, Фан. 1992 й.

УДК:796.08:316.3(575.1)

Исажон МИРЗАКУЛОВ,

Тошкент давлат транспорт университети катта ўқитувчиси

E-mail: mirzakulov.isajhon@bk.ru

ТДТрУ, PhD доктори, доцент Мухаммадиев К.Б. тақризи асосида

SOCIAL AND PEDAGOGICAL NEED FOR DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL CULTURE IN STUDENTS IN THE PROCESS OF PHYSICAL EDUCATION

Abstract

The article reveals that the development of ecological culture among students as a socio-pedagogical necessity in the process of physical education. The views of the world community on climate change in our country and in the world, as well as advanced ideas for the prevention of global environmental problems were expressed. The main directions of solving existing environmental problems are discussed. Views on ecology and ecological cleanliness are also presented.

Key words: physical education, environment, ecology, change, nature, natural environment, events, humanity, nature and ecological environment, negative changes, plants, animals.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОТРЕБНОСТЬ РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Аннотация

В статье раскрывается, о том что развитие экологической культуры у студентов как социально-педагогическая необходимость в процессе физического воспитания. Высказаны взгляды мирового сообщества на изменение климата в нашей стране и в мире, а также передовые идеи по предотвращению глобальных экологических проблем. Обсуждаются основные направления решения существующих экологических проблем. Также представлены взгляды на экологию и экологическую чистоту.

Ключевые слова: физическое воспитание, окружающая среда, экология, изменение, природа, естественная среда, события, человечество, окружающая среда, природа и экологическая среда, негативные изменения, растения, животные.

ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ТАЪЛИМИ ЖАРАЁНИДА ТАЛАБАЛАРДА ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИЖТИМОЙ-ПЕДАГОГИК ЗАРУРИЯТ

Аннотация

Ушбу мақолада жисмоний тарбия машғулоти жараёнида талабаларда экологик маданиятни ривожлантириш ижтимоий-педагогик зарурат сифатида очиб берилган. Республикаимиз ва дунёда рўй бераётган иқлим ўзгаришларига дунё ҳамжамиятининг фикрлари, глобал экологик муаммоларнинг олдини олиш ҳақидаги илғор фикрлар илгари сурилган. Мавжуд экологик муаммолар ечимининг асосий йўналишлари ҳақида долзарб масалалар келтириб ўтилган. Шунингдек экология ва атроф-муҳитнинг мусоффолигини сақлаш ҳақидаги қарашлар келтирилган.

Калит сўзлар: жисмоний тарбия, атроф-муҳит, экология, ўзгаришлар, табиат, табиий муҳит, ҳодисалар, инсоният, табиат ва экологик муҳит, салбий ўзгаришлар, ўсимликлар, ҳайвонлар.

Кирish. Жаҳонда жисмоний тарбия ва экология, атроф-муҳит билан боғлиқ бўлган масалалар ҳозирги кунда ўз ечимини кутаётган долзарб, глобал муаммолардан бирига айланган. Бу муаммоларни ҳал этишга бағишланган кўпгина фундаментал, педагогик тадқиқот ишлари, илмий изланишлар натижалари жаҳоннинг барча олий таълим муассасаларида соҳанинг етакчи олимлари томонидан ўрганилиб, амалиётга татбиқ этилган. Жисмоний тарбия, экологияга оид муаммоларнинг ечимини топишга қаратилган махсус машғулотлар видеоларлар, телелавҳалар, интернетдаги ижтимоий тармоқлар, сайтлар, газета ва журналлардан кенг фойдаланилган ҳолда ташкил этилмоқда.

Дунёнинг етакчи олий таълим муассасалари ва илмий марказлари таълим тизимида жисмоний тарбия таълими жараёнида талабаларнинг экологик маданиятини ривожлантириш ва мазкур соҳага оид масалалар ечими самарадорлигини оширишда интерфаол усулларни қўллаш ҳамда инновацион таълимни йўлга қўйишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Экологик муносабат масаласи инсоният ҳаётининг ажралмас бир қисми сифатида азалдан халқимиз турмуш тарзига чуқур сингиб кетган. Халқ оғзаки ижоди намуналари бўлган достон, эртақ, мақол, ривоят ва ҳикматларда атроф-табиий

муҳитга онгли муносабатда бўлиш зарурлиги ўқтирилади. Асрлардан-асрларга, насллардан-наслларга ўтиб келаётган умрбоқий анъаналар, қадриятлар миллатнинг ҳаёт фалсафаси, турмуш тарзини бутун борлиги билан акс эттирган ҳолда яшаб келмоқда.

Қайси давр, қайси шароитда бўлмасин, ота-боболаримиз ўз авлодларининг ҳар томонлама комил инсонлар бўлиши учун қайгурсанлар. Бу ғоялар “Авесто” ва “Ислом” таълимоти ҳамда Ҳадисларда ўз аксини топган. Чунки жисмонан ва ақлан соғлом, маънавий юксак, чуқур билим ва етук касб-хунарга эга, ахлоқан пок фарзандларгина авлоднинг чинакам давомчилари, юртнинг эгалари, миллат бойлиги бўлиб, давлатни бошқарувчи, таъминловчи ҳисобланган.

Айниқса, сўнгги йилларида бундай эзгу ғоялар сайқаллашиб, янги мазмун касб этиб, амалиётга татбиқ қилинмоқда. Миллат генофондини яхшилаш, жисмонан соғлом, юксак маънавиятли баркамол авлодни ҳар томонлама камол топтириш давлат сиёсати даражасига кўтарилиб, бу мақсад йўлида мисли қўрилмаган, кен қўламли ишлар бажарилмоқда [1].

Тадқиқот методологияси. Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир. Уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги

холати ва келажаги кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов экологик муаммоларнинг асл моҳияти ҳақида фикр юритар экан, биринчи муаммо – ернинг чекланганлиги ва унинг сифат таркиби пастлиги билан боғлиқ хавф тўхтовсиз ортиб бораётганини таъкидлайди, иккинчи муаммо сифатида сув захира-ларининг, яъни ер усти ва ер ости сувларининг кескин тақчиллиги ҳамда ифлосланганлиги билан боғлиқ эканлигини қайд этади. Учинчидан шунингдек, Орол денгизи фожияси билан боғлиқ муаммоларга эътиборни қаратади ва бунинг халқаро миқёсда ҳал этиш йўллари-ни тушунтириб беради. Тўртинчидан, атмосферанинг ифлосланиши ҳамда республикада экологияга қилинаётган таҳдидларга тўхталиб, мазкур муаммоларни ҳал этиш йўналишлари, яъни шу хавфларни бартараф этиш йўллари-ни белгилаб берадики, буларнинг барчаси экологик муаммоларга барҳам беришнинг концептуал асослари ҳисобланади [7].

Таҳлил ва натижалар. “Иқлим ўзгариши – бу дунёнинг барча минтақаларини қамраб олувчи ҳақиқат-дир. Глобал иссиқ оқибатлари инсон ҳуқуқлари учун фалокатли бўлади. Тобора тез-тез юз бераётган довуллар ва денгиз сатҳининг кўтарилиши орол давлатлар ва соҳил бўйида жойлашган шаҳарларнинг сув остида қолишига олиб келиши мумкин. Ўрмонларимиз ёнмоқда, музликлар эримокда”, дейди олий комиссар. У инсоният том маънода ўз келажагига “ўт қўяётганини” таъкидлаган [3].

Бачелет БМТ маълумотларига таяниб, иқлим ўзгариши бутун дунёда очарчилик қўламини оширгани, 2030 йилдан 2050 йилгача у йилига 250 минг кишининг ҳаётини олиб кетишини қайд қилиб ўтган. Унинг таъкидлашича, одамлар очарчилик, безгак, ичбуруғ ва иссиқ уришлардан халок бўлмоқдалар [6].

“Дунё инсон ҳуқуқларига бундай қўламдаги таҳдид билан ҳали тўқнаш келмаганди”, дейди айтган Бачелет. У шу муносабат билан давлатларни одамларни глобал иссиқнинг муҳим оқибатларидан асрашга ва иқлим ўзгаришларига мослашиш бўйича чораларни мустаҳкамлашга эришишга чақирган. БМТ вакили иссиқхона газларининг атроф-муҳитга чиқарилишини камайтиришни, жумладан, тикланувчи энергия манбаларига ўтиш бўйича жадалроқ чоралар кўришни қатъиян тавсия қилди [6].

2019 йил 25 сентябрда Швециялик иқлим ўзгаришига қарши кураш фаоли, 16 ёшли Грета Тунберг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти минбарида туриб дунё раҳбарларини иқлим ўзгаришига қарши курашишга қодир эмаслиқда айблади “Буларнинг бари нотўғри. Мен бу ерда бўлмаслигим керак эди. Океanning нариги томонидаги мактабга қайтишим керак. Бас, сизлар биз ёшларга умид билан мурожаат қилиясизлар. Бунга қандай ҳақдингиз сиғди? Сизлар қуруқ сўзларингиз билан орзуларим ва болалигимни ўғирладингиз. Янаям мен омадчилардан бириман. Одамлар азобланипти, одамлар ўлапти. Бутун бошли экотизимлар барбод бўляпти. Биз оммавий қирилишнинг бошланишида турибмиз. Сизлар эса фақат пуллар ҳақида гапирасизлар ва ўсаётган иқтисодиёт ҳақида эртақлар айтасизлар. Бунга қандай ҳақдингиз сиғпти?”, деди у БМТнинг иқлим масалаларига бағишланган саммитида [5].

Саммит вақтида Грета йўлакда АҚШ президенти Дональд Трампни учратиб қолди. Трамп саммитга 15 дақиқа кечикиб келди ва Тунбергнинг нутқини эшитмади. Трамп экологик муаммоларга эътиборсиз қарайди ва АҚШ унинг ташаббуси билан иқлим бўйича Париж келишувидан чиқиб кетган. Йўлакдаги тасодифий учрашув чоғида Гретанинг юз ифодаси қандай ўзгариб

кетганлиги тасвирланган сурат ҳамда у ва Трамп тасвирланган гиф-сурат тармоқларда тарқалиб, мемларга айланиб кетди [5]. Грета 8 ёшидан буён экология муаммоси билан шуғулланиб келади.

Тунберг 2018 йил август ойида Стокгольмдаги парламент биноси олдида “мактаб иш ташлаши” бошлаганидан сўнг омма эътиборига тушди. У ҳар жума куни парламент олдида туриб сиёсатчиларни атрофга заҳарли моддалар чиқаришни қисқартириш бўйича Париж шартномасини бажаришга чақирди.

2019 йил февралда Тунберг Берлинда ўтказган намойишда 4 мингга яқин ёшлар иштирок этди. У БМТнинг иқлим масалалари бўйича конференцияси ва Давосдаги Жаҳон иқтисодий форумига таклиф этилди. Швецияда Тунбергни “йил аёли” деб эътироф этишди [5].

Швециялик ва норвегиялик сиёсатчилар Грета Тунбергнинг экологик ҳаракатга қўшган ҳиссаси учун тинчлик бўйича Нобель мукофоти-га номзод этиб кўрсатишди. Швециялик депутатлар Йенс Хольм ва Хокан Свеннелинг ҳамда норвегиялик парламент вакиллари Фредди Андре Овстегорд, Мона Фагерос ва Ларс Халтбреккен ана шундай ташаббус билан чиқишди.

“Грета бошлаган ҳаракат бутун сайёрамиз иши учун муҳим ҳисса ҳисобланади”, - дея қайд этди Овстегорд.

Экологик муаммоларга бағишланган тадқиқотлар таҳлилидан маълум бўлдики, табиат ва инсон алоқадорлигига оид анъанавий талқинлар янги-ча изох ва ёндашувлар билан тўлдирилиб, такомиллаштирилиб борилаёпти. Шу нуқтаи назардан инсоннинг ўзига хос мавқеи, унинг моҳияти, табиат билан алоқада юзага келиши мумкин бўлган ижобий ва салбий таъсирлар, муаммолар тадқиқ этилмоқда.

Замонавий иқтисодиёт, фан, техника ва технологияларнинг жадал ривожланиши, сайёрамизда юзага келган қўплаб экологик муаммолар турли соҳа кадрларини тайёрлашнинг такомиллашган тизимини яратиш масаласини мамлакатни тараққий эттиришнинг энг муҳим шартларидан бирига айлантирди. Шундан келиб чиқиб, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 2000-2015 йилларга мўлжалланган Минг йиллик ривожланиш мақсадлари (Millennium Development Goals) амалга оширилди ҳамда 2015-2030 йилларга мўлжалланган Барқарор ривожланиш мақсадлари (Sustainable Development Goals) глобал дастури ҳамда (БМТ)нинг Барқарор ривожланиш учун таълим (БРТ) бўйича 2005-2014 йилларга мўлжалланган декадаси тавсиялари [4], Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2005 йил 7 ноябрдаги 242-сонли, Халқ таълими вазирлигининг 2005 йил 7 ноябрдаги 33-сонли ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг 2005 йил 7 ноябрдаги 79-сонли қўшма қарорига биноан “Республикада экологик таълимни ривожлантириш ва эколог кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ҳамда малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштирил-иш истиқболлари” тўғрисидаги Дастур ва Концепция тасдиқланди [2]. Айни вақтда мамлакатимизда узлуксиз экологик таълим тизимини ташкил этиш ва уни ривожлантириш ҳамда ушбу ҳужжатларда белгиланган чора-тадбирларни амалиётга жорий этиш жараёни давом этмоқда. Бу борада илмий ва амалий йўналишда қўплаб ишлар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2017 йил 19 сентябрь куни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқида [1] “Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш билан боғлиқ муаммолар тўғрисида сўз юритар эканмиз, минтақанинг умумий сув захира-ларидан оқилона фойдаланиш каби

муҳим масалани четлаб ўтолмаймиз. БМТ Бош котибининг “сув, тинчлик ва хавфсизлик муаммолари ўзаро чамбарчас боғлиқ”, деган позициясини тўла қўллаб-қувватлаймиз. Ишончим комил, сув муаммосини ҳал қилишнинг минтақа мамлакатлари ва халқлари манфаатларини тенг ҳисобга олишдан бошқа оқилона йўли йўқ. Ўзбекистон БМТнинг превентив дипломатия бўйича минтақавий маркази томонидан ишлаб чиқилган Амударё ва Сирдарё ҳавзалари сув ресурсларидан фойдаланиш тўғрисидаги конвенциялар лойиҳаларини қўллаб-қувватлайди. Бугунги куннинг энг ўтқир экологик муаммоларидан бири – Орол ҳалокатига яна бир бор эътиборингизни қаратмоқчиман. Мана, менинг қўлимда – Орол фожиаси акс эттирилган харита. Ўйлайманки, бунга ортиқча изоҳга ҳожат йўқ. Денгизнинг қуриши билан боғлиқ оқибатларни бартараф этиш халқаро миқёсдаги саъй-ҳаракатларни фаол бирлаштиришни тақозо этмоқда. Биз БМТ томонидан Орол фожасидан жабр кўрган аҳолига амалий ёрдам кўрсатиш бўйича шу йил қабул қилинган махсус дастур тўлиқ амалга оширилиши тарафдоримиз” деган эди.

БМТнинг олий комиссари Мишель Бачелет 2019 йил 11 сентябрда Женевада халқаро ташкилотнинг инсон ҳуқуқлари кенгаши 42-сессиясини оча туриб, глобал иситиш оқибатлари фалокатли бўлишидан огоҳлантирди ва инсониятни иқлим ўзгаришларидан асрашга чақирди [6].

Бачелет кенгаш очилишидаги нутқининг аксар қисмини иқлим ўзгаришларига бағишлаган ва бу муаммо барчага тааллуқли эканини ҳамда янги ижтимоий-иқтисодий силсилалар, қуrolли ихтилофлар сони ошиши, аҳолининг кўчиши ва ўлим даражасининг кескин ошишига олиб келишини таъкидлаб ўтган.

Экологик маданият ривожланганлиги инсоннинг фаолияти оқибатида табиат компонентлари: сув, ҳаво, тупроқ ифлосланмаганлиги, табиат бойликларида фойдаланишда оқилона ёндашув, исрофгарчиликка йўл қўймаслиги билан ҳам баҳоланади. Тадқиқотларимиз олий таълим тизимида талабалар онгида экологик маданиятни ривожлантириш учун қуйидаги тасаввурларни такомиллаштириш лозимлигини кўрсатмоқда:

- табиат нима?
- экология нима?
- атроф-муҳит нима?

- табиий муҳит нима?
- биосфера нима?
- ноосфера нима?
- техносфера нима?
- табиат – инсоният учун яшаш жойи, ҳаёт бешиги;
- табиат – инсон тириклиги манбаи;
- табиат – инсон учун тажриба майдони;
- табиат бойликларига эҳтиёткорона ёндашув;
- табиий захираларга онгли ва масъулиятли муносабатда бўлиш;
- атроф-муҳитни қўриқлаш;
- табиий муҳит (сув, ҳаво, тупроқ) ни ифлос қилмаслик;
- табиат гўзаллигини севиш, авайлаш ва уни уйғунликда ривожлантириш;
- атроф-муҳит ҳолатининг инсон саломатлиги ва руҳиятига (салбий, ижобий) таъсири;
- яқин коинот;
- атроф-муҳитга таъсирнинг қизил чегарадан ошиши инсоннинг нобуд бўлишига олиб келиши;
- атроф-муҳитда содир бўладиган ҳодисаларнинг инсонга таъсири, ундан ҳимояланиш ва ўзгаларни ҳимоялаш;
- табиий антропоген омиллардан ҳимояланиш.

Ана шу ғояларга мувофиқ талабаларда экологик маданиятни ривожлантириш муҳим ижтимоий-педагогик зарурият ҳисобланади. Бу ғояларни барча талабалар, жумладан, жисмоний тарбия йўналишида таълим олаётган талабалар ҳам билишлари зарур.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтганда экологик маданиятни ривожлантириш орқали талабаларда табиатга нисбатан ижобий туйғу, қараш ва хатти-ҳаракатлар ривожлантирилиши кўзда тутилади. Улар маҳаллий, миллий ва умуминсоний қадриятлар билан уйғуллашиб, бисоферани сақлаб қолиш, унинг умрини узайтиришда асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Шунингдек, бу борада илмий фикрларни фаоллаштириб, юқори даражадаги экологик маданиятга эга ёш авлодни тайёрлаш соҳасидаги ишларни ривожлантиришда назариётчи олимлар ва амалиётчиларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш бугунги кундаги муҳим педагогик зарурат саналади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2017 йил 19 сентябрь куни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида нутқ сўзлади. Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги (20.09.2017). www.uza.uz.
2. Республикада экологик таълимни ривожлантириш ва эколог кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ҳамда малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш истикболлари” тўғрисидаги Дастур ва Концепция ҳақидаги 242/33/79-сонли қўшма қарор // Экология хабарномаси. – Тошкент, 2006. – № 1. – Б. 15 – 16 б.
3. Мирзаев Т., Ғафуров З. Табиатни эъзозлаш умумбашарий муаммо. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2001. – 135 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий мажлис палаталари, сиёсий партиялар ҳамда Ўзбекистон экологик ҳаракати вакиллари билан видеоселлатор йиғилишидаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2017 йил 13 июль.
5. Грета Тунберг. Орзуларим ва болагимни ўғирладингиз. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти иқлим масалаларига бағишланган саммити. (25.09.2019). <https://www.kun.uz>.
6. Мишель Бачелет. БМТнинг олий комиссари: инсоният ўз келажагига “ўт қўймоқда” Женевада халқаро ташкилотнинг инсон ҳуқуқлари кенгаши 42-сессияси очилишидаги нутқи. 11.09.2019 йил. / “БМТ янгиликлар маркази” www.un.uz.
7. Ўзбекистонда Минг йиллик ривожланиш мақсадлари. – Тошкент: «Polispekt», 2004. – 20 б.

Наргиза МУЛЛАБОЕВА

НамМТИ, “Ижтимоий фанлар”

кафедраси доценти, психол. ф.ф.д(PhD)

E-mail: mullaboyevanargiza79@gmail.com

НамДУ доценти С.Ю.Ақбаров тақризи асосида

VIEWS OF LONELINESS IN THE EAST

Abstract

If we look at the history of mankind, we will see that the problem of loneliness has always existed, and as the science of psychology develops, different interpretations of loneliness can be observed. For the peoples of the East, morality and a sense of duty prevail. The basis of society is made up of small social groups, a person is a member of a group based on common interests, protects his own interests and follows its rules. In Eastern culture, the person is embodied in the public consciousness of society as a traditional subordinate, performer. Serving your family and loved ones, fighting for honor and dignity is recognized as the highest value. The article provides information on the interpretation of loneliness by Eastern thinkers.

Key words: loneliness, personality, emotion, phenomenon, cognitive, social, autism, depression, alienation.

ВЗГЛЯДЫ НА ОДИНОЧЕСТВО НА ВОСТОКЕ

Аннотация

Если мы посмотрим на историю человечества, то увидим, что проблема одиночества существовала всегда, и по мере развития науки психологии можно будет наблюдать различные интерпретации одиночества. Для народов Востока преобладают мораль и чувство долга. Основу общества составляют небольшие социальные группы, человек является членом группы, основанной на общих интересах, защищает свои интересы и следует ее правилам. В восточной культуре личность воплощается в общественном сознании общества как традиционный подчиненный, исполнитель. Служить своей семье и близким, бороться за честь и достоинство признано высшей ценностью. В статье представлена информация о толковании одиночества восточными мыслителями.

Ключевые слова: одиночество, личность, эмоция, феномен, когнитивное, социальное, аутизм, депрессия, отчуждение.

ШАРҚДА ЁЛҒИЗЛИК ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАР

Аннотация

Инсоният тарихига назар ташлайдиган бўлсак, ёлғизлик муаммоси доимо мавжуд бўлганлигини кўришимиз мумкин, психология фани ривожланиб борар экан, ёлғизликнинг турлича талқинини кузатиш мумкин бўлади. Шарқ халқлари учун ахлоқ меъёрлари ва бурч ҳисси устунлик қилади. Жамиятнинг асосини унча катта бўлмаган ижтимоий гуруҳлар ташкил этади, одам умумий манфаатларга асосланган гуруҳнинг аъзоси ҳисобланади, унинг қизиқишларини ҳимоя қилади ва унинг қоидаларига амал қилади. Шарқ маданиятида алоҳида олинган шахс, жамият ижтимоий онгида анъанавий тарзда бўйсунувчи, бажарувчи сифатида гаўдаланади. Ўз оиласи ва яқинлари учун хизмат қилиш, ор-номуси ва кадр-қиммати учун курашиш энг олий қадрият дея эътироф этилади. Мақолада ёлғизликни шарқ мутафаккирлари томонидан талқин этилиши ҳақида маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: узлат, хилват, шахс, эмоция, феномен, когнитив, ижтимоий, аутизм, депрессия, бегоналашув.

Кириш. Ёлғизлик муаммоси бутун инсоният тарихи мобайнида долзарб бўлиб келган ва айниқса ҳозирги кундаги глобаллашув жараёнлари туфайли янада ўзига хос аҳамият касб этиб бормоқда. Жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётида туб ўзгаришлар юз бермоқда, бозор иқтисодиётига ўтиш ҳамда жамиятнинг турли қатламларга бўлиниши, кишилар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар тизимида янгича тус бериб, уларнинг кескинлашувида замин яратиб берапти.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “Ёлғизлик–1. Ўзи билан ўзи бўлишлик, яқкалик, танҳолик. 2. Ёлғиз яшашлик”–деб таърифланган.[8] Изоҳли луғатда келтирилишича, ёлғизликнинг биринчи маъноси шахснинг яқкаланиб қолиши, бошқалардан ажралиб, ўзи билан ўзи бўлиб қолиши, яъни шахснинг ижтимоий ёлғизлиги назарда тутилган. Ёлғизликнинг

иккинчи маъносида жисмоний ёлғизлик, бир ўзи яшashi назарда тутилади.

Ҳозирги кунда ёлғизлик феномени – бу нормами ёки патология, деган ягона нуқтаи-назар мавжуд эмас. Бироқ, турли психологик ёндашувларда ёлғизлик, одамни бошқа кишилар томонидан тушуниш, ҳиссий яқинлик ва мулоқотга бўлган эҳтиёжларнинг қондирилмаслиги натижасида юзага келадиган, оғир эмоционал кечинма сифатида баҳоланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Тасаввуф таълимотида ҳам ёлғизлик тушунчаси алоҳида категория сифатида инсоннинг оллоҳга етишиш йўлидаги восита сифатида эътироф этилади.

XI асрда яшаган тасаввуф тадқиқотчиси ал-Жуллобий «Кашф ул- маҳжуб»нинг «ал-тажвиз вал-тажрид» («жуфтлик ва танҳолик») бобида ёлғизлик фазилатини алоҳида моддалар билан ажратиб, жумладан шахватни қоралаб ўтади ва ундан қутулиш

йўлини бундай таъкидлайди: «Танҳолик фазилатининг шарти улдирки, ношойисталикдан кўз юмсанг, кўришга нолойиқ нарсаларни кўрмасанг, нописанд фикрларни ўйламасанг ва шаҳват оловини очлик билан ўчирсанг»-булар сени рухоният томон етаклайдиган воситалардир. [1], [2]. Ёлғиз ва танҳо ҳаёт кечириб, фақат оллоҳ билан бирга бўлиб, унинг ибодатига тунукун шуғулланиш зоҳид кишининг буюк фазилати ва нодир иши ҳисобланарди. Зоҳид эса буни катта ирода, кунт ва тамкин орқали махсус машқлар асосида бажарарди.

Ёлғизликка шайхлар алоҳида ва махсус эътибор берадилар. Агар улар танҳо бўлсалар, аллоҳ каби фард бўлишга интилар ва шу зинадан буюк фазилатлар кутардилар. Шайх Аҳмад Ҳаммодий тилидан издивож масаласини, яъни аёл билан никоҳ тузишни шайх ортқича юк деб ҳисоблайди ва шу аёл билан яқинлигини сўфий ҳаётидан рад этиб, танҳоликни энг муҳим омил деб билади. [1], [2].

Тасаввуфда икки хил йўл, тўғриси - икки хил майл бор: бири — ҳаяжонли, сершовқин, руҳий кечинмаларни ғалаёнлар ичра изҳор этиб бориш майли бўлса, иккинчиси — осойишта, тамкинли; чуқур дарёнинг тубига ўхшаган ҳайбатли, вазмин, ички дарди қудратини яшириш майли. Биринчи майлнинг йирик намояндалари Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Абу Саид Абул Хайр, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Шамс Табризий, Бобораҳим Машраб. Иккинчи майл тарафдорлари қаторига Жунайд Бағдодий, Нажмиддин Кубро (бутунлай бўлмаса ҳам), Саъдий Шерозий, Баҳоуддин Нақшбанд кабиларни киритиш мумкин.

Хожа Баҳоуддин ўз тариқати борасида киши жаҳр, ёлғузликда хилват, самоъ, жамъу, тафриқа, валоятлик, ғийбат ва ҳузур, саҳву суқр халқаларига фарқсизлик билан қараган ҳолда ўз навбатида “анжуманда хилват” деб номланган янги зикр усулини нақшбандлик таълимотининг асосий йўналишига табдил этди. Ҳақиқатан, XIV асрдан бошлаб мазкур ибора тасаввуф тарихида шуҳрат топиб нақшбандлик силсиласининг асосий қондасига айланди.

Хожа Баҳоуддиннинг ўзлари айтганидек, бу “хилват” ёлғузликда ўтириб барча нарсдан юз ўгириш эмас, балки жамоа билан бирга бўлиб, кўнгилни аллоҳ ҳаёли билан банд этишдан иборатдир. Демак, нақшбандиянинг “анжуманда хилвати” бўйича солиқ ёхуд ҳар бир шахс танҳоликка берилиши, касб-кордан узоқланиши, омма суҳбатидан ўзини четга олиши, хусусан савмаа, гор ва хонақоҳда туну-кун ҳиссиз, мадорсиз бош эгиб ўтириши керак эмас, бильакс у жамоа орасида бўлиб, халқ билан бирга яшаб, бирга нафас олиб ҳамроҳ ва ҳамдам бўлиши муҳимдир [1].

Ёлғизлик кўпинча узлат ёки хилват атамалари маъноси орқали ифода этилади. Ўрни келганда, хилват «ёки узлат»нинг фойда-зарари ҳақида ислом уламолари ва атоқли шайхлар билдирган фикрларни келтириб ўтмоқчимиз. Дин, тасаввуф, фалсафа илмларини инсон руҳияти, эҳтиёжлари нуқтаи назаридан ўрганган Имом Ғаззолий «Кимёи саодат» асарида алоҳида «Узлат» деган боб ажратиб, бу ҳодисанинг олти хил фойдаси ва олти хил зарарини кўрсатиб ўтади. Аввало шуки, Ғаззолий фикрича, узлат мутафаккир инсонлар учун зарурий эҳтиёждир, инсон бот-бот ёлғиз бўлишни, ўз-ўзи билан якка қолиб, фикр дарёсига чўмишни, дунё ташвишларидан вақтинча

фориг бўлгани ҳодда, тафаккурий идрокка берилишни хоҳлайди. Илоҳ ишқида ёнган кишилар учун бу интилиш яна ҳам кучлироқ. Уларнинг руҳи муттасил ёлғизликни кўмсайди, чунки атрофдаги воқеалар уларнинг бир нуқтага йўналтирилган фикрини чалғитади.

Имом Ғаззолий фикри бўйича, узлатнинг фойдалари қуйидагилардан иборат: биринчидан, узлат «фикр ва зикр фароғатини» юзага келтиради, зеро энг улуг ибодат «фикр ва зикр ибодатидир». Бунда киши наинки дунёдан, балки ўзидан ҳам беҳабар бўлиб, Ҳақ таоло ёдига берилади. Чунки Ҳақ таолодан бошқа ҳар қандай нарса билан машғулликка сабабдир». Ҳатто Расули ақрам Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам ҳам бошида «Ҳиро тоғидаги ғорга бориб халқдан алоқани узди», дейди Ғаззолий. Иккинчи фойда шуки, киши узлат туфайли «кўп изтироблардан қутулади». Чунончи, ғийбат қилиш ва ғийбат эшитишдан, риё ва нифоқдан, амри маъруф ва наҳй мункардан халос бўлади. Жамиятга аралашган одам, деб таъкидлайди Ғаззолий, риёкорлик ва мунофиқликка аралашмасдан иложи йўқ. «Чунки агар халқ билан муроса қилинмаса, халқ ранжийди ва агар муроса қилсангиз, риёга йўл очасиз, холбуки, муросаву мадордан риёни ажратиш қийин». Масалан, икки душманга сўз бериб, иккаласи билан ҳам келишиб кетаман, деган одам иккиюз-ламачилик қилади, агар шундай қилмаса, уларнинг душманлигидан қутулмайди. Ниҳоят, нодонлар, ғофиллар, дунёпарастларни кўриб юриш ҳам оғир азобдир. (Аҳмад Яссавийни эсланг: «Нодонлардан қочиб ер остига кирдим mano»). Доно учун нодон, мард учун номард, маъни аҳли учун сурапараст, сўфий учун аҳли дунё номаҳрам, улар бир-биридан қочади. Буюк шоир Абдураҳмон Жомий «Субҳат ул-аброр» асарида ёзади:

Бар касу нокас бар ҳарими хумул,
Қуфл кун авбоби хуружу духул.
Дайрнишин бош чу Исодамон,
Хона бипардоз зи номаҳрамон.

(Бенишонлик хилватхонасида қасду нокаста кириб чиқиш эшикларини беркит. Исо нафаслилар каби дайрда ўтир, уйни номаҳрамлардан тозала).

Учинчи фойда шуки, — деб давом этади Ғаззолий, — узлат қилган одам «фитнадан қутулади», зеро «ҳеч бир шахар фитна ва хусумат, таассуб ва ҳасаддан холи эмас». Тўртинчи фойда шуки, узлат қилган киши одамларнинг ёмонлигидан халос бўлади, чунки киши то халқ орасида экан, «гумон ва тухмат ранжидан озод эмас». Бешинчи фойда шуки, «одамлар тамаи ундан узилади ва у ҳам одамлардан тама қилолмайдиган бўлиб қолади». Чунки киши дунё аҳлини кўрса, тама хирси ошаверади. Олтинчи фойда шуки, «ландавурлар, нохуш табиатли кишилардан қутулади»

Аммо узлатнинг офатлари ҳам бор, чунончи, халқ билан муомала қилинмаса, дунё ва дин ишлари амалга ошмайди. Узлат эса муомала ва алоқани йўқ қилади. Биринчи зарар шундаки, узлат кишини илм олишдан четлаштиради. «Ҳар кимки фарз бўлган илмларни ўрганиб олмаган бўлса, унга узлат ҳаромдир»,— дейди Ғаззолий. Илм ҳосил қилмай узлатга чекинган киши вақтини уйқу ва бекорликда ўтказди, «туни билан ибодатга ўтирса ҳам қалби гурур ва макрдан холи бўлмайди», хато устига хато қилаверади.

Иккинчи зарар шуки, узлатга чекинган киши «манфаат етказиш ва манфаат олишдан махрум бўлади». Оиласи, фарзандлари боқувсиз қолади. Шунинг учун «кимнингким, аёлу оиласи бўлатуриб уларни таъминлай олмай узлат этса — гуноҳдир». Ҳаззолий яна давом этиб ёзади: «Ҳалол касб билан шуғулланиб, муҳтожларга садақа бериш узлатдан кўра афзалроқдир ва агар кишининг ботинида Ҳақ таоло маърифатига йўл очилган бўлса, муножот билан унга берилса, бу барча тоатлардан яхшироқдир». Учинчи зарар шуки, киши узлатда мужоҳада ва даъватдан орқада қолади. Тўртинчи зарари шуки, узлатда «васвос ғалаба қилиб, кўнгил зикрдан нафратланиши мумкин». Бешинчи зарари шуки, узлатда киши иёдат (касал кўриш), жаноза ва бошқа савоб ишлардан махрум бўлади. Олтинчи зарари шуки, «узлат ҳам такаббурнинг бир нави бўлиб, одамлардан эътибор, тавозу талаб қилишдир». Маълум бўладики, Имом Ҳаззолий Баҳоуддин Нақшбанддан салкам уч аср олдин хилват ва анжуман масалаларини муҳокама қилиб кўрган ва унинг фойдаси қаерда, зарурати ва зарари нимадан иборат эканлигини таҳлил этган экан. Ҳаззолий бу икки қарама-қарши руҳий эҳтиёжни бирлаштирадиган одамни орзу қилади, руҳан Ҳақ билан ва жисман халқ билан бўлган кишини буюкларнинг буюғи ҳисоблайди.

Кўринадики, тарикат пайдо бўлиб, зоҳидлик ва узлатга чекиниш расм бўлгандан бошлаб, хилват ва анжуман ёхуд халқ билан ва Ҳақ билан деган тушунчалар мунозарага сабаб бўлиб келган. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд икки томонни бирлаштириб, ҳам хилват сари руҳий эҳтиёжни қондириш ва ҳам жамоат ичида яшаб, элга фойда келтириш йўлидан борганлар. Баҳоуддин Нақшбанд устозларидан мерос сифатида қабул қилган ва бемисл валийлик истеъдоди билан ривожлантириб, тарикат қоидаларига айлантирган усул ва рукнлар худди ана шу оралик йўлни ифодалаб, пайғамбар суннатига мувофиқ келар, суннатга хилоф бўлган расм-русум, одатлар («бидъатлар»)дан тасаввуфни тозалашга хизмат этарди. Чунончи, «Хилват дар анжуман» (жамоа ичра хилват) рукнини олиб кўрайлик. Ҳазрати Хожа буни яна аниқлаштириб, «Дар зоҳир бо халқу дар ботин бо Ҳақ» (Зоҳирда халқ билан, ботинда эса Ҳақ билан) деб таърифлаганлар. Кўриниб турибдики, илгари тасаввуф аҳли орасида ҳамма вақт бир-бирига зид тушунчалар сифатида қўлланиб келинган халқ ва Ҳақ, халқ ва Холик, хилват ва анжуман, зоҳир ва ботин бир-бири билан келиштирилган. Номувофиқлар мувофиқлиги — парадокслар қатори келиб чиққан. Аммо бу ҳаёт қонуният, диалектиказининг аини ўзидир. Яъни Худо васлига етишиш учун жад этган солиқ халқдан ажралиб, мазоротлар, ғорларда, хонақоҳларда чилланишин бўлиши, оила-фарзанд, дўсту ёрлардан воз кечиб, буткул тарки-дунё қилиши шарт эмас. Одамлар билан бирга бўлиб ҳам ботинан Ҳақ ёди билан яшаб, қалбни поклаш мумкин.

Маълум бўладики, хилват фақат тасаввуф аҳлининг аъмоли эмас экан, балки Ҳақ ва ҳақиқатга кўнгил қўйган ҳар бир одам жамиятдан қаноатланмаса, у ёки бу даражада гўшанишинлики қўмсар экан.[5]

Тадқиқот методологияси. Инсон дунёдаги ўзини англайдиган, бу дунёга ўз ихтиёри билан келмайдиган ва вафот этмайдиган ягона мавжудотдир. Ўлимдан кўрқиб ҳисси анланган ёки анланмаган

ҳолда инсонга доимо ҳамроҳлик қилади. Ўлимдан кўрқиб ҳисси кўплаб салбий эмоцияларни, шунингдек ёлғизлик ҳиссининг ҳам манбаи ҳисобланади.

Инсон ва инсоният қанчалик юқори даражада ривожланган бўлса, ундаги ёлғизлик ҳисси шунчалик оғир кечиши қузатилади. Ёлғизликнинг иккита тушунчасини фарқлаш мумкин: интроверт ўзининг ички шахсиятига йўналган, экстрове́рт эса доимо одамлар орасида бўлишга ҳаракат қилади. Омма орасида ёлғиз қолиш интровертлар учун хос бўлса, экстрове́рт нотаниш кишилар билан тез танишиб кетади. У ҳеч қачон ёлғизликдан азият чекмайди. Интровертлар бир ёки иккита ҳақиқий дўстга эга бўлиши мумкин. Агар у ишонган дўстини маълум сабаблар билан йўқотса, ўрнига янги дўст топиши жуда қийин кечади ва ўзини ёлғиз ҳис қила бошлайди. Маълумки, соф экстрове́рт ва интровертлар мавжуд эмас, ҳар бир кишида аралаш типни, ҳам интроверт, ҳам экстрове́ртликни қузатиш мумкин. Шунинг учун ҳар бир инсон ҳаётида бир марта бўлса ҳам ёлғизликни ҳис қилади.

Ёлғизлик — бу шундай ўткир ҳиссий кечинма саналадики, у ўз-ўзини англашнинг муайян бир шаклини акс эттиради ва шахснинг ички дунёсидаги муносабатлар тизимининг парчаланишини кўрсатиб беради.

Шарқ халқлари учун ахлоқ меъёрлари ва бурч ҳисси устунлик қилади. Жамиятнинг асосини унча катта бўлмаган ижтимоий гуруҳлар (оила, қариндош-уруғлар) ташкил этади, одам умумий манфаатларга асосланган гуруҳнинг аъзоси ҳисобланади, унинг қизиқишларини ҳимоя қилади ва унинг қоидаларига амал қилади. Шарқ маданиятида алоҳида олинган шахс, жамият ижтимоий онгида анъанавий тарзда бўйсунувчи, бажарувчи сифатида гавдаланади. Ўз оиласи ва яқинлари учун хизмат қилиш, ор-номуси ва кадр-қиммати учун курашиш энг олий қадрият дея эътироф этилади.

Буюк ватандошимиз шох ва шоир З.М.Бобурнинг ҳаёти ва ижодига назар ташласак, у оиласи, ватани учун курашди, лекин ички хоинликлар, зиддиятлар сабаб ватанидан йироқларга кетишга мажбур бўлди. Бобурнинг ватандан йироқ бўлиши унда руҳий ёлғизликни бошдан кечиришига сабаб бўлади. Биз буни унинг ижодидаги ғазал ва рубойларида кўришимиз мумкин.

М: Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга махрами асрор топмадим,
Жонимдин ўзга жонни дилафтор кўрмадим,
Кўнглим киби кўнгулни гирифтор топмадим
Жамоавийликка асосланган шарқ маданияти, бунинг акси, яъни унга ўзини кўрсатиш ва мустақил бўлиши учун шароит яратиб беради.

Шундай қилиб шахснинг одамлар жамоасидан чекланганлиги, ёлғизликни бошдан кечириш ҳолати, худо билан мулоқот ёки маънавий жиҳатдан такомиллашув имкониятининг пайдо бўлиши муаммоси ўтмишда ҳам долзарб муаммолардан ҳисобланган. Инсон Аллоҳ қошида ёлғиздир. Ижтимоий муносабатлар тизимида мулоқотга киришувчанлик, оила, боғча, мактаб ва бошқалар, ижтимоий институтлар фаолиятида иштирок этиш ёлғизлик муаммосини бартараф этишга хизмат қилади.

Таҳлил ва натижалар. “Ёлғизликни субъектив ҳис қилишни ўрганиш методикаси” (Ёлғизликни

ўлчашнинг модификациялаштирилган шкаласи). Бу методикани ўтказишдан олдин синалувчиларга қуйидагича йўриқнома берилади: “Қуйида берилган ҳолатларни қанчалик тез – тез ҳис этишингизни кўрсатинг. Бунинг учун “ҳеч қачон”, “камдан - кам”, “баъзида”, “тез - тез”, жавобларида бирига тўғри келувчи балли доира ичига олиб қўйинг”. Шкаланинг умумий бали барча фикрларга билдирилган жавоблар учун тўпланган баллар қўшиб чиқиш йўли билан аниқланади. Ёлғизликнинг максимал кўрсаткичи 80 балл.

Тадқиқот натижасига кўра, ёлғизлик ҳиссининг қуйидаги уч даражаси аниқланган:

1-даража – ёлғизлик ҳиссининг юқори даражаси, омилларнинг камида биттаси бўйича ёлғизлик ҳиссининг ўта кучайиб кетганлиги (54 – 80 балл),

2-даража – ёлғизлик ҳиссининг ўрта даражаси, индивид ижтимоий – психологик алоқаларининг камлигини компенсациялашга ва ёлғизлик ҳиссини сусайтиришга қодирлиги (28 – 53 балл),

3-даража – ёлғизлик ҳиссининг паст даражаси, оғир ёлғизлик ҳиссининг йўқлиги (0 – 27 балл).

Натижалар сифат жиҳатидан таҳлил қилинганда, атрофдагилар билан психологик алоқалар даражасига эътибор бериш керак. “Ёлғизлик

шкаласидан” келиб чиқиб ушбу алоқанинг уч ўлчами-ни баҳолаш мумкин:

1. “Яхши кўришади” – эмоционал компонент.
2. “Тушунишади” – когнитив компонент.
3. “Қабул қилишади” – ижтимоий компонент.

Ҳар бир ўлчамга мос келувчи саволлар миқдори ва баллар йиғиндиси тенг эмаслигини ҳисобга олиб, натижалар ҳолислигини таъминлаш мақсадида барча ўлчамлар учун ўртача арифметик қийматини ҳисоблаб топиш керак.

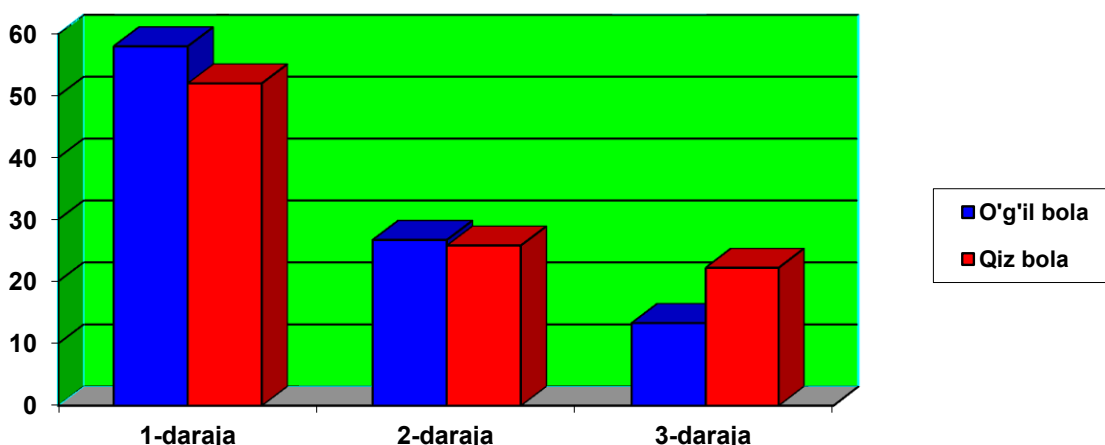
Учинчи ўлчам бўйича балларнинг юқорилиги “ташқи” психологик алоқалар ўзига хослигини белгилайди ва ташқи бегоналашувнинг мавжудлигини аниқлаш имконини беради. [3]

Биринчи ва иккинчи ўлчам бўйича балларнинг юқорилиги “ички” психологик алоқалар ўзига хослигини белгилайди ва ички бегоналашувнинг мавжудлигини аниқлаш имконини беради.

Ёлғизликни ўлчашнинг модификациялаштирилган шкаласи бўйича ўтказилган тадқиқотлар, ушбу шкала натижалари ва қуйидаги кўрсаткичлар ўртасидаги корреляция юқори эканини кўрсатади: шахсга оид ва ўз – ўзини баҳолаш билан боғлиқ хавотирлик, ажралиб қолиш ва аутизм, депрессия, бегоналашганлик ва умидсизлик ҳисларининг кескинлашгани.

	Ёлғизлик ҳиссини даражаларда аниқланиши % ҳисобида					
	1 - даража		2 - даража		3 – даража	
шаҳар ўсмирлари	Ўғил болалар	Қиз болалар	Ўғил болалар	Қиз болалар	Ўғил болалар	Қиз болалар
	58,0	52	26,7	25,8	13,3	22,2
туман ўсмирлари	62,1	59,0	20,2	23,1	17,7	17,9

Ўсмирларнинг тадқиқот бўйича натижалари

Ушбу шкалалар бўйича олинган миқдорий кўрсаткичларни методиканинг стимул материали сифатида қўлланилган 20 та савол (таъкид - ҳукм)га нисбатан респондентларнинг берган жавобларининг умумлашмасидан англаш мумкин.

Натижалар таҳлилидан кўриниб турибдики, шаҳар ва қишлоқ муҳитида тарбияланаётган

ўсмирларда ёлғизлик ҳиссининг умумий даражаси жадвалга мувофиқ синалувчиларнинг 44 нафар (шаҳарлик ўсмирлар) 55%ида, 48 нафар (туман ўсмирлари) 60.5 %ида ёлғизлик ҳиссининг юқори даражаси, 21 нафар (шаҳарлик ўсмирлар) 26.2%ида, 18 нафар (туман ўсмирлари) 21.6%ида ёлғизлик ҳиссининг ўрта даражаси, 15 нафар (шаҳарлик

ўсмирлар) 18,7%ида, 13 нафар (туман ўсмирлари) 17,8%ида ёлғизлик хиссининг паст даражаси аниқланди.

Тадқиқот натижалари таҳлиliga кўра, синалувчиларнинг умумий ҳисобда оладиган бўлсак 92 нафар яъни 57,8%и ёлғизлик хиссининг юқори (54 баллдан 80 баллгача) даражасини изоҳлаб турибди. Бундан кўринадики, ўсмир энди «ёш бола» эмас, энди у «катта одам». Катта одам эса мустақил, бўлиши, ўз муаммоларини ўзи ҳал қилиши керак. Бу даврда катталар ёрдамига мурожаат қилиш тенгдошлар томонидан қораланади ва буни ўсмирнинг ўзи ҳам хоҳламайди. Бу даврда ўсмирларга катталар томонидан олдингидек кўрсатиладиган илтифот, эркалашлар эриш туюлади. Энди улар ўзларини эркалаб, силаб-сийпашларини, «қарзимаган нарсалар» учун катталар томонидан билдириладиган олқишларни «ёқтирмайди». Энди улар атрофдагиларни ҳиссий қўллаб-қувватлашларидан холироқ бўлишга, ўз муаммоларини ўзлари шахсан ҳал қилишга интилади.

Хулоса ва таклифлар. Шарқ олимлари ўз илмий асарларида ёлғизлик феноменини инсон ҳаётидаги салбий ҳодиса деб баҳоласалар, бошқалари

ёлғизликка шахсни ҳимояловчи восита сифатида қарайдилар. Ёлғизлик сабабларидан бири, ўзининг кўп нарсага кодирлигини сақлаб қолишга интилиш ҳиссидир. Бундай сифатлар болаликданок шакллана бошлайди. Шунинг учун болалар билан муносабатларда ижтимоий эҳтиёжларнинг кондирилишига, мулоқотчанлик кўникмаларини шакллантиришга алоҳида эътибор бериш зарур

Ёлғизлик хиссини чуқурлаштирмаслик, сенсор депривацияга айланиб кетишига йўл қўймаслик зарур. Ўз ҳолига ташлаб қўйилса, ҳар қандай муаммонинг ечимини топиш қийинлашиб бораверади. Инсонда аста-секин хулқ-атворнинг бузилиши, шахслараро алоқа ўрнатишнинг ёмонлашуви кузатилади.

Одатда ёлғизликни ҳис қилаётган кишида ўзининг эмпирик қарашлари, фикрлари ва қайта тикловчи ҳаёллари таъсиридан чиқиб кетиш имкониятлари чекланган бўлади. Бу эса ўз навбатида келажакни тўғри идрок қилиши, етишмаётган ва йўқотилганларнинг ўрнини тиклашига ҳалақит беради, шахс ички заҳираларининг тикланишини пасайтиради, «ҳиссий ташналик» ёки доимий қоникмаслик ҳиссини вужудга келтиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллаев А. Тасаввуф ва унинг намояндалари. // Илмий-оммабоп рисола. Термиз. 2007. – 198 б.
2. Абулҳасан Али бин Усмон ал-Жуллобий ал-Ҳажвирий ал-Ғазнавий. Кашф ул-махжуб. Валентин Жуковский тайёрлаган танқидий матн. Қосим Ансорий нашри. Техрон: 1376. 478-б.
3. Камилова Н.Ғ. Муаммоли ўсмир: ташҳис, тадқиқот методлари. Ўқув қўлланма. Тошкент – 2004. 67 б.
4. Каримова В.М. Оила психологияси.- Т.:Фан ва технология марказининг босмаҳонаси. 2006.-238 б.
5. Комилов Н. Тасаввуф ёки инсон ахлоқи. Биринчи китоб. Тошкент: “Ёзувчи”. 1996. 96-б.
6. Кон И.С. Психология ранней юности. -М.: ВЛАДОС. 2003.- 127с
7. Фаридуддин аттор Нишопурий. Тазкират ул-авлиё. Муҳаммад Истиломий нашри. Техрон: 1377. -366 б.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати.Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. www.ziyouz.com kutubxonasi. Б.33.

Xijran MO'MINOVA,
Andijon davlat universiteti,
Umumiy psixologiya kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: xijraneldarovna@mail.ru

O'zMU professori, psixologiya f.d. Muxamedova D.G. taqrizi asosida

CONTENT AND SIGNIFICANCE OF THE ACTIVITY OF PSYCHOLOGIST OF PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTION

Abstract

Various situations, contradictions, imbalances in the modern psychological service of preschool education, analytical description of the state of psychological services in preschool education, experimental study of some individual features of the child's psyche, problems that are not sufficiently studied in child psychology and their extraction and application is extremely important. The article discusses two types of problems, the solution of which is relevant to our work: the psychological preschool service itself - its methodology; relevant and promising working models; supplement the specific activities of the psychologist with the implementation of preventive, propaedeutic, diagnostic, developmental, correctional, educational and expert activities; problems of preschool education, their solution in accordance with the ideology of the relevant and promising model of psychological services, to reflect the state of preschool education and the direction of its development.

Key words: psychodiagnostics, individual diagnostic examination, practicing psychologist, behavior, socialization, activity.

СОДЕРЖАНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДОШКОЛЬНОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПСИХОЛОГА

Аннотация

Различные ситуации, противоречия, диспропорции в современной психологической службе дошкольного образования, аналитическое описание состояния психологической службы дошкольного образования, экспериментальное изучение некоторых индивидуальных особенностей психики ребенка, проблемы, недостаточно изученные в детской психологии делают нашу работу чрезвычайно важной. В статье рассматриваются два типа проблем, решение которых актуально для нашей работы: сама психологическая дошкольная служба - ее методология, актуальные и перспективные рабочие модели, дополняющие конкретную деятельность психолога проведением профилактических, пропедевтических, диагностических, развивающих, коррекционных, воспитательных и экспертных мероприятий; проблемы дошкольного образования, их решение в соответствии с идеологией актуальной и перспективной модели психологической службы, отражающей состояние дошкольного образования и направления его развития.

Ключевые слова: психодиагностика, индивидуальное диагностическое обследование, практический психолог, поведение, социализация, деятельность.

MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASASI PSIXOLOGING FAOLIYATINI MAZMUN VA MOHIYATI

Annotatsiya

Maktabgacha ta'limning zamonaviy psixologik xizmatida paydo bo'ladigan turli holatlar, qarama-qarshiliklar, nomutanosibliklar, maktabgacha ta'lim muassasalarida psixologik xizmatning holatini tahliliy tavsifi, bola psixikasining ayrim individual xususiyatlarini eksperimental o'rganish, bolalar psixologiyasida yetarlicha o'rganilmagan muammolarni ko'rib chiqish va amaliyotga tatbiq etish nihoyatda muhimdir. Maqolada ikki xil muammolar ko'rib chiqiladi, ularni hal qilish bizning ishimizni dolzarb qiladi: psixologik maktabgacha xizmatning o'zi - uning metodologiyasi; tegishli va istiqbolli ishlaydigan modellar; psixologning aniq faoliyatini profilaktik, propedevtik, diagnostika, rivojlantiruvchi, korreksion, ma'rifiy va ekspert faoliyatini amalga oshirish bilan to'ldirish; maktabgacha ta'lim muammolari, ularni psixologik xizmatning tegishli va istiqbolli modeli mafkurasiga muvofiq yechish, maktabgacha ta'limning holati va uning rivojlanish yo'nalishini aks ettirish.

Kalit so'zlar: psixodagnostika, individual diagnostik tekshiruv, amaliyotchi psixolog, xulq - atvor, ijtimoiylashuv, faoliyat.

Kirish. Bolalar bog'chasidagi psixolog, bu, birinchi navbatda, bolani yaxshi biladigan va chuqur tushunadigan, nafaqat bolalarning aqliy rivojlanishining umumiy qonuniyatlari va yosh xususiyatlarini, balki ushbu xususiyatlarning individual o'zgarishini ham biladigan shaxsdir. Bola psixologiyasi mutaxassisi bo'lib, u hech bo'lmaganda kattalar psixologiyasiga keng yo'naltirilgan bo'lishi, kattalarga bolaga nisbatan pozitsiyasini tushinishi

va baholashi, ularning birgalikdagi faoliyatini tahlil qilishi kerak.

Bolalar bog'chasi psixologining asosiy vazifalari bolalarning jismoniy va ruhiy salomatligini himoya qilish, ularning hissiy holatini yaxshilaydigan va har bir bolaning qobiliyatlarini erkin va samarali rivojlanishini ta'minlaydigan sharoitlarni yaratish bilan bog'liq. Ushbu funktsiyalarni amalga oshirish bevosita bolalar bilan,

ularning ota-onalari va bolalar bog'chalari xodimlari bilan bog'liq bo'lgan bir qator ish turlarini amalga oshirishni talab qiladi.

Psixologning muvaffaqiyati ko'p jihatdan u jamoada egallashi mumkin bo'lgan joyga, uning rahbari va boshqa bolalar bog'chasi xodimlariga bo'lgan munosabatlariga bog'liq. Hech qanday holatda ham u rahbar va xodimlarni almashtirishga intilmasligi kerak, uning vazifasi shaxsiy vakolati va tan olingan malakasi tufayli tavsiyalari bajariladigan malakali va do'stona maslahatchi sifatida ish olib borishdir. Bunday obro'ga ega bo'lish uchun jamoaning psixologik bilimlarini muntazam ravishda olib borish, o'z faoliyati orqali hamkasblarini o'z vazifalarini muvaffaqiyatli bajarish uchun psixologik bilimlarning muhimligiga ishonirish kerak.

Bolalar bog'chasidagi psixologning vazifalarini ikki guruhga bo'lish mumkin. Birinchidan, u umuman ta'lim jarayonida ishtirok etishi, uni "psixologlashtirish" ga harakat qilishi kerak. Bu yerda bolalar bog'chalari xodimlari va ota-onalarning psixologik tayyorgarligi katta ahamiyatga ega: bolalarning psixologiyasi, ularning yosh xususiyatlari, bolalarning kattalar bilan muloqotini tashkil etishning optimal usullari va turli yoshdagi bolalar o'rtasidagi aloqalar, bolalar guruhlarini tashkil etish tamoyillari va boshqalar. Albatta, psixologik ta'lim faqat bolalar psixologiyasi haqida umumiy ma'lumot bilan cheklanib qolmasligi kerak: u ushbu bolalar bog'chasi va uning xodimlarining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish natijalariga asoslanib, milliy urf-odatlar va mahalliy sharoitlarni, xodimlarning malakasini va tarbiyachilarning individual ish uslubini, bolalar va ularning ota-onalarining o'ziga xosligini hisobga olishi kerak.

Ikkinchi guruh vazifalari ancha murakkab va xilma-xil bo'lib, bolalar bilan individual ishlash bilan bog'liq bo'lib, o'quv jarayonida ularning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olishga yordam berishi kerak. Kuzatuv va tegishli diagnostika usullaridan foydalangan holda, psixolog bolalar bog'chasining har bir guruhini uzoq o'rganish davomida tarbiyachi va bolalar o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashi, shuningdek, bolalarning individual psixologik xususiyatlarini va ularning aqliy rivojlanish darajalarini baholashi kerak. Ushbu ishning natijasi tarbiyachilar va ota-onalar uchun tavsiyalar bo'lishi kerak, shu jumladan o'qitish va ta'limni tabaqalashtirish, ba'zi hollarda bolalar bilan tuzatish ishlari uslublarini ishlab chiqish. Shuni ham yodda tutish kerakki, psixolog tibbiyot va maxsus pedagogikaning vakolatlari bilan bog'liq vazifalarni bajara olmaydi va qilmasligi kerak. U faqat agar kerak bo'lsa, tegishli mutaxassisga - pediatri, psixiatri, defektolog, nutq terapevtiga murojaat qilishni maslahat beradi yoki o'zi maslahat uchun ularni jalb qiladi.

Ikkinchi - vazifalar guruhi psixologning bolaning maktabga tayyorligini aniqlash va tegishli tuzatish ishlarini olib borish kabi muhim funktsiyalarini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, bolaning maktabda o'qishga psixologik tayyorgarligini shakllantirish an'anaviy ravishda maktabgacha ta'limning eng muhim vazifalaridan biri sifatida qabul qilingan bo'lsa-da, psixolog ushbu vazifa yagona yoki hatto uning faoliyatida eng muhim emasligini yodda tutishi kerak. Har qanday sharoitda, hissiy farovonlikni va bolaning maksimal darajada rivojlanishini ta'minlash juda muhimdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Har qanday faoliyatga kirishishdan avval inson o'z oldiga to'g'ri va

aniq maqsad qo'ya olishi lozim. Mashhur faylasuf va pedagog G. Gurdjievning «maqsad masalasi juda muhim masaladir. Inson o'zi uchun maqsadini aniqlamaguncha, u hatto biror narsani "qilishni" boshlay olmaydi. Qanday qilib maqsadsiz biron bir narsani "qilish" mumkin?" degan fikri so'zlarimizga yaqqol misol bo'ladi. [1] O'z o'rinda psixolog ham maqsadlarini aniq belgilab olib, faoliyatga kirishishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Maktabgacha yoshdagi bola shaxsini shakllantirish yo'llarini izlash ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan amalga oshirilgan. Ulardan L.S.Vigotskiy, A.V. Zaporozhes, M.I. Lisina, V.S. Muxina, D.B. Elkonin, J. Piaget, F. Bauer, J. Bruner va boshqalar.[2] Psixologiyada muloqot bolaning aqliy rivojlanishining manbai va eng muhim sharti ekanligi juda yaxshi bilamiz.[3]

Avvalo, psixologning o'zi psixologik yordam vositasidir. Yakuniy natija ko'p jihatdan psixologning butun psixologik faoliyati davomida bolalar va ota-onalar bilan qanday munosabatda bo'lishiga bog'liq. Bolalar psixologining boshqa vositalari orasida turli xil psixodiagnostik metodlar (testlar, anketalar), o'yin terapiyasi uchun to'plamlar, qum terapiyasi uchun qum qutisi va qum, bo'yoqlar, plastilin - art terapiya, yostiqlar va bolalar tajovuzlari bilan ishlash uchun bolalar uchun mushtli sumka va boshqa ko'plab o'ylab topilmagan vositalar yordamida psixolog bola bilan aloqa o'rnatishi va u bilan psixologik mashg'ulotlar olib borishi mumkin.[4]

Bolalar psixologining ishlash usullariga suhbat, psixoterapiya (test), o'yinlar (o'yin terapiyasi), rasm chizish va modellash (art terapiya), hikoyalar va ixtiro hikoyalari (ertak terapiyasi) va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Muassasa psixologining faoliyat yo'nalishlari:

- Bolaning ota-onalariga maslahat berish;
- Bola bilan individual mashg'ulotlar olib borish;
- Ota-bola munosabatlarining psixodiagnostikasi;
- Bola shaxsiyatining psixodiagnostikasi;
- Bola bilan korreksiya mashqlari;
- Bola bilan individual faoliyatni rivojlantirish;
- Bolalar guruhi bilan faoliyatni rivojlantirish;
- Ota-onalar uchun seminar va treninglar o'tkazish.

Psixolog vaziyatni tahlil qilish orqali, ota-onalar tarbiyasi, bola bilan psixologik ishlar, bolalar va ota-onalar o'rtasidagi munosabatlardagi muvozanatni tiklash, oilada qulay psixologik muhitni tiklash orqali bola yoki uni tarbiyalayotganlar bilan bog'liq muammolarni hal qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Muassasa psixologi bolaning hozirgi holati bilan ishlaydi, dastlabki suhbat va tashxisni o'tkazadi, ota-onalar bolaning hayotiy holati va oilaning tuzilishi haqida savol beradi va keyin bola bilan (ba'zan ota-onalar bilan birgalikda) mashg'ulotlar o'tkazadi. Muloqot jarayonida psixolog bolaning o'z his-tuyg'ulari va istaklarini erkin ifoda etishi, hissiy va xatti-harakatlardagi qiyinchiliklarni yengishi, ota-onalar boladagi muammoning sabablarini tushunishlari va ularni qanday hal qilishni tushunishlari uchun sharoit yaratadilar. Bundan tashqari bir qancha tadqiqotchilar o'z ilmiy ishlarida ushbu muammo yuzasidan izlanishlar olib borganlar va bir qancha fikr va tavsiyalarni berganlar. Jumladan, X.T.Sherazdanova o'zining "Maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiyachilari va psixologlarini kasbiy tayyorlashning psixologik asoslari" mavzusidagi tadqiqot ishida tarbiyachi va amaliyotchi psixologlarni kasbiy tayyorgarligini oshirishda qo'l keladigan tavsiyalar bergan.

Bolalarni maktabga tayyorlash ilk bolalik davridan va hatto tug'ulishlari bilan boshlanadi deb aytish

mumkin. Biz hamisha farzandlarimiz har tomonlama rivojlanishlari uchun, ular bilan tinimsiz shug'ullanib boramiz, ya'ni ularga atrof olam haqida tasavvurga ega bo'lishiga, muloqotga kirishiga, keyinchalik esa o'qish, yozish, chizishlarni o'rgatamiz. Natijada biz kelajakda farzandimiz yetuk shaxs bo'lishini ta'minlaymiz. Bugunga kelib, yosh ota-onalar va tarbiyachilar uchun yordamga zamonaviy rivojlantiruvchi metodikalar keladi. Bolalar uchun rivojlantiruvchi metodikalar nima beradi. Avvalo, bunday metodikalar ma'lumotni bolaga qiziqarli, tushunarli va eng asosiysi samarali natijani ta'minlaydi. Aynan shu xususiyatlari bilan zamonaviy metodikalar o'tgan o'n yillikdagi eski metodikalardan afzal sanaladi. Biz tadqiqot ishimizda psixologik faoliyatida keng qo'llanishi mumkin bo'lgan Segan doskasidan foydalandik. Segan doskasi 3 va undan ortiq yoshdagi bolalarga tavsiya qilinadi. Turli ko'rinishdagi geometrik

shakllarni qo'yish kerak bo'lgan, bo'shliqlar mavjud doskadan iborat bo'ladi. Turli ko'rinishdagi geometrik shakllar to'plami aylana, uchburchak, kvadrat, to'g'ri to'rtburchak shakllardan iborat bo'ladi. Umumiy ko'rinishiga qarab shakllarni joylashtirish talab etiladi. Yanada murakkablashtirish uchun nafaqat geometrik shakllar balki boshqa shakllardan xam (xayvonlar, mevalar, sabzavotlar, transport vositalari va boshqalar) foydalanish mumkin.

Bu kabi boshqa shakllardan turli maqsadlarda foydalanish mumkin: bolalar diqqatini, ko'ruv xotirasini va tafakkur darajasini aniqlashda. Yuqorida keltirilgan shakllar doskasi namuna tarzida berilgan. Eng asosiysi bu kabi doskalar tasodifiy va tizimga solinmagan bo'lish kerak emas. Doska asosida mashq berishda yengillikdan murakkablikka o'tish tizimida olib borish kerak. [5]

Segan doskasiga namuna rasmlar

Psixolog har bir bolaga bolalar bog'chasi sharoitlariga moslashishga yordam beradi. Odatda, aksariyat bolalar qayerda ekanliklarini, nima sodir bo'layotganini va o'zini qanday tutishni darhol anglay olmaydilar. Bola stress ostida bo'ladi, va shunda psixologning vazifasi u bilan ishlash, shunda bolalar bog'chasi sharoitlari har bir bola uchun tabiiy va qulay bo'lishi kerak. Jamoa bilan ham, har bir bola bilan ham birdek ish olib borilishi kerak. Ushbu funktsiyalarni bajarish uchun bolalar bog'chasida psixologning maxsus kundaligi yaratiladi. Unda mutaxassis kichik va yoshi kattaroq bolalarning moslashuvi rejasining fikrlarini qayd etadi. U bolalar va ota-onalar hamda tarbiyachilar bilan ishlash bo'yicha harakatlar rejasini tuzadi.

Psixologning diagnostik faoliyatining bir qismi sifatida, bolalar bog'chasidagi psixolog bolaning psixotipini, uning qobiliyatlari va moyilligini va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni aniqlaydi. Har bir bola bilan muvaffaqiyatli ishlash uchun, u nima bilan to'nash kelishini bilishi kerak. Bilim va ko'nikmalarni diagnostikasi ham amalga oshiriladi. Kichikintoylarning asosiy ko'nikmalari, ehtiyojlari va xususiyatlaridan tashqari, diagnostika jarayonida psixolog har bir bolaning muammolarini aniqlaydi. Bu bo'lishi mumkin: logopediya

muammolari; asab bilan bog'liq ma'lum odatlar (tirmoqlarni tishlash, burunni kovlash), rivojlanishning kechikishi; xatti-harakatlarning buzilishi; boshqa muammolar. Olingan natijalarga ko'ra bolalar bog'chasida psixolog mashg'ulotlari tashkil etiladi. Agar kerak bo'lsa, u bolani mutaxassis bilan maslahatlashishga yo'naltiradi.

Psixolog - bu birinchi navbatda pedagogdir, uning vazifasi har bir bolaning har tomonlama rivojlanishini ta'minlashdir. Ushbu vazifani bajarish uchun bolalar bog'chalarida psixologlar: barcha yoshdagi bolalar uchun rivojlantiruvchi va ta'limiy dasturlarini ishlab chiqish; rivojlantiruvchi o'yinlar jadvalini tuzish; bolalarning rivojlanishini kuzatish uchun o'yin psixotestlarini o'tkazish; ijtimoiy moslashuv usullarini ishlab chiqish va asosiy ko'nikmalarni o'zlashtirish (bunga quyidagilar kiradi: xulq-atvor qoidalari, jamoada ishlash, olam haqidagi tasavvurlar va boshqalar); xodimlar bilan o'quv ishlarini olib borish; bolalarning ota-onalari bilan suhbatlashish; muammoli bolalarni moslashtirish choralarini ishlab chiqish (jiddiy bo'lmagan aqliy va jismoniy buzilishlar, xulq-atvor buzilishlari). Psixolog muloqot orqali ishlaydi.

Tahlil va natijalar. Psixologning ishi tabiatan maslahat berish va xizmat ko'rsatish hisoblanadi. Bola uchun xavfli bo'lgan muayyan xatti-harakatlar va

vaziyatlarni belgilash uchun bolalar bilan ishlash. Bolalar bog'chasidagi psixologning tavsiyalari bolaning tashqi dunyo bilan moslashishi, rivojlanishi va o'zaro aloqalarida yordam berishga qaratilgan.[7] Ular tabiatan aniq dorivor emas. Bolaning aqliy yoki jismoniy sog'lig'iga zarar yetkazadigan har qanday harakatlar qonun hujjatlarida taqiqlangan. Shuning uchun bolalar bog'chasi psixologi bolalarga, ularning ota-onalari va xodimlariga birgalikda faoliyat olib borishga, birgalikda o'qishga va qulay his qilishga yordam beradigan mutaxassis sanaladi.

Bolalar bog'chasida ishlaydigan psixologning ham, tarbiyalanuvchining ham, umuman psixologik ta'lim xizmatining ham asosiy maqsadi bolalikning barcha bosqichlarida bolaning to'liq aqliy rivojlanishiga asoslangan bolalarning psixologik salomatligini ta'minlashdir. Maqsadga muvofiq ravishda, amaliy psixolog quyidagi vazifalarni bajaradi: bolalar bilan ishlashda har bir yoshdagi rivojlanish imkoniyatlarini tushunadi, bolaning individual xususiyatlarini rivojlantiradi, ya'ni. mutaxassisning e'tiborini bolaning qiziqishlari, qobiliyatlari, moyilligi, hissiyotlari, sevimli mashg'ulotlari, munosabatlariga va hokazolarga jalb qilish kerak.

Psixologdan bolalar bog'chasida bolaning rivojlanishi uchun qulay muhit yaratish talab etiladi, shuningdek, bolalarga ham, ularning ota-onalari va tarbiyachilariga ham o'z vaqtida psixologik yordam ko'rsatish zarur.

Psixologik ta'lim deganda kattalar (tarbiyachilar, ota-onalar) va bolalarning psixologik bilimlarga kiritilishi tushuniladi. Psixologik bilimlar jamiyatda keng tarqalgan emas, psixologik madaniyat har doim ham ifoda etilmaydi, bu boshqa odamga qiziqish, uning shaxsiy xususiyatlariga hurmat, o'z munosabatlarini, tajribalarini, harakatlarini tushunish qobiliyati va istagini bildiradi. Pedagogik guruhlarda, shuningdek oilalarda, kattalarning psixologik bilimlarining sustligi, bir-birlarini tinglash, tushunish, kechirish, yo'l berish va hokazolarga asoslangan mojarolar yuzaga kelishi mumkin, shuning uchun amaliy psixolog bilan ishlaydigan insonlarning psixologik madaniyatini oshirish juda muhimdir.

Psixologik ta'limning asosiy maqsadi tarbiyachilar va ota-onalarni bolaning qulay aqliy rivojlanishining asosiy qonunlari va shartlari bilan tanishtirish, psixologik tadqiqotlar natijalarini ommalashtirish va tushuntirish, psixologik bilimlarga ehtiyojni shakllantirish va uni bola bilan ishlashda yoki o'z shaxsiyatini rivojlantirish manfaatlarida ishtatish istagini shakllantirish, shuningdek, amaliy psixologiyaga bo'lgan ehtiyojni va bolalar bog'chasida va boshqa ta'limdagi psixologning ishini tushunish hisoblanadi.[8] Psixologik ta'lim ma'ruzalar, munozaralar, seminarlar shaklida o'tkazilishi mumkin. Psixologik profilaktika - bu hozirgi kunga qadar juda kam rivojlangan, bolalar amaliyotchi psixologning faoliyat turi hisoblanadi. Bu maktabgacha bolalikning barcha bosqichlarida bolalarning psixologik salomatligini saqlash, mustahkamlash va rivojlantirishga qaratilgan. Psixologik profilaktika bolalar bog'chasida (va boshqa muassasalarda) har bir yosh bosqichida to'liq psixologik rivojlanish va bolaning shaxsiyatini shakllantirish uchun zarur bo'lgan psixologik sharoitlarni kuzatish uchun javobgarlikni o'z ichiga oladi. Shuningdek, psixologik profilaktika bolaning o'ziga xos xususiyatlarini o'z vaqtida aniqlashni o'z ichiga oladi, bu ma'lum qiyinchiliklarga, intellektual va hissiy rivojlanishda, uning

xatti-harakatlarida va munosabatlarida og'ishlarga olib keladi. Psixolog duch kelishi mumkin bo'lgan asosiy qiyinchilik - bu tarbiyachilar va ota-onalar tomonidan psixologik profilaktika muhimligini tushunmaslikdir. Ushbu tushunmovchilik shoshilinch ravishda zarur bo'lgan individual bolalar va guruhlar bilan bog'liq ko'plab muammolar mavjudligi bilan izohlanadi, shuning uchun tarbiyachilar va ota-onalar kelajakda nima bo'lishi mumkinligi haqida o'ylamasliklari mumkin.

Psixolog muammolarning yuzaga kelishini oldindan aytib berishga harakat qilishi va ularning oldini olishga harakat qilishi kerak. Psixolog har bir yosh bosqichining xususiyatlarini hisobga olgan holda turli yoshdagi bolalar uchun rivojlanish dasturlarini ishlab chiqadi va amalga oshiradi. Shuningdek, u bolaning aqliy va shaxsiy rivojlanishida muayyan qiyinchiliklar yoki og'ishlarning paydo bo'lishiga olib keladigan bunday psixologik xususiyatlarni ochib beradi. Psixolog bolalar bog'chasida har bir yosh bosqichida bolalarning normal psixologik rivojlanishi va shaxsiyatining shakllanishi uchun zarur shartlarga rioya qilinishini kuzatishi, shuningdek, keyingi yosh darajasiga o'tishi munosabati bilan bolalarning psixologik rivojlanishi va shaxsiyatining shakllanishidagi mumkin bo'lgan asoratlarni oldini olishi kerak.

Psixologik maslahatning o'ziga xos xususiyati shundaki, u professional muammolarni hal qilishga qaratilgan. Maslahat berish jarayonida har bir bolaning aqliy, shaxsiy rivojlanishiga maksimal darajada hissa qo'shish psixologik ta'lim xizmatining asosiy vazifasini hal qilish bilan bog'liq bo'lgan narsa hisobga olinadi. Bolalar bog'chalari rahbarlari, tarbiyachilar, ota-onalar va boshqa odamlar bolaga tegishli ravishda maslahat olishadi. Ularning muammolari faqat o'zlari emas, balki bolalarning muammolari bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi.

Bolalar psixologning vazifalari, shuningdek, bolaning aqliy rivojlanishining xususiyatlarini aniqlash, ma'lum psixologik o'ziga xosliklarning shakllanishi va bolaning rivojlanish darajasining yosh me'yorlariga muvofiqligini o'z ichiga oladi. Shuning uchun amaliy psixologning faoliyatida psixodiagnostika muhim o'rin egallaydi. Psixologik diagnostika vazifasi bolalarning o'ziga, shuningdek tarbiyachilar va ota-onalarga foydali bo'lishi mumkin bo'lgan individual psixologik xususiyatlari to'g'risida ma'lumot berishdan iborat.

Bolalar bog'chasida psixologik individual tekshiruv, tarbiyachining yoki bolaning individual xususiyatlarini tushunishga va u bilan ishlash bo'yicha maslahat olishga qiziquvchi ota-onalarning taklifiga binoan amalga oshiriladi. Dastavval, psixolog tarbiyachi bilan suhbatlashadi, ikkinchisi bolani qanday baholayotganini, uning xususiyatlari uning ta'lim va tarbiya jarayonida qanday tashvish tug'dirayotganini yoki bolaning oilasi haqida dastlabki ma'lumotlarni to'playdi. Bolani guruhda kuzatish - uning boshqa bolalar va tarbiyachi bilan aloqasi, sinfdagi topshiriqlarning bajarilishi va tartibga amal qilish - psixologga bola haqida ilk tasavvur paydo bo'lishiga xizmat qiladi. Tekshiruvlarni boshlashdan oldin, psixolog bola bilan muloqot qilish uchun qulay sharoit yaratishi kerak. Shunday qilib, bolani u uchun qiziqarli faoliyatdan ajratish, uni o'z xohishiga qarshi tekshiruvga olib borish, biron bir tarzda yoki boshqa usulda vazifalarni bajarishga majbur qilish maqsadga muvofiq emas - bu o'quv jarayonini murakkablashtiradi, diagnostik jihatdan qimmatli ma'lumotlar olinmaydi va natijalar ko'rsatilmaydi. Maxfiy va do'stona aloqani o'rnatish, psixolog va bola

o'rtasida yaxshi, o'zaro tushunishga asoslangan ishonchli natijalarga erishish uchun zarur shartdir.

Bolaning individualligi asosan bola ruhiyatining egiluvchanligi, ya'ni bolalarda psixikaning notekis rivojlanishi bilan belgilanadi. Ushbu xususiyatlarni o'rganish va bolalar bog'chasida mumkin bo'lgan qoidabuzarliklarni tuzatish ta'lim psixologi bilan birgalikda olib boradi. Boshqacha qilib aytganda, uning ishinin mohiyati bolaning rivojlanishining individual xususiyatlarini inobatga olgan holda, maktabgacha yoshdagi bolada qulay sharoitda yashash uchun sharoit yaratishdir. Amaliyotchi psixolog psixologik funktsiyalarini yaxshilash maqsadida psixikasida buzilish bo'lmagan bolalar bilan ishlaydigan tor doiradagi mutaxassisdir. Psixolog o'z faoliyatining natijalariga qarab tashxis qo'ymaydi, u faqat bolalarning rivojlanishi uchun shartli taxminlar qiladi, shuningdek, agar kerak bo'lsa, psixiatr, logoped yoki nevrolog bilan maslahatlashishni tavsiya qiladi.

Xulosa va takliflar. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2019 yil 27 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida maktabgacha ta'lim sohasida zamonaviy va xorijiy standartlarga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlash muhimligini ta'kidladi. Uning so'zlariga ko'ra, ushbu yo'nalishdagi muhim amaliy qadam sifatida u bolalarni maktabgacha tarbiya bilan qamrab olish darajasini bugungi kunda 34 foizdan 2019 yilda 44 foizgacha oshirish zarurligini ta'kidladi. Shu sababli, Respublikada maktabgacha ta'lim tizimini ta'minlash masalasi O'zbekiston malakali amaliyotchi psixologlar bilan va ularning faoliyatini ilmiy, amaliy diagnostika va tuzatish dasturlari bilan boyitish bugungi kunda barcha ijtimoiy psixologik xizmatlarning zamonaviy talabidir.[9] Amaliyotchi psixologning faoliyati psixologiyaning bir nechta tushunchalariga ta'sir qiladi, ulardan bolalar bilan ishlash kontekstida eng muhimlari psixologik funktsiyalardir.

Muassasaning barcha tarbiyachilari foydalanadigan texnik usullardan foydalanadi. Jumladan:

- Olamda mavjud obyektlarni his qilishni idrok etishni tashkil qilish va amalga oshirish uchun ko'rgazmali, shuningdek, bolalarni ishlashga undash maqsadida;

- bolalarning aqliy faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish uchun nutq usulida;

- bolalarning amaliy faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish uchun amaliy usulida;

- bolalar bilan o'zaro munosabatlarning asosiy shakli sifatida o'yin usulida.

Bolalar bilan ishlashda psixologning rolini ortiqcha baholash qiyin. Ushbu mutaxassisning ishi bolalarning psixologik funktsiyalarini rivojlanishini aniqlash va to'g'rilashga, shuningdek, o'qituvchiga turli yoshdagi bolalar bilan umumiy ta'lim strategiyasini ishlab chiqishda yordam berishga qaratilgan. Natijada, kelajakda bolaning shaxsiyatining rivojlanishi ko'p jihatdan pedagog xodimlar va ota-onalarning psixolog bilan hamkorligiga bog'liq.

Bolalar ishtirokidagi psixologik tadqiqotlar, metodlarni amalga oshirishda yuridik va huquqiy kompetensiyaga rioya qilish, anglanilgan ravishda rozilikni olish juda muhimdir, ya'ni barcha bolalar o'rganish maqsadlarini tushunishlari va psixolog tomonidan olingan ma'lumotlardan foydalanishlari kerak. Axloq kodeksida voyaga yetmagan bolalarning huquqlari belgilangan. Tadqiqotni boshlashdan avval, psixolog bolalar va ularning ota-onalari o'rganish maqsadlarini to'liq anglashlariga va psixologning bolaning ichki dunyosiga aralashuvi sodir bo'lishidan xabardor ekanligiga ishonch hosil qilishi kerak. Shu munosabat bilan ishonchli maxsus vositalarni tanlashga, shuningdek, o'sha vositani qo'llash natijasida tashxis qo'yish imkoniyatlarini tushuntirish uchun ota-onalar va ularning farzandlari bilan o'tkaziladigan suhbatga katta e'tibor qaratish lozim. Agar kerak bo'lsa, sinov maqsadi va natijalarni talqin qilish usullarini yashirish lozim, suhbat bilvosita diagnostika imkoniyatlari haqida ma'lumot berishga, tadqiqotning zararsizligi va foydaliligiga ishonch hosil qilishi kerak, ammo psixolog tekshiruv natijalariga aldash yo'li bilan erishishga haqli emas.

ADABIYOTLAR

1. Георгий Гурджиев. Встречи с замечательными людьми. ISBN: 978-5-386-08815-6 2015.-45с.
2. Эльконин Д. Б. Психология развития человека. — М.: Аспект Пресс, 2001. — 460 с.
3. Z.T. Nishanova Psixologik xizmat: o'quv qo'llanma – Toshkent. 2007 43- b
4. Савельева Н. Настольная книга педагога-психолога детского образовательного учреждения- Ростов н.Д.:Феникс, 2005 38-с
5. Э.Сеген. Воспитание гигиена и нравственное лечение умственно-ненормальных детей. — М.: <http://www.alib.ru/au-segen/>
6. Широкова Г. А. Справочник дошкольного психолога. - Изд. 5-е-Ростов н.Д.:Феникс,2007. 58-с
7. Урунтаева Г. А. Афонькина Ю. А. Практикум по детской психологии. -М.:Просвещение: Владос,1995.92 –с
8. Mominova Khijran Eldarovna. Effective Empirical Research Methods for The Organization of Psychological Activities of Preschool Psychologists and Their Application in Practice Methods of Empirical Study of The Organization of Psychological Activity In Kindergarten. European Journal of Molecular & Clinical Medicine, 2020, Volume 7, Issue 11, Pages 1282-1293

УДК:796.08:316.3(575.1)

Комил МУХАММАДИЕВ,
Тошкент давлат транспорт университети
“Жисмоний тарбия ва спорт” кафедраси мудири
п.ф.б.ф.д. (PhD) доцент,
Email: komilmuhammadiyev@yandex.ru

ЎзМУ профессори, д.ф.д. Худойкулов Х.Ж. тақризи асосида

ACTUAL PEDAGOGICAL PROBLEMS OF INCREASING THE EFFICIENCY OF THE PROCESS OF PHYSICAL EDUCATION

Abstract

The article notes an increase in the effectiveness of physical education, the current state of physical education, the state of health of the majority of graduates of the republic's universities, who do not meet the requirements of modern production, society and time. It was also revealed that in recent years the number of hours of physical education in schools of the country (especially in rural schools) and universities has sharply decreased, some of them are not conducted at the proper level, the material and technical base of universities is in an emergency condition.

Key words: physical education, sports, training, health, disease, humanity, physical development, ecology, change, nature, natural environment, events, humanity, environment, nature and ecological environment, negative changes.

АКТУАЛЬНЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОЦЕССА ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Аннотация

В статье отмечается повышение эффективности физического воспитания, современное состояние физического воспитания, состояние здоровья большинства выпускников вузов республики, не отвечающих требованиям современного производства, общества и времени. Также было выявлено, что в последние годы количество часов физического воспитания в школах страны (особенно в сельских школах) и вузах резко сократилось, некоторые из них не проводятся на должном уровне, материально-техническая база вузов находится в аварийном состоянии.

Ключевые слова: физическое воспитание, спорт, тренировка, состояние здоровья, болезнь, человечество, физическое развитие, экология, изменение, природа, природная среда, события, человечество, окружающая среда, природа, экологическая среда, негативные изменения.

ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ МАШҒУЛОТЛАРИ ЖАРАЁНИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ДОЛЗАРИ ПЕДАГОГИК МУАММОЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада жисмоний тарбия машғулоти самарадорлигини ошириш, жисмоний тарбия машғулотларининг ҳозирги ҳолати, Республикамиз олий таълим муассасаларини тугаллаётган аксарият талаба-ёшларнинг саломатлик ҳолати замонавий ишлаб чиқариш, жамият, замон талабларига жавоб бермаслиги келтириб ўтилган. Шунингдек охирги йилларда республикамиз мактабларида (айниқса, қишлоқ мактабларида) ва олий таълим муассасаларида жисмоний тарбия машғулотлари соатлари сони кескин қисқариб, уларнинг баъзиларида талаб даражасида ўтказилмаётганлиги, олий таълим муассасаларининг моддий-техник базаси яроқсиз аҳволга тушиб қолганлиги очиқ берилган.

Калит сўзлар: жисмоний тарбия, спорт, машғулотлар, саломатлик ҳолати, касаллик, инсонпарварлик, жисмоний ривожланиш, экология, ўзгаришлар, табиат, табиий муҳит, ҳодисалар, инсоният, атроф-табиий муҳит, табиат, экологик муҳит, салбий ўзгаришлар.

Қириш. Педагогларнинг амалий тажрибаси, шифокорлар ва ижтимоий соҳа вакилларининг машғулотларига кўра, илмий-техник тараққиёт ва унга боғлиқ равишда замонавий ёшлар олдига қўйилаётган талаблар ошиб бориши юқламалар ва рухий зўриқишлар ҳам тобора ошишига олиб келади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. В.М.Выдрин, А.В.Лотоненко ва бошқа муаллифлар [5, 8, 9], жисмоний тарбиянинг ҳар бир тури учун, ўз назариясини, ташкиллаштирилиши, вазифалари, восита ва услубларининг бошқа турлари билан алоқаларини ишлаб чиқиш зарур, деб ҳисоблайдилар. Бу каби ёндашув ҳар бир ёшнинг ЖТ ва С га бўлган бевосита эҳтиёжлари, бунинг сабаб (мотив)лари ва шахс

сифатидаги мақсадларини қондиришга йўналтирилган бўлиб, кўп жиҳатдан жисмоний тарбия олий таълимнинг инсонпарварлаштириш (гуманитарлаштириш) тизимидаги мавқеини ошириши тайин. Жисмоний тарбия турларини шакллантириш технологиялари қадриятларининг хусусияти шундаки, ЖТ ва С шахс томонидан онгли танлаб олинади, бунда ўқитувчи ва талабанинг биргаликдаги фаолиятида демократлаштириш ва инсонпарварлаштириш тамойилидан имкон қадар тўлиқ фойдаланиш мумкин. Иш самарадорлигини ошириш учун талабанинг махсус бўлмаган жисмоний-таълим, спорт ва реабилитация фаолияти мақсадларида услубий кўрсатмалар ва амалий тавсия дастурлари, мажмуалари тузилиши

талаб этилади. Бу ёндашувнинг аҳамияти ЖТ ва С технологиялари талабанинг ушбу маданият турига бўлган эҳтиёжи ва мотивларини қондириш мақсадида унинг шахсига қаратилганлиги билан боғлиқ.

Тадқиқот методологияси. Таълим муассасаларини тугаллаётган аксарият талаба-ёшларнинг саломатлик ҳолати замонавий ишлаб чиқариш, жамият, замон талабларига жавоб бермайди. Бунга асосий сабаб атроф-муҳит ва экологик шароит нафақат мамлакатимизда, балки бутун дунёда ёмонлашиб бораётган эканлиги исботланган. Жумладан бунда шунингдек, ҳаёт даражасининг пасайиши, ўқиш, меҳнат, дам олиш ва овқатланиш шароитларининг ёмонлашуви, стресс, юкламаларнинг оғирлашиб бораётганлиги, шу жумладан, аҳолининг деярли барча ижтимоий-демографик гуруҳлари жисмоний тайёрларлик ва жисмоний ривожланиш даражасининг пасайиб кетиши каби ижтимоий-иқтисодий омиллар катта ўрин тутади. Бу охириги йилларда республикамиз мактабларида (айниқса, қишлоқ мактабларида) ва ОТМларда жисмоний тарбия машғулоти соатлари сони кескин қисқариб, уларнинг баъзиларида талаб даражасида ўтказилмаётганлиги, ОТМларнинг моддий-техник базаси яроқсиз аҳволга тушиб қолганлиги билан изоҳланади. Шу туфайли ёшлар ўртасида жисмоний тарбия ва спорт билан (ЖТ ва С) шуғулланишга бўлган истак-хоҳиш, мойиллик, эҳтиёж тушиб кетди. ОТМлар талабаларида жисмоний тарбия машғулотларига бўлган қизиқиш умумий ҳаётий қадриятлар тизимида тобора паст ўринга тушиб бормоқда [10, 11].

Шуларни инобатга олиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январь куни мамлакатимиз Парламентида мурожаатномасида жисмоний тарбия ва спортни кескин ривожлантириш, бунинг учун тегишли шарт-шароитларни яратиш зарурлиги алоҳида таъкидланди. Мурожаатномада қайд этилишича, “Аҳоли ўртасида соғлом турмуш тарзини кенг қарор топтириш керак” деб таъкидлаб ўтган.

ЖТ ва С республикамизнинг “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”ги қонуни ва бу борадаги бошқа ҳужжатлар асосларида олий таълим муассасаларида ўқув фани ва шахсни ривожлантиришнинг ўта муҳим компоненти сифатида эътироф этилган. ЖТ ва Сга касалликларнинг олдини олиш, соғлиқни мустаҳкамлаш, инсоннинг иш қобилиятини юқори даражада сақлаб туриш, шунингдек, фуқароларда ватанпарварликни тарбиялаш, уларни Ватан дўстлигига тайёрлаш, халқлар ўртасида җўмлясики ривожлантириш ва мустаҳкамлаш воситаларидан бири сифатида қаралади.

Юқорида қайд этилган қонун кейинги тўрт йил ичида жиддий ўзгаришларга юз тутган ЖТ ва Спортни бошқаришнинг асосий воситасига, уни ривожлантиришга асос бўлиб хизмат қиладиган ҳужжатга айланди. Ана шу қонун асосида, уни кескин кучайтиришга шунингдек, бошқа меъёрий ҳужжатларни ҳисобга олган ҳолда ОТМларда “Жисмоний тарбия ва спорт” ўқув фани бўйича янги намунавий дастур тузилди. Унга кура жисмоний тарбиянинг ОТМдаги замонавий стратегик мақсади жисмоний машқлар орқали шахсни тарбиялашдан иборат, асосий вазифаси эса талабаларда жисмоний камолотга интилиш руҳини уйғотиш, унга бўлган эҳтиёжни шакллантириш билан боғлиқ. ОТМда ЖТ ва

С машғулоти билимнинг биринчи навбатда, жисмоний тарбия ва СТТ (соғлом турмуш тарзи)ни шакллантириш бўйича олиб бориладиган педагогик жараён ҳисобланади [10, 11].

Таҳлил ва натижалар. Жисмоний маданиянинг тарбия назарияси нуктаи назаридан илмий ўрганиш концепцияси ва ушбу концепция орқали олий таълимни инсонпарварлаштириш (гуманитарлаштириш) шароитларида амалга ошириш айнан ана шу пайдеворга асосланади.

Ушбу концепция нуктаи назаридан жисмоний тарбия тизими инсонпарварлик педагогикаси тамойиллари қуйидагилар асосида қурилиши талаб этилади:

олий ижтимоий қадрият сифатида ҳар бир инсон шахсига бўлган эътиборни кучайтириш;

ўз-ўзини такомиллаштиришга ва ўзлигини англашга ундовчи ички туйғуларини ривожлантириш асосида ёшларни ижтимоий-педагогик таъсир объектдан фаол ижодий фаолият субъектига айлантириш;

ўқитувчи ва талабаларнинг ўзаро муносабатларида демократлаштиришга риоя қилиш;

ёшларда ҳар томонлама ва уйғун ривожланишга интилиш ҳиссини шакллантириш.

Жисмоний тарбия талабаларга жисмоний тарбиядан таълим бериш вазифасини зиммасига олар экан, ўз педагогик моҳиятини рўёбга чиқариши ҳамда бўлғуси мутахассислар умуммаданий савиясини оширишдаги ролини тобора кучайтириб бориши талаб этилади.

Шахснинг жисмоний тарбиясини қадрият деб билиш, у жисмоний тарбияни восита сифатида ўзлаштиришга доир жамоатчилик фикри ва эҳтиёжларини ривожлантиришда илғор йўналишларнинг таъсирчан омилларидан бирига айланиши лозим. Шахснинг жисмоний тарбиясини шакллантириш жараёни алоҳида жисмоний жиҳатларнинг ўзини ривожлантиришни эмас, балки улар орқали инсонни ҳар томонлама ва уйғун равишда ривожлантириш билан бирга руҳий камолотга томон етаклашни назарда тутади. У талаба-ёшларнинг саломатлиги, жисмоний ва психологик фаровонлиги, жисмоний камолоти каби умуминсоний қадриятлар шаклланишини таъминлаб, уларда соғлом турмуш тарзига ва ЖТ ва С билан фаол шуғулланишга бўлган эҳтиёж ва интилишни юзага келтиради.

Мазкур концептуал қоидга биноан инсон жисмоний тарбияни шакллантиришга доир маданиятни тарбиялаш билан боғлиқ анъанавий жараён билан бирга ўз жисмоний салоҳиятини ривожлантириш, уни такомиллаштириш қонун-қоидалари тўғрисидаги билимни доимий жамлаб ҳамда жисмоний тарбия жараёнида маънавий ва эстетик кўринишдаги бошқа умуминсоний қадриятларнинг ўзлаштирилишини таъминлаб бориши шарт. Билимларни ўзлаштирмай туриб, инсоннинг соғлиғини мустаҳкамлаш ёки жисмоний ривожланиш мақсадига қаратилган ҳаракатланиш маҳоратини ўзлаштириш, улардан амалда фойдаланиш бўйича бирорта ҳам онгли фаолиятни рўёбга чиқариш мумкин эмас. ЖТ ва С фаолияти нафақат инсон томонидан ўзлаштирилган билимлар асосидагина ижодий тус олиши, балки унинг ўз жисмоний манфаатларини қониқтириш, ўзи учун мос шахсий дастурларни қуриш имконини бериши

мумкин. Ҳаракат қонуниятларини, жисмоний машқларни бажариш усулларини билмай, машғулотлар самараси моҳиятини тушунмай туриб, ўз-ўзини жисмоний жиҳатдан такомиллаштириш билан оқилона шуғулланиш мумкин эмас.

Замонавий назарий тадқиқотлар жисмоний тарбия бўйича юзага келган амалий машғулотларни мустақил ташкиллаштиришга доир билимга эга бўлмаган ҳолда кўп жиҳатдан одамларнинг ЖТ ва С билан шуғилланиш даражасини белгилаб беришини ишончли тарзда намойиш этади. Шунинг учун, улар жисмоний тарбия соҳасидаги билимларни ўзлаштириш бўйича вазифаларни тўлақонли тарзда ҳал қила туриб, шуғулланаётганларнинг интеллектуал имкониятларини ривожлантиришга, ОТМдаги жисмоний тарбия ҳар томонлама ва уйғун тарзда ривожланишига кўмаклашади ҳамда ЖТ ва С машғулотларига фаолият-амалий муносабатни шакллантиради.

ЖТ ва С билан шуғилланиш жараёнида уларнинг онг даражаси юксалиб, билимларнинг амалиётда қўлланиш соҳаси кенгайиб боргани сари барқарорлиги ҳам ортиб боради. Бундан келиб чиқиб, ишонч билан айтиш мумкинки, шуғулланаётганларнинг жисмоний тарбия савияси қанча юқори бўлса, улар ўз-ўзини тарбиялаши ва камолотга эришиши шунчалик кўпроқ даражада таъминланади. Жисмоний тарбиянинг асосий ва ягона тамойили интеллектуал, дунёқараш ва ҳаракатланиш билан боғлиқ таркибий қисмлар яхлитлигидир.

Бироқ, ОТМда жисмоний тарбия ўқитувчилари томонидан тарбиявий ва таълим масалаларини ҳал қилиш учун жуда кам вақт ажратилмоқда. Жисмоний тарбия машғулотларининг кам самаралилиги масаласини ҳал қилишда асосий муаммо, юқорида айтилгани каби, бу – жисмоний машғулотларга эҳтиёжни шакллантириб, талабаларни уларга қизиқтира олишдир. Бунинг учун юқорида баён этилган илмий қарашлар – шахснинг жисмоний тарбиясига уйғун бўлган замонавий педагогик технологияларни қўллаган ҳолда турли ёндашувлардан фойдаланиш талаб этилади.

Кўпдан бери инсоннинг жисмоний ҳаракатланиш фаоллигини бошқариладиган, индивидуаллаштириш салоҳиятини ривожлантиришнинг асосий қонуниятлари тўғрисидаги тасаввурлар тизими сифатидаги жисмоний фаоллиги, шахснинг жисмоний камолотга эришиш жараёнига фаол муносабатини шакллантириш йўллари ва воситалари муҳокама этиб келинмоқда. Ёшларнинг индивидуал жисмоний фаоллигини ташкиллаштириш йўллари ва шакллари устида доимий равишда изланишлар олиб борилмоқда.

Шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, талабаларнинг нафақат меҳнат, балки кундалик ҳаётидаги жисмоний ҳаракат фаоллик даражаси пасайиб бормоқда. Илмий кузатишлар кўрсатишича, талабаларнинг тахминан 50 фоизи жисмоний машқлар билан ҳафтасига 2-3 соат шуғулланади, 45 фоизи эса умуман шуғулланмайди. Бу, ўз навбатида, ёшларнинг организми бўшашишига, саломатлик даражаси, жисмоний ривожланиши ва жисмоний тайёргарлик даражалари пасайиб кетишига олиб келади. Саломатлик ҳолатига кўра, махсус тиббиёт гуруҳига (МТГ) оид деб топилган талабалар сони борган сари кўпайиб бормоқда. Мамлакатимизнинг турли олий таълим муассасалари

(ОТМ)да махсус тиббий гуруҳ (МТГ) га оид деб топилган талабалар сони эса ҳозирда 30 фоизга етмайди [1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11].

Ушбу илмий қарашларда шахсий ёндашув нуқтаи назаридан, ундаги жисмоний тарбия, айниқса, ўзгартирувчилик фаолиятининг тарбиявий роли, талабаларнинг жисмоний фаолликка бўлган эҳтиёжини тарбиялашдаги аҳамияти кўриб чиқилади.

Илмий қарашларнинг фарқли хусусияти асосида шакллантириладиган билим соҳасининг интегратив характерга эгаллиги, ижтимоий ва биологик жиҳатларининг бирлиги, уни амалий рўёбга чиқариш соҳасидаги илмий ва технологик асосларнинг мақсадга мувофиқ равишда бирлаштирилиши билан боғлиқ. Илмий қарашларнинг етакчи ғояси ҳар бир инсоннинг индивидуал, морфо-функционал, руҳий ва ёш хусусиятларини инобатга олиган ҳолда жисмоний тарбиялаш орқали мотор имкониятлари ва шахсий қарашлари хусусиятларини имкон қадар тўлиқ эътиборда тутиб, камолотга эриштиришга қаратилади.

Эҳтиёж ва фаолият назарияси нуқтаи назаридан жисмоний тарбия қадриятларини ўзлаштиришга бўлган онгли эҳтиёж ёшлар жисмоний фаоллигининг (ЖФ) етакчи омилга айланиши керак бўлади. Жисмоний тарбиянинг барча компонентлари, яъни таркибий қисмларини ўз атрофида бирлаштирган тизим ҳосил қилувчи омил сифатида эса, инсоннинг жисмоний етуқлик томон йўналтирадиган фаолиятини кўрсатиш мумкин. Маълумки, шахс фаолият жараёнида шаклланиб боради. Таълим ва тарбия жараёнида бу борадаги фаолиятга асосланган ёндашувни қўллаш “ўқитувчи – талаба” тизимида педагогик жараён иштирокчилари ўртасидаги муносабатлар ўзгаришини ва жисмоний тарбия-спорт машғулотларининг эмоционал жиҳатига устуворликни кўзда тутди [10, 11].

Инсонларнинг жисмоний тарбия қадриятларини ўзлаштиришга бўлган эҳтиёжи унинг ЖФдан оладиган лаззатланиш ҳисси, ўз жисмоний имкониятларини яхшилаш борасидаги ютуқлари, ҳаётий фаоллиги ва иш қобилияти даражасини ошириш, атрофдагилар ўртасида мавқеини кўтариш, ўзини соғ-саломат ҳис этиш ва ўзининг жисмоний ҳамда эмоционал ҳолатини бошқариш имконияти, ҳар хил фаолият турларида эришилган муҳим ютуқлар, турли шаклдаги мукофотлар билан рағбатлантирилади.

Талабалар эҳтиёжларини қондириш жисмоний тарбиянинг турли кўринишлари (махсус бўлмаган жисмоний тарбия таълими, спорт, тикланиш (реабилитация)) ва соғлом турмуш тарзи ҳамда услубини ахборот-таълим жиҳатидан таъминлаш орқали амалга оширилади.

ОТМларда жисмоний тарбиянинг турли кўринишларини ишлаб чиқишда ҳар хил жисмоний тарбия ва спорт фаолияти (ЖТ ва С) турларига бўлган объектив (ижтимоий буюртма, у ишлаб чиқариш, илм-фан, маданият, жамият эҳтиёжларидан, таълим соҳаси олдида қўйган вазифалар орқали белгиланадиган жамият талабларидан келиб чиқади), шу билан бирга субъектив эҳтиёжни (шахсий иштиёқ) бош мезон, деб эътироф этиш керак.

Шундай қилиб, фаолият шахсга асосланган ёндашув замонавий педагогикада талабаларнинг билишга, ўрганишга йўлланган фаоллигини ривожлантиришга, уларни фаолият субъектлари

сифатида тақдим этишга қаратилган. Фаолият шахсга асосланган ёндашув ҳар бир ёш мутахассис ўзининг шахсий мақсадларига ва жисмоний тарбияни ривожлантириши учун энг қулай ва мақбул имкониятларни яратишга мўлжалланган. Жисмоний тарбия салоҳиятига эришишнинг зарурлиги ва тириклик аҳамиятини ангаб етиш жисмоний тарбиянинг интеллектуал компоненти муваффақиятини ривожлантириш билан таъминланади. Таълим соҳасида узлуксиз таълим концепцияси кенг тарқалган бўлиб, замонавий мутахассиснинг касбий фаолиятига юқори талаблар қўядиган фаолиятли ёндашув асосидаги тамойилларига биноан кўриб чиқилади. Шахсни шакллантиришдаги фаолиятга асосланган ёндашув индивидга комплекс равишда таъсир кўрсатадиган фаолият турларини излаб топиш ва уларни асослаб беришга ундайди.

Узлуксиз таълим тизимини такомиллаштириш икки асосий жиҳатни таъминлаш мақсадида амалга оширилиши лозим:

турли жиҳатлар ва функцияларнинг ўзига хос тўплами билан шахснинг шаклланганлик даражаси (умумий, шу билан бирга таълимнинг барча босқичларида касбни эгаллаш учун зарур бўлган касбий-шахсий, психофизиологик жиҳатлар, хоссалар ва функциялар, ҳаракатланиш маҳоратлари ва кўникмалари);

шахснинг ижтимоий жиҳатдан аҳамиятли фаолият турлари амалиётига тайёрланган бўлиб, улардан асосийси – ишлаб чиқарувчи меҳнат. Ижтимоий ва шахсий эҳтиёж, жисмоний тарбия фаолиятининг меҳнат амалиётига тайёр бўлган шахс тикланишига кўрсатадиган каттагина таъсири касбий-амалий жисмоний тарбия концепцияси шаклланишига сабаб бўлиб, шунга мувофиқ у узлуксиз таълимнинг турли босқичларида қўлланадиган ва икки томонлама ижтимоий аҳамиятли самарани таъминлайдиган жисмоний тарбия фаолияти турларининг йиғиндисидан иборатдир:

индивидни ижтимоий жиҳатдан, унинг руҳий оламини бойитиш асосида (шахснинг, умумий, шу билан бирга касбининг маҳоратли устаси учун хос бўлган амалий хоссалар, жиҳатлар ва вазифалар тўпламининг шаклланганлиги);

индивиднинг биологик моҳиятига таъсир кўрсатиш асосида (таълимнинг барча босқичларида касбни эгаллаш ва касбий фаолиятни такомиллаштириш учун зарур бўлган амалий жисмоний жиҳатлар, ҳаракатланиш маҳорати ва кўникмалари, психофизиологик функцияларнинг шаклланганлик даражаси).

У яхлит таълим тизимининг асосий мақсад ва вазифаларини рўёбга чиқаришда асосий бўлган изчиллик тамойили асосига қурилади. Ушбу концепция бўйича таълим бериш жараёнининг технологияларидан бири муаммо-модулли ўқитишдан иборат бўлиб, бунда модулли ёндашув нафақат муайян фан моҳиятини очиб бериш учун, балки талабалар жисмоний тарбия бўйича бутун ўқув жараёнини тузилмалаштириши учун ҳам қўлланади.

Бу ҳолда ОТМ моделининг асосий тамойили ўқитувчилар томонидан бошқариладиган талабалар ўз-ўзига таълим бериши ҳисобланади. Бунда ўқув-ўрганиш жараёни қуйидагича қурилади: зиддият – уни ҳал қилиш – янги зиддият. Бу ахборот олиш орқали

таълим беришни методологик таълим билан алмаштириш имконини бериб, тайёр билимни маълум қилишдан ижодий фикрлаш ва имкониятларни шакллантиришга ўтилади. Уларни ривожлантириш учун диалог шаклидан фойдаланиш ҳам мумкин. Шундай қилиб, ҳар бир муаммоли модуль тақдим этилган ўқув жараёнининг мантикий оқибати, натижаси бўлиб келади. Модулар орасидаги ўзаро алоқа, боғланиш эса фаол жиҳатлар бўлиб, ўқитувчилар, талабалар, техник воситалар келган ахборот канали орқали амалга оширилади [10, 11].

Ҳозирги пайтда ОТМдаги жисмоний тарбия услубиятларини такомиллаштириш мақсадида талабаларни спортга тайёрлаш технологияларини ўзгартириш (конверсиялаш) гоёси кенг тарқалди, чунки спорт фаолияти жисмоний тарбиянинг жозибадор ва муҳим шаклларида бири бўлиб, бунда шу билан бирга, нисбатан самаралироқ бўлган эҳтиёж юзага келди. Ушбу ҳолда сўз спорт машқларини бошқарувчилар (юқори технологиялар, қоидалар, тамойилларни) жисмоний тарбия вазифаларини (саломатликни мустаҳкамлаш, жисмоний жиҳатларни ривожлантириш, ҳаракатланиш маҳоратларини шакллантириш, жисмоний тарбия воситалари ва услубларини онгли равишда қўллаб олишлари учун талабаларга махсус билимлар тизимини ўргатиш ва б.) ҳал қилишга ўтказиш тўғрисида боради. Спорт турлари бу ҳолда конверсия бошқарувчилари сифатида иштирок этадилар [10, 11].

Муайян технология ташувчилари ва жисмоний тарбия бўйича дастурларни шакллантирувчи омиллар ва қўлланадиган ёндашув қуйидагилар билан изоҳланади:

талабаларни амалий (ихтисослаштирилган спорт) билимлар, маҳорат ва кўникмаларни эгаллашга жалб қилади;

машгулотларга қатнашиш даражасини фаоллаштиради;

интизом мустаҳкамланишига қўмаклашади; эмоционал фон кўтарилишига қўмаклашади; демократик хусусиятга эга, яъни танлаш имконини беради, чунки бошқа спорт бўлинмасига ўтиш имконияти ҳам мавжуд;

спорт машқларига мутаносиб равишда руҳий-жисмоний тайёрланганлик кўрсаткичлари ўсишига олиб келади;

талабаларнинг бўш вақтини қизиқарли ўтказиш маданияти, шунингдек, уларнинг стресс-омилларга нисбатан психологик бардошлилиқ даражаси ортади.

Айрим спорт турларини мақсадга қаратилган ҳолда қўллаш билан юксак жисмоний тарбия кўрсаткичларига ва шахснинг юқори даражадаги касб хусусиятларига эришиш мумкин. Бу ҳолда спорт машгулотлари жисмоний тарбия жараёнининг технологияси асоси, моҳиятига айланади (спорт машгулотлари доирасида).

Шунга боғлиқ равишда ОТМларда жисмоний тарбия машгулотларини ташкиллаштиришнинг янги шакллари излаш талаб этилади. Ана шундай шакллардан бири сифатида дастурий-мақсадли ташкиллаштириш тамойилларига асосланган “дастурлаш”ни кўрсатиш мумкин. Ушбу ҳолда дастурлаш деганда жисмоний тарбия жараёни моҳиятини ОТМнинг мақсад ва вазифалари ҳамда муайян вақт доирасида ўқув материални

ташкиллаштиришнинг оқилона шакллари белгилаб берадиган ўзига хос тамойилларига мувофиқ тарзда жисмоний тарбия жараёни мазмунини тартибга солиш тушунилади.

Хулоса ва таклифлар. Жисмоний тарбия жараёнини дастурлаш асосида қарор қабул қилиш жараёни ётган бўлиб, у биринчидан, ўқув жараёнининг умумий стратегиясини аниқлаш, иккинчидан, уни қуришнинг энг мақул вариантини танлаш (самарадорлигини аниқлаш) билан боғлиқдир.

Жисмоний тарбияни дастурий-мақсадли режалаштиришда қарор қабул қилиш, биринчи навбатда, шахсни тарбиялаш жараёни учун хос бўлган ва унинг изчил ривожланишини белгилаб берадиган ўзига хос қонуниятларни билиш, ангаб етишдан келиб чиқади.

Бу каби қонуниятларга инсон организмини ва унинг фаолиятининг шаклланиш хусусиятларини тизимли ўрганиш асосида аниқлаш киритилади: унинг бошланғич базаси (асоси)ни (эҳтиёжлари,

кизикишлари, дунёкараши, эътиқодлари ва қарашлари, ҳаётий тажрибаси, руҳий фаолиятлари хусусиятлари, шахсга оид хоссалари), фаолият вазибалар тизими элементлари ва уларнинг ўзаро боғлиқлигини ўрганиш (сабаблар, мақсадлар). Шунингдек, таълим жараёнлари хусусиятлари (билимлар, маҳорат ва кўникмаларни ўзлаштириш) ва инсон жисмоний ривожланиши хусусиятларини (инсон организмидаги микдорий ўзгаришлар натижалари) ўрганиш ҳам шахс жисмоний тарбия қонуниятларини аниқлашга хизмат қилади. Таълимнинг замонавий технологияси турли йўналишларни бирлаштириб, таълим натижаларини режалаштириш ва компьютерлаштиришни ўз ичига олади.

Шу боис талабаларнинг эҳтиёжлари ва кизиқишларини ҳисобга олган ҳолда янги педагогик технологиялар жорий этилишдан ижобий самара мавжудлиги ҳамда жисмоний тайёрланганлик ва иш қобилияти даражаси тобора ортиб бораётганлиги кузатилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Агаджанян Н.А., Бариев М.М., Ермакова Н.В. Здоровье молодежи: эколого-физиологические и социальные проблемы // MAN-спорт (специальный выпуск). – Казань, 2002. С. 17-19 с.
2. Айсуев Л.Д. Методика обучения вариативным технико-тактическим действиям юных борцов вольного стиля. Автореф. дис. канд. пед. наук. – Улан-Удэ: Бурятского госуниверситета, 2013. – 23 с.
3. Артемов А.Б., Качурин А.И., Кремнева. Организация физического воспитания в МИИТе // Теория и практика физической культуры. – Москва. 2002. -№5. – С. 20-22.
4. Багнетова Е.А. Образ жизни и факторы риска здоровью учащихся Ханты- Мансийского автономного округа – Югры. Монография. – М.: Берлин директ-Медиа. 2015. – 232 с.
5. Выдрин В.М., Зыков Б.К., Лотоненко А.В. Физическая культура студентов ВУЗов. – Воронеж: ВГУ, 1991. – 145 с.
6. Леготкин А.Н. Улучшение физического состояния студентов технических вузов в процессе занятий спортивно-ориентированной направленности: автореф. дис. канд. пед. наук. – Чайковские: 2004 – 40 с.
7. Логинов С.И. Изменение физической активности и поведения, связанного со здоровьем, студентов Сибирского Севера // Теория и практика физической культуры. Москва. 2002. -№2. – С. 43-46.
8. Лотоненко А.В. Педагогическая система формирования студенческой молодежи потребностей в физической культуре: автореф. дисс...докт.пед.наук. – Краснодар: Знание, 1998. – 45 с.
9. Лотоненко А.В. Молодёжь и физическая культура. – М.: ФОН, 1996. – 225 с.
10. Мухаммадиев К.Б. Талабаларни жисмоний тарбия ва спортга жалб қилиш тизимини такомиллаштиришнинг ижтимоий йўналишлари // “Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортни ривожлантиришнинг фалсафий, ҳуқуқий ва социологик муаммолари” Республика илмий-амалий анжумани (19 март 2020 йил) – Чирчик: ЎзДЖТСУ, 2020. – 204 – 206 б.
11. Мухаммадиев К.Б. Жисмоний тарбия ва спорт ўқув машғулоти жараёни бошқарув тизимини такомиллаштириш // “2020 йилда ўтказиладиган XXXII ёзги олимпия ва XVI паралимпия ўйинларига спортчиларни тайёрлашнинг долзарб муаммолари” халқаро анжумани тўплами 2020 йил 27 – 28 март. – Чирчик: ЎзДЖТСУ, 2020. – 101-105 б.

УДК: 378.1

Mirzomurod NAFASOV,
Bukhara Engineering Technological Institute
Doctoral student, Department of Information and communication technologies
E-mail: mirzo-li@mail.ru

Based on the review of DSc. Olimov Sh.Sh. Professor of Bukhara State University

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИГА МОБИЛ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ЖОРИЙ ЭТИШ ЗАРУРИЯТИ

Аннотация

Ушбу мақолада мобил технологияларни таълим жараёнида қўллашнинг аҳамияти ва унинг ўқувчилар билимига ижобий таъсири ҳақида сўз боради. Таълим жараёнида мобил технологиялардан фойдаланиш муаммолари, ечимлари ва ҳулосалари ҳамда замонавий таълим жараёнида мобил технологияларидан фойдаланиш зарурияти кўриб чиқилади. COVID-19 пандемияси даврида талабалар учун мобил технологияларга асосланган электрон ўқув курсларига эҳтиёж ортди. Мақолада ўқитувчилар ва талабаларнинг мобил технологиялардан фойдаланишга техник ва психологик тайёргарлиги, шунингдек улардан янада самарали фойдаланиш учун янги имкониятларни кўриб чиқиш зарурлиги таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: мобил таълим, таълим, электрон ўқув курслари, технологиялар, дастурий таъминот.

НЕОБХОДИМОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ МОБИЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС

Аннотация

В этой статье обсуждается важность использования мобильных технологий в образовании и их положительное влияние на знания учащихся. Будут рассмотрены проблемы, решения и выводы использования мобильных технологий в образовательном процессе, а также необходимость использования мобильных технологий в современном образовании. Во время пандемии COVID-19 потребность в курсах электронного обучения на основе мобильных технологий для студентов возросла. В статье анализируется техническая и психологическая готовность учителей и студентов к использованию мобильных технологий, а также необходимость рассмотрения новых возможностей для их более эффективного использования.

Ключевые слова: мобильное обучение, образование, курсы электронного обучения, технологии, программное обеспечение.

THE NEED TO INTRODUCE MOBILE TECHNOLOGIES TO THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract

This article discusses the importance of using mobile technology in education and its positive impact on students' knowledge. Problems, solutions, and conclusions of the use of mobile technologies in the educational process, as well as the need for the use of mobile technologies in modern education, will be considered. During the COVID-19 pandemic, the need for e-learning courses based on mobile technologies for students increased. The article analyzes the technical and psychological readiness of teachers and students to use mobile technologies, as well as the need to consider new opportunities for their more effective use.

Keywords: mobile learning, education, e-learning courses, technologies, software.

Introduction. In the context of the modern development of the education system of Uzbekistan, the development of mobile educational applications and mobile technologies is becoming an important direction in building an information and educational environment in higher education institutions. The introduction of mobile technologies in higher education and the creation of textbooks on their use is a key part of the organization of modern education in a pandemic.

Mobile technology is, in practice, a mobile device and a set of mobile applications that enable it to work. Any needs of the modern user of mobile devices: from reading the news to various topics, watching videos, live broadcasts, and exclusive broadcasts, information before the market and social communication, sharing special photos and videos and other opportunities as its main task possible.[1]

Materials and methods. Currently, we can conditionally distinguish three levels of organization of the educational process:

- traditional;
- technological;
- multimedia.

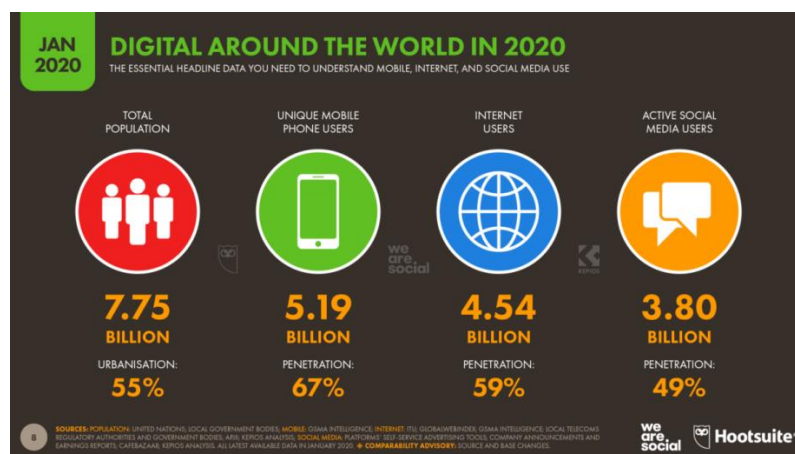
The traditional degree provides an opportunity for constant communication between teacher and student, so this opportunity demonstrates the ability to constantly monitor the level of knowledge acquisition, acquire knowledge and practical skills, respond immediately to mistakes and correct them. The technological level of education quality determines the multi-channel flow of education, which significantly accelerates its development and consolidation.[2] Technological education increases the role of education in the learning process and reduces the burden on the teacher. This level, in contrast to the technology of oral teaching, involves the use of all technical means of teaching: television, personal computer,

etc. In recent years, the Bukhara Institute of Engineering and Technology has been working to further improve the current level of quality of multimedia education. This requires the use of teaching aids in electronic media, Internet technologies, control of data transmission, and assimilation, in particular, the introduction of technologies for mobile learning in the educational process. To model the educational process that meets modern requirements, there is a need for an information-educational environment that will allow all its participants to effectively interact and achieve common goals. Such an environment, in our opinion, can become a mobile device application. Their use is mainly aimed at strengthening the motivation of students' independent learning activities.

Also, students may be allowed to receive the material. Notifications, notes, as well as transition results, etc. can be sent to their mobile devices. As part of the support of the traditional learning process, short tests at the end of the lesson on mobile devices, recording important information (using the function of audio recordings and the camera), rapid exchange of learning materials and information during lessons allows Mobile devices are a handy tool for hands-on activities outside of the computer class.[3] Thus, the introduction of mobile technologies in the educational process allows: Ensuring the continuity and integrity of the educational process through constant access

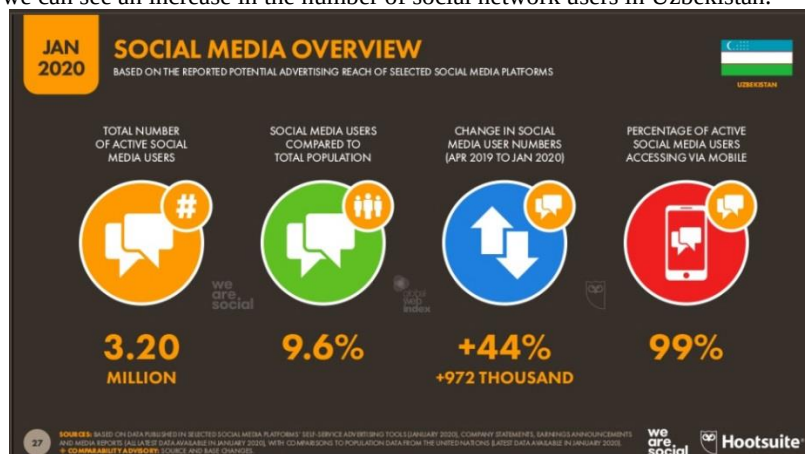
to information materials and educational resources; Improving the quality of teaching through the rapid implementation of feedback. For example, at the end of the lesson by conducting a short test that allows teachers to quickly get information about the mastery of the material by students (which part of the learning material is better mastered by students, which sections are more should be noted) based on the information received from the audience, the teacher can correct the presentation of the material; Providing information and methodological assistance for practical training; To provide better and more comprehensive training services: Remote access to the curriculum, distribution of various news and notifications, etc.

Results. The use of mobile technologies in the educational process has led to the formation of the term mobile education. Mobile education is not far behind the development of wireless and mobile networks. The remarkable growth of e-learning continues, but its development remains largely dependent on wired infrastructure. The evolving wireless and mobile networks, the rapid penetration of smartphones in society, are leading to the creation of new applications for fast mobile learning. The total number of mobile subscribers in the world is estimated to be several times higher than the number of Internet users.

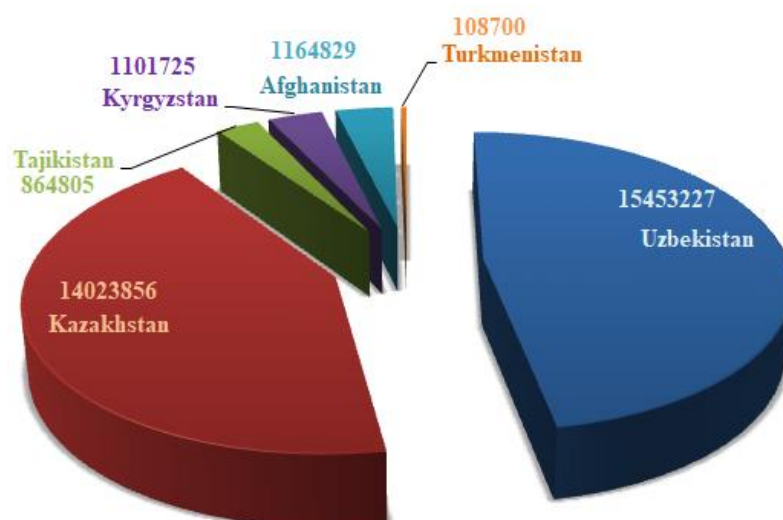
Pic.1. Digital around the world in 2020. [7]

In particular, we can see an increase in the number of social network users in Uzbekistan.

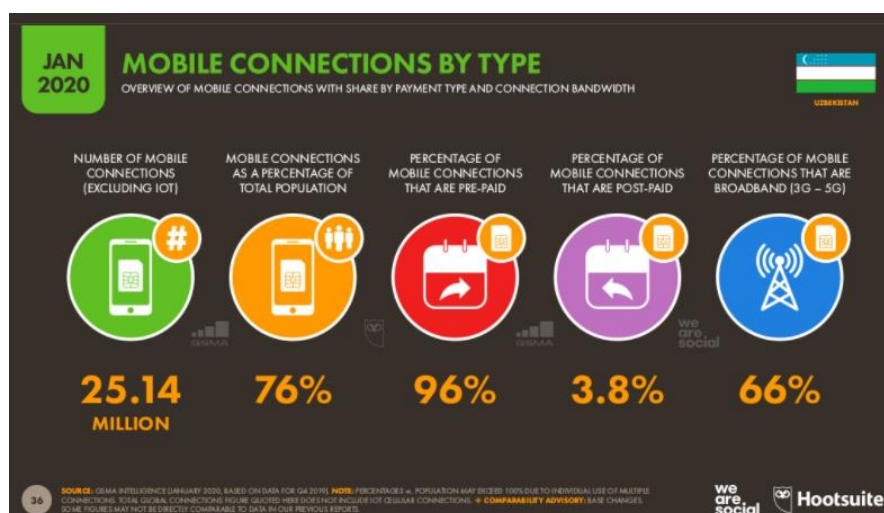

Pic.2. Social media overview.[8]

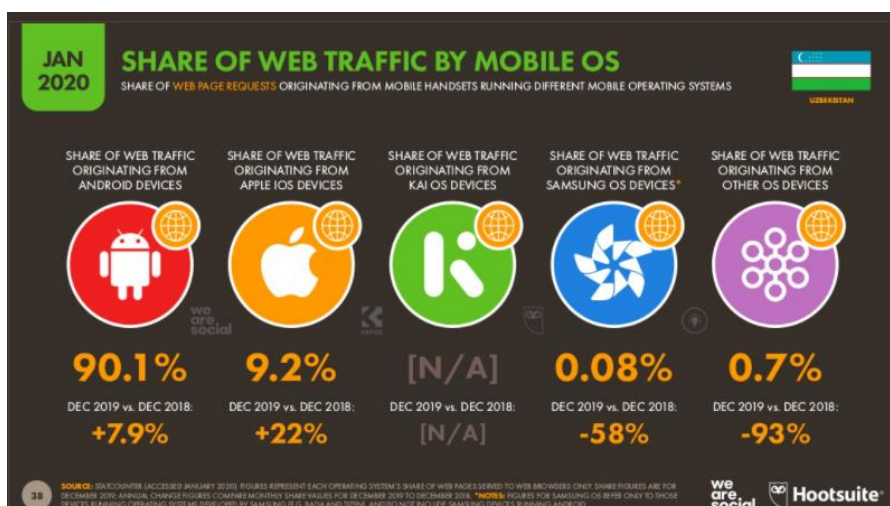
Among Central Asian countries, Uzbekistan has a high number of Internet users.

Pic.3. Number of Internet users in Uzbekistan and neighboring countries.[9]

Pic.4. Mobile connection by type.[8]

Pic.5. Share of web traffic by mobile OS. [8]

One of the latest and most important changes in the learning environment is that mobility has become a necessity. Also, the exponential growth of wireless and mobile networks will lead to significant changes in mobile devices, the development of protocols, standardization, and network implementation, increased user acceptance.

Mobile learning is mainly done through a wireless network. It can be quickly adapted to meet the changing needs of education. Students will have the opportunity to find and learn what works for them. In mobile education, students can work with teachers and other students to learn better. With mobile education, learning materials can be

provided in a multimedia format quickly and economically.[4]

In line with current trends, the next stage in the development of e-learning will focus on mobile learning.

Mobile learning is a crossroads of mobile computing and e-learning environments that lead to learning practices everywhere. The following is the recommended structure for mobile learning:

The structure of mobile education defines different functional levels, as well as simplifies design and production so that different participants (e.g., retailers, telecom operators, designers, etc.) have separate levels. By applying this structure to a single subject, it is not necessary to do everything to create mobile learning systems, but instead to rely on high-level functions provided by others. This structure is divided into four levels. There are many new applications at the application level for mobile learning, and many of the existing e-learning programs can be modified for the mobile environment. When developing new mobile applications for mobile users, the capabilities of dedicated mobile devices at the infrastructure level should be taken into account. At the level of mobile protocols, it is to hide information about the use of networks from other applications and at the same time provide a single and easy-to-use interface. At the level of mobile network infrastructure, the quality of service depends mainly on network resources and capabilities.[5]

Mobile education requires improvements to the Internet and mobile networks. Mobile learning has the following features.

Mobile learning is dynamic. It presents today's informational materials, not outdated news. There are real-time experts and the best resources for emergencies.

Mobile learning allows students to get what they need in real-time and share it when they need it. As people learn from each other, collaborating with mobile learning is a good way to get results. Connects students professionally with professionals, workers and peers.

Mobile individual learning is possible. Each student now has educational opportunities that are very appropriate for their level, and they choose the type of activity they want from the menu.

Mobile education is multifaceted. Students are engaged in educational activities from a variety of sources that allow them to choose the required format or method of study or the organization that organizes the study. Mobile learning creates educational societies that move aggressively forward. [6]

Another strength of mobile learning is the ability to form ideas immediately. You can get ideas from other people and share them with the whole world in a matter of seconds; you can get ideas, updates, materials, and more. Also, connectivity and interconnection are easily established between mobile learners and form educational communities. Innovative educators encourage students to create personalized mobile websites. Students will be motivated as they manage the information materials they participate in writing, editing, reviewing, and publishing. In the future, training will be conducted through the

formation of individual digital project teams. Any education is a social process. In the past, people have learned ways to achieve the desired effect by talking to each other in daily life. Mobile education encourages students to learn freely, through leisure. Mobile education is not the only way to teach this person a specific lesson. However, it does increase the chances of success by providing several possible ways to learn.

Discussion. There is always a need to educate and educate students at the level of modern requirements. There are constant changes in mobile education. People are constantly improving their skills, so comprehensive mobile training programs will be attractive to them. The effectiveness of mobile learning is also important. Large sums of money are spent on the additional education of students in traditional classes. Mobile education can significantly reduce costs when you have to study separately from the production process. Mobile learning is more suited to accounting and measurement because it provides the right training to the right people in the shortest amount of time and measures the results to achieve their goals. However, it can be hard to believe that mobile education will replace traditional classroom learning. In a traditional classroom, people have the opportunity to get to know each other and develop relationships. Mobile has led to the transition from a site-related learning environment to a mobile phone. Since more time is spent on self-processing of information rather than on the interaction of dialogue, such a tool is only suitable for people who are more assimilated. However, without collaboration in communication and consultation, mobile learning will remain very cold and uncertain. Students can ask questions and receive instructions from teachers and other students. Students can do some parts of the learning process through mobile learning, but at strategic points, it is important to create an ideal environment to gather together in a learning center setting.

Nowadays, types of the learning process such as distance learning are becoming more common. This implies an interaction between teacher and students that reflects all components of the learning process at a distance. Distance learning is carried out using Internet technologies or other means that provide interactivity. Mobile devices have become the key to distance learning. Due to the increasing use of them, students can study outside the university. Many of the tasks of traditional pedagogy can be done remotely, and mobile devices are becoming an integral learning tool. Mobile devices can also be used as a means of completing the real educational process. Mobile devices allow you to access information according to the training program anywhere and at any time.

Conclusions. Thus, today mobile education offers opportunities to effectively organize education regardless of time and place. This is in line with the idea of lifelong learning. Mobile education is helping to modernize the language education system in higher education as a result of the development of the latest mobile technologies. The widespread erratic use of mobile devices indicates the need for students in the classroom to develop specific technologies for mobile learning. Only this will help to use mobile education in the right direction and increase the effectiveness of teaching in various university disciplines.

A review of mobile learning technologies shows that their widespread use in higher education can have a positive effect. [10] Many educators see them as a very effective tool for modernizing higher education. Mobile devices can be used in addition to real-life learning

programs and can significantly increase the level of interactivity in teaching certain subjects. It is only necessary to consider the possibility of effective use of mobile learning technologies, including software and methodological development.

The use of mobile technologies can be an optimal solution for the effective organization of the educational process and the facilitation of the acquisition of materials provided for students. In connection with the above, we can conclude that research on the methodology of using mobile technologies is currently promising and relevant on time.

For this reason, although mobile education cannot replace classroom education, it can be considered as the most useful technology in the organization of independent learning.

REFERENCES

1. Ершова С.Г. Обучение современным IT-технологиям, ориентированным на использование в мобильных устройствах // Новые информационные технологии в образовании, 2016. - С. 396-398.
2. Иванова Н.Б., Голованова М.А. Применение мобильных IT технологий в непрерывном обучении // Информационные технологии в образовании, 2015. - 223-225.
3. Киселева Т.В. Электронное обучение с применением мобильных технологий // Теория и практика приоритетных научных исследований, 2016. - С.67-68
4. Nafasov M.M. The effectiveness of the use of mobile technologies in the educational process. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). 2020. pp. 142-166. DOI: 10.36713/epra2013.
5. Khaitova I.I., Olimov S.S. The Main Problems Of Studying Electronic Information And Educational Environment Of The High School: Experience Of Analysis Of Scientific Literature The American Journal of Social Science and Education Innovations 2 (12), 127-131.
6. Aloev R.D., Nurullaev M.M., "Software, algorithms and methods of data encryption based on national standards", IIUM Engineering Journal, 21 (1), (2020) pp. 142-166. DOI: 10.31436/iiumej.v21i1.1179.
7. <https://www.web-canape.ru/business/internet-2020-globalnaya-statistika-i-trendy/> (date of viewing: 11.09.2020)
8. <https://datareportal.com/reports/digital-2020-uzbekistan> (date of viewing: 11.09.2020)
9. https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_числу_пользователей_Интернета (date of viewing: 11.09.2020)
10. <https://itspsychology.com/positive-impact-of-technology-on-education/> (date of viewing: 16.12.2020)

УДК:371:78(575.1)

Zarina NARZIYEVA,
Samarqand davlat universiteti
"Pedagogika" kafedrasida assistenti
E-mail: Narziyeva1980@mail.ru

ЎзМУ профессору, пед.ф.д.Худайкулов Х.Ж. тақризи асосида

A SYSTEM OF MORAL EDUCATION OF STUDENTS THROUGH FOLK SONGS IN MUSIC CULTURE CLASSES

Abstract

This article deals with the implementation of educational tasks in the process of music culture lessons in secondary schools in Uzbekistan, as well as the development of students' musical and artistic tastes, including the ability to comprehend folk songs during lessons. Preparation periods for various musical events require the implementation of pedagogical activities on the basis of clear annual, quarterly and weekly plans. One of the main aspects of the article is that students gradually learn folk songs such as "Lola", "Boychechak", "Stork came", "White poplar-blue poplar", "Chitti". flower "with interest, and at the end of each work the questions and answers will acquaint students with the folklore of our national values, and folk songs will inspire students to goodness and kindness. The article is also important in that it provides information on how to systematically increase the feelings they feel, and how they feel about the heart.

Key words: singing, folk songs, national and universal values, education, upbringing, skills, abilities, melody, musical taste, music culture, questions and answers, observation, result, musical heritage, musical values aesthetic taste.

СИСТЕМА НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ НАРОДНЫЕ ПЕСНИ НА УРОКАХ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

В статье рассматривается реализация образовательных и воспитательных задач в процессе занятий «Музыкальная культура» в общеобразовательных школах Узбекистана, а также развитие у учащихся музыкально-художественного вкуса, в том числе умения постигать народные песни на уроках. Одним из основных моментов статьи является то, что ученики постепенно разучивают такие народные песни, как «Лола», «Бойчечак», «Аист пришел», «Тополь белый-синий тополь», по окончании каждой работы вопросы и ответы познакомят учащихся с фольклором наших национальных ценностей, а народные песни вдохновят учащихся на добро и доброту. Статья важна еще и тем, что в ней подробно рассказывается о том, как систематически усиливать чувства, которые они испытывают.

Ключевые слова: пение, народные песни, национальные и общечеловеческие ценности, образование, воспитание, умение, мелодия, музыкальный вкус, музыкальная культура, вопросы и ответы, наблюдение, результат, музыкальное наследие, музыкальные ценности, эстетический вкус.

MUSIQA MADANIYATI DARSLARIDA O'QUVCHILARNI XALQ QO'SHIQLARI VOSITASIDA AXLOQIY TARBIYALASH TIZIMI

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbekistonda umumta'lim maktablarining musiqa madaniyati darslari jarayonida o'quvchilarning musiqiy-badiiy didi, musiqa asarlarining, jumladan, dars davomida xalq qo'shiqlarini nechog'lik idrok etish malakalarini o'stirish barobarida ta'limiy, tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirish masalalari k o'rilgan. Maqolada eng asosiy jihatlardan biri bo'lgan o'quvchilar asta-sekin xalq qo'shiqlarini, masalan, "Lola", "Boychechak", "Laylak keldi", "Oq terakmi-ko'k terak" qo'shiqlarini maroq bilan kuylaydilar va har bir asar so'ngida savol-jvoblarning o'tkazilishi o'quvchilar milliy qadriyatlarimiz bo'lgan xalq og'zaki ijodi bilan tanishtirib borish va xalq qo'shiqlari o'quvchilarni yaxshilikka, ezigulikka bo'lgan his tuyg'ularini tizimli oshirib borish o'zlari qalban his etishlariga qaratilgan ma'lumotlar bayon etilgan va atroflicha yoritib o'tilganligi bilan ham maqola o'z ahamiyatiga egadir.

Kalit so'zlar: Musiqa, madaniyat, kuy, ashula, xalq qo'shiqlari, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ta'lim, tarbiya, malaka, ko'nikma, did, ohang, musiqiy did, musiqa madaniyati, dinamik belgilar, yoqimli, dilrabo, savol-javoblar, kuzatuv, natija, major, minor, musiqiy meros, dunyoqarash, musiqiy qadriyatlar estetik did.

Kirish. Umumta'lim maktablarining musiqa madaniyati darslari jarayonida o'quvchilarning musiqiy-badiiy didni va musiqiy idrok etish malakalarini shakllantirish va boshqa har qanday tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirish kabi uzoq muddatli tizimlashtirilgan va aniq rejaga asoslangan pedagogik faoliyatni talab etadi.

Umumta'lim maktablarining bizning tadqiqotimiz obyekti sifatida tanlangan boshlang'ich sinf

o'quvchilarining musiqiy-badiiy, estetik didini ma'lum bir mezonlarga mos darajada shakllangan, badiiy-estetik tasavvur, dunyoqarash, fikrlash, baholay olishning yaqqol bir namunasi sifatida tasavvur qilish qiyin va bunday baholash noto'g'ridir. Chunki bu yoshdagi bolalarning musiqiy idrok, tafakkur va badiiy-estetik didi hali unchalik asosli fikr yuritish darajasida bo'lmaydi.

O'quvchilar maktabga turli darajadagi musiqiy tayyorgarlik bilan keladilar. Shu tufayli hali ularning musiqiy eshituvi, tinglash va kuylash ko'nikma va malakalarini barqaror tenglashgan darajaga olib kelish o'qituvchilardan anchagina mehnat va say'i-harakatni talab etadi. Bu jarayonda o'quvchilar musiqiy-badiiy didlari hali mavhum darajada bo'ladi. Bular o'quvchilarni turli darajadagi musiqiy tayyorgarliklari, qiziqish va qobiliyatlari bilan ham bog'liq bo'ladi [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Taniqli bolalar kompazitori Sh. Najmiddinovning "Piano" qo'shig'idagi birinchi jumlar (Do, re, mi, fa, sol, la, si) major gammasini kuylash unchalik oson bo'lmagani holda qo'shiq kuylash jarayonida undan foydalanish o'quvchilarga unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi.

Iste'dodli kompozitor A.Mansurovning bolalar uchun yozilgan "Toychoq", nomli qo'shig'ida ishlatilgan yarim tonlarni chalish va kuylash ancha murakkabliklarni tug'dirgani homda uni so'zlari bilan kuylash jarayonida kuylash o'quvchilar uchun qiziqarli va qulay [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Taniqli musiqa nazariyotchisi va tanqidchisi B.A. Katayev shunday deb yozgan edi: "Musika ijodida va idrokida intellektual asosni qaror toptirishdan hech qachon voz kechmaslik kerak. Musika tinglar ekanimiz u yoki bu holatlarni his etib, boshdan kechiribgina qolmasdan, balki idrok qilinib kelinayotgan materialni farqlaymiz, tanlaymiz, baholaymiz, binobarin fikr yuritamiz".

O'quvchi-yoshlarda badiiy idrokni, estetik didlarni tarbiyalash, badiiy qobiliyatlarni rivojlantirish doimo aqliy va axloqiy tarbiya bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi. O'quvchilar turli cholg'u sozlarida turli janr va mavzulardagi asarlarning namunaviy ijrolarini eshitishadi. Ayniqsa dutor, tanbur, rubob, g'ijjak, chang sozlarida ijro etiladigan o'zbek xalq kuylari "Chetrmak", "Ro'molcha", "Yallama yorim", "Chamanda gul", "Dutor bayoti", "Qashqarcha", "Bahor valsi", "Andijon polkasi" kabi ko'plab xalq kuylarini tinglaydilar. O'quvchilar bevosita xalqning an'analari bilan bog'lanib ketadigan qo'shiqlar "Lola", "Boychechak", "Laylak keldi", "Oq terakmi ko'k terak", "Chuchvara qaynaydi", "Chitti gul" kabi qo'shiqlarni tinglab so'ngra o'zlari kuylaganlarida estetik didni shakllanishi kuchayadi, hattoki bunga qulay imkoniyat yaratiladi.

Tahlil va natijalar. O'qituvchi ma'lum bir qo'shiqni kuylab bergandan so'ng "Bu qo'shiq sizlarga yoqadimi?" degan savolga so'zsiz "ha, yoqadi" degan javob eshitadilar. Bu esa ularning hali qo'shiqni baholash layoqatlari shakllanmagandigan dalolat beradi. Ko'pincha ular to'g'ri-noto'g'ri bo'lishidan qat'iy nazar o'qituvchining fikrini, baholashini to'g'ri deb qabul qiladilar, javob berishda shunga tayanadilar. Shuning uchun o'qituvchi bolalarni musiqiy asarlarni, ularni ma'lum frazalarini kuylash, u haqida o'z fikrlarini bildirishga (baho berishga) o'rgatar ekan, ularga eng avvalo o'z fikrlarini ro'yi-rost, yashirmasdan, tortinmasdan aytishlarini, bu ular o'ylagandek xato bo'lmashligini, aksincha aytilgan fikrini to'ldirish, xatolari bo'lsa to'g'rilash va shunga ko'ra ularda to'g'ri tushunchani hosil qilishga erishish muhimligini tushuntirib borishi lozim.

O'quvchilar fikri so'ralganda bir nechta javoblarni eshitish va qaysi to'g'ri ekanligini o'quvchilar hukmiga havola qilish, erkin tortishuv, bahs-munozaraga yo'l berish, o'quvchilarda asta-sekin o'z fikrini tortinmasdan aytish, o'z fikrini himoya qilish, tushunmaganlarini tushunishga

katta yordam beradi. O'qituvchi esa bunday ishlarni har bir darsda olib borishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunday mustaqillik va erkin fikr yuritish vaziyatini yaratish uchun o'qituvchi hech bir o'quvchini qanday javob berishiga qaramasdan kamsitmaydigan, uyaltirib qo'ymaydigan holatlarni topa olishi lozim, bunda o'quvchi o'zining javobi hech kimni shunday vaziyatga solib qo'ymasligini his qilsin tushunib yetsin [3].

O'qituvchi turli janrlardagi va murakkablikdagi qo'shiq, marsh, alla, raqs xarakteridagi asarlardan namunalar eshittirishi va sinfga murojaat qilib kimga qaysi asar yoqqanini va nima uchun yoqqani ochiq aytishlarini so'raydi. Bunda har bir o'quvchi o'ziga yoqqan asarni tanlab nomini aytadi. Dastlabki paytlarda o'quvchi asar nomini aytish bilan cheklanadi, keyinchalik esa o'z fikrlarini to'laroq tarzda bildirishga harakat qiladi. Ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi sinflarda esa asarning yoqqanlik sababini izohlab berish, tushuntirib berishlariga erishish kuzatiladi va brogan sari bu jarayonni murakkablashtirib boorish talab etiladi. Uchinchi, to'rtinchi sinflarda o'quvchilar kuylash va tinglash uchun tavsiya etilgan asarlarni bu qo'shiq yoki kuy qaysi janrga mansubligini, u kim tomonidan yaratilganligi, g'oyaviy-badiiy mazmuni, xalq musiqasi yoki kompazitor ijod mahsuli ekanligini, bastakor ijodining ayrim jihatlarini haqida ham so'zlab beraoladigan bo'ladilar.

O'quvchilarni musiqiy idrok etish va badiiy didlarini shakllantirishga qaratilgan ishlarni cholg'u sozlarida asarlarni chalib berish orqali ham amalga oshirish mumkin. Bunda asarni qaysi cholg'u sozida chalish o'quvchilarga ma'qul ekanligi so'raladi, bitta kuyni ikki cholg'u ijrosidagi variantlarini tinglash va yuqoridagi savolga javoblar tahlil qilinadi. Yoki ayrim kuylarning bir jumlasini (faza) chalinadi va o'quvchilardan bu qaysi kuy ekanligi (nomi) va muallifi so'raladi. Uchinchi-to'rtinchi sinf o'quvchilari asar haqida ancha to'liq va mazmunli so'zlab bera oladigan va asar mualliflari haqida ham, ayrim ma'lumotlarni ham keltira oladigan bo'ladilar. O'qituvchining yordami, o'quvchini rag'batlantirib borish, uni fikrini bulib qo'ymaydigan tarzda tuzatishlari o'quvchilarda bu jarayonga faol munosabat va xayrixohlikni kuchayishga olib keladi.

Boshlang'ich sinf musiqa madaniyati darslarida o'quvchilarning musiqiy badiiy didlarini shakllantirish albatta, birinchi navbatda yoqimli va badiiy ta'sirchan ijroga asoslangan bo'lishi lozim. Badiiy didga yo'naltirilgan faoliyatning dastlabki bosqichida tanlangan qo'shiqlarni o'qituvchining o'zi ijro etib berishi, yoki biror o'zbek milliy cholg'u asbobida chalib berishga to'g'ri keladi. Yuqori sinflarda esa bolalar musiqani har taraflama tushunishga va tahlil qilishga asta-sekin o'ta boshlaydi. Chunki ular boshlang'ich sinflarda olgan bilimlari asnosida tahlil qilish va xatolarini topishi mumkin bo'ladi. Shundan so'ng bolalar tetapoya bo'lib yurishga o'rgangan kabi o'quvchilar asta sekinlik bilan tinglangan yoki ijro etilgan asarlarni o'qituvchining bevosita talabi, topshirig'i, bergan yo'nalishi hamda yordamida, shuningdek, o'qituvchi fikrlariga tayangan holda tahlil qila boshlaydilar. Shuni yoddan chiqarmaslik kerakki, har qanday musiqiy asarni tahlil qilaverish o'quvchilarning badiiy didini o'stirishga xizmat qilavermasligi, kutilgan samarani bermasligi ham mumkin. Aniq maqsadlarni ko'zlab ish tutganga muvofiq shunday asarlarni tanlash lozimki, u o'zining badiiy qiymati, g'oyaviy-badiiy mazmuni bilan boshqa asarlardan yaqqol ajralib tursin.

Shundagina bunday asarlar o'quvchilar yodida mustahkam saqlanib qoladi. Har bir o'quvchi har kuni turfa musiqiy ohanglar ta'sirida bo'ladi. Hayotning har bir lahzasida turli tuman janr va uslublardagi qo'shiqlarga duch keladi. Ammo ularning ma'lum qismigina ko'pchilikning tiliga tushgan va yaxshi qo'shiq (san'at) sifatida tan olingan, ommaviylashgan bo'ladi. Yoki aksincha, ayrim katta yoshdagi bolalar, o'spirinlar, talabalar tomonidan telefonga tushirilgan, disklarga yozib olingan, chet el xalqlariga tegishli, ularga taqlid qilib yaratilgan, saviyasi past musiqalar, kliplar ham yosh bola ongida o'zining izini qoldirishi mumkin. Bu o'rinda musiqa darslari jarayonida o'quvchilarga birinchi navbatta milliy musiqamiz, yuksak ijod namunalari, qardosh va chet ellarning ham eng sara, mumtoz asarlari haqidagi suhbat, hikoya, tushuntirishlarga keng o'rin berish musiqa o'qituvchilari oldidagi dolzarb vazifalar sanalmog'i lozim.

Kuzatuvlarimiz va ko'plab pedagog olimlar, metodist o'qituvchilar tajribalari shuni ko'rsatadiki, ayrim kichik hajmdagi murakkabliklarni yengib o'tish boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ham unchalik qiyinchilik tug'durmadi. Ritmik xilma-xilliklar, interval va akkordlarning kuylanishidagi qiyinchiliklar, dinamik murakkabliklar, kuy va qo'shiqning yoqimli ohanglari orasida o'z yechimini topib ketishi mumkin ekan. Shuning uchun ham bastakorlarimiz o'zlarining bolalar uchun yaratgan asarlarida seksta, septima, orttirilgan va kamaytirilgan seksta, septima sakrashlari, xromatik yarim tonliklarni iloji boricha qo'llamaslik yoki, ijro jarayonida o'qituvchi ularni kuylash bilan bog'liq qiyinchiliklarni bartaraf qilish yo'llarini topishga harakat qiladilar.

O'quvchilarning musiqiy-badiiy didini o'stirishda qo'shiq kuylashning o'rni va ahamiyati alohidadir. Chunki qo'shiq kuylash jarayonida o'quvchilar bu faoliyatga ijodiy yondashadilar, ya'ni, har bir o'quvchi o'z ovozi orqali ma'lum bir qo'shiqni, yoki kuyni bevosita kuylashi talab etiladi.

Qo'shiq kuylash bolalar uchun eng sevimli va qulay faoliyat hisoblanadi. Musiqa tinglash o'ziga xos bo'lgan hamda muhim faoliyat hisoblanib, uning afzalliklari shundaki, o'quvchilar bu jarayonda o'zlari ijro eta olishlari qiyin bo'lgan, hatto mumkin bo'lmagan (mumtoz, maqom) asarlarni ham tinglash imkoniga ega bo'ladilar [4].

Xalqimizning milliy qadriyatlarini yoshlar ongiga singdirishda keng imkoniyatlar yaratilgan bugungi kunda xalq qo'shiqlaridan foydalanish alohida ahamiyat kasb etmoqda [5].

Musiqa darslarida xalq qo'shiqlari vositasida o'quvchilarni badiiy didini shakllantirish muammosi hozirgi kunda nihoyatda dolzarb muammodir. Musiqiy-

badiiy didni shakllantirish sifatida xalq qo'shiqlarining imkoniyatlaridan ta'lim jarayonida unumli foydalanish yuzasidan ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish zarurati sezilmoqda. Xalq qo'shiqlari vositasida o'quvchilarni musiqiy-badiiy didini shakllantirishda musiqa darslari katta imkoniyatlarga ega. Zero, xalq qo'shiqlari xalqning ezgu niyatlari, orzu istaklari va ichki tuyg'ulari, uning urf-odatlar va an'analari bilan bevosita bog'langandir.

Turli millat xalqlarining qo'shiq, kuylarini tinglash, kuylash va boshqa ko'p ovoqlik elementlardan foydalanish o'quvchilarning saviyasini yanada oshiradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari bevosita musiqa mashg'ulotlari jarayonida turli retmik va raqs harakatlarini bajarishlari, cholg'u sozlarida jo'r bo'lishlari, rebuslar yechishi, aks-sado elementlaridan, yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanishlari ularda musiqiy badiiy didni shakllantirishning imkoniyatlarini yanada kengaytirishga xizmat qiladi.

Hozirgi kunda musiqa madaniyati fanini o'qitish jarayonida musiqaviy ta'lim va tarbiyaning o'ziga xos vazifalari bilan bir qatorda ancha murakkab vazifalarni ham bajarishga to'g'ri keladi. Chunki maktabdagi musiqa tarbiyasi ko'pgina faoliyatlar majmuasidan tashkil topadi. Bular: musiqa darsi, sinfdan tashqari to'garaklar, musiqiy ommaviy tadbirlar, maktabdan tashqari ish olib boruvchi turli turli badiiy jamoalar, musiqa maktablari, bolalar ijodiyot markazlari, musiqiy-estetik tarbiyani amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari bugungi kunda yoshlarni badiiy-estetik tarbiyasiga ommaviy axborot vositalari, radio, televideniyaning ham ta'siri oshib bormoqda.

Tarbiyalovchi va uni amalda bajaruvchi vositalarning barchasi umumiy holda musiqiy-estetik muhitni tashkil etadiki, bu muhitda o'quvchilarning musiqa sohasidagi qiziqish va ehtiyojlari doirasi yanada kengayadi, shakllari, estetik didlari o'sadi.

Xulosa va takliflar. Umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida musiqa madaniyati darslarini olib borishda quyidagilarga alohida e'tibor qaratish lozim. Bu o'rinda har bir chorakda berilgan chorak mavzulari, har bir darsda o'rganilgan kuy va qo'shiqlar, milliy o'zbek xalq cholg'ulari, xor san'ati, zamonaviy mavzudagi kompazitorlar asarlari, o'zbek xalq musiqasining ommaviy janrlari, o'zbek xalq raqs kuylari haqidagi zarur ma'lumot, bilim va tushunchalarni o'quvchilarni to'g'ri idrok qilishlari, ularga qiziqish va munosabatlari, asarlarni to'g'ri talqin qilish qobiliyati, did, idrok etish salohiyati, namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Omonqulova. Sh. N "Musiqa madaniyati darslari jarayonida o'quvchilarning musiqiy-badiiy didini shakllantirish" Samarqand. 2012yil.
2. Музыка. 5 класс. Мансуров А., Каримова Д. Ташкент: 2006. -96с.
3. Fayzullayev E. "Bo'lajak musiqa o'qituvchilari badiiy didini shakllantirishda o'zbek mumtoz musiqasi imkoniyatlaridan foydalanish".-T.: 2008yil.
4. Q.Mamirov, M.Mamirov "An'anaviy qo'shiqchilik va maqom asoslari". Fan dasturi. -T.: 2001y.
5. Yuldoshev S. "Xalq urf-odatlar va an'analari".-T.:-Ijod dunyosi, 2003y

Sarvar NISHONOV,
Tashkent State Dental Institute
teacher of the Department of "Social Sciences"
E-mail: snishonov94pm@gmail.com

Based on the review, professor of the National University of Uzbekistan, Doctor of Philosophy Mahmudova G.T

**МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ИЖОДИДА ИНСОН ТУШУНЧАСИ ВА УЛАРНИНГ
ХУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ ВА ЖАЛОЛЛИДДИН ДАВОНИЙЛАРНИНГ ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИГА
ТАЪСИРИ**

Аннотация

Ушбу мақолада Марказий Осиё мутафаккирлари илм-фан ривожига қўшган ҳиссалари ўрганилади. Мутафаккирларнинг фикрича ҳар бин инсонда инсонийлик хислатларини ривожлантириш жуда муҳим ҳисобланади. Инсонийлик даражасини маълум бир тизим, қобик ёки бошқа бир структурага солиб кўриш жараёнини ҳам кўришимиз мумкин. Инсон тафаккури, ҳаёти мазмуни учун кескин кураш кетаётган бугунги глобаллашув жараёнида инсон масалаларини таҳлил этиш долзарб аҳамият касб этади. Шунингдек, маънавий маданиятнинг мағзини инсон муаммосини муайян даражада ёритилишини ташкил этади. Инсон концепцияси жуда кенг ўрганилган бўлиб, турфа хил назариялар, концепциялага асосланган ҳолда ёритилган.

Калит сўзлар: ҳодиса, тафаккур, фалсафа, тафаккур, аспект, метод, виртуалистика, синергетика, фрактал назария, фан.

**ВЗГЛЯДЫ СРЕДНЕАЗИАТСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ НА КОНЦЕПЦИЮ ЧЕЛОВЕКА И ИХ
ВЛИЯНИЕ НА НАУЧНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХУСЕЙН ВАИЗ КАШИФИЙ И ЖАЛОЛЛИДДИН
ДАВОНИЙ**

Аннотация

В данной статье рассматривается вклад центрально азиатских мыслителей в развитие науки. По мнению мыслителей, развитие качеств человечности в каждой тысяче людей считается очень важным. Мы также можем видеть процесс помещения уровня человечества в определенную систему, оболочку или любую другую структуру. Анализ современных глобализационных проблем человечества, в которых идет острая борьба за человеческое мышление и смысл жизни, имеет первостепенное значение. Она также организует в определенной степени освещение человеческой проблемы краеугольного камня духовной культуры. Понятие человека очень широко изучено, и многообразие освещается теориями, основанными на этом понятии.

Ключевые слова: феномен, мышления, философия, мышления, аспект, метод, виртуалистика, синергетика, фрактальная теория, ученики.

**VIEWS OF CENTRAL ASIAN THINKERS ON THE HUMAN CONCEPT AND THEIR IMPACT ON
THE SCIENTIFIC WORK OF KHUSAYN WAIZ KOSHIFI AND JALOLLIDDIN DAVONI**

Annotation

This article examines the contribution of Central Asian thinkers to the development of science. According to thinkers, the development of human qualities in every thousand people is very important. We can also see the process of seeing the level of humanity in a particular system, shell, or other structure. In today's globalization process, when the human mind is in an acute struggle for the meaning of life, the analysis of human problems is of great importance. Moreover, the essence of spiritual culture is to shed light on a human problem. The concept of man has been widely studied and various theories have been explained on its basis.

Key words: phenomenon, thinking, philosophy, thinking, aspect, method, virtualistics, synergetics, fractal theory, pupils.

Introduction. The scientific worldview of the thinkers of the Near and Middle East, which includes elements of Eastern wisdom and millennial experience, was formed under the influence of the natural philosophy of the Greeks. The formation of the main provisions of the scientific picture of the world of the medieval Arab-Muslim East took place in the IX–XV centuries. In general, we can distinguish three specific aspects in the development of Arab-Muslim science that distinguish it from the modern Western European medieval science, which contributed to the development of its rational, scientific content, and with it freethinking and freethinking: 1) the absence of a rigid system of

subordination of science to theology; 2) the interrelation of the complex of natural science knowledge; 3) the progressive assimilation of the achievements of ancient science. Ancient ancient scientific sources served as a starting point for a number of scientific ideas proposed by Eastern scientists and philosophers who worked in such cultural centers as Baghdad, Samarkand, Khorezm, Bukhara, as well as in the Cordova Caliphate on the Iberian Peninsula.

Literature review. There was a lot of research on the part of Eran and Eurasian scientists, for example, we can say Afendi A. R "Riyad al-Alma", In this regard, it should be noted the increased interest of the scientific

community to consider and analyze new forms of education, in particular the humanization of corporate education, which can solve the problem of non-compliance of the higher professional education system with the challenges of modern social development of the concept of the person himself at the methodological level. The initial position for the analysis is the socio-philosophical analysis of the phenomenon of corporate education and its humanization. At present, the transformation of world civilization into a community of post-industrial countries, the processes of informatization, computerization and globalization of intercultural dialogue have led to serious changes in the sphere of life, science and the way of thinking of a person. These two scientists gave their direction to other young scientists to make promising discoveries as well.

Research Methodology. Understanding the philosophical foundations of the problem of building and functioning of the corporate education system is impossible without substantiating the methodological techniques and methods used in the study. The article uses the methods of studying dialectics, structural and functional, as well as the method of abstraction and modeling, analysis and synthesis, ascent from the abstract to the concrete. When considering corporate education, problems and contradictions arise in its analysis and, as a result, there is ambiguity and inefficiency of its application in modern Russian reality. For understanding what is "enterprise education" as a social phenomenon, and it is necessary to determine the conditions, the process, the laws of its origin and development And the processes of differentiation and integration taking place in the philosophical and scientific field, cause, first, paradigmatic innovation, and secondly, a new type of style of philosophical and scientific thought. The scientific-technological and cognitive transformations initiated in the last quarter of the XX century led to the intensive development of ideological continuity and innovative processes, and also caused the emergence of a new scientific phenomenon, innovative thinking. Such areas of modern science as universal evolutionism, virtualism, synergetics, and fractal theory are designed to study the most complex objects; they have shown that the epistemological possibilities of thinking patterns based on the rules and principles of classical and non-classical sciences are limited. The modern image of innovative scientific thinking opens up opportunities for a deeper analysis and forecast of the prospects of new ideas, conceptual and technological projects created in philosophy, science and technology. At the same time, this type of thinking presents philosophy with ontological, epistemological, methodological, and scientific-theoretical problems of new content.

Analysis and results. In scientific research, there are no systematic philosophical analyses that would fully consider the features and problems of the humanization of corporate education in Uzbekistan.

Corporate education differs from the traditional one by its greater ability to meet the emerging needs of business and society, and the introduction of the most advanced scientific achievements and methods. Since its inception, since the end of the last century, corporate education it has developed into an independent social institution with its own social connections, forms of activity and rituals. Initially, the main function of corporate education was the function of professionalization, in the

process of retraining, new professional working methods and approaches developed by the scientific community to increase the corporation's profits were assimilated.

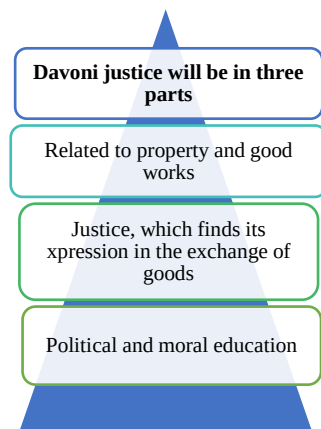
In recent years, great importance in corporate education is attached to the development of programs and methods of its humanization, since only with the development of the creative potential of a person it is possible to achieve sustainable development of enterprises and increase profits. The ideas of humanism in antiquity in close connection with education. In the early period of antiquity, humanism was a way to distinguish barbarians. Today, such issues as the analysis of the essence of the post-non-classical style of scientific thinking and its creative possibilities have become particularly relevant; attitude to scientific traditions, study of theoretical and conceptual innovative ideas implemented in leading sciences and technologies; awareness of their epistemological and methodological significance. In order to modernize and liberalize the processes of stable development of Uzbekistan, the education of young people who have innovative thinking and are able to create modern scientific directions and technologies has been elevated to the rank of state policy. The implementation of large-scale reforms requires the formation and improvement of the style of innovative, non-traditional thinking. In modern conditions, the Republic of Uzbekistan continues its consistent movement towards the construction of a democratic State governed by the rule of law and the formation of a strong civil society. The reform affected all spheres of public life – political, economic, social and spiritual. In order to modernize and liberalize the processes of stable development of Uzbekistan, the education of young people who have innovative thinking and are able to create modern scientific directions and technologies has been elevated to the rank of state policy. The implementation of large-scale reforms requires the formation and improvement of the style of innovative, non-traditional thinking. During the period of dynamic transformations in society, including in the social and cultural spheres, the formation of innovative thinking, in particular, the innovative style of thinking among scientists and specialists in the education and science systems, becomes particularly acute. In this regard, the appeal of President Sh. Mirziyoyev" it is not the people who serve the state bodies, but the state bodies that should serve the people " [1] quotes the need for new thinking, reliance on truly democratic principles. But all reforms and innovations cannot be implemented without historical memory and ideological continuity. With the advent of the first wave of the Renaissance in the Muslim East, the best examples of the scientific style of thinking were developed in the works of Central Asian thinkers.

Example of Khorazmiy founded algebra. The scientist developed a compact, reasonable method for measuring linear and quadratic equations of the field surface [2]. With this method, he raised the views of the founder of mathematical thinking, Pythagoras, to a new level and laid the foundation for the development of a new style of mathematical thinking with its unique algebraic character.

Farabi was known as the "second teacher" and emphasizes that this can be achieved with the help of rational intelligence. In particular, he was one of the first in the East to possess a culture of logical thinking and a humanistic theoretical mindset. "Thanks to the influence of

Persian literature, Arab philosophy and the sociology of the peoples of Central Asia in the Middle Ages contributed to the development of world socio-philosophical thought," writes M. Khairullayev [3].

Beruni is also a proponent of scientific rationality and recognizes the role of experimental science. Beruni paid great attention to the emergence of science, the typology of knowledge, and the differentiation of science. In particular, he defined the criteria of accuracy, verification, proof, and experience as the criterion of scientific knowledge. Whoever says that Beruni knows what is wanted is not just a dream, but a law, and he will

In addition, Beruni also suggested that light from lamps is not just a wave of light, but particles [5:96]. The norms of rationality introduced in Beruni's research have become an important principle of formed scientific thinking. Ibn Sina in science was a proponent of experimental research in the indeterminate direction. The scientist deeply explored the conceptual aspects of scientific thinking, for example: to state, describe, explain, and justify. He divides the scientific problem into several questions: "does this subject exist?", "what is it", "how?", "why?", "how?". According to the scientist: when discovering knowledge of the inner spiritual world of a person, instinctive knowledge will not help [6].

According to Ibn Sina, the use of metaphors, allegories and barbarisms in scientific research leads to confusion. According to historians, in the Middle Ages in the East, Ibn Sina was one of the first to justify the subject of mechanics and showed the meaning and purpose of this subject.

Developed the theoretical foundations of mechanics. In his works studying the theory of motion mechanics, Ibn Sina described the characteristics of mechanisms. I analyzed the theoretical basis of these characteristics. In the Middle Ages in the Muslim East, thinkers analyzed the relationship between scientific and methodological aspects, divided between the sciences, methodological and inter-connected integrative.

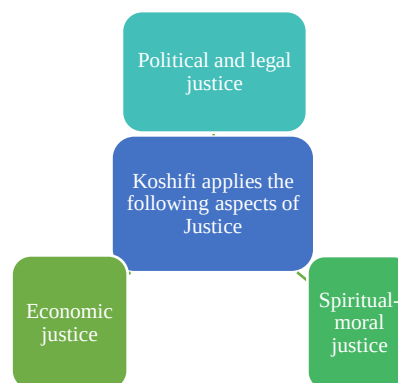
Farabi stated that connections transform sciences such as mathematics and logic. The second wave of the Renaissance was built and raised in the XIV-XVI centuries in the Zeravshan Valley. The reason for this phenomenon was the emergence and development of the Temurid state. At a time when interest in scientific knowledge increased, the idea of Naqshbandi began to spread.

Since the Xocagon sect is vital, it is based on the belief that it is good to use the earthly pleasures of the earth to live in peace with pleasure. Naqshbandi did not accept the idea of asceticism. His followers sought to live

go down the road to prove it. He was the initiator of new concepts, problem solving and theory, engaged in every field of mathematics.

He is one of the first scientists to believe that the light paths and shapes of the light opening are ellipsoidal. Beruni's high-profile prophecies foretold some of Kepler's early discoveries [4].

If we analyze the komparativistics of the concept of Justice of Preacher Koshifiy and Jalolliddin Davani, we can see on the table below. These thinkers were not inferior to anyone in the science of the social sphere. In conclusion, they relate the concept of man to justice.

in a decent environment, promoting honesty, engaging in crafts, entrepreneurship, agriculture, literature, music, architecture, calligraphy, painting, and scientific research. Bahaiddin was one of the first to support the Sufis in their work and learning. Thus, the Naqshbandi teachings served as a spiritual basis for the further development of science and scientific thought [7].

Thus, the Naqshbandi teachings are the main spiritual foundation for the further development of science and scientific thinking. During this period, scientific thinking rose to a high classical level, and this is due to Ulugbek and the scientists Ali Kushchi, Kazizoda Rumi and others. Mirza Ulugbek used trigonometric methods for astronomical research, which was an innovation of that time.

The scientist drew attention in science to the method of observation and the roles of scientific tools and attributes, he argued that scientific truth is above all else [8].

Ulugbek and his students, relying on the methods of formal-logical thinking in scientific research, used the methods of identity. To calculate the latitude, an interpolation method was used. In addition, in scientific research, the proximity of the sequence and the "speed of speed", the determinative axiom, theorem, analogy, and other methods were very important. When observing the visible movements of celestial bodies, these elements will interact with each other. All of the above indicates that in the Middle Ages in the East, in particular in the territory of the Republic of Uzbekistan, the scientific worldview reached a high level, practical science developed. As a conclusion, we can say that the principle of rationalistic logic and the style of scientific thinking of the Muslim East became the conceptual and theoretical basis of the scientific revolution of the European Renaissance [9]. He became the source of the Copernican revolution in the knowledge of the ideas of natural science in the West.

Kamaluddin Mullah Hussain Waiz Kashefi was born in the first half of the ninth century AH in Sabzevar. The author of the book *Tabarsi* and *Majma al-Bayan* said about this city that: "Sabzevar was a nation of Islam and Sharia. There were good schools and mosques. The ulama, who inherited the Sharia method from their predecessors, preached ..." [10].

It is noteworthy that the formation of the scientific style in the philosophy and science of the Muslim East was determined by the development and application of scientific rationality in research activities.

Conclusion. It can be concluded that modern corporate education in a fairly short historical period has turned from a system of retraining of corporate personnel

into a developed social institution of education, which has a wide variety of forms and methods of forming the skills and abilities of personnel. As a result of the research, it was revealed that humanization is one of the most actively developing modern trends in the institute of corporate education. It permeates the entire content of the educational process of universities and retraining institutes, manifests itself in the formation of a humanistic educational pedagogical space, in the development of personal creative and psychological development of the subject of the educational process, as well as in the choice of humanistic forms and methods of teaching, with the help of which the educational process takes place.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh. M. Ensuring the rule of law and human interests-a guarantee of the development of the country and the well-being of the people. T.: "Uzbekistan". NMIU, 2017. 488 p.
2. Kushakov Sh. S. Philosophy of Natural Science. S.: SamGU., 2004. 136 p.
3. Khairullaev M. Great thinkers. T.: Fan. 1 volume, 1997. 130 p.
4. Umarova R. The contribution of Beruni for development in natural sciences // The significance of philosophical values in independent Uzbekistan. (Republican scientific and practical materials, April 29) T., 2011. p. 29.
5. Turaev B. Abu Rayhan Beruni. T.: "Tafakkur", 2010. P. 96.
6. Kabulniazova G. T. Some mystical ideas of Ibn Sina // The meaning of philosophical values in independent Uzbekistan. (Republican scientific and practical materials, April 29). T., 2011. p. 22.
7. Sultanova G., Kushakov Sh. S. Ideologii Naqshbandi i sovremennaya vremya // SamGU. Bulletin of Scientific Research. S., 2003. No. 2. P. 48.
8. Turaev B. Modern concept of natural science. T.: "Tafakkur", 2009. 208 p.
9. Kushakov Sh. S. Formation and development of the idea of the relationship of sciences. T.: "Fan", 1990. 125 p.
10. Afendi A. R. Abdullah Riyad al-alma. - T.: Mashhad: Astana Quds Razavi Research Foundation, 2019.

УДК: 159.27.

*Азиза ОДИЛЖОНОВА,
Андижон давлат университети
Умумий психология кафедраси докторанти
E-mail: odiljonova89@list.ru*

Тошкент давлат шарқиунослик институти доценти Ш.Ч.Абдуллаева тақризи асосида

КРЕАТИВЛИК ШАКЛЛАНИШИНИНГ СЕНЗИТИВ ДАВРИ

Аннотация

Мақолада креативликни шакллантириш ва ривожлантириш муаммоси ёритиб берилган. Болаларда креативлик шаклланишининг сензитив даврини аниқлаш юзасидан олимларнинг тадқиқотлари таҳлил этилган. Болаларнинг стандарт тафаккури ва креатив фикрлашини турли хил усулларида фойдаланган ҳолда олиб борилган тадқиқотлар, болаларда креативлик пайдо бўладиган давр ҳақидаги маълумотлар келтириб ўтилган. Креативлик хусусиятларини ривожлантиришга таъсир этувчи ижтимоий-психологик омиллар ифодаланган.

Калит сўзлар: креативлик, стандарт тафаккур, кобилият, сензитив давр, ирсият, ижтимоий муҳит, тасаввур, мотив, мактабгача тарбия ёши, кичик мактаб ёши.

ЧУВСТВИТЕЛЬНЫЙ ПЕРИОД ТВОРЧЕСКОГО ФОРМИРОВАНИЯ

Аннотация

В статье рассматривается проблема формирования и развития творческих способностей. Анализируются исследования ученых по определению чувствительного периода формирования творческих способностей у детей. Исследования, в которых использовались различные методы стандартного мышления и творческого мышления у детей, предоставили информацию о периоде возникновения у детей творческих способностей. Выражены социально-психологические факторы, влияющие на развитие творческих качеств.

Ключевые слова: творчество, стандартное мышление, способности, чувствительный период, наследственность, социальная среда, воображение, мотив, дошкольный возраст, младший школьный возраст.

SENSITIVE PERIOD OF CREATIVE FORMATION

Abstract

The article examines the problem of the formation and development of creative abilities. Analyzed are the studies of scientists to determine the sensitive period of the formation of creative abilities in children. Studies using various standard thinking and creative thinking methods in children have provided information on the timing of creativity in children. The social and psychological factors influencing the development of creative qualities are expressed.

Key words: creativity, standard thinking, abilities, sensitive period, heredity, social environment, imagination, motive, preschool age, primary school age.

Кириш. Сўнги йилларда креативликни шакллантириш ва ривожлантириш муаммосига илмий қизиқиш ортиб бормоқда, чунки мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болалар тафаккурининг ривожланиш даражаси кейинги ёш босқичларига нисбатан жуда юқори эканлиги илмий жиҳатдан исботланган.

Маълумки, рухий хусусиятлар ва жараёнларнинг ривожланиши учун шароитларнинг макбул комбинацияси туфайли одам ҳақиқатан ҳам маълум таъсирларга мойил ва сезгир бўлиб қоладиган даврлар мавжуд. Бундай даврлар одатда сензитив деб номланади [1]. Шундай қилиб, барча ёшга боғлиқ камолот инсоният ривожланиш имкониятларини очиб берадиган сензитив даврларнинг маълум кетма-кетлиги сифатида ифодаланиши мумкин [2].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Тадқиқотчи Л.М. Терман [3] томонидан олинган маълумотларга асосланиб, ирсият ва ҳаётнинг дастлабки 10 йиллиги креативликни шакллантиришга энг кучли таъсири тўғрисида хулосалар чиқарилди. Ж. Фримен [4] таъкидлаганидек, бу катта ёшлилар ҳаётида муваффақиятнинг олдиндан белгилаб берадиган шартлардир.

В. Синелников таъкидлаганидек [5], турли хил муаллифлар томонидан болаларнинг стандарт тафаккури ва креатив фикрлашини миқдорий таққослаш асосида тест усулларида фойдаланган ҳолда олиб борилган тадқиқотлар болаларда креативлик пайдо бўлган вақт ҳақидаги маълумотларнинг зиддиятини кўрсатади. П. Торренс креатив фикрлаш пайдо бўлган вақтни тахминан 5 ёшдан сўнг, Т. Ковасс - 4 ёшга, Э. Андриус - 3, 5 ёшга боғлади. Л.С. Выготский креатив жараёнларининг пайдо бўлишини эрта болалик билан боғлайди [6].

Д.Б. Элконин [7] боланинг катталарга ўхшаб ҳаракат қилиш зарурати пайдо бўлишини, "катталарга тенг бўлиш" ни уч ёшга боғлайди. Ҳаётнинг иккинчи йилидан тўртинчи йилигача катталар ҳаракатларига тақлид қилишга уринишлар мавжуд.

В.Н. Дружинининг фикрига кўра айнан шу даврда бўлган, "... бола тақлид қилиш орқали креатив кобилиятларни ривожлантиришга максимал даражада сезгирдир" [8]. Дружинининг фикрига кўра 3-5 ёш креатив кобилиятларни ривожлантиришга энг сензитив даврдир, чунки бола ижтимоийлашишга тайёр (нутқни ўзлаштириш), аммо ҳали ижтимоийлашмаган.

Муаллиф ёзади: "Бола учун дунё ҳали ҳам сирли ва муаммоли. Кейинчалик, дунёнинг муаммоли табиати фақат креативлар томонидан тан олинади ». Бу ёш, Дружинининг фикрига кўра, энг сезгир, чунки "креативликнинг шаклланиши ва унинг кундалик ҳаётда намоён бўлиши учун асосий шарт - бу шахсда креатив мотивацияни шакллантиришдир" ва унинг шаклланишининг оптимал даври 3,5 ёшдан 4 ёшгача тўғри келади.

А.Н. Леонтьев, А.Р. Лурия, Д.Б. Эльконин ва бошқаларнинг тадқиқотларида 3-4 ёш таъкидланган, чунки мактабгача ёшдаги шахс мавзуга эътиборни ўзига қаратишга ўтиши билан тавсифланади, шунинг учун ўзаро муносабатларнинг янги усулини излаш керак. Бу эрда нафақат янги усулдан фойдаланиш, балки мустақиллик билан ва онгли равишда қуриш ва ундан фойдаланишнинг бошланиши тўғрисида ҳам хабардорлик мавжуд.

Н.В. Хазратованинг тадқиқотида, айниқса, 3-5 ёш ажратиб кўрсатилади, чунки креативликнинг умумий шахсий характери сифатида шаклланиш имкониятларини ҳисобга олган ҳолда, у 3 ёшли субъектларда креативликнинг мотивацион-шахсий кўрсаткичи ўсишини, 4 ёшли болаларда ҳам самарадорлик, ҳам мотивацион-шахсий кўрсаткичнинг ошишини аниқлади ва беш йиллик режалар креативликнинг самарали кўрсаткичидир.

В.И. Тютюнник [8] камида 5 ёшдан бошлаб креатив фаолиятга бўлган эҳтиёжнинг пайдо бўлишини ва ушбу ривожланишнинг асосан катталар билан муносабатлар хусусиятига боғлиқлигини кўрсатади. Эҳтиёж ва яратиш қобилиятининг ривожланишини белгиловчилар муаллиф назариясига кўра қуйидаги жадвалда келтирилган.

Жадвал 1

Яратишга бўлган эҳтиёж ва қобилиятни ривожланишини белгиловчи омиллар:

Ақлий янги билимга интилиш	Вояга этган кишининг мавқеи Боланинг ўрни Фаолият қиймати	Боланинг ўрни	Фаолият қиймати	Янги таълим
Вояга этганлар каби ҳаракат қилиш зарурати	«Сен қила олмайсан» «Сен қила оласан»	Сюжетли ролли ўйин Креатив фаолият	Меҳнатга тақлид Креатив ҳаракатларни бажариш	Ўйнаш қобилияти - ўйнаш зарурати Креатив бўлиш қобилияти - креатив бўлиш зарурати

Э.А. Корсунский [8] ҳаёт давомида истеъдоднинг ривожланиш кузатувларини таҳлил қилиб, қуйидаги қонуниятларни қайд этади:

1) тахминан 5 ёшдан бошлаб креатив қобилиятларнинг дастлабки кўринишлари;

2) креатив элементларнинг йўқолиши (янгилик, ўзига хослик) билан бирга креатив моделларга тақлид қилиш орқали содда ижоддан "катталарга" ўтиш босқичи - 8-15 ёшдан;

3) бирламчи тақлид босқичини енгиб ўтиш (креатив элементлар яна пайдо бўлади) - 16-17 ёш.

Муаллиф кейинги болалик даврида (3-5 ёш) ўзини намоён қиладиган тасаввур учун компенсация қилишнинг иложи йўқлигини таъкидлайди, чунки бу иккиламчи креативликнинг асосидир.

Креативлик ривожланишидаги иккинчи сензитив давр деб, П. Торренс 12-13 ёшни ҳисобга олган [8].

В.Н. Дружинин [8] креативлик камида икки босқичдан ўтади деб ҳисоблайди:

1. "Бирламчи" креативлик умумий креатив қобилият сифатида - 3-5 ёш сензитив давр. Бу креатив модел сифатида катталарга тақлид қилишга асосланган. Муаллиф бу креативликни шакллантиришнинг асосий механизми бўлиши мумкин деб ҳисоблайди.

2. "Умумий" асосда шаклланидиган "ихтисослаштирилган" креативлик - шаклланиш вақти тахминан 13-20 ёш. Бу профессионал намунага, оила ва қариндошларнинг қўллаб-қувватлашига асосланган. Унинг таъкидлашича, иккинчи босқич ўзининг тақлид ишлаб чиқаришини инкор этиш билан тугайди.

Яна бир тадқиқотни С. Маккейц олиб борди, у ўз тадқиқотини тасаввур тасвирлари таркибини тавсифлаш асосида қурди. Фаол тасаввур турларини ўрганиб, у кетма-кет учта даврни аниқлади: 3-6 ёш, 7-12 ёш, 13-18 ёш, бу ҳаёлий образларнинг қурилиши ва мазмун ўзгариши билан ажралиб туради [5].

Шуни таъкидлаш керакки, Маккатес томонидан аниқланган маълумотлар яратиш чўққисининг частотаси даври кичик мактаб ёшининг бошланишига тўғри келади, бу эса ушбу даврда болалик ҳаёлининг йўқ бўлиб кетиши тўғрисидаги маълумотларга зид келади [5].

Баъзи олимлар болаликдаги ижоднинг асосий хусусиятларини аниқлайдилар. Торренс, Брушлинский, Лейц, Дружинин ва бошқалар болалар ва катталар ўртасидаги креативликнинг фарқини таъкидладилар [8].

Болалар креативлиги, П. Торренс ишонганидек, бу жараён давомида бола муаммоларга, билимдаги нуқсонларга ёки бўшлиқларга, турли хил маълумотларнинг аралашishiга сезгир бўлиб қолади ва бу вазиятларда ечим излайди [9, 46-6].

Л.С. Выготский боланинг креативлиги ҳақида "Ижод - инсон қаерда тасаввур қилса, ўзгарса, стереотипдан четга чиқса, ҳеч бўлмаганда бошқалар учун ёки ўзи учун янгилик яратади", - дейди. [6].

В.С. Юркевич болалар ва катталар ўртасидаги креативликдаги фарқларни тўлиқроқ асослаб берди ва "содда" ва "маданий" ижодни ажратишни тақлиф қилди. "Кичкина боланинг (3-6 ёшдаги), мактаб ўқувчисининг ва ундан ҳам катталарнинг креативлиги тубдан бошқача характерга эга" [10]. Мактабгача ёшдаги болада кўплаб стереотипларни енгиб ўтиш

шарт эмас ва шунинг учун "унинг креативлиги ривожланишнинг табиий ҳолатидир", шунинг учун болалар ижодиёти жуда кенг тарқалган ҳодисадир.

Шундай қилиб, "содда" креативлик - бу табиий креативлик, тажриба ва билим ҳажми бўлмаган тақдирда, "маданий" креативлик эса стереотипларни онгли равишда енгиллашга қаратилган "маҳсул билим ва шахсий ривожланиш натижасидир". Бинобарин, "маданий" креативлик "содда" креативликдан таълим механизмида фарқ қилади.

Шуни таъкидлаш керакки, кўплаб муаллифлар интеллектуал фаолиятнинг фаоллашиши туфайли креативликнинг йўқ бўлиб кетишини таъкидлайдилар [8], бу ҳулқ-атвори тартибга солишда онгсиз ролининг пасайиши ва боланинг онгида танқидийлик ва рационалликнинг ошиши натижасидир. Кўпинча, бу давр кичик мактаб ёши деб номланади.

Тадқиқот методологияси. Психологияда етти ёшли боланинг шахсини ривожлантиришга, этти йиллик инкирозни ўрганишга бағишланган бир қатор тадқиқотлар [11], ушбу ёш болаларга хос спонтанликни йўқотиш билан тавсифланганлигини кўрсатди. Л.С. Выготский "Бевоситаликни йўқолиши бизнинг ҳаракатларимизга интеллектуал ҳолатни киритишни англатади, бу кечинма ва тўғридан-тўғри ҳаракатлар орасида бўлади" [12], бу таълим фаолияти бошланиши билан боғлиқ. Ўқув фаолияти боладан юқори даражадаги мустақиллик, ўзини ўзи бошқариш, меҳёрлар, қоидаларни ўзлаштириш, моделга тақлид қилиш, репродуктив фаолиятнинг кўпроқ даражасида ишлаш ва бошқаларни талаб қилади.

Айни пайтда креативлик, кўплаб муаллифларнинг фикрига кўра, умуман йўқолиб кетмайди, балки маълум бир вақт давомида яширин ҳолатга ўтади. Ушбу ҳодисанинг сабаби, Дружинининг фикрига кўра, ижтимоий муҳитнинг таъсири: репродуктив ўрганиш, таълим жараёнининг бошланиши билан юзага келадиган хатти-ҳаракатларнинг креатив бўлмаган нақшлари ва бошқалар Юркевич ижоднинг "яширин" шакли мавжудлигини кичик нуқтаси бўлган фикрлаш ва хатти-ҳаракатларнинг нақшлари ва стереотипларини ўзлаштириш ва тўплаш билан боғлайди. уларни энгиб ўтиш; ва кичик мактаб ёшида креативликнинг пасайиши ижтимоий муҳит таъсири билан эмас, балки структуранинг ўзи, ҳодисанинг мазмуни ўзгариши билан боғлиқ [13].

Кичик мактаб ёшидаги креативликнинг пасайиши ҳақидаги маълумотларга зид бўлган тадқиқотлар мавжуд [9], масалан, юқорида айтиб ўтилган С.Маккатеснинг тадқиқотлари.

Креативлик феноменига бўлган қарашларнинг ҳар хиллиги билан кўплаб тадқиқотчилар (Торренс,

Стернберг, Рензулли, Богоявленская, Дружинин) ривожланишнинг чизиқли бўлмаган турини таъкидлаб, 2 та энг юқори даражани ажратиб кўрсатмоқдалар: кўтарилгандан кейин, қоида тарикасида, пасайиш кузатилади [10]. Аммо бу энг юқори чўққиларнинг вақтлари тўғрисида яқдил фикр йўқ.

Таҳлил ва натижалар. Одатда, барча кўринадиган келишмовчиликларга қарамай, болаликнинг инкор этилмайдиган қиймати бўлиб қолмоқда. айнан шу даврда тушунчалар ва ғоялар пойдевори қўйилади, бу кўп жиҳатдан боланинг янада муваффақиятли ривожланишини таъминлайди.

Мактабгача ёшдаги болада воситачиликнинг турли усуллари ишлаб чиқиш нуқтаи назаридан иккита асосий қобилият гуруҳлари мавжуд [14]:

1. Визуал моделлаштириш қобилияти, болага объектив алоқалар ва ҳақиқат муносабатларини очиб беришда ёрдам беради.

2. Болага ўз муносабатини, ҳақиқатга бўлган субъектив позициясини кўрсатиш ва умумлаштиришга ёрдам берадиган, рамзий қобилиятлар.

Боланинг ҳақиқий фаолиятида ҳар иккала қобилият гуруҳи намоён бўлиши этилади, шу асосда кўплаб муаллифлар болалар қобилиятларини ривожлантириш учун ўз тизимларини қурадилар.

Хулоса ва тақлифлар. Ж. Пиаже ёзганидек: болалик "инсон ҳаётидаги энг креатив даврдир" [15]. Шундай қилиб, хулоса қилишимиз мумкин: болалар ва катталар ижодиёти жараёни сезиларли фарқларга эга. Болалар креативлиги бошқача тарзда "содда" деб номланади, чунки ушбу ёшдаги креативлик субъективдир.

- креативликни ривожлантириш зарурати Шарк ва Ғарб мактаблари томонидан тан олинади;

- кўплаб муаллифларнинг фикрига кўра креативлик шаклланишининг бошланиш вақти ҳар хил (кўпинча тадқиқотчилар 3-4 ёшни кўрсатадилар);

- креативликнинг шаклланиши бир текис эмас;

- тадқиқотчилар ўртасида чўққиларнинг ёш чегаралари тўғрисида яқдиллик йўқ;

- кўпинча турғунлик даври кичик мактаб ёшига тўғри келади;

- оғзаки ва мажозий ижоднинг парчаланиш вақти мос келмаслиги мумкин.

Боланинг ривожланишида кичик мактаб ёши даври энг муҳим интенсив интеллектуал ривожланиш, таълим фаолияти шаклланиши, ўрганиш мотивлари, янги билимни ўзлаштириш, ҳақиқат билан муносабатларни қайта қуриш мавжудлигини ҳисобга олсак, креатив қобилиятларни ривожлантириш учун энг қулайдир, шунинг учун креативликни ривожлантириш қўшимча ўрганишни талаб қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Кравцова Г.Г., Кравцова Е.Е. Шестилетний ребенок. Психологическая готовность к школе. - М., 1987. -78 б.
2. Лейтес Н.С. Возрастной подход к феноменам детской одаренности// Основы современной концепции творчества и одаренности. — М.: Молодая гвардия, 1997. - С. 57-67 б.
3. Терман Л.М. Генетик Студияс оф Гениус. Станфорд. 1925-1926. Волс. 1-4 б.
4. Фримен Дж. Обзор современных представлений о развитии способностей// Основы современной концепции творчества и одаренности. -М.: Молодая гвардия, 1997 й. 37-б.
5. Синельников В. Исследование воображения и творчества детей дошкольного возраста в зарубежной психологии// Дошкольное воспитание. -1993.-№10. 69-72 б.
6. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. СПб.: СОЮЗ, 1997. -96 с.

7. Эльконин Д.Б. Психология игры. - М.: Педагогика, 1978. - 301 с.
8. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. — СПб.: Издательство «Питер», 1999.
9. Torrance E.P. The Search for Satori & Creativity. N.Y., 1979.
10. Юркевич Б.С. О «наивной» и «культурной» креативности// Основке современнке концепции творчества и одаренности. - М.: Молодая гвардия, 1997.
11. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учебное пособие для студентов вузов. -М.: Издательский центр «Академия»; Раритет, 1997.
12. Выготский Л.С. Вопроск детской (возрастной) психологии// Собр. Соч.: В 6-ти томах. - М.; Педагогика, 1984.
13. Юркевич Б.С. О «наивной» и «културной» креативности// Основке современнке концепции творчества и одаренности. - М.: Молодая гвардия, 1997.
14. Дьяченко О.М. Специфика умственной одаренности детей дошкольного возраста// Основке современнке концепции творчества и одаренности. - М.: Молодая гвардия, 1997.
15. Пиаже Ж. О природе креативности// Вестник Московского Университета. Сер.14 Психология. -1996. -№3.

Шухрат ОТАҚУЛОВ,
МТТДМҚТМОИ “Ижтимоий фанлар” кафедраси доценти PhD

МТТДМҚТМОИ профессори ф.ф.д. Н.Маматов тақризи асосида

SOCIAL AND POLITICAL ASPECTS OF THE IMPLEMENTATION OF GENDER EQUALITY

Abstract

The article reveals the provision of equal rights and opportunities for women and men, which is one of the main requirements for the introduction of a new direction in the field of management, delegation of state bodies and organizations that have the authority to conduct gender-legal expertise, depending on the field of activity, analyzes regulations and their projects, as well as accept the conclusion of the gender legal expertise.

Key words: gender, gender law, gender legal expertise, gender statistics, normative legal document, law, political party.

ГЕНДЕР ТЕНГЛИККА АМАЛ ҚИЛИШНИНГ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ЖИХАТЛАРИ

Аннотация

Мақолада хотин-қизлар ва эркекларнинг тенг ҳуқуқ ва имкониятларни таъминлаш ҳозирги куннинг асосий талабларидан бири эканлиги, бошқарувда, қонун ва ҳуқуқ ижодкорлиги соҳасида янги йўналиш—гендер-ҳуқуқий экспертизаси жорий этилганлиги таъкидланади. Унга кўра гендер-ҳуқуқий экспертизани ўтказиш ваколатлари барча давлат органлари ва ташкилотларга юклатилганлиги, уларнинг ҳар бири ўз фаолияти йўналишидан келиб чиқиб норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва унинг лойиҳаларини таҳлил қилиши, ҳамда гендер-ҳуқуқий экспертиза ҳулосасини қабул қилиши ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: гендер, гендер ҳуқуқ, гендер-ҳуқуқий экспертиза, гендер статистика, норматив-ҳуқуқий ҳужжат, ҳуқуқ, сиёсий партия.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РЕАЛИЗАЦИИ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА

Аннотация

В статье раскрывается обеспечение равных прав и возможностей для женщин и мужчин, что является одним из основных требований введения нового направления в сфере управления, делегирование государственных органов и организаций, которые обладают полномочиями по проведению гендерно-правовой экспертизы, в зависимости от сферы деятельности анализирует нормативные акты и их проекты, а также принимают заключение гендерно-правовой экспертизы.

Ключевые слова: гендер, гендерное право, гендерно-правовая экспертиза, гендерная статистика, нормативно-правовой документ, право, политическая партия.

Кириш. Сўнгги йилларда давлатимиз томонидан аёл ва эркеклар ҳуқуқларининг тенглигини таъминлашга қаратилган кенг кўламли ислохотлар амалга оширилиб келинмоқда. Бу Конституциямизда ҳам қатъий белгиланган бўлиб, унинг 46-моддасида хотин-қизлар ва эркеклар тенг ҳуқуқли эканлиги белгиланган [1].

Ўзбекистонда гендер тенглиги масаласи бошқа бир қатор қонун ҳужжатлари билан ҳам мустаҳкамланган бўлиб, республикада 2019 йил 2 сентябрда қабул қилинган “Хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги, ҳамда “Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонунларининг қабул қилиниши ҳам хотин-қизлар ҳуқуқларини янада тўлақонли ҳимоя қилишга имкон яратади.

Шу ўринда, гендер тенглик ўзи нима, деган савол туғилади. Гендер тенглик - бу инсон эркек ёки аёл бўлишидан қатъий назар бир хил ҳуқуқ ва имкониятларга эга эканлигидир.

“Гендер” тушунчасининг луғавий маъноси латинча “genus”, яъни “жинс” маъносини англатади. Агарда, биологик жинс инсонларни аёл ва эркекларга ажратадиган бўлса, гендер — бу аёл ва эркекларнинг

жамиятдаги ўрнини белгилашга қаратилган. Жамиятда аёл ва эркекларнинг ўз ўрнини топиши ва белгиланиши учун давлат уларга бир хил шароит ва имконият яратиш бериши гендер тенгликни таъминлашда асос бўлиб хизмат қилади.

Бугунги кунда қонунлар ва қонуности ҳужжатларининг лойиҳаларини ҳуқуқий экспертизадан ўтказиш борасида ҳам гендер тенглигига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу борада Вазирлар Маҳкамасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларнинг лойиҳаларини гендер-ҳуқуқий экспертизадан ўтказиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” 2020 йил 30 мартдаги 192-сон қарори қабул қилиниб, эндиликда барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар бошқа мезонлар билан бирга гендер ҳуқуқий экспертизадан ҳам ўтказилиши шартлиги белгиланди [2].

Адлия органлари томонидан норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ҳуқуқий экспертизадан ўтказишда уларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, “Хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги қонун ҳамда хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқлар ҳамда имкониятларни таъминлаш масалаларини тартибга солувчи бошқа қонун ҳужжатлари нормаларига

мувофиқлиги, гендер тенглик тамойилларининг ҳар бир таркибий қисми (тенг ҳуқуқлар, тенг жавобгарлик, тенг имкониятлар, тенг мажбуриятлар) билан ўзаро мувофиқлигига (сиёсий, иқтисодий, меҳнат ва бошқа ижтимоий муносабатларда амалдаги тенглиги) алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Хотин-қизлар ва эркакларнинг тенг ҳуқуқчилигини таъминлаш ҳозирги куннинг асосий талабларидан бири ҳисобланади. Бу айниқса, сўнгги йилларда бутунжаҳон халқаро ташкилотлари томонидан илгари сурилаётган муҳим масалалардан бири саналади. Шу боис қонун ҳужжатлари лойиҳаларини гендер тенглик мезонлари бўйича ҳам ҳуқуқий экспертизадан ўтказиш, шубҳасиз, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни янада такомиллаштиришга, ҳамда давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида инсон ҳуқуқларини таъминлаш соҳасидаги муносиб ўринни эгаллашига замин яратади.

Ҳақиқатан аёл зоти уни қанчалик эркаклар билан тенглаштиришга уринмайлик, ўзининг нозик табияти, кескин ҳиссиётларга берилувчанлиги, жисмоний қўмакка муҳтожлиги ва энг муҳими аёл-оналиги билан ажралиб тураверади.

Шуни унутмаслик керакки, азалдан анъанавий жамиятимизда аёл, энг аввало, оила бекаси сифатида тилга олинади. Демак аёлнинг оила, эр ва фарзандлар билан боғлиқ юмушлари бир маромга етгачгина, у ўзининг давлат ва жамият учун танлаган касби билан етарли даражада шуғуллана олади. “Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар қафолатлари тўғрисида”ги қонунда аёлларни жинси бўйича бевосита ва билвосита камситишни тақиқланишига алоҳида урғу берилган. Мазкур қонун давлатимиз раҳбарининг 2019 йил 7 мартдаги “Хотин-қизларнинг меҳнат ҳуқуқлари қафолатларини янада кучайтириш ва тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида” ги қарорига мувофиқ ишлаб чиқилди. Ушбу қонуннинг мақсади хотин-қизларни ижтимоий ҳаётда, иш жойларида, таълим муассасаларида ҳамда бошқа жойларда тазйиқлар ва зўравонликнинг барча шакллари билан ҳимоя қилишга қаратилган. Ушбу соҳадаги муносабатларни тартибга солиш, шунингдек, тазйиқлар ва зўравонликдан жабрланганларни ҳуқуқий, ҳамда ижтимоий ҳимоя қилиш қафолатларини таъминлаш ҳам қонуннинг муҳим мақсадларидан бири ҳисобланади. Қонунда аёл ёки эркакларга бериладиган айрим имтиёزلарни жинс бўйича камситиш деб баҳоласлик кўрсатиб ўтилган. Булар:

–бола туғиш ва она сути билан озиқлантириш вазифалари билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишда фарқларни белгилаш;

–қонунда белгиланган тартибда муддатли ҳарбий хизматга чақириш;

–ушбу Қонун асосида гендер сиёсати амалга оширилишини таъминлашга доир вақтинчалик махсус чоралар кўриш;

–хотин-қизлар ва эркаклар меҳнатини муҳофаза қилишда уларнинг репродуктив саломатлигини сақлаш хусусиятлари;

–мажбуриятлар фақат муайян жинсдаги шахслар томонидан бажарилиши мумкинлигига асосланган ҳолда касбий малакага доир тавсиялар бериш;

–қамокда сақлаш, жазони ижро этиш жойларида сақлаш тартиби ва шартларини ҳамда ҳуқуқий

жиҳатдан таъсир кўрсатишнинг бошқа чораларини тартибга солишда фарқларни белгилаш;

–хотин-қизларнинг жамиятдаги ижтимоий мавқеини мустаҳкамлашга, хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларни таъминлашга қаратилган ижобий чоралар [3].

Бундан ташқари эндиликда норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларнинг лойиҳаларини гендер-ҳуқуқий экспертизадан ўтказилиши ҳам мажбурий қилиб белгиланди.

Яна шуни таъкидлаб ўтишимиз керакки, ушбу норматив ҳужжатлар бугунги кунда эр ва хотиннинг оила ва меҳнат муносабатларида тенглигини ҳам кўрсатиб беради. Ушбу норма Конституция ва Оила кодексига ҳам таъкидлаб ўтилган бўлсада, мазкур Қонун бу борадаги қоидаларни янада аниқроқ очиб беришга хизмат қилишини таъкидлаш жоиз.

Аслида аёлларга нисбатан ҳар қандай зўравонлик барча жамиятларда, жумладан, ислом динида ҳам қораланади. Аёлларга нисбатан куч ишлатиш тажовуз ҳисобланади. “Хотин-қизларни тазйиқлар ва зўравонликлардан ҳимоя қилиш тўғрисида” ги қонунда тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш учун жабрланувчиларга ҳимоя ордери берилиши кўзда тутилган.

Ҳимоя ордери тазйиқ ва зўравонликдан жабрланувчига берилади. Тазйиқ ўтказган ва зўравонлик содир этган ёхуд уларни содир этишга мойил бўлган шахсга ҳимоя ордерининг нусхаси берилади.

Ҳимоя ордерини берган ички ишлар органининг мансабдор шахси тазйиқ ўтказган ва зўравонлик содир этган шахсни ҳимоя ордерининг шартлари ҳамда уни бажармаслик оқибатлари ва зўравонлик ҳулқ-атворини ўзгартириш бўйича тузатиш дастурларидан ўтиш зарурлиги тўғрисида хабардор қилади.

Шахс ҳимоя ордерини олиш тўғрисидаги тегишли ҳужжатни имзолашни рад этган тақдирда, ҳимоя ордерини топшираётган ички ишлар органининг мансабдор шахси томонидан ҳолислар иштирокида далолатнома тузилади.

Тегисли ҳудудда тазйиқ ва зўравонликнинг яқка тартибдаги профилактикасини амалга ошириш учун масъул бўлган ички ишлар органининг мансабдор шахси тазйиқ ва зўравонлик факти ёки уларни содир этиш хавфи аниқланган пайтдан эътиборан 24 соат ичида ҳимоя ордерини ўттиз кун муддатгача беради ва ушбу ордер расмийлаштирилган пайтдан эътиборан кучга киради.

Ҳимоя ордерида қуйидаги чекловлар назарда тутилиши мумкин:

–тазйиқ ўтказишни ва зўравонлик содир этишни тақиқлаш;

–тазйиқ ўтказган ёки зўравонлик содир этган шахснинг тазйиқ ва зўравонликдан жабрланувчилар билан алоқасини тақиқлаш (иш жойларида ва таълим муассасаларида тазйиқ ва зўравонликдан жабрланувчининг тазйиқ ўтказган ва зўравонлик содир этган шахс билан билвосита алоқасига йўл қўйилади);

–тазйиқ ўтказилган ва зўравонлик содир этилган тақдирда тазйиқ ва зўравонликдан жабрланувчининг ҳамда тазйиқ ўтказган ва зўравонлик содир этган шахснинг бир хонада бирга бўлишини тақиқлаш;

–тазйиқ ўтказган ва зўравонлик содир этган шахснинг зиммасига тазйиқ ва зўравонликдан

жабрланувчини даволаш, унга маслаҳат бериш, уни тазйик ва зўравонликдан жабрланувчиларга ёрдам кўрсатиш бўйича махсус марказга жойлаштириш учун харажатларнинг, етказилган моддий зарарнинг ўрнини қоплаш, шунингдек маънавий зиёни компенсация қилиш мажбуриятини юклатиш;

-тазйик ўтказган ва зўравонлик содир этган шахснинг қуролни (бундан хизмат қуролни мустасно) сақлаш ва олиб юриш ҳуқуқини ҳимоя ордерининг амал қилиши ёки унда кўрсатилган муддат даврида чеклаш ёхуд таъқиқлаш, шунингдек қурол сотиб олиш учун рухсатнома олишга доир ҳуқуқини тақиқлаш.

Ҳимоя ордерининг амал қилиш муддати узайтирилган тақдирда ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган талаблардан ташқари, унга тазйик ўтказган ва зўравонлик содир этган шахснинг зўравонлик ҳулқ-атворини ўзгартириш бўйича тузатиш дастуридан ўтиши тўғрисидаги шарт мажбурий тартибда киритилади.

Агар ҳимоя ордерини бериш тўғрисидаги масалани кўриб чиқиш чоғида Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида назарда тутилган жиноят белгилари аниқланса, ҳимоя ордерини бериш тўғрисидаги масалани кўриб чиқиш билан бир вақтда иш материаллари жиноий жавобгарликка тортиш масаласини ҳал қилиш учун тегишли ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органга юборилади [4].

Агар хавф ҳали бартараф этилмаган бўлса, ҳимоя ордерининг амал қилиш муддати тазйик ва зўравонликдан жабрланувчининг аризасига кўра кўпи билан ўттиз кунгача узайтирилиши мумкин.

Республикамизда аёллар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва унинг жамиятдаги ва оиладаги ўрнини мустаҳкамлаш учун қанча имкониятлар яратилмасин, ушбу имкониятлардан тўғри фойдаланиш, берилган имтиёзларни жамият ва давлат равиоли йўлида тўғри қўллай олиш ҳар бир фуқаронинг ўзига боғлиқдир.

Таъкидлаш жоизки, узок вақтлар давомида аёллар эркаклар билан тенг имкониятларга эга бўлмаганликлари, ҳамда аёлларга қонунчилик билан меҳнат, бошқарув, сиёсий ва бошқа соҳаларда чекловлар мавжудлиги, аксарият ҳолларда аёллар тазйик остида қолганлиги ҳам халқаро ташкилотларнинг тузилиши ва махсус халқаро ҳужжатларнинг қабул қилинишига асос бўлган.

Гендер тенгликни таъминлаш масаласи дунё бўйлаб муҳим аҳамиятга эга. БМТ томонидан қабул қилинган ҳужжатларда, хусусан, 2015 йилда қабул қилинган 70-сонли резолюцияда бу ўз ифодасини топан.

БМТ Глобал кун тартибининг Барқарор ривожланиш мақсадларини изчил амалга ошириш бўйича тизимли ишларни ташкил этиш мақсадида республикамизда “Ўзбекистоннинг 2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги миллий мақсад ва вазифалари” дастури қабул қилинган.

Ўзбекистоннинг 2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги 5-мақсад – “Гендер тенгликни таъминлаш ва барча хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш” масаласидир.

Бу эса, ўз навбатида, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий ва бошқа чораларни қамраб олади. Ушбу вазифаларни бажариш учун барча давлат органлари ва ташкилотлари, муассасалари, шунингдек, давлат аҳамиятидаги жамоат ташкилотлари масъул.

2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги миллий мақсад ва вазифаларни амалга ошириш бўйича Мувофиқлаштирувчи кенгаш ташкил этилди.

Кенгашнинг асосий вазифаларидан бири хотин-қизларнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётнинг барча босқичларида ҳар томонлама иштирок этишларини ҳамда қарор қабул қилишда етакчилик қилишлари учун тенг имкониятларни таъминлашдир [5].

Ушбу йўналишда амалга оширилаётган ислохотлар натижасида миллий қонунчилигимизда ҳам ўзгаришлар рўй берди. Хусусан, бир қанча норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди.

Қонун билан илк бор миллий қонунчилигимизда “гендер” тушунчасига таъриф берилди. Унга кўра, гендер – хотин-қизлар ва эркаклар ўртасидаги муносабатларнинг жамият ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида, шу жумладан, сиёсат, иқтисодиёт, ҳуқуқ, мафкура ва маданият, таълим, илм-фан соҳаларида намоён бўладиган ижтимоий муносабат ҳисобланади.

Республикамизда хотин-қизлар ва эркакларга тенг ҳуқуқ ва имкониятларни таъминлашга қаратилган ушбу олий юридик кучга эга қонун ҳужжатида қонун ва ҳуқуқ ижодкорлиги соҳасида янги йўналиш – гендер-ҳуқуқий экспертизаси жорий этилди.

Хусусан, гендер-ҳуқуқий экспертизаси норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва унинг лойиҳаларини хотин-қизлар ва эркакларга тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар қафолатларини таъминлаш принципларига мувофиқлиги юзасидан таҳлил қилиш ҳисобланади.

Хотин-қизлар ва эркакларга тенг ҳуқуқ ва имкониятлар қафолатларини таъминлашнинг асосий принциплари сифатида мазкур қонуннинг 4-моддасига мувофиқ қонунийлик, демократизм, хотин-қизлар ва эркакларга тенг ҳуқуқлик, жинс бўйича камситишга йўл қўймаслик, очиклик ва шаффофлик каби принциплар белгиланди.

Гендер-ҳуқуқий экспертизани ўтказиш ваколатлари барча давлат органлари ва ташкилотларга юклатилди. Уларнинг ҳар бири ўз фаолияти йўналишидан келиб чиқиб норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва унинг лойиҳаларини таҳлил қилади ҳамда гендер-ҳуқуқий экспертиза ҳулосасини қабул қилади.

Қонунда норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва унинг лойиҳаларини таҳлил қилишнинг муҳим жиҳатлари белгиланган. Жумладан, жинс бўйича бевосита ёки билвосита камситиш имконияти яратилган норматив-ҳуқуқий ҳужжат ёки унинг лойиҳаси хотин-қизлар ва эркакларга тенг ҳуқуқ ва имкониятларни таъминлаш принципларига мувофиқ эмаслиги аниқланади.

Бундай ҳужжат лойиҳасини қабул қилиш оқибатлари баҳоланади. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қўлланилиш жараёнида юзага келиши мумкин бўлган, камситиш хусусиятига эга хавфлар аниқланади. Уларни бартараф этишга йўналтирилган тавсиялар ишлаб чиқилади.

Бундан ташқари, гендер статистикасини юритиш масаласини белгилаш ушбу қонунда акс эттирилган асосий нормалардан биридир. Унга кўра, давлат статистика органлари гендер кўрсаткичлари асосида жамият ҳаётининг барча соҳаларида хотин-қизлар ва эркакларнинг ҳолатини акс эттирадиган статистик ахборотни йиғади, унга ишлов бериб, тўплашни, сақлашни, таҳлил ва эълон қилишни амалга оширади.

Таъкидлаш жоизки, қонун юртимизда гендер тенгликни таъминлашга қаратилган яхлит норматив-ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади. Шунингдек, унда хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларни таъминлаш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишлари, ушбу соҳада давлат бошқаруви механизмлари каби масалалар ҳам белгиланди.

Хусусан, хотин-қизларнинг гендер камситилишига йўл қўймаслик мақсадида Ўзбекистон Республикаси гендер тенглигини таъминлаш масалалари бўйича комиссия ташкил этилган. Унинг асосий вазифаси –хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларни таъминлаш соҳасидаги ягона давлат сиёсатини амалга ошириш. Ушбу соҳадаги давлат дастурларини, миллий ҳаракатлар режаларини ва стратегияларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда иштирок этади. Амалга оширилган ишлар бўйича ҳар йили Олий Мажлисга ахборот тақдим этиб боради. Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларни таъминлаш ва бу борада халқаро стандартларга риоя этиш соҳасида халқаро ташкилотлар, хорижий мамлакатларнинг тегишли органлари билан ҳамкорликни амалга оширади.

Қонуннинг эътиборга молик жиҳати шундаки, унда инсонларнинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ҳуқуқларини таъминлашда гендер тенгликни сақлашга оид нормалар мавжуд. Хусусан, давлат хизмати соҳасида хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларини таъминлаш, масалан, давлат хизматида хизматчиларнинг лавозим тоифаларини ҳисобга олган ҳолда бир жинсдаги ходимларнинг лавозимларни эгаллаши учун квоталаш тизимини белгилашни назарда тутувчи гендер сиёсати амалга оширилишини таъминлашга доир вақтинчалик махсус чораларни қўллашга рухсат берилиши, давлат органлари раҳбарлари лавозимларига кадрлар заҳирасини шакллантиришда хотин-қизлар ва эркакларнинг тенг ҳуқуқлигига риоя этилиши зарурлиги каби талаблар белгиланган.

Бундан ташқари, сиёсий партиялар томонидан Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари депутатлигига

номзодлар қўрсатишда хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар таъминланиши назарда тутилди. Зеро, Сайлов кодексининг 70 ва 91-моддаларига мувофиқ аёлларнинг сони сиёсий партиядан қўрсатилган депутатликка номзодлар умумий сонининг камида ўттиз фоизини ташкил этиши кераклиги белгиланган [6]. Ушбу норма хотин-қизлар ва эркакларга тенг ҳуқуқ ва имкониятлар кафолатларини таъминлашнинг асосий принципларига тўлиқ мос келади.

Қонун билан иқтисодий соҳада хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ва имкониятлар кафолатлари ҳам белгиланган бўлиб, унга қўра, давлат органлари ва мулк шаклидан қатъи назар, ташкилот раҳбарлари жамиятнинг ресурсларидан тенг фойдаланишини таъминлаши шарт. Давлат хотин-қизлар ва эркакларга тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда тенг ҳуқуқ ва имкониятларни таъминлайди.

Юқорида таъкидланганидек, қонуний ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланишда жинс бўйича камситишга йўл қўймаслик айрим ижтимоий муносабатларга татбиқ этилмайди. Чунончи, бола туғиш ва она сути билан озиқлантириш, муддатли ҳарбий хизматга чақириш, гендер сиёсати амалга оширилишини таъминлашга доир вақтинчалик махсус чоралар, хотин-қизлар ва эркакларнинг меҳнатини муҳофаза қилишда репродуктив саломатликни сақлаш хусусиятлари, касбий малакага доир тавсиялар бериш, камокда сақлаш, жазони ижро этиш жойларида сақлаш тартиби ва шартлари ҳамда ҳуқуқий жиҳатдан таъсир қўрсатишнинг бошқа чораларини тартибга солишда фарқларни белгилаш жинс бўйича камситиш ҳисобланмайди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, бутунги кунда гендер тенгликни таъминлаш масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бу республикамизнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги илғор қадамларидан бири саналади. Бу соҳада қабул қилинаётган қонун ва норматив ҳуқуқий ҳужжатлар бунинг яққол далили бўлиб, келгусида мамлакатимизнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ривожланишини таъминлашга ҳисса қўшадиган тарихий ҳужжат бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси Т.: 2019.
2. “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларнинг лойиҳаларини гендер-ҳуқуқий экспертизадан ўтказиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” ВМ 192-сон Қарори. Т.: 2020 йил 30 март.
3. “Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги Қонун. Т.: 2019 йил 2 сентябрь, ЎРҚ-562-сон
4. “Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонун. Т.: 2019 йил 2 сентябрь, ЎРҚ-561-сон
5. “2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги миллий мақсад ва вазифаларни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ВМ 841-сон Қарори. Т.: 2018 йил 20 октябрь
6. Ўзбекистон Республикасининг сайлов кодекси. “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”. Т.: 2019 йил 28 июнь, 26-сон, 467-модда

Мастура ПАЙЗИЕВА,
Андижон давлат университети
Психология кафедраси ўқитувчиси

ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ТАЙЁРГАРЛИГИНИ ТАРКИБ ТОПТИРИШ ПАРАДИГМАЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада таълим тизимини ривожлантириш доирасида ўқитувчиларни педагогик - психологик жиҳатларини ривожлантириш ва бу борада тадқиқотчиларнинг олиб борган изланишлари ҳақида ёритилган. Замонавий ўқитувчининг шахсий ва касбий сифатлари унинг касбий тайёргарлиги ва меҳнат фаолияти давомида узлуксиз ривожланиб, такомиллашиб боришидолзарб масала сифатида қаралган. Ўқитувчиларнинг келгуси фаолиятида етакчи ва устувор қийматга эга миллий хусусиятлар ҳақида баён қилинган.

Калит сўзлар: педагогик парадигма, илмий педагогик масъулият, методологик кўрсатма, касбий тайёргарлик, гностик малакалар перцептив қобилият, коммуникатив қобилият.

ПАРАДИГМЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация

В статье описывается развитие педагогических и психологических аспектов учителей в развитии системы образования и исследования, проводимые исследователями в этой области. Считается, что личные и профессиональные качества современного учителя являются предметом постоянного развития и совершенствования в процессе его профессионального обучения и работы. Национальные особенности с лидерством и приоритетными ценностями описываются в работе будущих учителей.

Ключевые слова: педагогическая парадигма, научно-педагогическая ответственность, методическое руководство, профессиональная подготовка, гностические навыки, перцептивные способности, коммуникативные способности.

PARADIGMES OF TEACHER PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL TRAINING

Abstract

This article describes the development of pedagogical and psychological aspects of teachers in the development of the education system and the research conducted by researchers in this area. The personal and professional qualities of a modern teacher are considered to be a matter of constant development and improvement during his / her professional training and work. National characteristics with leadership and priority values are described in future teachers' work.

Key words: pedagogical paradigm, scientific and pedagogical responsibility, methodological guidance, professional training, gnostic skills, perceptual ability, communicative ability.

Бугунги кунда ривожланиш ва рақобатбардошлик йўлидан бораётган жамият учун малакали ақлий ва эмоционал интеллект ривожланган замонавий ўқитувчи мутахассислар тайёрлаш долзарб масала этиб белгиланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев тамонидан ўтказилган йиғилишда қуйидаги фикрларни билдирди. “Энг катта масала ўқитувчининг обройини кўтариш масаласи, Ўзбекистонда адолат нуктаи назардан, иқтисодиёт нуктаи назардан, маънавият нуктаи назардан, маърифат нуктаи назардан, ишонган кучим муаллимлар, зиёлилар”. “Янги Ўзбекистон мактаб остонасидан бошланади” [1]. Шундай экан бугунги олий таълим тизимида жуда катта масъулият юкланмоқда. Айни дамда етук кадрларни ишлаб чиқиш, тайёрлаш ва етказиб бериш лозим.

Педагогик парадигма (юнонча “paradeigma” – мисол, намуна) – педагогика фани ривожининг маълум босқичида таълимий ва тарбиявий муаммоларни ҳал этиш намунаси (моделли, стандарти) сифатида илмий педагогик ҳамжамият томонидан эътироф этилган назарий ҳамда методологик кўрсатмалар тўплами бўлиб, у таълимнинг концептуал модели сифатида қўлланилади

Ўқитувчи кадрлар касбий сифатларининг муҳим жиҳатларини ўрганиш ва уни илмий жиҳатдан асослаш мустақиллик йилларида психология ва педагогика фанларининг ҳам устувор вазифасига айланди.

Узоқ ва яқин хориж психологларининг илмий тадқиқотларини ўрганар эканмиз, ўқитувчи шахсининг касбий муҳим сифатларининг психологик асослари ва бу жараёнга таъсир этадиган ижтимоий-маданий, миллий-худудий ва педагогик-психологик омилларнинг аҳамиятига доир қимматли илмий натижалар қайд этганлигини кўрамиз.

А.Бандура ва Ричард Уолтерсларнинг таъкидлашича, ўқитувчининг касбий тайёргарлигида ўқув-тарбия жараёнларини ташкил этиш ва ўқувчилар психологиясига хос қонуниятларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади [7].

Ўқитувчининг шахслилик ва касбий тайёргарлик даражаси (обрў-эътибори, намунаси) юқори бўлиши ўқувчилар билан таълим ва тарбиявий муносабатларни яхши йўлга қўйиш, ўқитувчининг фикрлари, ўқувчи хулқ-атвори ва меҳнатига бераётган баҳоси унинг ўз ютуқ ва нуксонларини қандай изоҳлашларига таъсир этади.

Ютуқни ўқувчининг ўзи изоҳлаб бериши тасодиқ ёки омад келиши деб билишдан кўра

кучлироқдир. Ўқувчиларнинг эришган ютуқлари хизмати тан олинадиган, тўғри баҳоланадиган таълимий жараён, ўзи яхши ўқиши мумкинлиги тўғрисида тасаввур ва билим эгаллашга бўлган ижобий муносабатларнинг шаклланишига ёрдам бериши мумкин. Ўқитувчининг шахсий намунаси ва обрў-эътибори таълим-тарбия жараёнида болада қатъий нуқтаи назар шаклланишида муҳим роль ўйнайди [8].

М.Тален таклиф этган педагогик мулоқот учун зарур бўлган ўқитувчининг профессионал позицияси (касбий нуқтаи назари) типологияси диққатга сазовордир. Мазкур типологияга кўра: [1]

1. “Сократ” модели-бундай ўқитувчи дарс жараёнини мунозара асосида ташкил этади.

2. “Жамоавий мунозара раҳбари” модели-бундай ўқитувчи таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларнинг ўзаро келишув ва ҳамкорлигини демократик асосда олиб боради.

3. “Уста” модели-бундай ўқитувчи ўқувчилар учун ҳамма соҳада андоза объекти ҳисобланади.

4. “Генерал” модели-бундай ўқитувчи ўқувчиларга талабчан бўлиб, ўқувчиларнинг бурч ва вазифаларини тўлиқ адо этишларини таъминлашни бошқаради.

5. “Интилувчи” модели – ўқув-тарбия жараёнида туб ўзгаришлар қилишга йўналган ўқитувчи. У синф жамоаси фаолияти самардорлигини оширишга, ўқувчиларнинг ташаббускорлиги ва мустақиллигини рағбатлантиради.

6. “Тренер” модели – ўқитувчи ўқувчиларнинг бир мақсад сари, ҳамжиҳат ва ҳамкор фаолиятини таъминлайди ва бошқаради.

7. “Гит” модели – бундай ўқитувчи гўёки жонли энциклопедия. Унинг гап-сўзлари аниқ, жонли, илмий асосланган ва ҳамма саволларга жавоблар олдиндан маълум.[10]

Жумладан, кейинги йилларда мазкур муаммо бўйича ўзбек олимлари Б.Н.Сирлиев, Ю.М.Асадов, Ш.Ф.Сапаров, Д.Н.Арзикулов, С.Лашин, М.Ю.Махкамова, Н.Д.Махмудова, Г.И. Махмутова, Г.Н.Нажмиддинова, Р.У.Нуржонова, Д.Ш.Олимова, М.Очилов, Б.Х.Рахимов, Р.Ғ.Сафарова, М.Қуроно, Н.М.Ўринова, С.Усмонов, Т.Ғаффорова, О.Қ.Ҳайдароваларнинг ўқитувчилар касбий муҳим сифатларининг турли психологик жабҳаларини ўрганиш кейинги йилларда психология ҳам фанининг кенг тадқиқот объектига айланиб бормоқда. Бу соҳада М.Г.Давлетшин, Э.Ғ. Ғозиев, В.М. Каримова, Б.Р.Қодиров, Ғ.Б.Шоумаров, Р.З.Ғайнутдинов, А.М. Жабборов, В.А.Токарева, Ш.Р.Баротов, З.Т.Нишонова, Р.И.Суннатова, Н.С.Сафоев, Г.Бердиев, Б.Т.Гаппиров, С.Х.Джалилова, М.Қоплонова, М.М.Мавланов, Н.М.Мажидов, А.М.Машкуров, Н.Х.Мураталиева, Х.А.Рухиева, Ш.А.Эшметов, К.Б.Қодиров, Э.А.Хидиров ва бошқалар томонидан олиб борилаётган психологик тадқиқотлар диққатга сазовордир.

Психолог олим М.Г. Давлетшин тадқиқот натижаларига таянган ҳолда замонавий мактаб ўқитувчисининг психологияси ҳақида қимматли маълумотларни тақдим этади. Унинг фикрича, замонавий ўқитувчининг шахсий ва касбий сифатлари унинг касбий тайёргарлиги ва меҳнат фаолияти давомида узлуксиз ривожланиб, такомиллашиб боради[5].

М.Г.Давлетшин ҳозирги таълим жараёнида замонавий педагогда муаллимнинг шахсига, касбига хос хислат ва фазилатларнинг мужассам бўлиши, улардан ўқитиш ва тарбиялаш жараёнида ўринли, меъёрида фойдалана олиш зарурлигини назарда тутди.

Улар:

- 1) ўқитувчининг шахсий хислатлари,
- 2) касбий билими,
- 3) касбий хислатлари,
- 4) шахсий педагогик уддабуронлиги,
- 5) ташкилотчилик малакалари,
- 6) коммуникатив малакалари,
- 7) гностик малакалари,
- 8) ижодий хислатлари эканлигини кўрсатиб

ўтади.

Шу билан бир қаторда, олимнинг таъкидлашича, ўқитувчи ўз фаолиятини муваффақиятли амалга ошириш учун педагогик қобилиятларнинг муҳим компонентлари:

- 1) дидактик қобилият,
- 2) академик қобилият,
- 3) перцептив қобилият,
- 4) нутқ қобилияти,
- 5) ташкилотчилик қобилияти,
- 6) авторитар қобилият,
- 7) коммуникатив қобилият,
- 8) педагогик ижодий ҳаёл,
- 9) диққатни тақсимлай олиш қобилиятини

эгаллаган бўлиши шарт[1].

Олимнинг мулоҳазаларига кўра, булардан ташқари яна ўқитувчининг эзгу мақсад сари интилиши, меҳнатсеварлиги, қатъийлиги, камтарлиги, ҳақгўйлиги, садоқатли бўлиши, намунали хулқи, юриш туриши, ўзини тута билиши, ташқи қиёфаси, хуллас, унинг миллий ва умуминсоний ахлоқ меъёрларига мос келувчи сифат ҳамда фазилатларни эгаллаши унинг ўз касбий фаолиятига тайёрлиги ва ўқув-тарбия жараёни самарасини таъминловчи муҳим омиллар эканлигини эътироф этади.

Психолог олим Э.Ғ.Ғозиевнинг олий таълим муассасаларида бўлгуси ўқитувчилар касбий тайёргарлигининг долзарб муаммолари бўйича олиб борган тадқиқотлари таҳлилларига кўра, касбий тайёргарликнинг сифати асосан учта муҳим омилга боғлиқдир:

1. Талабалар томонидан ўзлаштирилган билимлар ва кўникмаларнинг пухталиги, барқарорлиги ва мустаҳкамлигига;

2. Ўқув ва тарбиявий ишларни оқилона ташкил этиш ва назорат қилиш сифатига;

3. Талабаларни мустақил (фаол ва ижодий) равишда оқилона билим олишга ўргатиш ва бу соҳада муайян маслаҳатлар, тавсиялар бериб боришга.

Олимнинг таъкидлашича, олий таълим муассасаларида таълим-тарбия жараёнини такомиллаштиришга хизмат қиладиган, унинг сифат даражасини орттирадиган зарур шарт-шароитларни беш жабҳага ажратиш мумкин.

1. Олий мактаб тузилишининг этник, этно-психологик ва ҳудудий хусусиятларига асосланиб уни қайта қуриш мақсадга мувофиқлиги.

2. Олий ўқув юртларида талабаларни ўқитиш, шахс сифатида шакллантириш жараёни ҳозирги замон талабларига тўлиқ жавоб бера олиши.

3. Олий мактаб ўқув режаси, дастури ва уларга асосланган дарсликлар, қўлланмалар, ишланмалар, маъруза матнлари ҳозирги кун ҳаёт тарзини, фан ютуқлари ва зарур ахборотларни, илғор тажрибаларни, мамлакатимиз ҳудудлари хусусиятларини тўлиқ ва асосли акс эттириши.

4. Талабаларда мустақил фикрлашни шакллантириш, ижодий изланишга ўргатиш, танқидий тафаккурни таркиб топтириш.

5. Талабаларни миллий ғоя ва миллий истиқлол мафкураси руҳида тарбиялаш орқали уларда ватанпарварлик, инсонпарварлик, фидойилик, меҳнатсеварлик каби юксак ҳис-туйғуларни шакллантириш [3].

Шунингдек, олим ўз изланишларига асосланиб, бўлғуси ўқитувчиларнинг аудиториядан ташқари фаолиятларида билимларни ўзлаштиришни такомиллаштириш йўл-йўриқлари; талабаларнинг умумқасбий фанлар асосларини ўрганишга йўналтирилган қизиқишлари, эҳтиёжлари, мотивацияси, қобилияти ва дунёқарашига ҳос хусусиятларни эътиборга олган ҳолда, уларга зарур маслаҳат ва тавсиялар бериб бориш тартиблари ҳақида; талабаларнинг психологик хусусиятлари, тафаккур хусусиятлари ва уларда мустақил фикрлашни шакллантириш воситалари тўғрисида ҳам қатор тавсия ва илмий ечимларни олға суради. Унинг фикрича, комил инсон бўлиб камол топишни эзгу ният қилган бўлғуси ўқитувчи аждодларимиз томонидан яратилган маънавият ва қадриятлар тизимини эгаллаши ҳамда келажак ривожини таъминлаши учун аввало ўзларида мустақил фикрлашни, ижодий изланишни ва ақлий фаолият усулларини шакллантириши мақсадга мувофиқдир.

Э.Ғ.Ғозиев кўп йиллик илмий изланишларига таяниб, бўлғуси ўқитувчиларнинг келгуси фаолиятида етакчи ва устувор қийматга эга миллий хусусиятларини аниқлайди ва уларни мақсадга мувофиқ равишда тартибга келтириб, тавсиф беради: 1) андишалилик, 2) бағрикенглик, 3) дилкашлик, 4) самимийлик, 5) ибрат-намунавийлик, 6) сабр-тоқатлилик, 7) саховатлилик, 8) педагогик одоблилик, 9) маънавий юксаклик, 10) касбга садоқатлилик, 11) юксак туйғуларни эгаллаганлик, 12) ижтимоий фаоллик, 13) нутқий қобилиятлилик, 14) ташаббускорлик, 15) ташкилотчилик. Мазкур хусусиятлар бўлғуси ўқитувчиларнинг касбий фаолияти самарасини таъминлашнинг муҳим омиллари сифатида хизмат қилади [3].

В.М.Каримова олий таълим тизимида ўқитувчиларни касбий сифатларининг психологик хусусиятларини ўрганиш соҳасида олиб борган тадқиқотларида бўлғуси педагогларни касбий тайёрлаш, уларда муаллим шахси ва фаолиятига ҳос зарурий сифат ва фазилатларнинг шаклланишида ижтимоий-маданий, миллий-ҳудудий хусусиятлар муҳим ўрин эгаллашини эътироф этади.

Ўқитувчи касбий муҳим сифатларга эга бўлиши сабоқ олувчиларнинг эркинлигини ошириш ва ижодий ишлашлари (фикрлашлари) учун зарурий шарт-шароитни яратади.

В.М.Каримова ҳам ўз тадқиқотларида талабаларда мустақил фикр юритиш малака ва кўникмаларини ҳосил қилиш учун, аввало талаба-ўқитувчи ўзаро муносабатларини тубдан ўзгартириш, талабани таълим жараёнининг фаол субъектига

айлантириш лозимлигини кўрсатади. Буни самарали ташкил этишнинг бир қатор психологик шартлари ва омиллари мавжудлигини таъкидлайди [4].

Биринчидан, таълим берувчи (яъни, ўқитувчи) ёшларни қандай бўлса шундайлигича-иқтидори, лаёқати ва бошқа имкониятлари билан идрок қилишга, табиий тарзда қабул қилишга ўрганмоқлари лозим.

Иккинчидан, ҳар бир таълим муассасаси амалда ёшларга дифференциал ёндашувни ташкил қилиши ва улардаги психологик имкониятларни эътиборга олиши зарур.

Учинчидан, таълим муассасасида ўқитишнинг янгича технологияси ва ёшлар ақлий фаолиятидан фойдаланишнинг демократик турларини жорий этиш. Бунда асосий жиҳат ўқувчи шахсини ҳурмат қилиш, унинг ҳар бир фикри ва юксалишига эътибор билан қарашдир.

Тўртинчидан, таълим жараёнида гуруҳда психологиянинг фаол, хусусан-мунозара, диалог, брейнштурминг, ўйин ва бошқа интерфаол методларидан кенг ва ўринли фойдаланиш ўқувчига кўпроқ ўз фикрларини изҳор қилиш учун имконият яратади.

Бешинчидан, эркин ва мустақил фикрлаш учун психологик “фазо” ва “макон” тушунчаларининг аҳамиятини ҳисобга олиб, гуруҳда ишлаш қонуनлари ва ижтимоий психологик мезонларни тўла инобатга олиш зарурлигини алоҳида қайд этади.

Р.З.Гайнутдинов ўзбек миллий мактаби ўқитувчисининг психологияси ва унинг узлуксиз таълим тизимида шаклланишига доир тадқиқотларида муаллим шахсининг психологик тузилиши, ҳудуднинг миллий-психологик ва миллий-маданий омиллари таъсирида шаклланган педагог шахсининг типологиясини ўрганди, унинг касбий сифатларини комплекс ўрганадиган илмий-методик жамланмалар яратди, Ўзбекистон Республикаси таълим тизимининг миллий хусусиятлари, шунингдек, ўқитувчилар малакасини оширишнинг шаклий тузилиши ва усулларига доир қатор илмий ҳулоса ва тавсияларни илгари сурди. Олимнинг тадқиқот натижалари бугунги кун таълим тизимида юзага келадиган ана шундай туркуммуаммоларни ижобий ҳал қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Ғ.Б.Шоумаров таълим тизимида психологик хизмат ва уни такомиллаштириш муаммоларига оид ва ўқитувчи касбий сифатларининг ривожланганлик даражасини жаҳон андозасига кўтариш ва уйғунлаштириш соҳасидаги тадқиқотларида бир қатор қимматли ғояларни ва амалий аҳамиятга эга бўлган тавсияларни илгари суради. Олимнинг фикрича, бўлғуси ўқитувчи касбий тайёргарликнинг белгиланган даражасига эришиши учун ўзида мавжуд бўлган индивидуал-психологик имкониятлар ва олий таълим муассасасида мазкур касбни эгаллаш учун яратилган барча зарурий шарт-шароитлардан унумли фойдаланиши лозим.

Ғ.Б.Шоумаров ўқитувчининг касбий тайёргарлиги босқичларида таълимий ва тарбиявий ишларни самарали ташкил этишда психологик хизматни белгиланган талаб ва меъёрлар даражасида йўлга қўйиш зарурлигини ҳам алоҳида кўрсатиб ўтади.

А.М.Жабборов тадқиқотларида ўқитувчининг касбий муҳим сифатларининг шаклланишига таъсир этувчи ижтимоий-психологик ва миллий-маданий

омиллар, ўзбек мактаби муаллимнинг психологик ва этник хусусиятлари ҳамда уларнинг аҳамияти кенг қамровли ўрганилган. Муаллиф ўқитувчининг касбий муваффақияти унинг шахсий ва касбий сифатлари, ҳамда миллий психологик қиёфаси қай даражада ривожланганлиги билан белгиланади, деб баҳолайди[5]. А.М.Жабборовнинг изоҳлашича, ҳозирги ўзбек мактаби ўқитувчисининг миллий психологик қиёфаси ва уни белгиловчи асосий омиллар қуйидагилардан иборат: ўқитувчининг атрофдагиларга ҳушмуомалалиги ва ҳурмат билан муносабатда бўлиши; ўқитувчининг ўзини тута билиши ва амалиётчилиги; ўқитувчининг (ўқитувчи онгининг) ўз миллатига ҳослиги; ўқитувчининг обрў-эътибори ва ижтимоий типга ўхшашлиги; ўқитувчининг ижтимоий дадиллиги.

Атрофдагиларга ҳушмуомалалик ва ҳурмат билан муносабатда бўлиш одати устунлик қиладиган ўқитувчиларда етарли даражада касбий билимдонлик билан бирга, ижтимоий-типик ҳулқларида характернинг қуйидаги ўзига хос психологик ҳислатларини намоён этадилар: юқори даражада ўзини назорат қилиш, ҳиссий барқарорлик, онглилик, оқилона ишонувчанлик, ҳушмуомалалик, ўзини ичдан назорат қилиш.

Ўзини тута билиш ва амалиётчилик омили устун ўқитувчиларнинг ижтимоий-психологик қиёфасида ўзининг ҳиссиёти ва кайфиятини бошқара олиш, ўзини назорат қилиш, уюшқоқлик, ижтимоий интизомлилик, ўзига ишониш ва киришимлилик юқори даражада бўлади. Улар касбий фаолиятда муваффақиятга интиладилар, ташкилотчилик, коммуникатив сифатлари устунлик қилади. Ўқитувчининг ўз миллатига ҳослиги омили устун педагог ўзига юқори даражада яхши муносабатда бўлади, вазмин, билимдон, ўзини назорат қила олади, ўқув фаолиятида ташкилотчилик, ахборот алмашув, коммуникатив сифатлари юқори самарадорлик билан амалга оширилади.

Ўқитувчининг обрўси ва ижтимоий типига ўхшашлик омили устун муаллимлар педагогик фаолиятнинг ахборот алмашув, ташкилотчилик, йўналтириш, камол топтириш, коммуникатив сифатларини етарлича моҳирлик билан амалга оширадилар. Улар обрў-эътиборли бўлиб, ўзини кучли назорат қилади, ҳиссий барқарор, миллий-маданий анъаналарни яхши билади, қатъий амал қилади.

Ижтимоий дадиллик омили устун ўқитувчиларда қатъийлик, журъатлилик, ўзига ишониш, муваффақиятга эҳтиёж, таъсирчанлик, мустақиллик, педагогик фаолиятнинг барча турлари ва компонентларини етарлича моҳирлик билан амалга ошириш, миллий-маданий анъаналарни билиш ва амалда татбиқ этиш кабилар бошқа муаллимлардагидан устунроқ намоён бўлади.

Касбий сифатларининг шаклланиш даврида бўлғуси ўқитувчининг ўзини ўзи англашига хос ижтимоий-психологик хусусиятлари тўғрисида, мазкур хусусиятларнинг ўқув-тарбия жараёнлари самарадорлигини таъминлашга ва педагогик фаолиятни такомиллаштиришга таъсири ҳақида янгича ёндашувларни мавжуд бўлиб, бўлғуси ўқитувчи касбий сифатларининг шаклланиш даврида ўзини-ўзи англаши, ўқув-тарбия жараёни ва касбни эгаллашга онгли муносабатда бўлиши, ўқувчиларни ўқитиш ва

тарбиялашга хос зарурий педагогик-психологик билимлар билан қуролланиши унинг педагогик фаолияти самарадорлигини таъминловчи муҳим омиллар ҳисобланади. Ўқитувчи касбий тайёргарлиги давридаёқ ўқув-тарбия жараёнларини янгича педагогик технологиялар асосида самарали ташкил этишга тайёр ва шу асосда ўқувчиларда мустақил фикрлаш, ўрганаётган ҳар бир муаммога ижодий ёндашиш малакаларини шакллантиришнинг механизмлари яратилади. Бу мураккаб жараённинг муваффақиятли ривожланиши олий таълим муассасаларида талабалар касбий тайёргарлигининг турли шакллари ташкил қилишга, уларнинг назарий ва амалий, умумий ва индивидуал билиш фаолиятларининг қулай тарзда уйғунлашувига бевосита боғлиқдир.

З.Т.Нишонов тадқиқотларида педагогик фаолият самарасини юксалтириш бўйича ўтказилган бўлиб, турли тренинглар ва улар ўқув фаолиятининг гуруҳий шаклларида амалга оширишга мослаштирилган. Бу эса ўз навбатида таълимда ҳар бир ўқувчи учун юксак фаоллик ва мустақилликни таъминлайди. Жумладан, бўш ўзлаштирувчи ўқувчилар учун ҳам қулай вазият яратади, ҳар бир субъектда ўзини ўзи намоён қилиш эҳтиёжини қондириш имкониятини вужудга келтиради.

Муаллиф мазкур таълим жараёнига хос ўқитувчининг масъулияти ҳақида мулоҳаза юритиб, шундай дейди “Таълим жараёнида ўқувчиларнинг жамоа бўлиб фикрлаш фаолиятини ташкил этиши ўқитувчи учун юксак талаблар қўяди, лекин унинг роли камаймайди, аксинча мураккаблашади, уларнинг ақлий таракқиёти учун бевосита раҳбарлик қилиш зарурияти вужудга келади. Айниқса, баҳслар олдида синчковлик билан тайёрланишни ва машғулотни моҳирона ташкил этишни тақазо этади. Бундай бошқаришнинг юқори даражалари ақлий ташаббускорликда шаклланади, ақлий ташаббускорлик эса кўпинча ижтимоий бошқа объектдаги қарама-қарши фикрларни баён этишда, ўз фикрларининг тўғрилигини муҳолифга исбот қилишда, зиддиятларни бартараф қилишнинг янги усулларини очишда намоён бўлади. Шахснинг ўз хоҳишига биноан фикрларини баён этиши ақлий фаоллиқнинг кучли омили сифатида гавдаланади[6].

Ўқитувчининг касбий муҳим сифатлари ва педагогик фаолиятини ташкил этиш масалаларига гуманизм нуқтаи назаридан ёндашган А.Маслоу, К.Роджерсларнинг тадқиқотлари диққатга сазовордир. Уларнинг фикрича, ўқитувчи энг аввало ўқув-тарбия жараёнида ўқувчилар фаоллигини оширишни эсдан чиқармаслиги, юзага келган муаммоларни мустақил ечишга ўргатиши, ўқувчи ташаббускорлиги ва ижодкорлиги асосида ўзининг қимлигини намоёниш этишига ёрдамлашиши зарур. Бунинг учун ўқитувчи шахслилик ҳамда касбий сифат ва фазилатларни тўлиқ эгаллаган бўлиши лозим.

Хулоса ва тавсиялар. Ўқитувчи ўзини ўзи англашига хос ижтимоий-психологик хусусиятлари тўғрисида, мазкур хусусиятларнинг ўқув-тарбия жараёнлари самарадорлигини таъминлашга ва педагогик фаолиятни такомиллаштиришга таъсири ҳақида янгича ёндашувларни мавжуд бўлмоғи лозим. Бўлғуси ўқитувчи касбий сифатларининг шаклланиш даврида ўзини-ўзи англаши, ўқув-тарбия жараёни ва касбни эгаллашга онгли муносабатда бўлиши,

Ўқувчиларни ўқитиш ва тарбиялашга хос зарурий педагогик-психологик билимлар билан қуролланишда унинг педагогик фаолияти самарадорлигини таъминлаш муҳим омиллар ҳисобланади. Ўқитувчи касбий тайёргарлиги давридаёқ ўқув-тарбия жараёнларини янгича педагогик технологиялар асосида самарали ташкил этишга тайёр ва шу асосда ўқувчиларда мустақил фикрлаш, ўрганаётган ҳар бир муаммога ижодий ёндашиш малакаларини

шакллантиришнинг механизмлари яратилади. касбий сифатларини ва фазилатларини тўлиқ эгалланган бўлса мақсадга мувофиқ бўлади.

Бугунги кунда ривожланиш ва рақобатбардош ва малакали интеллектуал ривожланган замонавий педагог кадрларни ва мутахассисларни тайёрлаш ўқув тарбиявий муносабатларини яхши йўлга қўйиш, ҳуқуқ афкори муҳим рол ўйнайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев тамонидан ўтказилган видео селектор 30.10.2020й Prezident.uz
2. Ғозиев Э.Ғ. “Олий мактаб психологияси” ТошД.У 1992.
3. Давлешин М.Ғ. Общая психология Т. 2002
4. Зимняя И.А Педагогическая психология: Учебник для вузов. –М.,2002.-384с.
5. Выготский Л.С. Педагогическая психология., М., 1991
6. Абрамова Г.С. Практическая психология: Учебное пособие.-Екатеринбург,1998.-365с.
7. Navigating the new pedagogy: six principles that transform teaching/Jeff Halstead, United Kingdom, 2011 – 20-21 p.
8. Albert Bandura, Richard Walters. Teenage aggression. Studying of influence of education and family relations. Publishing house: Eksmo-Press, Aprel-Press ISBN: 5-04-004214-0 Year of the edition:-2000
9. Karl Rogers, Jerome Freyberg. Freedom to study. ISBN: 5-89357-099-5, 0-02-403121-6. Year of the edition: 2002
10. Abraham Harold Masloou. Motivation and Personality. Year of the edition: 2011

Одина ПУЛАТОВА,
Андижон машинасозлик институти
“Гуманитар фанлар” кафедраси мустақил тадқиқотчи
E-mail: opulatova1970@gmail.com

АДУ доценти, педагогика фанлари доктори М.Артиқова тақризи асосида

THE IMPORTANCE OF COMMUNICATION IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF TEACHERS

Abstract

In this article, the future engineer in the development of professional creativity of teachers has five conditions for the development of speech communication, the ethics of communication, the laws of communication, the stages of communication, understanding each other in the process of communication and the need to comply with it, the main tasks of the ethics of communication, the formation of pedagogical culture., that the main emphasis in the assessment of professional competence should be placed not on the presence of individual elements of competence, but on the ability to adjust professional tasks, as well as on the fact that it is the main tool for the implementation of individual opportunities

Key words: communication, ethics, interactivity, sign, competence, mechanism, verbality, nonverbal

ЗНАЧЕНИЕ КОММУНИКАЦИИ В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГОВ

Аннотация

В данной статье будущий инженер в развитии профессионального творчества педагогов имеет пять условий развития речевого общения, этику общения, закономерности общения, этапы осуществления общения, понимание друг друга в процессе общения и необходимость его соблюдения, основные задачи этики общения, формирование педагогической культуры., были высказаны мнения о том, что основное внимание следует обратить на то, что она является основным инструментом реализации индивидуальных возможностей, а также на то, что основной акцент при оценке профессиональной компетентности должен быть сделан не на наличие отдельных элементов компетентности, а на способность корректировать профессиональные задачи, а также на то, что она является основным инструментом реализации индивидуальных возможностей.

Ключевые слова: коммуникация, этика, интерактивность, знак, компетентность, механизм, вербальность, невербал

ПЕДАГОГЛАРНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА МУЛОҚОТНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Ушбу мақолада бўлажак муҳандис педагогларнинг касбий креативлигини ривожлантиришда нуткий мулоқот, мулоқот этикаси, мулоқотнинг қонуниятлари, мулоқотни амалга ошириш босқичлари, мулоқот жараёнида бир-бирини тушуниш учун 5 та шарт мавжудлиги ва бунга амал қилиш кераклиги, мулоқот этикасининг асосий вазифалари, педагогик мулоқот хусусиятларини шакллантириш, мулоқот ташқи таъсирлар, намуналар асосида ўзини-ўзи тузатиш, қайта тарбиялаш, шахсий имкониятини рўёбга чиқариш учун асосий восита эканлиги ҳамда касбий компетенцияларини баҳолашда асосий эътиборни компетенцияларнинг алоҳида элементлари мавжудлигига эмас, касбий вазифаларни ҳал эта олиш лаёқатларини намоён қила билишга қаратиш лозим эканлиги ҳақида фикрлар берилган бўлиб, баҳолаш учун бериладиган топшириқларни реал касбий вазифаларни ҳамда, ана шу нуқтаи назардан олий таълим муассасалари талабаларини самарали мулоқотга тайёрлашнинг педагогик механизмларини такомиллаштиришда илмий-амалий таклифлар берилган

Калит сўзлар: мулоқот, этика, интерактив, имо-ишора, компетенция, механизм, вербал, невербал.

Кириш. Ўзбекистоннинг таълим-тарбия соҳасидаги туб ўзгаришлардан келиб чиқиб, ҳозирги вақтда таълим-тарбияда мақсаднинг амалга ошиши ва қафолатланган натижага эришиш, ҳам ўқитувчи, ҳам талаба-ўқувчининг ҳамкорликдаги фаолияти ҳамда улар қўйган мақсад, танланган мазмун, метод, шакл, воситага боғлиқ бўлиб қолмоқда. Аммо ушбу мақсадларни амалга оширишнинг энг муҳим қуроли борки, унинг воситасида таълим-тарбиявий жараённинг сифати ва самарадорлиги таъминланади. Бу – мулоқот этикасидир. Ҳозирги ёшларда уларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда мулоқот этикасини шакллантириб бориш келгусида уларнинг

етук мутахассислар бўлиб етишишида муҳим аҳамиятга эгадир. Албатта бу ўринда педагогнинг педагогик мулоқотини янгилашнинг муҳим шarti эканлигини Президентимиз Ш.М.Мирзиёев ўз нутқ ва маърузаларида алоҳида таъкидлайди.

Мулоқот – одамлар ўртасида биргаликдаги фаолият эҳтиёжларидан келиб чиқадиган боғланишлар ривожланишининг кўп қиррали жараёнидир. Мулоқот (муносабат) биргаликда фаолият кўрсатувчилар ўртасида ахборот айирбошлашни ўз ичига олади. Бунда муносабатнинг коммуникатив жиҳати ҳисобга олинади. Кишилар муносабатга киришишда аввало тилга мурожаат қиладилар. [1]Мулоқотнинг яна бир

жиҳати муносабатга киришувчиларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракати - нутқ жараёнида фақат сўзлар билан эмас, балки ҳаракатлар билан ҳам айирбошладан иборат. Масалан, муносабатга киришар эканмиз, у бизни қониқтирса имо-ишора билан мулоқотда бўламиз. Муносабатнинг кейинги жиҳати мулоқотга киришувчиларнинг бир-бирларини идрок эта олишларидир.[2] Масалан, биз бир киши билан мулоқотга киришишдан аввал уни ҳурмат қилиб ёки менсимасдан муносабатда бўламиз. Демак, мулоқот жараёнида коммуникатив (ахборот узатиш), интерактив (ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш) ва перцептив (ўзаро биргаликда) идрок этиш амалга оширилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб ҳар бир педагог мулоқот қонуниятларини билиш ҳамда уни ўрнатиш малакалари ва қобилиятларини ривожлантириш муҳимдир.

Мулоқот жараёни ўзига хос равишда мураккаб бўлиб, бунда уч хил босқич мавжуд.

Дастлабки босқич – одамнинг ўз-ўзи билан мулоқотидир. Т.Шибутани «Ижтимоий психология» дарслигида: «Агар одам озгина бўлса ҳам ўзини англаса, демак, у ўз-ўзига кўрсатмалар бера олади» - деб тўғри ёзган эди. Одамнинг ўз-ўзи билан мулоқоти аслида унинг бошқалар билан мулоқотининг характери ва ҳажмини белгилайди. Агар одам ўз-ўзи билан мулоқот қилишни одат қилиб олиб, доимо жамиятдан ўзини четга тортиб, тортиниб юрса, демак у бошқалар билан суҳбатлашишда, тил топишишда жиддий қийинчиликларни бошдан кечиради, дейиш мумкин. Демак бошқалар билан мулоқот – мулоқотнинг иккинчи босқичидир.[3]

А.Н.Леонтьев ўзининг «психика тараққиётдан очерклар» китобида мулоқотнинг учинчи шакли – авлодар ўртасидаги мулоқотнинг аҳамияти тўғрисида шундай ёзади: «Агар барча катта авлод ўлиб кетганида, инсоният тури йўқ бўлиб кетмасди, лекин жамиятнинг тараққити аяна орқага сурилибгина эмас, балки йўқолиб кетиши ҳам мумкин эди». Ҳақиқатдан ҳам, авлодлараро мулоқотнинг борлиги туфайли ҳар бир жамиятнинг ўз маданияти, маданий бойликлари, қадриятлари мавжуд бўладики, бунинг аҳамиятини тушунган инсониятнинг энг илғор вакиллари уни доимо кейинги авлодлар учун сақлаб келадилар ҳамда таълим, тарбия ва кундалик мулоқот жараёнида уни авлоддан авлодга узатадилар.[4]

Таъдқиқот методологияси. А.В. Петровский фикрича, ахборотни бошқа кишига йўллаётган киши (коммуникатор) ва уни қабул қилаётган киши (реципиент) муносабат ва биргаликдаги фаолият мақсадларига эришиш учун моҳиятларни кодлаштириш ва кодини очишнинг битта ягона тизимидан фойдаланишлари, яъни битта тилда сўзлашишлари керак. Моҳият - белгининг теварак - атрофдаги воқеликни билишни ифода этадиган қисм сифатидаги мазмунга эга бўлган жиҳатидир. Қурол одамларнинг меҳнат фаолиятини ифодалагани сингари белгилар ҳам уларнинг билиш фаолияти ва муносабатини намоён қилади.[5]

Таҳлил ва натижалар. Мулоқот икки ва ундан ортик кишилар ўртасида билиш ёки баҳолаш тарзидаги ахборот алмашишда намоён бўлувчи ўзаро таъсирдир.

Мулоқотнинг ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш

ва фаолият кўрсатиш жараёнида одамларни бирлаштирадиган умумий нарса ишлаб чиқариш тарзида тушунилиши ана шу умумий нарса аввало мулоқот воситаси сифатидаги тилдан иборат эканлигини билдиради. Тил мулоқотга киришувчилар ўртасида алоқа боғланишини таъминлайди. Уни бу мақсад учун танланган сўзлар моҳиятига кўра кодлаштирган ҳолда ахборотни маълум қилаётган киши ҳам, бу моҳиятнинг кодини очган, яъни унинг маъносини ошкор этган ва ана шу ахборот асосида ўз хулқ - атворини ўзгартирган ҳолда бу ахборотни қабул қилаётган киши ҳам тушунади. [6]

Касбий-педагогик мулоқотнинг 5 та босқичи мавжуд бўлиб, қуйидагилардир:

1. Мулоқот жараёнида ориентировка (мўлжал олиш) қилиш. Бу босқичда педагог мулоқотининг анланганлиги юзага чиқади. Шунингдек, мулоқот услубини янги коммуникатив фаолият шароитида аниқлаш ҳам юзага чиқади.

2. Педагогик фаолиятнинг муҳим жиҳати эътиборни ўзига тортиш бўлиб, талаба билан самарали мулоқотни амалга ошириш учун дарс жараёнида талабанинг диққати барқарор бўлиши керак.

3. Объектнинг (киши) қалбини забт этиш босқичи педагогик мулоқотни ташкиллаштиришда катта аҳамиятга эга. Моҳияти жиҳатидан бу босқич коммуникацияни ўзига хос излаш босқичидир. Масалан, янги материални баён этишда педагог талабаларни мулоқотга тайёрлаб олади. Педагогнинг талабани тушуниши касбий-педагогик мулоқотнинг қалити ҳисобланади.

4. Педагогик мулоқотнинг яна бир босқичи бу вербал мулоқот, яъни педагогнинг янги материални ўқувчиларга оғзаки баён қилиб беришидир. Педагог учун нутқ мулоқоти жуда муҳим. Педагогик мулоқот тизимида педагогнинг сўзи образлар кўзгатувчиси бўлиб ҳисобланади.

5. Педагог билан тингловчи ўртасидаги ўзаро ҳаракатда ҳаяжонланишни кузатишнинг коммуникатив воситалари муҳим рол ўйнайди. [7]

Жумладан, педагогнинг нутқи жонли, оҳангларга бой, тушунарли, аниқ, содда тилда бўлиши керак. Шунда тингловчиларнинг идроки тўлиқ, образли бўлади. Педагог талабанинг диққатини тўплаб олишига имкон бериши керак. Бир-бирини тушуниш учун қуйидаги 5 та шартни айтиб ўтиш жоиз:

- биргаликдаги касбий тилга эга бўлиш;
- интеллект даражасини ҳисобга олиш;
- ахборотнинг тўлиқ бўлиши;
- мантиқан баён этиш;
- диққатни бир жойга тўплай олиш.

Шундай экан, аудитория билан ишлашнинг ижтимоий психологик шартлари, ўқув фаолиятини самарали бўлиши учун фаол ўқитиш методлари ва уларни ташкил этиш усулларини билиш муҳим бўлиб, уларни талабада муомила маданиятини шакллантириб боришга қаратилиши керак. Ҳар қандай муаммони ечиш учун қўллаш мумкин бўлган баҳс турлари ва асосан оғзаки баҳсни ўтказиш қоидалари борки, улар бевосита талабаларда мулоқот этикасини шаклланишида ёрдам беради..

Педагог бўлажак мутахассисларда қуйидаги мулоқот хусусиятларини шакллантириши зарур:

- мулоқот маданиятининг назарий асосларини;
- шахслараро муносабатлар қонуниятларини;

- педагогик мулоқотнинг қонуниятларини;
- оилада, гуруҳ ва жамоаларда мулоқотга қўйиладиган асосий талаблар ҳақида тасаввурга эга бўлиши керак;
- шахсда мулоқот шаклланишини ўрганиш;
- мулоқот маданиятини барча гуруҳ ва жамоаларда шакллантириш;
- шахслараро муносабатларда мулоқотнинг аҳамиятини кузатиш;
- мулоқот сирларини билиши ва қўллай олишни;
- гуруҳларда мулоқотни шакллантириш методикаларини ўтказиш;
- оилада мулоқот маданияти, мулоқот сирларидан боҳабар бўлиш;
- мулоқот маданиятини шакллантириш мақсадида психологик маслаҳатлар ташкил этиш юзасидан қўнқмалар ҳосил қилиш.

Компетентликнинг мавжудлиги инсон мулоқотининг натижасига қараб аниқланади. Ҳар бир мутахассиснинг компетентлилик даражаси, унинг бажарган иши шу касбий фаолиятнинг якуний натижасига қўйиладиган талабларга қай даражада жавоб бериб мулоқотига қараб белгиланади. Компетентлик-касбий тайёргарликнинг умуман янги сифати бўлиб, унинг ўзига хос томонлари шуки, компетентли мутахассиснинг билимлари ва ҳаракатчан бўлиб, улар доимо янгиланиб туради.[8] Муаммонинг мазмунини тушунишнинг ўзи етарли бўлмай, уни мақбул усуллар билан еча билиш керак, шу билан бирга, компетентлик мақбул ечимларни танлай билиш, қарорни асослаб бера олиш, нотўғри йўللари чиқариб ташлаш, яъни танқидий фикрлай олишни тақазо этади.

Касбий компетенцияларни баҳолаш методикасига кўра мулоқотни амалга ошириш ишончлилик ва етарлилик принципларига мувофиқ бўлиши керак. Ишончлилик – мулоқотни бевосита баҳолаш объектига, яъни баҳоланаётган компетенция элементига тегишли бўлиши керак.[9] Етарлилик-мулоқот компетенциянинг баҳоланаётган элементлари намоён бўладиган фаолиятнинг муҳим жиҳатларини кўрсатиш учун етарли миқдордаги далиллардан фойдаланиш зарур. Мулоқотда аниқ ва тушунарли параметрларга асосланган, касбий вазифаларни ҳал этиш натижаларини белгилайдиган атамалар орқали ифодаланиши ва компетенцияларнинг сифати, яъни ўзлаштирилганлигини билдирувчи аниқ хулосаларга асосланиши каби мезонларга мувофиқ равишда амалга оширилиши керак.

Ўқитувчиларининг касбий компетенцияларини баҳолашда асосий эътиборни компетенцияларнинг алоҳида элементлари мавжудлигига эмас, касбий вазифаларни ҳал эта олиш лаёқатларини намоён қила билишга қаратиш лозим. [10]Баҳолаш учун бериладиган

топшириқларни реал касбий вазифаларни ҳамда, ана шу нуқтаи назардан олий таълим муассасалари талабаларини самарали мулоқотга тайёрлашнинг педагогик механизмларини такомиллаштиришда қўйидаги илмий-амалий таклифларни белгилаб беради.

Жумладан;

- Жаҳон андозаларга асосланган коммуникатив технологияларни такомиллаштириш;

- самарали мулоқотга тайёрлашда миллий ва илғор хорижий тажрибанинг ўзаро уйғунлигини таъминлашга қаратилган дидактик таъминотини ишлаб чиқиш;

- мулоқот жараёнида юзага келадиган манипулятив хулқ-атворни бартараф этишнинг профилактик технологияларини такомиллаштириш.

- талабаларни самарали мулоқот технологияси ва техникасига тайёрлашнинг мезонлари ҳамда вербал ва невербал мулоқот воситаларининг ахлоқий-эстетик хусусиятларини аниқлаш;

- талабаларни самарали мулоқотга тайёрлашнинг аниқ мақсадга йўнал-тирилган локал модулли технологиясини ишлаб чиқиш;

- олий таълим муассасалари талабаларини самарали мулоқот технологияси

ва техникасига тайёрлаш моделини ишлаб чиқиш ва унинг ташкилий-технологик ва натижавий-рефлексив компонентларини такомиллаштириш;

- талабаларни самарали мулоқот технологияси ва техникасига тайёрлашда аудиториядан ташқари машғулотларнинг аксиологик ва акмеологик имкониятларини очиб бериш;

- талабаларни самарали мулоқотга тайёрлашга доир илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Ватанимиз мустақиллиги шарофати билан миллий кадриятларимиз тикланди, миллий меросларимиз ва маънавий маданиятимиз қайтадан юз очмоқда. Мана шу миллийлигимизда барча инсоний фазилатлар мужассам, ҳаттоки мулоқот этикаси бўйича ажодларимиз каттагина мерос қолдирганлар. Уни ўрганишни таълим-тарбиянинг замонавий усуллари орқали амалга оширилса мақсадга мувофиқ бўлади. Келгусида худди мана йўсинда таълим-тарбия олган талаба уни ҳаётда қўллашнинг мақбул усулларига эга бўлиши мумкин. Шундагина у инсон сифатида етук шахсга айланади ва мамлакатимиз равнақиға хиссасини қўшувчи малакали мутахассисга айланади. касб таълими ислохотларини амалга оширишда бўлажак муҳандис педагогларнинг касбий компетент-лигини оширишда мулоқотнинг самарали йўллари ишлаб чиқиш ва таълим-тарбия жараёнида маҳорат билан қўллай олиш ҳар бир олий таълим педагогларининг олдиға қўйган буюк мақсадига айланиши зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. Ғозиев Э. Муомала психологияси. Тошкент, 2001.
2. Мақсудова М. Мулоқот психологияси. Тошкент, 2006.
3. Каримова В. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. Тошкент, 1989.
4. Каримова В. Психология. Тошкент, 2000.
5. Эргашев П. Мулоқот психологияси (маърузалар матни). Тошкент, 2003.
6. Муслимов Н ва бошқалар Бўлажак касб ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантиришда инновацион технологиялардан фойдаланиш - Т. Talkin нашриёти, 2014. - 267 саҳифалар
7. Камолдинов М, Б. Ваҳобжонов Инновацион педагогик технология асослари -Т. Talkin -2010-128.
8. Мусурмонова О Маънавият ва ёшлар тарбияси кадриятлари. - Т.: Ўқитувчи, 1995
9. Ғозиев.Э Мулоқот психологияси. Т.: Университет, 2000й
10. Хусанов Б, Ғуломов В Муомала маданияти дарслиги-Т.: " Иқтисод – молия " 2009 йил

УДК: 727.055:373.2:612(575)

Владимир РАХИМОВ,
к.п.н., доцент,
декан факультета Таэквондо и спортивной деятельности
Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека
E-mail vladimir.raximov@list.ru

Рецензент: к.п.н., доцент Алиев И.Б.

ПРОБЛЕМА ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ ВОСПИТАТЕЛЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЗДОРОВЬЕ ДЕТЕЙ

Аннотация

В данной статье проводится анализ научной литературы, который позволил выявить неоднозначные подходы исследователей к содержанию понятия «здоровый образ жизни», а также раскрыть проблему здорового образа жизни воспитателей дошкольных образовательных учреждений и влияния его на здоровье дошкольников.

Ключевые слова: непрерывное образование, дошкольное образовательное учреждение (ДОУ), воспитатели, здоровый образ жизни (ЗОЖ), здоровье, навыки, здоровьесберегающие технологии.

MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARINING SOG'LOM TURMUSH TARZINING MUAMMOSI VA UNING BOLALARNING SOG'LIG'IGA TA'SIRI

Annotatsiya

Ushbu maqolada tadqiqotchilarning "sog'lom turmush tarzi" tushunchasi mazmuniga bo'lgan munozarali yondashuvlarini aniqlashga, shuningdek, maktabgacha talim muassasalari tarbiyachilari uchun sog'lom turmush tarzi muammosi va uning tarbiyanuvchilarni sog'lig'iga ta'sirini ochib berishga imkon bergan ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: uzluksiz ta'lim, maktabgacha ta'lim muassasasi, tarbiyachilar, sog'lom turmush tarzi, sog'liq, ko'nikmalar, sog'liqni saqlash texnologiyalari.

THE PROBLEM OF A HEALTHY LIFESTYLE OF PRE-SCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND ITS IMPACT ON CHILDREN'S HEALTH

Abstract

This article analyzes the scientific literature, which made it possible to identify the controversial approaches of researchers to the content of the concept of "healthy lifestyle", as well as to reveal the problem of a healthy lifestyle for pre-school educators and its impact on the health of pre-schoolers.

Key words: lifelong education (continuing education), pre-school educational institution (PEI), educators, healthy lifestyle (HL), health, skills, health-saving technologies.

Актуальность. В системе непрерывного образования Республики Узбекистан важное место занимают дошкольные образовательные учреждения (ДОУ). Специальным решением Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёевым в 2018 году было создано Министерство дошкольного образования, курирующее систему и деятельность дошкольных учреждений [1]. В настоящее время в Республике действуют 9774 дошкольных учреждений, из них 5832 относится государству, остальные 3942 принадлежат негосударственному сектору. Из негосударственных дошкольных учреждений 753 являются частными, 419 создано государством совместно с частным сектором, 2770 работают как семейные дошкольные учреждения. До сегодняшнего дня, чтобы организовать и регулировать деятельность дошкольных учреждений, принято 72 нормативно-правовых документа. Также Парламентом Республики Узбекистан в 2019 году был принят специальный Закон «О дошкольном образовании и воспитании» детей в дошкольных учреждениях, в котором особо отмечается, что ДОУ должны осуществлять подготовку нравственно и физически развитого поколения, формировать навыки ведения здорового образа жизни. В них ДОУ рассматриваются как

важная, неотъемлемая часть системы непрерывного образования; особо подчеркивается, что воспитание активных, инновационно мыслящих молодых людей начинается в ДОУ [2].

Важное место в организации системы дошкольных учреждений занимает подписанное 8 мая 2019 года Постановление Президента Узбекистана «Об утверждении Концепции развития системы дошкольных учреждений Республики Узбекистан до 2030 года». В Концепции отмечается, что сегодня необходимо совершенствовать нормативно-правовую базу системы ДОУ; создать все условия для интеллектуального, нравственного, эстетического и физического развития детей дошкольного возраста; обеспечить в ДОУ сбалансированное питание детей, эффективное медицинское обслуживание, подготовить квалифицированные кадры и осуществить их переподготовку [3].

Нет ничего более ценного для человека, чем здоровье. Однако важность соблюдения правильного образа жизни, сбалансированного питания и физических нагрузок осознают, увы, не все. На наш взгляд, именно физическая культура и спорт служат залогом хорошего самочувствия, заряжают энергией, придают силы.

Целью настоящей работы является исследование вопросов здорового образа жизни воспитателей дошкольных образовательных учреждений и его влияние на здоровье детей.

Задачи исследования:

- анализ понятия «навыки здорового образа жизни» в научной психолого-педагогической литературе;

- обсуждение и решение проблемы здорового образа жизни воспитателей дошкольных образовательных учреждений и его влияние на здоровье детей.

Объект исследования: воспитатели дошкольных образовательных учреждений.

Предмет исследования: физическое и психическое здоровье воспитателей.

Общепринятого определения термину «здоровье» в современной психолого-педагогической литературе нам найти не удалось. Однако большинство исследователей за основу принимает определение, данное Всемирной организацией здравоохранения, в соответствии с которым «здоровье – это состояние полного физического, психического и социального благополучия, а не только отсутствие болезней и физических недостатков» [4, с. 9].

В понимании Ю.П. Лисицына, «здоровый образ жизни представляет собой типичные формы и способы повседневной жизнедеятельности человека, укрепляющие резервные возможности человека и обеспечивающие успешное выполнение им социальных и биологических функций» [9, с. 10]. Ученый подчеркивает, что это активная деятельность, направленная, прежде всего, на формирование и укрепление здоровья, полноценное выполнение человеком его функций. В это понятие включается: соблюдение режима дня, отсутствие вредных привычек, двигательная активность, выполнение физических упражнений, закаливание, рациональное питание [9, с. 16].

Н.М. Амосов, один из первых пропагандистов здорового образа жизни, в своей работе «Моя система здоровья» пишет о навыках, необходимых человеку для сохранения здоровья. Обращая внимание, в первую очередь, на систему физических упражнений, правильное питание без переедания. Также ученый считает крайне важным научиться правильно дышать и выпивать много чистой воды, организовывать полноценный отдых и сон [5].

Э.Н. Вайнер в соответствии с определенной им структурой ЗОЖ определяет следующие навыки здорового образа жизни: навыки организации оптимального двигательного режима; навыки тренировки иммунитета и закаливания; навыки организации рационального питания; навыки психофизиологической регуляции; навыки отказа от вредных привычек; навыки валеологического самообразования [7].

Н.Н. Мальярчук определяет навыки здорового образа жизни как совокупность осознанных действий, направленных на обеспечение человеку сохранения и укрепление здоровья [10, с. 143]. Он выделяет следующие навыки здорового образа жизни [10, с. 144-145]:

1. Навыки сохранения и развития духовного здоровья: преодоление примитивных инстинктов и влечений в известные моменты жизни; принятие приоритета общечеловеческих ценностей; утверждение философии альтруизма, отказ от эгоизма.

2. Навыки сохранения душевного здоровья: бесконфликтное, эффективное общение с окружающими; установление межличностных контактов с уважением мнений и прав других людей; выражение своих эмоций адекватно ситуации; избегание стрессов и снятие их последствий; психоэмоциональная устойчивость, которая определяется наличием определенных качеств: тактичности, учтивости, выдержки, обходительности, аккуратности, доброжелательности, вежливости, учтивости и др.

3. Навыки сохранения телесного здоровья: учет генетических особенностей, самооценка функционального состояния систем организма; учет биологического возраста, функциональных особенностей организма, его возможностей; организация полноценного питания; организация целесообразного режима двигательной активности с целью поддержания уровня тренированности и своих физических качеств; учет оздоровительного влияния факторов естественной среды при организации быта; учет гигиенических требований при организации рабочего места; преодоление вредных привычек; профилактика заболеваний и оказание первой помощи.

Таким образом, анализ научной литературы позволил выявить неоднозначные подходы исследователей к содержанию понятия «навыки здорового образа жизни». В данном исследовании рабочим определением является следующее: «навыки здорового образа жизни» – это совокупность осознанных действий, направленных на обеспечение сохранения и укрепление здоровья человека.

На сегодняшний день одной из наиболее важных и глобальных проблем является состояние здоровья детей. Здоровье детей, формирование здорового образа жизни, здоровьесберегающие технологии занимают важное место в деятельности каждого дошкольного учреждения. Все основные здоровьесберегающие технологии, которые применяются в детском саду, направлены на ребенка, но мало кто задумывается, что все технологии реализуются педагогами. Возможно ли правильное применение этих технологий, если педагог сам их не использует в своей жизнедеятельности.

В жизни большое количество примеров того, что дети дошкольного возраста, которых воспитывают бабушки, в своем словарном запасе активно используют названия различных болезней, и по их словам можно составить медицинский справочник. Если ребенок с раннего возраста окружен такой атмосферой, то он быстро привыкнет к той мысли, что он тоже болен. Так как ребенок не имеет представления, что такое здоровье и как его можно сохранить. Следовательно, необходимо создать такие условия, которые помогут поменять представление об окружающем мире, в частности, о здоровом и нездоровом состоянии человека. В силу того, что ребенок дошкольного возраста находится в стенах детского сада, то педагоги на своем примере должны демонстрировать здоровый образ жизни.

Здоровый образ жизни (ЗОЖ) – это образ жизни, который основывается на принципах нравственности, защищает от неблагоприятных воздействий окружающей среды, позволяет до глубокой старости сохранять нравственное, психическое и физическое здоровье [6].

В современных условиях воспитателю необходимо самому быть здоровым, сохранять высокую работоспособность и творческое долголетие. Тяжелая образовательная деятельность современного воспитателя: стрессы, хроническая усталость, нехватка времени на активный отдых, постоянное нервное напряжение – все это подрывает его собственное здоровье. Поэтому проблема здоровьесбережения педагогов актуальна. Считаем, что только здоровый педагог, способен адекватно воспринимать самого себя и окружающих, воспитатель с определенной системой ценностей, умеющий сознательно руководить своими поступками и действиями, имеет право обучать других; что только деятельность здорового педагога, стремящегося к постоянному профессиональному развитию и росту, профессиональной самореализации, будет успешной.

Результаты исследования. Для эффективной реализации здоровьесберегающих технологий должны быть педагогические кадры, способные применять такие технологии, желающие самостоятельно и рационально использовать их в своей профессиональной деятельности. Мы задались целью выявить отношение воспитателей детских дошкольных учреждений г.Ташкента к ведению здорового образа жизни. Для этого было проведено анкетирование педагогов по форме «Субъективная оценка образа жизни». В нашем исследовании было задействовано 20 воспитателей из дошкольного учреждения «Звездопад знаний».

Из полученных результатов можно сделать вывод, что у 75% (15 воспитателей) отношение к здоровому образу жизни можно оценить как удовлетворительное, они не задумываются о своем здоровье, но их отношение к ЗОЖ можно изменить, для того чтобы улучшить состояние здоровья. У 20% (4 воспитателя) отношение к ЗОЖ можно оценить как хорошее, они стремятся вести здоровый образ жизни, но у них не всегда это получается, так как для этого отсутствуют благоприятные условия. И 5% (1 воспитатель) его поведение далеко от здорового образа жизни, он пренебрегает своим здоровьем.

Таким образом, можно сделать вывод, что у большинства воспитателей не получается вести здоровый образ жизни, они ссылаются на различные проблемы, некоторые из них вообще не задумываются о том, что это им нужно. Считают, что время, потраченное на различные «методы оздоровления», можно использовать в других целях, многие списывают на нехватку времени, средств и т.д., хотя для занятий спортом не всегда нужны средства, можно ходить пешком, делать по утрам зарядку, находиться на свежем воздухе.

Подчеркнем, здоровье воспитателя – это не только его личное здоровье, но и здоровье его воспитанников. Воспитатель должен показать дошкольникам, на своем личном примере, что такое здоровый образ жизни. Умение сохранять и укреплять

собственное здоровье для воспитателя очень важно, так как здоровье дошкольников зависит не только от соблюдения санитарно-гигиенических навыков, но и от эффективности организации педагогического процесса, от характера взаимоотношения воспитателя и воспитанников [11]. Только здоровый и духовно развитый педагог является компетентным в вопросах здоровьесбережения. Такой воспитатель хорошо себя чувствует, получает удовлетворение от своей профессиональной деятельности, стремится к самосовершенствованию. Именно такой воспитатель сможет воспитать здорового ребенка. Воспитатели ДОУ могут добиться высоких результатов в физическом и психическом развитии дошкольников и привить им желание вести здоровый образ жизни, только тогда, когда они сами будут регулярно заниматься физической культурой и спортом, соблюдать режим, правила гигиены и закаливания, вести здоровый образ жизни [6]. К сожалению, на сегодняшний день, в дошкольных образовательных учреждениях г.Ташкента и Республики Узбекистан недостаточно создаются все необходимые условия для здоровьесбережения педагогов в профессиональной деятельности.

Исследовательская работа среди воспитателей ДДУ «Звездопад знаний» проводилась по двум направлениям:

1. Укрепление физического здоровья;
2. Профилактика эмоционального выгорания.

Движение и спорт закаляют тело, защищая его от различных заболеваний и замедляя процесс старения. Воспитатели ДДУ «Звездопад знаний», согласно утвержденного плана руководства учреждения, посещали бассейн, участвовали в туристических походах, ездили на велосипедах, сдавали нормы «Алпамыш» и «Барчиной» и др. Так с помощью чередования работы и отдыха воспитатели укрепляли свое здоровье.

В детском саду педагоги-психологи проводили различные тренинги, знакомили воспитателей со способами саморегуляции своего эмоционального состояния.

Данная работа позволяла снизить психоэмоциональное напряжение и сохранить здоровье, так как регулярное использование упражнений по саморегуляции помогает развитию эмоциональной гибкости и устойчивости. Также одним из эффективных способов саморегуляции является и самовнушение.

В ДДУ «Звездопад знаний» осуществлялись гигиенические и профилактические меры, направленные на профилактику патологических заболеваний позвоночника и венозных сосудов. Такие меры включали в себя: оптимизацию статической рабочей позы при сидении и в положении стоя; разгрузку мышц спины и шеи, в ходе образовательной деятельности, и после окончания рабочего дня; освоение техники самомассажа спины и шеи; укрепление мышечного каркаса позвоночника.

Педагоги применяли дыхательную гимнастику, массажа активных точек по системе Уманской и другие оздоровительные мероприятия. Проводилась чайная терапия, под руководством медицинской сестры. Этот метод способствует поддержанию и сохранению здоровья. Принимая ежедневно

витаминный чай, педагоги повышали устойчивость организма к болезням и неблагоприятным условиям окружающей среды, укрепляли иммунитет.

Таким образом, в ДДУ «Звездопад знаний» г. Ташкента были созданы и создаются условия, способствующие улучшению состояния здоровья воспитателей и помогающие им в осознании ценности собственного здоровья. Целенаправленная работа по здоровьесбережению педагогов-воспитателей способствует не только успешной профессиональной деятельности, но и позволяет укрепить и сохранить здоровье, чем и обуславливается актуальность проблемы здорового образа жизни в дошкольных учреждениях.

Закключение. Итак, можно сделать вывод, что здоровье воспитателей - это очень важная проблема, но

к сожалению, на нее мало обращают внимания как в самих дошкольных организациях, так и в выше стоящих органах. Однако от решения данной проблемы зависит здоровье наших детей и вообще здоровье нашей нации. Здоровый и духовно развитый человек счастлив – он отлично себя чувствует, получает удовлетворение от своей работы, стремится к самосовершенствованию, достигая неувядающей молодости духа и внутренней красоты, а такой человек разве не сможет воспитать здорового ребенка, уже только на своем личном примере.

Полноценное физическое и психическое здоровье педагога – это залог успешного воспитания здорового дошкольника, это основа формирования всесторонне развитой личности. Отметим, что здоровье нации передается из поколения в поколения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Постановление Президента Республики Узбекистан «Об утверждении концепции развития системы дошкольного образования Республики Узбекистан» до 2030 года г. Ташкент, 8 мая 2019 г., № ПП-4312.
2. Закон Республики Узбекистан «О дошкольном образовании и воспитании» г. Ташкент, 16 декабря 2019 г., № ЗРУ-595.
3. Постановление Президента Республики Узбекистан «Об утверждении концепции развития системы дошкольного образования Республики Узбекистан до 2030 года» г. Ташкент, 8 мая 2019 г., № ПП-4312.
4. Устав (Конституция) Всемирной организации здравоохранения // Основные документы, включающее поправки, принятые до 31 декабря 2014 г. [Электронный ресурс]: Всемирная организация здравоохранения. 2014. URL: <http://apps.who.int/gb/bd/PDF/bd48/basic-documents-48th-edition-ru.pdf?ua=1#page=9> (дата обращения: 12.04.2017).
5. Амосов Н.М. Моя система здоровья. Киев: Здоров'я, 1997. 56 с.
6. Ахаев, А.В. Управление здоровьесберегающим образовательным процессом / А. В. Ахаев. – Волгоград: Издательство ВКГУ имени С. Амонжолова, 2010.
7. Вайнер Э.Н. Валеология: Учебник для вузов. 2001. М.: Флинта: Наука, 2004. 416 с.
8. Волошина, Л.А. Организация здоровьесберегающего пространства / Л.А. Волошина // Дошкольное воспитание. – 2004. – № 3.
9. Лисицын Ю.П. Общественное здоровье и здравоохранение. М.: ГЭОТАР-Медиа, 2010. 512 с.
10. Малярчук Н.Н. Валеология. Тюмень: Изд-во Тюменского государственного университета, 2008. 350 с.
11. Апанасенко, Г.А. Здоровый образ жизни / Г.А. Апанасенко. – СПб., 2012.

УДК:378:37.012.8(575.1)

Muqaddas RAXMANOVA,
Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti
Psixologiya kafedrası dotsenti v.b., PhD
E-mail: lazizbek_9400@mail.ru

O'zMU professori v.b., ped.f.d.Xudayqulov X.J. taqrizi asosida

PSYCHOLOGICAL ASPECTS AND MOTIVES OF PROFESSIONAL EDUCATION OF PUPILS

Abstract

The article examines the psychological aspects and motives of students' choice of a profession, it is stated that career guidance in the system of lifelong education helps each student to understand himself, to determine his life and professional prospects. And also the article notes that psychologists working in the education system must determine which professions are of interest to students, send them to the profession, and consult with them on choosing a profession. The author notes that scientific advances in career guidance and the use of various techniques help students change their attitude towards their chosen profession.

Key words: professional education, professional motivation, career guidance, professional inclination, satisfaction with the future profession, professional development.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И МОТИВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

В статье рассматриваются психологические аспекты и мотивы выбора учащимися профессии, изложены, что профориентация в системе непрерывного образования помогает каждому ученику понять себя, определить свои жизненные и профессиональные перспективы. А также, в статье отмечены, что психологи, работающие в системе образования должны определить, какие профессии интересуют учащихся, направить их в профессию, провести с ними консультации по вопросам выбора профессии. Автор отмечает, что научные достижения в профориентации и использование различных приёмов помогают учащимся изменить отношение к избранной профессии.

Ключевые слова: профессиональное образование, профессиональная мотивация, профориентация, профессиональная склонность, удовлетворенность будущей профессией, профессиональное формирование.

O'QUVCHILAR KASBIY TA'LIMINING PSIXOLOGIK JIHLTLARI VA MOTIVLARI

Annotatsiya

Maqolada o'quvchilar kasb tanlashda kasbiy faoliyatlari va kasbiy rag'batlantirishning psixologik jihatlari, uzluksiz ta'lim tizimida kasb-hunarga yo'naltirish har bir o'quvchiga o'zligini anglash va o'ziga xosligi asosida ham hayotiy, ham kasbiy istiqbolini belgilashga yordam berishi xususida fikr yuritilgan. Shuningdek, ta'lim tizimida faoliyat ko'rsatayotgan amaliyotchi psixologlar ishida o'quvchilarda qanday kasblarga moyilliklari mavjudligini aniqlash, ularni kasb-hunarga to'g'ri yo'llash, ular bilan kasb-hunarga oid masalalarda maslahat ishlari olib borish kabi masalalar muhimligi ta'kidlangan. Muallif ilmiy yutuqlarni yaxshilashga yordam beruvchi turli uslublar hamda talabalarning tanlagan kasblarga bo'lgan munosabatlarini o'zgartiruvchi omillarni aytib o'tgan.

Kalit so'zlar: kasbiy ta'lim, kasbiy motivatsiya, kasbiy yo'naltirish, kasbiy moyillik, bo'lajak kasbdan qoniqish, kasbiy shakllantirish.

Kirish. Respublikamizda yoshlarni kasbga yo'llash umumdavlat ahamiyatiga ega vazifa hisoblanib, jamiyatda kechayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, shakllanayotgan madaniy-iqtisodiy bozor munosabatlari, ishlab chiqarishning keskin rivojlanishi, fan va texnikaning taraqqiyoti qizg'in kechayotgan davrda jamiyat va shaxs ehtiyojlarining uzviy mutanosibligiga erishish yoki uni ta'minlash oson ish emas. Shu bois yoshlarda kasb tanlashning ijobiy (pozitiv) motivlarini shakllantirishda jamiyat va jamoatchilik ta'sirini kuchaytirish kerak. Shuningdek, oila va maktab, mahalla va jamoatchilik, ommaviy axborot vositalari hamdaboshqa tuzilmalar yaxlit tizim sifatida bir maqsad atrofida uyushishlari lozim.

Uzluksiz ta'lim tizimida kasb-hunarga yo'naltirish har bir o'quvchiga o'zligini anglashva o'ziga xosligi asosida ham hayotiy, ham kasbiy istiqbolini belgilashda yordam beradi.

Kasbga yo'naltirish jarayoniga amaliy-psixologik texnologiyalarni tatbiq etish bilan shaxsning kasbiy o'zligini anglashi va kasbiy istiqbol rejasini belgilashi uchun bevosita ijtimoiy psixologik sharoit yaratiladi. Bu faoliyat samaradorligini oshirishning zarur omillaridan bir hisoblanadi.

Tashkiliy ishlardan tashqari, bitiruvchilarning samarali faoliyat ko'rsatib ketishlari uchun ularning kasbga motivatsiyasini bilish yuqorida ko'zda tutilgan vazifalarning ancha oson bajarishiga imkon beradi.

Kasb tanlash jarayoni ijtimoiy ahamiyat kasb etsada, lekin uning ortida alohida insonning bir qarashda sof individual tanlovi yotadi. Shunday ekan, birinchi navbatda shaxsning kasbiy ehtiyoji, motivi, layoqati, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish lozim. Aks holda umumiy xususiyatli yo'llanma, ko'rsatma ijobiy natijaga olib kelmaydi, chunki individuallik o'ziga xos talablarni taqozo etadi. Bu borada hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi

Vazirlar Mahkamasining "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining 10-11-sinflari o'quvchilariga kasbiy ta'lim berishga ixtisoslashgan o'quv-ishlab chiqarish majmualarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 868-sonli qaroriga muvofiq umumiy o'rta ta'lim muassasalarining 10-11-sinflari o'quvchilari uchun kasbiy ta'lim berishni tashkil etish to'g'risidagi Nizomning joriy etilishi ham ta'limga qo'yilayotgan talablardan biridir [1].

O'quvchilarga kasbiy ta'lim berish uzluksiz ta'lim tizimining tarkibiy qismi bo'lib, ularni kasb-hunar o'rganishga bo'lgan ehtiyojini qondirish, kasbiy bilim va ko'nikmalarni shakllantirish, respublika iqtisodiyoti tarmoqlari uchun zarur mutaxassislarini tayyorlashni ta'minlaydi. Shu bois o'quvchilarga maxsus va chuqurlashtirilgan tayyorgarlikni talab etmaydigan kasb bo'yicha ijodiy fikraydigan, tashkilotchilik hamda tadbirkorlik ko'nikmalariga ega bo'lgan shaxsni tarbiyalashda hamda o'quvchilarning qiziqish va qobiliyatlaridan kelib chiqqan holda kasb-hunar tanlashda ularga ko'maklashish zarur.

Hozirgi zamon psixologiya fani bilimlarni egallashga nisbatan ichki ehtiyojga kata ahamiyat beradi va bu bilan shaxs xulq-atvorini bir muncha boshqarish imkoniyati mavjud ekanligini ta'kidlaydi. Shuning bilan birga o'quvchi (talaba)da barqaror bilishga qiziqishni shakllantirish muammosiga alohida e'tibor qilinadi. Darhaqiqat, barqaror bilishga qiziqishlar qo'zg'atuvchi turtki (kuch) sifatida o'quv motivlarini vujudga keltirib, muvaffaqiyatni ta'minlashga xizmat qiladi.

O'quvchi yoki talabada bilimlarning muayyan sohasiga, u yoki bu faoliyat turiga qiziqishning tug'ilishi ko'p jihatdan shaxsni qay tariqa shakllanish imkoniyatini belgilaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ma'lumki, har qanday faoliyat muayyan motivlar ta'sirida vujudga keladi va yetarlicha-sharoitlar yaratilgandagina amalga oshadi. Shuning uchun ham ta'lim jarayonida o'zlashtirish, egallash va o'rganishni amalga oshirishni ta'minlash uchun o'quvchilarda o'quv motivlari mavjud bo'lishi shart. Bulardan kelib chiqib, rus olimi Y.A. Klimov yoshlar iqtidorining yo'nalishini aniqlash maqsadida faoliyat va kasb-hunar sohalari asos qilib olib, metodika yaratdi va uni "Professional-diyagnostik so'rovnoma" deb atadi.

Ta'lim tizimida faoliyat ko'rsatayotgan amaliyotchi psixologlar ishida o'quvchilarda qanday kasblarga moyilliklari mavjudligini aniqlash, ularni kasb-hunarga to'g'ri yo'llash, ular bilan kasb-hunarga oid masalalarda maslahat ishlari olib borish kabi masalalar muhimdir. Inson shaxsi rivojlanishining shu bosqichida to'g'ri yo'lni tanlay olishi uning kelgusi hayoti uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Y.A.Klimov tomonidan taklif etilgan so'rovnoma aynan psixologik amaliyotda keng qo'llanilib, o'zining samaradorligini, foydalanish uchun qulayligi bilan xarakterlanib kelayotgan metodikalardir. Bu metodika yordamida sinaluvchining faoliyatni u yoki bu turidan qaysi birini ko'proq qilishni ko'rish va shunga mos ravishda qaysi kasbga moyilligi aniqlanadi. Undan mehnat ta'limining boshlanish bosqichlarida, ya'ni hali kasbni o'zlashtirish mumkin bo'lgan vaqtda foydalanish va uning natijalariga asoslangan holda o'quvchiga to'g'ri maslahatlar berib, uni o'zining individual-psixologik xususiyatlariga ko'proq mos keladigan kasb-hunarga yo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Kasbning inson oldiga qo'yadigan talablari majmuasi psixologik, ijtimoiy, iqtisodiy, texnikaviy va pedagogik jabhalarni qamrab oladi [2].

Kasb va ixtisoslik asoslarini egallovchi yoshlar shu fanlarning barcha talabalariga moslashishi orqali mutaxassislik layoqatini rivojlantirib boradi. Bu o'z navbatida kasbiy orientatsiya bilan bog'liq bo'lib, kasb tanlashga yo'naltirish davlatning kompleks tadbir-choralarini tizimidan kelib chiqadi. Har bir shaxs o'z istagi va layoqati asosida kasbni tanlaydi. Bu jarayon quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- 1) maktabda kasbiy ma'lumotlar berish;
- 2) kasb-hunar maorifi bilan shug'ullanish;
- 3) radio, televideniye, kino, matbuotda tashviqot qilish;

- 4) kasb yuzasidan maslahatlar;
- 5) kasbga saralash (qobiliyatiga binoan);
- 6) kasbga moslashish (adaptatsiyalash).

Mazkur sohada psixologik izlanishlar olib borgan K.K.Platonov "Kasb tanlashga yo'naltirish uchburchagi" deb nomlangan sxema ishlab chiqqan. Kasb tanlashga yo'naltirish uchburchagining muhim tomonlari:

- 1) har xil kasb-hunar egasiga nisbatan qo'yiladigan talablar yuzasidan muayyan bilimning mavjudligi;
- 2) u yoki bu mutaxassislikka nisbatan jamiyat (viloyat, shahar, tuman)ning mehnat resurslariga ehtiyoji bo'yicha ma'lumotlar;
- 3) kasbga yo'naltiruvchining layoqati, qobiliyati, shaxsiy xususiyatlariga oid bilimlar.

Tahlil va natijalar. Amaliy psixologiyaning bugungi kundagi eng muhim va dolzarb vazifalaridan biri layoqat kurtaklarini ilk yoshlikdan aniqlash, intellekt darajasiga ko'ra shaxs qobiliyatlari yo'nalishini ochib berishdir. Shuning uchun ham hozirda ko'plab intellekt testlari va qobiliyatlarni diagnostika qilish usullari ishlab chiqilgan va ular muvaffaqiyatli tarzda amaliyotda qo'llanmoqda.

Psixologlar kasbga nisbatan psixologik tayyorlikni, kasbiy ko'rsatmalarning barqarorligini, bu boradagi motivlarning anglanganligini muhim omil, deb hisoblaydilar. Chunki kasbga, biror ish-hunarni bajarishga, inson, avvalo, ruhan tayyor bo'lishi, keyin mutaxassislik sir-asrorlarini egallashi kerak [4].

Kasbiy tayyorgarlik – shaxsning tanlagan kasbga yoki muayyan hunarga ichki ruhiy tayyorligi bo'lib, u bu kasbni nafaqat biladi, balki uni yoqtiradi, hayotda shu yo'ldan borishga, uning qiyinchiliklarini qabul qilib, amalda bajarishga hozir bo'ladi. Lekin amaldaham doim ham kasbiy ko'rsatma o'zgarmas va doimiy bo'lmazligi mumkin. Buning ham obyektiv hamda subyektiv sabablari bor. Masalan, bir kasb-hunar o'rniga yangi zamonaviy hunar turlari paydo bo'lishi mumkin. Yoki biror kasbni tanlagan shaxs ma'lum vaqt o'tgach undan boshqa bir kasbni yoqtirib qolishi yoki o'zini shu jabhada ko'rsata olmasligi mumkin.

Shunday sharoitlarda shaxsning kasbiy motivatsiyasida o'zgarishlar ro'y beradi. U muayyan vaqt ishsiz ham qolishi mumkin. Demak, u yangi kasb turini egallashga qaror qiladi. Shaxsni qayta kasbga yo'llash psixologiyada reorientatsiya deb ataladi. Proforientatsiya, ya'ni kasbga yo'naltirish deganda, o'quvchilarga (shaxsga) o'z qobiliyati, qiziqishlari, imkoniyatlari va ijtimoiy ehtiyojlarni hisobga olgan holda ongli ravishda kasbtanlashga yordam berishdan iborat

faoliyat tushunilsa, reorientatsiya boshqa kasbgaqayta yo'naltirishni nazarda tutadi.

Reorientatsiya (qayta kasbga yo'llash) gumanistik psixologiya tamoyillarini turmushgatatbiq etishga zarur shart-sharoit yaratib, inson omilini qadrlashga, butun imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga, ezgu niyat, orzu havas, istak-xohish ushaliishiga undaydi.

Ko'p profilli kasb-hunar egalari safini kengaytirishga xizmat qilib, komillikka intilish tuyg'usini jonlantiradi, zarur bilimlar, malakalar bilan qurollantirishga turtki beradi. Shuni ta'kidlash joizki, kasb tanlash jarayonida o'quvchi-yoshlar o'z hayotlarining juda murakkab va nozik davrini boshidan kechiradilar: ular oldida turgan eng dolzarb muammo "kim bo'lsam ekan, qayerga borsam ekan?" degan muhim hayotiy savollarga javob berishdir. Bu muammolarning qanday yechilishi esa, ko'p jihatdan shaxsning kasbiy kelajagini belgilab beradi.

Bu jarayonda ba'zi o'quvchilar o'zlarining kuchli va zaif tomonlarini anglashga intilib, atrofda gilarining kasbiy faoliyatlarini diqqat bilan kuzatib, u yoki bu kasb sohasining xususiyatlaribilan tanishadilar. Lekin ko'pgina o'smirlar, o'tkazilgan tadqiqotlarda guvohlik berishicha, bo'lajak kasbni tanlashda katta qiyinchilik sezishadi. Mutaxassislarining aksariyati bu yoshda rivojlanishning notekis ketishini qayd etadilar: ba'zi o'quvchilar hali beozorbolalik xislatlaridan voz kecholmay, dehsinib qolsalar, boshqalari olg'a qarab intilishadi vao'z kelajaklariga jiddiyroq qarashadi va h.k.

Demak, shaxsning kasbiy shakllanishida kasbiy yo'nalganlik layoqatlarning mazmuniy tomonini aks ettirsa, kasbiy o'zligini anglash, kasb tanlashga tayyorlik

xislatlari uningdinamik jihatini belgilaydi. Kasbiy yo'nalganlik (layoqat yo'nalishi, qobiliyatlar) shaxsning tabiiy va ijtimoiy yo'nalganlik xislatlari sifatida ba'zan yashirin, o'zi bilmagan holda bo'lsada, albatta mavjud bo'ladi. Lekin uning ro'yobga chiqishi, rivojlanishi faqatgina kasbiy o'zlikni anglashga intilish xislatlariga, kasbiy ko'rsatmalarining to'g'ri shakllanganligiga, ya'ni layoqatlarning dinamik jihatlariga bog'liq bo'ladi. Layoqatlarning dinamik jihatlariga esa o'zgaruvchan, rivojlanuvchi sifatlar bo'lib, turli shaxslarda, har xil yosh davrlarida ustuvor individual-psixologik xususiyatlarga qarab turli darajada shakllangan bo'lishi mumkin [3].

Hayotda har bir inson o'zidagi mavjud ichki imkoniyatlarni, layoqatlarni, kasbiy yo'nalganligini harxil yoshda anglab yetishining sababi ham aynan ana shunda bo'lsa kerak. Shaxs kasbiy qobiliyati va layoqatlarining rivojlanishi bir tomondan biologik (irsiy, psixofiziologik) omillar bilan belgilansa, ikkinchi tomondan, hayot jarayonida shakllanadigan ehtiyojlar, motivlar, qadriyatlar, qiziqish va layoqat yo'nalishlari kabi psixik tuzilmalar, u yoki bu faoliyat sohasiganisbatan ijobiy va intiluvchan munosabatlarining shakllanishiga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, o'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirishda ustuvor kasbiy qiziqishlarnio'rganish ularning layoqat yo'nalishlarini, moyilliklarini aniqlashdagi muhimqadam bo'lib hisoblanadi. Bunday faoliyat bilan shug'ullanishdan qoniqish hosil qilishadiva bu jarayonda o'quvchilarning dunyoqarashlari muayyan qobiliyatlari, kasbiy yo'nalganliklari shakllanadi.

АДАБИЁТЛАР

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining 10-11-sinflari o'quvchilariga kasbiy ta'lim berishga ixtisoslashgan o'quv-ishlab chiqarish majmualarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 868-sonli qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi (www.lex.uz), 2017-yil 24-oktabr.
2. Батаршев А.В. Учебное профессиональная мотивация молодежи. – М.: Академия, 2009. – С.192.
3. Ковалев В.И. Мотивы поведения и деятельности. – М.: Ин-т психологии, 2005. – С.232.
4. Спицына У.И. Влияние профессиональной мотивации студентов на формирование социальных ориентаций к получаемой профессии. – М.: Академия, 2005. – С.147.

УДК: 502:51(575.1)

Maxmadrasul RAHMATOV,
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
Matematik modellashlash va axborot texnologiyalari kafedrasida katta o'qituvchisi
E-mail: mrakhmatov@uwed.uz

GLOBAL EXPERIENCE IN MITIGATING THE EFFECTS OF CLIMATE CHANGE

Abstract

In this work we studied the impact of weather condition to the quantity and quality of agricultural production as well as the ways of preventing financial risks. On the bases of last eleven years meteorological data (average monthly temperature, humidity) and the price of cotton were studied the correlation between them with using MINITAB package. The world price of cotton depends on the level of humidity of August, September and October months of previous year. The constructed model could be used for the forecasting the average volume and price of cotton with the high confidence level. In the future this econometric model could be used in agriculture for preventing weather financial risks.

Key words: weather derivatives, options, futures, regression equation, correlation matrix, coefficient of determination.

МИРОВОЙ ОПЫТ СМЯГЧЕНИЯ ПОСЛЕДСТВИЙ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА

Аннотация

В работе изучается один из видов ценного бумаги погодные деривативы или производных финансовых инструментов. История появления погодных производных и этапы развития. Влияние погодных условий на качество и количество производства сельхозпродукции, а также вопросы предотвращения ожидаемых финансовых потерь. На основе метеорологических данных о погоде (среднемесячная температура, влажность) за последние нескольких лет и мировых цен на хлопок, изучена корреляционная связь между ними с использованием компьютерного пакета MINITAB. Построенная модель с большей вероятностью позволяет предсказать средний объем и цены на хлопок на следующий год. Предложенные эконометрические модели рекомендуется применять в сфере страхования погодных рисков в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: погодные деривативы, опционные и фьючерсные контракты, уравнение регрессии, корреляционная матрица, коэффициент детерминации.

OB-HAVO O'ZGARISHLARI OLIB KELADIGAN ZARARLARNI KAMAYTIRISHDA JAHON TAJRIBASI

Annotatsiya

Maqolada qimmatbaho qog'ozlardan biri bo'lgan ob-havoning derivativlari yoki hosilaviy ob-havo qimmatbaho qog'ozlari bo'lgan moliyaviy instrumentlarning paydo bo'lish tarixi va rivojlanish bosqichlari o'rganilgan. Ob-havo o'zgarishlarining qishloq xo'jaligi mahsulotlarining sifati va miqdoriga ta'siri, shuningdek kutilayotgan moliyaviy yo'qotishlarning oldini olish, so'nggi bir necha yillik ob-havo (o'rtacha oylik harorat, namlik) va paxtaning jahon narxlariga haqidagi meteorologik ma'lumotlar asosida ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik masalalari MINITAB kompyuter paketi yordamida o'rganildi. Qurilgan model yordamida keyingi yil uchun paxtaning o'rtacha hajmi va jahon narxlarini katta ehtimollik bilan avvaldan aytib berish mumkin. Taklif etilgan ekonometrik modellarni qishloq xo'jaligida ob-havoning ta'sir xavfini sug'urta qilish sohasida qo'llash tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: ob-havo derivativlari, opsiya va fyuchers shartnomalari, regressiya tenglamasi, korrelyatsion matrisa, determinatsiya koeffitsienti.

Kirish. 20-asrning o'rtalaridan boshlab insoniyatning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishi, ilm-fan taraqqiyoti, iqtisodiy rivojlanishdagi inqirozlar, ayniqsa, iqlim o'zgarishlari tabiiy ofatlar va hokazolarga bog'liq bo'lgan qishloq xo'jaligidagi keskin zararlarning oldini olish yo'llarini tadqiq etishni talab qilmoqda. Bu boradagi izlanishlarda xorijiy davlatlar, jumladan amerikalik iqtisodchilar, qishloq xo'jaligi va boshqa sohalar mutaxassislarining tajribasi shubhasiz qiziqish uyg'otmoqda.

Yangi moliyaviy instrumentlar – derivativlar – o'tgan asrning oxiridan boshlab keng qo'llanila boshlandi. Ulardan eng mashxurlari – fyuchers shartnomalari va opsiyalar hisoblanadi. Ushbu hosilaviy qimmatbaho qog'ozlar ishlab chiqaruvchilarning daromadlarini sug'urtalashga qaratilgan bo'lib, bunda ishlab chiqaruvchilarning maxsulot sotish hajmi tasoddiy tabiiy ofatlar (misol uchun ob-havo o'zgarishi)ga bog'liq. Bunday qimmatbaho qog'ozlarning asosida qanday tabiiy hodisa, ob-havoning qanday

sonli xususiyatlari yotishi aniq vaziyatga bog'liq. Bu atmosfera bosimi, shamol tezligi va namlik bo'lishi mumkin. Ammo eng ko'p ishlatiladigan derivativlar ob-havo ko'rsatkiclariga asoslangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ushbu jarayonning asoschilari Amerikaning Illinoys shtati ish-bilarmonlari bo'lib, ular dehqonlarning ko'p asrlik muammolarini yechishga harakat qilib ko'rishgan. Qishloq xo'jaligi mahsuloti aniq mavsumiy xususiyatga ega: bahorda dehqonlar uchun qiyin vaziyatlar, ya'ni hosilni ekish uchun ma'lum xarajatlarni o'z zimmalariga olishga majbur bo'ladilar, ammo ularning ushbu mavsumda qanday daromad olishlari va umuman oladimi – yo'qmi faqat kuzga kelib ma'lum bo'ladi. Dehqonlar o'z ekinlarini ob-havoning favqulodda o'zgarishlaridan sug'urta qilish uchun ob-havo derivativlaridan amaliyotda foydalangan. Ob-havo derivativlarini qishloq xo'jaligida ishlatilishini T.

Richards, M. Manfred va D. Sandres (2004)lar [1] o'z ilmiy ishlarida batafsil bayon etib o'tishgan.

Ob-havoning derivativlari qishloq xo'jaligidan tashqari ko'plab boshqa sohalarida qo'llaniladi: kommunal xizmatlar, elektr energiyasi, dam olish va turizm, oziq-ovqat sanoati, qor avtomobillari ishlab chiqarish, to'qimachilik sanoati (birinchi navbatda kiyim-kechak ishlab chiqarish), xizmat ko'rsatish sanoati (golf klublari, ommaviy tadbirlarni tashkil etish, restoran biznesi), alkogolsiz ichimliklar va muzqaymoq ishlab chiqarish va sotish, va hokazo. Elektr energiyasini ishlab chiqaruvchilar o'zlarining daromadlarini, masalan, qishning g'ayrioddiy iliq yoki yozning salqin kelishi natijasida aholining energiya bo'lgan talabi tushib ketishidan sug'urta qildirishi mumkin. Shuningdek, elektr energiyasi iste'molchilari qishning sovuq yoki yozning issiq kunlarida energiya sarfi oshishi natijasida yuzaga keladigan moliyaviy yo'qotishlardan sug'urta qilishlari mumkin. [4]

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi kunda jahon amaliyotida ob-havo derivativlarini ishlatish tajribasi yetarlicha hisoblanadi. 1997 yil sentyabr oyida Chikago tovar birjasi (CME) ob-havo derivativlarini ishlatish tajribasi etarlicha hisoblanadi. 1997 yil sentyabr oyida Chikago tovar birjasi (CME) ob-havo fyuchers shartnomalarini amalda qo'llay boshladi. Shartnoma shartlari Nyu-York, Chikago, Atlanta va Sinsinnati shtatlaridagi harorat ko'rsatkichlariga asoslangan holda shakllantirildi. Savdogarlar va xedjerlarga bir oy ichida ushbu shaharlardagi o'rtacha havo harorati shartnomada belgilangan nuqtadan yuqori yoki past bo'lgan kunlar soniga kapital tikish imkoniyati berildi. Yanvar oyi oxiri - fevral oyi boshlarida CME ushbu ro'yxatga yana oltita shaharni qo'shdi. Ob-havo jarayonini modellash tirishning maqbul usullari P. Alaton (2001) [2] ishlarida ko'rsatib o'tilgan.

Yangi ob-havo shartnomalariga qiziqish boshqa mamlakatlarda paydo bo'ldi, jumladan, Buyuk Britaniyada, aholiga xizmat ko'rsatish sektorida ob-havo asosiy faktor hisoblanadi. 2000 yil 20 yanvardan boshlab London xalqaro moliyaviy fyuchers va opsiyonlar birjasi (LIFFE) boshqalar qatori Yevropaning ob-havo derivativlari uchun Internet bozorini ochdi va 2001 yil 10 dekabrda boshlab London fond birjasi Londonda, Parij va Berlinda harorat bo'yicha fyucherslarni sotishni yo'lga qo'ydi.

London Xitrou aeroporti hududida haroratning har bir o'zgarishi darajasi uchun oylik shartnoma narxi taxminan 3 ming funt sterlingni tashkil etdi. Shartnomalar elektron LIFFEConnect™ tizimida sotiladi. Har bir shaharda bitta nuqta, odatda ushbu nuqtalar sifatida xalqaro aeroportlar joylashgan hudud olinadi. Fyucherslar savdosida ushbu shaharlardagi xalqaro aeroportlar hududidagi o'rtacha kunlik harorat o'zgarishini hisobga olinadi. Oxirgi paytlarda ob-havoning hosilaviy instrumentlari bozorlariga qiziqish kuchaymoqda.

Bugungi kunga kelib, "ob-havo"ning aniqlanishi bir nechta indekslarning hisob-kitoblariga asoslanadi, shu indekslar bo'yicha fyuchers va forvard shartnomalari narxlari, shuningdek, opsiyonlarning sotilish narxi ifoda etiladi. Indeks larlar shartnomada belgilangan muddat mobaynida ob-havo haqida olingan ma'lumotlar asosida hisoblanadi - u yetarli darajada aniq bo'lishi kerak. Ob-havoning boshqa parametrlariga ta'sir etuvchi indekslar ham mavjud: bular, yog'ingarchilik miqdori, qor miqdori va uning qalinligi, nisbiy namlik, shamol tezligi va uning sovuqligi darajasi.

Ko'rsatib o'tilgan indekslar ob-havo xavfini boshqarish uchun boshqa instrumentlarni ishlab chiqishga asos bo'la oladi. Odatda bunday instrumentlar sifatida opsiyonlar ishlatiladi. Opsiyonlar energiya ishlab chiqaruvchi kompaniya opsiyon sotib olganida minimal darajani yoki belgilangan minimal va maksimal harorat darajasini aniqlash asosida daromadni sug'urtalash uchun ishlatiladi, bu esa opsiyon egasiga harorat o'zgarishi natijasida foyda ko'rishga hamda ma'lum bir yo'nalish va atrof-muhit haroratining teskari o'zgarishi bilan bog'liq yo'qotishlardan himoyalani sh imkonini beradi. Hosilali moliyaviy instrument sotish narxini belgilash uchun (ya'ni shartnoma muddati tugagandan so'ng indeksning haqiqiy qiymati) shartnomada ko'rsatilgan meteorologik stantsiyaning rasmiy ma'lumotlari olinadi.

Forward yoki fyuchers shartnomasi uchun to'lov shartnoma tuzilgan vaqtdagi narx bilan shartnoma muddati tugagandan so'ng ma'lum bo'ladigan narx o'rtasidagi farq asosida belgilanadi. Ushbu farq shartnomada belgilangan fiksirlangan qayta hisoblash stavkasi yoki minimal narx o'zgarishining bahosiga ko'paytiriladi.

Bu yerda biz ob-havo derivativlarining o'ziga xos xususiyatlariga duch kelmoqdamiz. Ob-havoning derivativlari spetsifikatsiyasida shartnoma bo'yicha maksimal to'lov uchun har doim cheklov mavjud. Bu cheklovlar boshlang'ich aktivning o'ziga xos xususiyatlari tufayli amalga oshiriladi. Uni sotib olish yoki sotish mumkin emas, ya'ni boshlang'ich aktiv bilan to'siq qo'yish mumkin emas.

Indeks larni hisoblashga emas, balki ob-havoning o'zini matematik modellash tirishga asoslangan usulning umumiy tavsifi quyidagicha:

- ♦ Tarixiy ob-havo ma'lumotlarini yig'ish.
- ♦ Olingan qiymatlarni tuzatish.
- ♦ Ob-havoning statistik modelini yaratish.
- ♦ Kelajakda mumkin bo'lgan ob-havo stsenariylarini modellash tirish (Monte Karlo usuli).
- ♦ Har bir stsenariy uchun opsiyonning to'lov miqdorini aniqlash.
- ♦ Ushbu qiymatlarni o'rtalashtirish (Monte Karlo usuli).
- ♦ Hisob-kitob sanasida diskontlash.

Ob-havo derivativlari opsiyonlari uchun standart stoxastik modeldan foydalanish noo'rin, chunki harorat ko'rsatkichlari uchun valyuta kurslari va aksiya narxlari kabi keskin sakrashlar noodatiy hisoblanadi.

Yangi shartnomalarga qiziqish boshqa davlatlarda ham paydo bo'ldi. Shunindek, bu ko'rinishdagi qimmatbaho qog'ozlarga bo'lgan talab o'sishda davom etmoqda. Ushbu shartnomalarni banklar, sug'urta kompaniyalari, oxirgi foydalanuvchilar tomonidan taqdim etiladi. Hozirgi kunda respublikamiz uchun asosiy vazifa kelishilgan ma'lumotlar, narxlarni shakllantirish standartlari va hisoblash usullarini o'z ichiga olgan bozor infratuzilmasini yaratishdir.

Ob-havoning paxra tannarxiga ta'sirini o'rganishda ekonometrik modellar. Maqolaning ushbu bo'limida ob-havoni o'zgarishi paxta xosilining turli ko'rsatkichlariga (hajmi, sifati va narxi) bo'lgan ta'siri statistik tahlil qilinadi. O'zbekistonning hududi keng bo'lib turli viloyatlarida obi-havo kattaliklari ma'lum darajada farq qiladi. Tahlil uchun O'zbekiston hududining o'rtacha ob-havo ko'rsatkichlariga yaqinroq keladigan Samarqand viloyati ob-havosini statistik ko'rsatkichlari tanlandi. Ilovada ko'rsatilgan jadval ma'lumotlari 10 yillik

ko'rsatkichlar bo'lib, unda 2000-2007-yillarning o'rtacha oylik havo harorati va namlik darajasi keltirilgan [12]. Maqolada o'rtacha oylik havo harorati va namlik darajasi O'zbekistonning iqtisodiy ko'rsatkichlariga jiddiy ta'sir qiluvchi paxta xosilining hajmi, narxi va sifatiga bo'lgan ta'siri o'rganildi. Ushbu muammoni tahlil qilish jarayonida quyidagilarga e'tibor berildi:

1) Agar ob-havo joriy yil uchun noqulay kelsa, unda paxtaning hajmi va sifatiga ma'lum darajada ta'sir o'tkazadi va kelgusi yilning avgustiga qadar sotiladigan paxtaning narxiga ham ta'sir etish ehtimoli borligi aniqlandi;

2) Paxtaning shu yildagi narxi – ob-havoning holati va o'sha paytda sotilayotgan paxta narxiga bog'liqligi o'rganildi. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, ilovada taqdim qilingan yillik ma'lumotlar sifatida (paxtaning hajmi va narxi) birjadagi kunlik kotirovkalarning o'rta arifmetigi olindi;

3) O'zbekistonda ishlab chiqarilgan paxta hajmi – ob-havoning yaxshi yoki yomon bo'lishiga qarab qanday darajada ta'sir qilishi tahlil qilindi;

4) A'lo sifatli paxta tolasi hajmi - nafaqat uning navi, balki yetishtirilish paytidagi ob-havo holati, jumladan namlik darajasi ta'sir o'tkazishi ham statistic ma'lumotlarga asosan ilmiy o'rganildi.

Statistik ma'lumotlarni tahlil qilishda ilovadagi jadvaldan foydalanib korrelyatsion matritsa tuzildi. Korrelyatsion matritsani tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, biz qarayotgan jarayonda paxtaning ushbu yildagi narxi va

umumiy hajmiga ob-havo ko'rsatkichlari oz bo'lsada, namlik darajasi esa paxtaning kelgusi yildagi narxiga sezilarli ta'sir qilar ekan. Shuningdek, paxta ko'rsatkichlarning biroz pasayib ketishiga yuqorida keltirib o'tilmagan yana bir bechta boshqa omillar ham ta'sir mavjud bo'lishi mumkin. Biroq, korrelyatsion matritsadan shu narsa ayon bo'ldiki, a'lo sifatli paxta tolasi shu yil avgust, sentabr, oktabr oylari namlik darajasi bilan bog'liqlik darajasi kuchli ekan. Shuningdek, oylar ko'rsatkichi orasida eng kuchli bog'liqlik sentabr oyiga tegishli bo'lgani uchun ushbu o'ying ko'rsatkichlaridan statistik tahlil qilishda foydalanamiz.

Korrelyatsion matritsadan joriy yillardagi sentabr oyi namlik darajasi va a'lo sifatli paxta tolasi hajmi orasidagi bog'liqlik teskari bo'lib -0,87 ni tashkil qiladi. Masalan, shu oyidagi namlik darajasi qanchalik baland bo'lsa, a'lo sifatli paxta tolasi hajmi shuncha past bo'ladi. Buni amaliyotda paxta terilayotgan vaqtdagi havoning namlik darajasi ko'payib ketishi natijasida paxtaning sifatiga jiddiy putur yetishi mumkinligi bilan izohlash mumkin.

Ilovadagi o'rtacha oylik harorat va namlik ko'rsatkichlaridan foydalanib avval ob-havo modelini quramiz. So'ngra a'lo sifatli paxtaning yillik hajmiga namlik darajasining ta'siri qanchalik bog'liqligini ifodalaydigan regressiya tenglamasini keltirib chiqaramiz [7].

Agar Y – a'lo sifatli paxta tolasi yillik hajmi, X – sentabr oyi uchun o'rtacha namlik darajasi bolsa regressiya tenglamasi quyidagicha ko'rinish oladi:

Regressiya tenglamasi: $Y = 25,9 - 0,257 \cdot X$ bo'ladi				
Prognozlanuvchi kattaliklar	Koef.	SE Koef.	T	P
O'zgarmlar	25,933	2,272	11,41	0,000
X-namlik darajasi	-0,25737	0,04861	-5,29	0,000
$S = 0,958180$	$R-Sq = 75,7\%$		$R-Sq(adj) = 73,0\%$	

Tahlil natijalari. Jadvaldan ko'rinish turibdiki, sentabr oyi namlik darajasi a'lo sifatli paxta tolasi hajmining qariyb 75,7 % ehtimollik bilan aniqlab beradi.

Demak hududdagi ayrim oylardagi namlik darajasi, aniqrog'i sentabr oyi namlik darajasi a'lo sifatli paxtaning hajmiga katta ta'sir ko'rsatar ekan. Shu sababli namlik darajasi o'zgarishini aniqlaydigan matematik modelini quramiz. Bunda vaqt qatorlaridan foydalanamiz. Econometriyani odatdagi klassik usullaridan foydalangan holda, kichik kavadratlar usulini qo'llab namlik darajasining oylik o'rtachasini bashorat qiluvchi vaqt qatoridagi modeli quyidagi tenglama yordamida ifodalanadi:

$Y(t) = 53,2497 + 0,00296020t + S_i + 0,6269\epsilon(t-1) + w(t)$ Bu erda $Y(t)$ –namlik darajasi, S_i mavsumiylik, t - vaqt, $w(t)$ – oq shovqin, ϵ -xatolik. Vaqt qatoridagi oxirgi qoldiqlar bo'yicha hisoblangan determinatsiya koeffitsienti kattaligi quyidagiga teng $R^2 = 68,24\%$. Ushbu ko'rsatkich ishonch darajasi ancha yuqoriligini ko'stadi.

Xulosa va takliflar. Mazkur tuzilgan matematik modeldan chiqarilgan xulosa shuki, a'lo sifatli paxta tolasi namlik darajasiga bog'liq bo'lar ekan. Keyingi yillardagi

namlik darajasini bashorat qilish va qilingan bashoratlarni qo'llash a'lo sifatli paxta tolasi narxini oldindan ma'lum bir aniqlik darajada hisoblab berish imkonini beradi. Qilingan ishdan maqsad, istiqbolda ob-havoning noqulay kelishi natijasida paxta sifatining buzilishidan ko'riladigan zarar ob-havo derivativlari orqali sug'urtalanish mumkinligini ko'rsatishda imkon berdi. Ushbu ish natijalarni kelajakda qishloq ho'jaligida etishtiriladigan maxsulotlar ob-havodan keladigan zararni sug'urtalash masalalarida atroflicha qo'llash mumkin.

Hozirgi kunda Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universitetining "Matematik modellash va axborot texnologiyalari" kafedrasini professor - o'qituvchilari "Ob-havo jarayonlarini modellash va opsiya narxlarini hisoblash" yo'nalishida keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar olib bormoqdalar. Bundan ko'zlangan maqsad – rivojlangan xorijiy davlatlarning ilg'or tajribalarini o'rganib, iqtisodiy boshqaruvni takomillashtirishda katta imkoniyatlar ochadigan yangi tendentsiyalarni joriy etish, ulardan biri jahon tajribalaridan hisoblangan ob-havo derivativlari sharnomalarini amalda qo'llanishida o'zlari-ning ilmiy izlanishlari bilan faol ishtirok etishdir.

**2000-2007-yillar uchun havo harorati, namlik darjasining oylik
statistikalari va paxtaga oid turli ko'rsatkichlar**

Yillar	yanvar		fevral		mart		aprel		may		iyun		iyul		avgust		sentabr		oktabr		novabr		dekabr		1Paxtaning kevinigi yildagi narxi*, \$[1]	Paxtaning o'sha viloi narxi, \$[2]	Paxtaning yillik hajmi, mln tonna[3]	Alo sifati paxta hajmi, ming tonna[3]
	C°	RH,%	C°	RH	C°	RH	C°	RH	C°	RH	C°	RH	C°	RH	C°	RH	C°	RH	C°	RH	C°	RH	C°	RH[5]				
2000	4	70	3	71	9	59	18	52	22	43	25	35	27	37	26	37	21	41	12	64	6	67	6	74	1064	1304	0,96	15
2001	0	78	5	69	11	60	18	51	24	38	27	30	26	34	25	39	19	37	13	56	10	66	6	67	1024	1064	1,07	17
2002	4	69	5	72	11	61	14	72	19	60	24	42	26	39	26	39	21	41	16	53	10	67	0	74	1439	1024	1	17
2003	4	73	5	67	8	70	3	67	18	59	23	50	26	39	25	43	20	44	16	51	8	67	3	71	1392	1439	0,89	15
2004	5	78	7	67	9	64	12	59	20	46	25	36	26	46	25	41	21	48	12	61	11	71	3	80	1254	1392	1,13	12
2005	2	81	1	82	12	66	15	56	18	58	25	46	27	39	25	47	23	41	15	51	8	74	6	70	1277	1254	1,22	14
2006	-2	85	8	70	10	71	16	61	23	51	25	40	27	39	26	36	20	49	17	62	9	74	1	82	1422	1277	1,18	13
2007	3	73	6	74	8	72	18	72	20	60	26	43	27	47	25	46	22	47	13	52	10	64	2	83	1676	1422	1,18	14

ADABIYOTLAR

1. Rechar T.J., Manfredo M.R. Sanders D.R. Pricing wheather derivatives. American Journal of Agricultural Economics. 86(4), 1005-1017, 2004.
2. Alaton P., Djehiche B., Stilberger D. On modeling and pricing weather derivatives. Applied Mathematical Finance, 9(1), 1-20, 2002.
3. Соболев И.М. Численные методы Монте-Карло. – М.: Наука, 1973. – 312. с.
4. Байден С., Смирнова Н. Погодные деривативы в электроэнергетике. ЭнергоРынок, 3, 2006.
5. Ермаков С.М., Михайлов А.Г., Статистическое моделирование. М., Наука, 1982.
6. Glasserman R. Monte Karlo methods in finansial engineering. Series: Stochastic Modelling and Applied Probability, 53. Springer., 2003.
7. Bakoev M. T., Sarimsakova Kh.K. Problems on ekonometriks. -T.: UWED, 2000.
8. Jon Stewart, Ekonometriks.- University Press, Cambridge, Phillip Allan, 1991.
9. Bulletin of the International Cotton Advisory Committee: COTTON: WORLD STATISTICS, September 2011.
10. J A. Rasulov and M. Bakoev. Variance reduction techniques in pricing weather derivatives. Proceedings of the 4th International Conference on Computer Science and Computational mathematics (ICCSCM 2015), 2:225–232, 2015.
11. A.S. Rasulov, M.T. Bakoyev, and M.Y. Rahmatov. Monte carlo method for the calculation the price of multi-asset options. In Published by the American Institute of Physics, editor, AIP Conference Proceedings 1978, 460006 (2018); doi: 10.1063/1.5044068 View online: <https://doi.org/10.1063/1.5044068> View Table of Contents: <http://aip.scitation.org/toc/apc/1978/1>, pages 340–344, USA, 2018. Published by the American Institute of Physics.
12. Лаборатория метео-технологий, архив погоды, Самарканд. <http://www.meteolab.ru/database/station=38696>.

УДК: 811.512.133

Зоира РАХМАТОВА,

Қариш давлат университети таянч докторанти

E-mail:zoira.raxmatova.82@mail.ru

ҚарДУ доценти, ф.ф.д. Б.М.Баҳриддинова тақризи асосида

БОЛАЛАР ЭНЦИКЛОПЕДИК ЛУҒАТЛАРИ МАДАНИЯТЛАРАРО АЛОҚАНИ ТАЪМИНЛАШ ВОСИТАСИ СИФАТИДА

Аннотация

Жаҳон ўқув лексикографиясида нутқ ўстириш воситаларининг турли-туман типлари мавжуд бўлиб, таҳлиллар мактабгача ёшдаги болалар учун яратилган лугатларнинг аксариятини энциклопедик характерга эгаллиги, яъни энциклопедик билим бериш учун хосланганлигини кўрсатди. Бу болалар энциклопедияларининг кўпроқ когнитив вазифани бажаришга хослангани, таълимга йўналтирилгани, расмли, рангли-безакли бўлиши ва, муҳими, уларда муайян миллий маданиятга хос тушунчалар учун асос бўлган нарса, воқеа, ҳодисалар, шахс, географик номлар ҳақидаги умумий маълумотлар камраб олиниши билан боғлиқ.

Калит сўзлар: мактабгача тарбия, ўқув лугатлари, лугат, лексикография, нутқ ўстириш воситалари, энциклопедия, менинг биринчи лугатим.

ДЕТСКИЕ ЭНЦИКЛОПЕДИИ КАК СРЕДСТВО ОБЕСПЕЧЕНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ОБЩЕНИЯ

Аннотация

В мировой учебной лексикографии существуют различные типы средств для развития речи, анализы которых показали, что большинству словарей, созданных для детей дошкольного возраста, свойственен энциклопедический характер, то есть они дают энциклопедические знания. Это связано с тем, что детские энциклопедии более специфичны для выполнения познавательной задачи, носят изобразительный, красочно-декоративный характер и, что немаловажно, в них освещаются общие сведения о предметах, событиях, явлениях, личностях, географических названиях, которые являются основой для понятий, характерных для той или иной национальной культуры.

Ключевые слова: дошкольное воспитание, учебные словари, словарь, лексикография, средства развития речи, энциклопедия, мой первый словарь.

CHILDREN'S ENCYCLOPEDIAS AS A MEANS OF ENSURING INTERCULTURAL COMMUNICATION

Abstract

In the world educational lexicography, there are various types of means for the development of speech, the analyzes of which have shown that the majority of dictionaries created for preschool children are encyclopedic in nature, that is, they provide encyclopedic knowledge. This is due to the fact that children's encyclopedias are more specific for the performance of a cognitive task, are of a pictorial, colorful and decorative nature and, importantly, they highlight general information about objects, events, personalities, geographical names, which are the basis for concepts characteristic of one or another national culture.

Key words: preschool education, educational dictionaries, dictionary, lexicography, speech development tools, encyclopedia, my first dictionary.

Кириш. Мактабгача ёшдаги бола дунёни аслича қабул қилади. Узлуксиз таълимнинг илк босқичи – мактабгача таълим босқичи боланинг атрофидаги оламни ўрганиши, у билан мулоқотга киришиши, воқеликка онгли ва тўғри муносабат билдира олиш кўникмаларини ўстиришда муҳим роль ўйнайди. Бола ҳар куни янги сўз, янги тушунчаларга дуч келади, уларни ўрганади, лугатида сақлайди ва шу тариқа онгида у яшаб турган оламнинг яхлит манзараси акс эта боради. Шу сабабли нафақат бизнинг давримиз, балки инсонийлик жамияти пайдо бўлган қадим замонлардаёқ атрофини ўраб турган олам, борлиқнинг лисоний манзарасини англашга боланинг илк ёшларидан эътибор қаратилган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Болалар учун яратилган ҳар қандай восита, у бадий асар

бўладими, лексикографик маҳсулот бўладими, аввало, унинг нутқини бойитиш, тафаккурини ўстиришга қаратилган бўлади. Москва давлат матбуот университети профессори, филология фанлари доктори, Халқаро ахборотлаштириш академияси академиги А.А.Гречихин қадимги рус китобларини ўрганар экан, болалар учун ёзилган ҳар қандай китобни “познавательная книга” – билим берувчи, ўргатувчи китоб, аниқроғи “когнитив китоб” деб номлайди[1].

Манбалар болалар учун китоб ёзиш тарихини таълим, мактаб тушунчасининг пайдо бўлиши билан боғлайди. Милoddan аввалги IX–VIII минг йилликларга келиб дунёнинг бир қатор минтақалари, хусусан, Кичик Осиё, Ўрта Осиё ва Яқин Шарқда аҳоли ўртасида ижтимоий келиб чиқиш, мавқе, мол-мулкка кўра табақаланиш юз бера бошлади. Ишлаб чиқариш,

саноатнинг ривожланиши, хусусий мулкнинг пайдо бўлиши ва аҳолининг ҳукмрон табақаларининг (диндорлар, амалдорлар, қабила оқсоқоллари) пайдо бўлиши жисмоний ва ақлий меҳнатни ажратишга олиб келди. Жисмоний меҳнат куйи табақа вакиллари, ақлий меҳнат жамиятнинг юқори қатламлари қўлида тўпланиб, уларнинг энг катта имтиёзига айланди. Ақлий ва жисмоний меҳнатни ажратиш янги мутахассисликлар, жумладан ўқитувчи тушунчасининг пайдо бўлишига туртки бўлди[2]. Бу эса турли табақа вакиллари таълим эгаллашдаги сезиларли фарқларини очиб берди. Ибтидоий жамиятнинг парчаланиши даврида моногам оила асосий ижтимоий birlikка айланади. Оила ва оилавий тарбиянинг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда бола тарбиясига ҳам эътибор сезиларли даражада ошди. Одатдагидек ҳаётнинг биринчи йилларида бола билан шуғулланиш, уни парвариш қилиш онага топширилган. Боланинг улғайиб бориши билан унинг тарбияси устида мақсадли ишлаш масаласи кун тартибига чиқа бошлади. Жамиятда маълум даражада тўпланган билимларни сақлаш, бошқаларга узатиш эҳтиёжи туфайли пайдо бўлган ёзувни ўргатиш, диний ва дунёвий билим бериш талаби махсус ижтимоий институт – мактабларнинг юзага келишига туртки бўлди. Илк мактабларда беш ёшдан 16-17 ёшгача бўлган болалар ва ўсмирлар ўқитилиб, улар учун асосий дарслик вазифасини луғат-грамматикалар, адабиёт китоблари бажарган[3].

Бола тарбиясига эрта киришиш, комил шахс тарбиясида нутқнинг ўрни масаласи Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам антик даврлардаёқ долзарб муаммо сифатида кун тартибига қўйилади. Бироқ замонавий таълимда айнан мактабгача ёшдаги болалар нутқини ўстириш воситаси бўлган махсус луғатларни яратиш тарихи у қадар узоқ эмас. Илк илдизлари милоддан аввалги тўрт мингинчи йилликларга бориб тақалиши эътироф этилаётган ўқув луғатчилиги анъаналари шаклланган XX аср бошларида ҳам ҳали таълимнинг илк босқичи – мактабгача таълим учун луғатлар яратиш масаласи кун тартибига олиб чиқилмаган эди.

Тўғри, айрим Европа мамлакатлари, шунингдек, Россияда болалар учун китоб ёзиш ҳаракатлари бирмунча илгарироқ бошланган. Бу борада изланишлар олиб борган И.А.Антипова XVIII асрнинг иккинчи ярмини дунё миқёсида болалар учун китоб нашр этиш тарихида том маънодаги энг муҳим давр деб атайди. Унинг маълумот беришича, жаҳон миқёсида айнан шу вақтдан бошлаб айнан кичик ёшдаги болалар учун китоб ёзиш анъанаси тўла шаклланади. Бошқа мамлакатларда бўлгани каби ушбу даврга келиб Россияда болалар адабиёти ўзига хос мақсад ва вазифаларини белгилаб олиб, мустақил йўналишга тушиб олди, болалар нашриётлари пайдо бўла бошлади. Болаларга мўлжалланган илк китоблар Россияда XVI – XVII асрлардан кузатилиб, мунтазам тараққий этиб боради. XVIII асрнинг охирига келиб полиографик технологияларнинг тараққиёти билан боғлиқ равишда болалар китобларини ёзиш ва уларни нашр этиш энг юқори чўққига кўтарилади. Бу рус матбаачилиги тарихида болалар учун махсус нашрларнинг пайдо бўлишига олиб келади [4].

Мутахассислар айнан болалар ва ўсмирларга бағишланган илк китоб сифатида Дмитрий Герасимовнинг 1491 йилда қўлда ёзилган латин тили дарслиги “Донатус”ни кўрсатадилар. “Донатус” латин

тилини ўргатишга бағишланган иккита грамматикаси – қисқача бошланғич курс сифатидаги “Кичик грамматика” (“*Ars minor*”) ва кенгқамровли дарслик “Катта грамматика”си (“*Ars maior*”) билан танилган машҳур римлик грамматик ва нотик Элий Донат (320-380) номи билан боғлиқ. Д.Герасимов латин тилининг мазкур классик антик грамматикасининг аналогичи – русча версиясини ишлаб чиқади. У дарсликни яратишда шунчаки таржима йўлидан бормай, грамматик терминология, шунингдек, латин грамматик категориялари аналогларини таклиф қилади, XVI аср жонли тилига мансуб сўзлар семантикаси билан боғлиқ қимматли маълумотларни жамлайди. “Доната”нинг (Элий Донат грамматикаси “Доната” номи билан ҳам танилган – Б.Б.) латин-немис тилидаги қўллаб-нашрлари Д.Герасимов учун намуна бўлиб хизмат қилган, сабаби дарсликда латинча матн немис тилига таржима билан параллел равишда босилган. Эҳтимол, грамматиканинг яратилиши латин тилини ўрганиш зарурати билан боғлиқ бўлган[5].

Болалар учун ёзилган навбатдаги классик нашр 1596 йилда рус тилшуноси, ёзувчи, таржимон, педагог ва илоҳиётчи Лаврентий Зизанийга мансуб универсал-энциклопедик изоҳли луғат – “Лексис” (“Азбука”) ҳисобланади. У рус тилида яратилган биринчи луғат бўлиб, славян тилида ёзилган муқаддас китоблардаги маъноси тушунарсиз сўзлар изоҳига бағишланган. Керакли маълумотни тез ва қулай топиш мақсадида сўзлик алифбо тартибига жойлаштирилган ва шу сабабли луғат “Алифбо” номи билан машҳур бўлган. Луғатда чап томонда черков славян (ҳозирги русча) сўзлари келтирилиб, ўнг томонда унинг жонли рус (ҳозирги украин) тилидаги маъноси берилган. Китоб бошловчилар – кичик ёшдаги фойдаланувчиларга мўлжаллангани боис, қадимги черков китобларида жуда кам учрайдиган сўз ва ибораларни қамраб олмаган[6].

Болалалар нутқини ўстириш воситалари тарихида Ян Амос Коменский асарларининг роли муҳим ўринга эга. Я.А.Коменский (1592-1670) машҳур чех педагоги, ёзувчи, давлат арбоби, илмий педагогика асосчиси бўлиб, унинг бола тарбияси, умуман, педагогикага бағишланган бир неча бебаҳо ва ўлмас дарсликлари бизгача етиб келган. Улар ичида икkitаси – “Тилларнинг очиқ эшиклари” ёки “Эшик ортидан” (“*Jania linguarum et ilmiyarum omnium reserata*”) ҳамда “Тушунчалар олами расмларда”[7] (“*Orbis Sensualium Pictus*”) энциклопедияси бевоcита лингводидактик характерга эгаллиги билан ажралиб туради. Олимнинг, хусусан, 1658 йилда ёзилган машҳур “Тушунчалар олами расмларда” ёки “Олам расмларда” деб номланган энциклопедияси луғат-дарслик характерига эга бўлиб, ҳозирга қадар мактабгача ёшдаги болалар нутқини ўстириш воситалари қаторида муҳим ўринга эгаллиги билан ажралиб туради.

Тадқиқот методологияси. Ўзбек тилида Я.А.Коменскийнинг мазкур луғат-дарслиги бошқа асарлари каби фақат педагогик аспектда ўрганилган. Ўзбек тилшунослигида бола нутқини ўстириш воситаларини яратишнинг лингвистик хусусиятлари махсус тадқиқ қилинмаганлиги сабабли “Тушунчалар олами расмларда” энциклопедияси хусусида маълумотлар учрамайди. Бугунги кунда дунё тилшунослигида кенг оммалашган “оламнинг лисоний манзараси” тушунчасининг асл негизлари Коменскийнинг “Тушунчалар олами расмларда” энциклопедиясига

бориб такалади десак, хато қилмаймиз. Аниқроғи, ушбу луғатида муаллиф таълим олувчининг илк ёшларида атрофидаги оламда мавжуд энг зарурий тушунчалар – жонли ва жонсиз табиат, ҳайвонот олами, ўсимликлар, ҳодисалар, озик-овқатлар, жиҳозлар, умуман, барча тушунчаларни расмлар воситасида изоҳлаши, оламнинг лисоний тасвири билан таништиришни мақсад қилиб олади.

“Олам расмларда” энциклопедиясида сўзлик алифбо тартибида жойлаштирилган бўлиб, у “жонли алифбо” ёки “рамзий алфавит” деб ҳам номланади. Муаллиф китобнинг “Фойдаланувчи учун кўрсатма” қисмида алифбодаги ҳарфлардан келиб чиқиб луғатга расмлар танлагани, машқлар, топшириқлар, мисоллар илова қилганини айтади. Ўқув луғатини характерлайдиган ушбу белгилар XX аср ўрталарига келиб ўқув лексикографияси назариясида ўз ифодасини топади. Коменскийнинг ушбу энциклопедияси таъсирида бир қанча тилларда айнан шу номли луғатлар, унинг аналоглари юзага келди. Жумладан, ўтган аср бошларидаёқ рус тилида “Мир чувственных вещей в картинках” умумий номи остида болалар луғатининг бир неча нашрлари яратилди. Айнан мактабгача таълим тизими учун қозоқ тилида А.Рауандина ва Б.О.Салыховаларнинг 2009 йилда яратилган “Суретті қазақ тілі” (Қозоқ тили расмларда), Ф.Бруксинг 2014 йилда яратилган “Суретті сөздігі” (“Расмли луғат”), С.В.Трофимованинг 2015 йилда яратилган “Мен тұратын үй. Суретті сөздік” (“Мен яшайдиган уй. Расмли луғат”), “Мен жақсы көретін әлем. Суретті сөздік” (“Мен яхши кўрган эл. Расмли луғат”) каби луғатларини бунга мисол сифатида келтириш мумкин. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, бугунги кунгача яратилган кичик ёшдаги болаларнинг интеллектуал тараққиёти, нутқини ўстириш билан боғлиқ воситаларнинг, асосан, икки тоифасини ажратиш мумкин: луғатлар (иллюстратив энциклопедиялар, луғат-грамматикалар, луғат-дарсликлар ва бошқ.); бадиий асарлар – эртақ, ҳикоя ва бошқ.

Жаҳон ўқув лексикографиясида ўқув луғатларининг турли-туман типлари мавжуд. Бироқ кузатувлардан маълум бўладики, мактабгача ёшдаги болалар учун яратиладиган луғатларнинг аксарияти энциклопедик характерга эга, яъни энциклопедик билим бериш учун хосланган бўлади. Энциклопедик луғатлар, одатда, алфавит тартибида тузилиб, уларда сўз эмас, балки шу сўздан англашилган тушунчалар учун асос бўлган нарсалар, тарихий воқеа, табиий ва ижтимоий ҳодисалар, шахслар, географик номлар ҳақида маълумот берилади, луғат мақоласи луғат ёзилган тилини тушунувчи кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган бўлади[8]. Болалар луғатларининг ушбу тоифага мансуб бўлиши, биринчидан, луғат сўзлигининг муайян ёшдаги кенг фойдаланувчилар оммаси учун мўлжалланиши билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, нарсалар, тушунчалар, ҳодисалар умумий тарзда изоҳ бериш, имкон даражасида изоҳни расмлар воситасида етказиш зарурати билан боғлиқ.

Энциклопедик луғат таълимнинг турли бўғинларида ўқувчининг керакли маълумотларни мустақил ўзлаштириши, бошланғич билимларни уйда ўзлаштиришига имкон беради. Зеро, “энциклопедия” (“*encyclopaedia*”) юнонча *ἐγκύκλιος* – “доира”, *παιδεία* – “таълим” “яхлит доирада умумий билим, маълумот бериш” маъноларини англатади[9]. Биринчи

болалар энциклопедиялари айнан “яхлит умумий билим бериш” ғояси билан маорифчиларнинг оммани маърифатли қилишга доир “туйғулар ва онғни шакллантириш” мақсади билан туташиб кетди. Бу, ўз навбатида, жаҳон ўқув лексикографиясида “болалар энциклопедияси” деб аталган махсус жанрни юзага келишига туртки бўлди. XVIII асрдаёқ бу жанрда яратилган энциклопедиялар катта ёшли фойдаланувчиларга мўлжалланган умумий энциклопедиялардан тезкор маълумот беришга эмас, балки кўпроқ когнитив вазифани бажаришга хослангани, таълимга йўналтирилгани, рангли-безакли бўлиши билан ажралиб туришини ўзида намоён қилди. Бу белги “болалар энциклопедияси”ни таълим жараёнига яқинлаштирди, ҳатто кўпгина мамлакатларда уни ўқитиш воситаси сифатида тан олинishiга сабаб бўлди.

XVIII аср охирига келиб Европа мамлакатларида немис, инглиз, француз, испан тилларида яратилган болалар луғатлари таъсирида рус тилида дастлабки болалар энциклопедиялари пайдо бўла бошлади. И.А.Антипова биринчи болалар энциклопедиялари муаллифлари ўқитувчи ва мураббийлар (И.Б.Базедов (1699-1773), Н.Г.Курганов (1725-1796), Х.Г.Вольке (1741-1825), Ф.Ю.Бертух (1747-1822), Д.В.Нехачин (1769-1804) ва И.В.Нехачин (1771-1811) ва бошқ.) бўлганини унинг дарслик вазифасини бажаргани билан асослайди. Улар энциклопедияларни универсал ўқув-дидактик қўлланма деб билишган[10]. Тадқиқотчи Европада том маънода дарслик вазифасини бажарувчи болалар энциклопедиялари тараққиёти XVIII асрнинг иккинчи ярмига тўғри келиб, болалар адабиёти соҳасининг “синиши”га, оқашига сабаб бўлгани, шунингдек, география, тарих, этнография, зоология ва психологияга қизиқишнинг ортиб бориши 1780-90 йилларда бу фанларга доир билимларнинг ҳам болалар энциклопедияларида қамраб олинishiга олиб келганини таъкидлайди[11].

Энциклопедияларда иллюстрация – расмлар, ранглар, визуализацияга катта эътибор қаратилиши болалар энциклопедияларининг дарслик ва болалар адабиётига қараганда фойдаланувчилар диққатини ўзига кўпроқ жалб қилишига сабаб бўлди. Болалар энциклопедиялари нашриётлар учун катта даромад келтирадиган соҳага айланди.

Ўзбек тилида кичик ёшли болаларга мўлжаллаб китоб ёзиш тарихи у қадар узокқа бориб такалмайди. XX аср бошларида рус тилида яратилган нутқ ўстириш воситалари таъсирида ўзбек тилида ҳам болалар учун дастлабки китоблар – луғат-қўлланмалар, адабиётлар пайдо бўла бошлади. Бунда ўз даврининг маърифатпарварлари – Абдулла Авлоний, Ҳамза, Садриддин Айний, болалар ёзувчилари Зафар Дийёр, Ҳаким Назир, Қуддус Муҳаммадий, Пўлат Мўмин, Қудрат Ҳикмат, Султон Жўра, Шукур Саъдулла, шунингдек, Ғайратий, Ғафур Ғулом, Ойбекларнинг роли катта бўлди.

XX аср охирига келиб ўзбек тилида болаларга мўлжалланган илк энциклопедия “У ким. Бу нима” номи билан чоп этилди. Уч қисмдан иборат ушбу китоб ўз даврида мактабгача ёшдаги болалар ва бошланғич синф ўқувчилари интеллектуал тараққиётида муҳим рол ўйнади. 1998 йилда “Ўзбекистон” нашриётида уч жилдлик “Мўъжиза китоб” номи билан болалар энциклопедиясининг нашр этилиши ўзбек тилида энциклопедик луғатларнинг махсус жанрининг юзага келишига туртки бўлди.

Таҳлил ва натижалар. Сўнгги йилларда ўзбек тилида ҳам мактабгача ёшдаги болалар нутқини ўстириш воситаларининг янги авлоди – хорижий лугатчилик анъаналари асосида яратилган қатор замонавий лугатлар ва уларнинг электрон версиялари юзага келганини таъкидлаб ўтиш ўринли. 2010 йилда “Чўлпон” нашриётида В.В.Аристова ва бошқаларнинг рус тилида яратилган “Менинг энг биринчи энциклопедиям” деб номланган лугати ўзбекча таржима билан нашр этилди. Лугат кичик ёшли болаларнинг ўзини қуршаб турган олам билан таниша бошлаган даврида катталарга берадиган турли-туман саволларига жавоб беришда ота-оналар, тарбиячиларга муҳим ёрдамчи вазифасини ўтайди. Китоб “Ҳаммаси одам ҳақида”, “Атрофимиздаги техника”, “Санъат олами” каби қисмлардан ташкил топган бўлиб, боланинг бутун коинот ҳақида маълум бир тасаввурга эга бўлиши, ҳайвонот олами билан танишиши, одам танаси қисмлари номини ва маъносини билиши, шунингдек, ўз ёши доирасида техника, санъат олами ҳақида зарур бўлган тушунчаларга эга бўлишида амалий аҳамият касб этади. Мазкур лугатни XXI асрда ўзбек тилида мактабгача ёшдаги болалар учун яратилган замонавий энциклопедиянинг илк намунаси деб баҳолаш мумкин, бироқ рус тилида яратилган лугатнинг айнан таржимаси бўлганлиги боис, уни ўқув лугатлари талаби даражасида яратилган лугат деб бўлмайди. Қомусдаги маълумотлар бошқа миллат ҳаёти, турмуш тарзига хос тушунчаларни қамраб олган, ҳатто унга чизилган суратларда ҳам миллий руҳ сезилмайди.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти томонидан 2016 йилда Миразиз Аъзамнинг “Минг бир сўзни биламан” деб номланган рангли-безакли лугати ва унинг электрон варианты, 2018 йилда “Менинг биринчи энциклопедиям” туркумида белгиланган 50 номдаги болалар энциклопедиясининг 10 таси нашр этилди (“Техника оламига саёҳат”, “Бу жуда қизиқ”, “Қапалақлар олами”, “Коинотга саёҳат”, “Дунё бўйлаб саёҳат”, “Балиқлар оламига саёҳат”, “Ҳайвонот оламига саёҳат”, “Ўсимликлар оламига саёҳат”, “Тарихга саёҳат”, “Ёш билимдон”) ва уларнинг электрон версиялари яратилди. Ҳар бир энциклопедия ўзи ихтисослашган соҳага оид сўзларни қисқа ва лўнда шаклда, боланинг ёш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда изоҳини ўзида жамлаган.

Мамлакатимизда айнан мактабгача ёшдаги болаларнинг тафаккурини ўстириш, нутқ бойлигини ошириш, мулоқот маданиятини эгаллашлари учун муҳим махсус лингводидактик воситаларни яратиш ҳаракатлари яқиндан бошланди. 2019 йилда ўзбек тилида Ўзбекистон Республикаси Мактабгача таълим вазирлигининг “Илк қадам. Мактабгача таълим муассасасининг Давлат ўқув дастури” ҳамда ривожланган хорижий давлатлар тажрибаси асосида ўқув лугатчилигининг дунёнинг бир қанча тилларида мавжуд бўлган анъанавий “Менинг биринчи лугатим” жанрида ўнга яқин рангли-безакли ўқув изоҳли лугат-қўлланма нашр этилди. Айтиш мумкинки, ушбу серияда нашр этилган лугатлар ўзбек тилида ўқув лугатлари мезонлари асосида яратилган бирмунча мукамал лугатлардир. “Олам менинг нигоҳимда”, “Рангин олам”, “Мева ва сабзавотлар”, “Ҳайвонот олами”, “Кийим-кечаклар”, “Байрамларимиз”, “Комиллик сари илк қадам”, “Сўздан сўзни фарқлаймиз”, “Менинг оилам”[12] каби номлар билан айнан мактабгача таълим тизими учун яратилган мазкур ўқув воситалари илк ёшларидан бошлаб бола онгида оламнинг миллий лисоний манзараси ҳақида тасаввур ҳосил қилиш, сўз бойлигини ошириш, ўзи яшаб турган жой табиати, иқлими, турмуш тарзига алоқадор нарсалар, тушунча, ҳаракат, белгиларни таниш, уларнинг номини тўғри қўллаш билиш кўникмасини ўстириш, миллий маънавиятимиз, кадриятларимизга содиқ килиб тарбиялашда муҳим рол ўйнайди.

Хулоса ва таклифлар. Ушбу лугатларнинг барчасини узлуксиз таълимнинг илк бўғинида таълим олувчиларнинг нутқий заҳирасини тўлдириш, ўзини қуршаб турган оламнинг миллий лисоний манзарасини англашига қўмак бериш, энг зарурий маълумотларни қисқа ва содда шаклда тақдим қилиш хусусияти умумлаштиради. Мактабгача ёшда ўз фикрини эркин баён эта олган, нутқий қуршовида сўз топишга қийналмаган бола келажакда ҳар қандай ҳолатда муносабатга кириша олади. Эртанги кунимизнинг эгаси бўлган болажонларнинг ана шу муҳим даврида ўз она тили, қолаверса, бошқа тилларни ўзлаштириши учун қўмак берувчи махсус нутқ ўстириш воситалари – ўқув лугатларини яратиш ва ундан самарали фойдаланиш ҳозирги даврнинг кечиктириб бўлмайдиган долзарб вазифаларидан ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Гречихин А.А. Общая библиография: Учебник для вузов. М.: Изд-во МГУП, 2000. 588с. – С.265
2. Джуринский А.Н. История педагогики. ВЛАДОС. 2000.,-432 с. – С.4.
3. Кулганов В.А., Николаева Е.И., Юнацкевич П. История педагогики и образования. Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. СПб.: Питер, 2016. 256 с. – С.16
4. Антипова И.А.Образовательная книга для детей в России во второй половине XVIII в.: вопросы издания и типологии. Автореф.... канд. филол. наук. Санкт-Петербург, 2002. –23с.
5. Дмитрий Герасимов. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
6. Зизаний, Лаврентий Иванович. http://aksinfos.ru/pagebook/alfavit_zizania.html; <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
7. Я.А.Коменский. Мир чувственных вещей в картинках, или изображение и наименование всех главнейших предметов в мире и действий в жизни. М., 1941., Т.III., –С.330 <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000054/st014.shtml>
8. Р.Сайфуллаева ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили.
9. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Энциклопедия>
10. Антипова И.А.Образовательная книга для детей в России во второй половине XVIII в.: вопросы издания и типологии. Автореф.... канд. филол. наук. Санкт-Петербург, 2002. 23с. – С.19
11. Антипова И.А. Первые детские энциклопедии в России // Проблемы культуры и искусства: Тез.Рос. аспирантской конф. В 2-х ч. - СПб. 2000. - Ч.II. - С. 318-324.
12. Bahriddinova B.M., Rahmatova Z. Mening birinchi lug'atim. Olam mening nigohimda. Rangli-bezakli o'quv lug'at. 57 yoshli bolalar uchun. “Nasaf”, Qarshi, 2019. 56 b.

*Гулсиной РАХМАТУЛЛАЕВА,
Қўқон Давлат педагогика институти катта ўқитувчиси
Гулчеҳра МЕЛИБОЕВА,
Қўқон Давлат педагогика институти ўқитувчиси*

ҚДПИ доценти А.Жуманов тақризи асосида

USE OF NON-STANDARD TESTS TO INCREASE THE EFFECTIVENESS TEACHING ORGANIC CHEMISTRY

Abstract

In terms of the content of standard tests is reproductive and productive, in terms of composition they consist of a test assignment, a question and correct and incorrect answers, while non-standard tests vary to some extent in their content, structure and purpose of use. The results of test tasks at the level of demand, that is, the student's scores and indicators are directly related to the purposeful organization of the learning process in this course, the individualization of education, the presence of a differential approach, pedagogical skills of the teacher and the validity of the control. The article provides recommendations for the use of non-standard tests to increase the effectiveness of teaching organic chemistry in higher education.

Key words: chemistry and teaching it, non-standard tests, teaching organic chemistry.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕСТАНДАРТНЫХ ТЕСТОВ ПРИ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ ОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ

Аннотация

Стандартные тесты состоят из репродуктивных и продуктивных степеней, по содержанию вопрос тестового задания включает в себя правильные и неправильные ответы, нестандартные тесты по своему содержанию, структуре и использованию в какой-то степени отличаются. Результаты тестовых заданий, то есть баллы и показатели учащихся непосредственно связаны с целесообразностью организации учебного процесса на данном курсе, наличии дифференцированного подхода, педагогического мастерства, правдивости контроля. В статье освещены рекомендации по использованию нестандартных тестовых заданий при повышении качества обучения органической химии в высших образовательных заведениях.

Ключевые слова: химия и ее обучение, нестандартные тестовые задания, обучение органической химии

ORGANIK KIMYONI O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA NOSTANDART TESTLARDAN FOYDALANISH

Аннотация

Стандарт тестлар мазмунини бўйича репродуктив ва продуктив даражада, таркиби жиҳатидан тест топшириғи саволи ва тўғри ва нотўғри жавоблардан иборат бўлса, ностандарт тестлар ўзининг мазмунини, тузилишини ва қўлланиш мақсадига кўра муайян даражада фарқ қилади. Талаб даражасида тузилган тест топшириқларининг натижалари, яъни тахсил олувчиларнинг тўплаган баллари ва кўрсаткичлари мазкур курс бўйича ўқув жараёнининг мақсадга мувофиқ ташкил этилганлиги, таълимнинг индивидуallashtirilganлиги, табақallashtirilgan ёндошувнинг мавжудлиги, педагогнинг педагогик маҳорати, назоратнинг ҳаққонийлигига бевосита боғлиқ бўлади. Мақолада олий таълим муассасаларида органик кимё фанини ўқитиш самарадорлигини оширишда ностандарт тестлардан фойдаланишга доир тавсиялар ёритилган.

Калит сўзлар: кимё ва уни ўқитиш, ностандарт тестлар, органик кимёни ўқитиш

Talabalarning bilish o'quv maqsadiga erishganligini nazorat qilishda ular muayyan mavzu bo'yicha ma'lumot va axborotlarni o'zlashtirganlik darajasini aniqlash maqsadga muvofiq. Buning uchun talaba mavzu bo'yicha ob'yektlarni aniqlashi, ularga ta'rif berishi, ma'lumotlarni qayta ishlashi, o'z fikrini bayon etishi, muayyan jarayon, ob'yekt yoki voqeaning mohiyatini tushuntirishi, mazkur jarayon, ob'yekt yoki voqeaning o'ziga xos xususiyatlarini ajratib ko'rsatishi kerak bo'ladi. Ushbu vazifalarni standart o'quv va test topshirig'i bilan amalga oshirib bo'lmaydi, shuning uchun bilish o'quv maqsadiga erishilganlik darajasini aniqlashda nostandart testlardan foydalanish yaxshi samara beradi.

Talabalarning bilim darajasi test topshiriqlari orqali nazorat qilingan va olingan natijalarni tahlil etish orqali ularning mazkur kurs bo'yicha DTS bilan me'yorlangan

bilim, ko'nikma va malakalarni egallaganlik darajasi aniqlanadi.[1]

Shuni qayd etish kerakki, test topshiriqlarida bilimlar strukturasi ketma-ketligi to'g'ri va noto'g'ri javoblarning mantiqiy yo'nalishda talab darajasida berilishi lozim. Talab darajasida tuzilgan test topshiriqlarining natijalari, ya'ni talabalarning to'plagan ballari va ko'rsatkichlari mazkur kurs bo'yicha o'quv jarayonining maqsadga muvofiq tashkil etilganligi, ta'limning individuallashtirilganligi, tabaqallashtirilgan yondoshuvning mavjudligi, pedagogning pedagogik mahorati, nazoratning haqqoniyligiga bевosita bog'liq bo'ladi.

O'qituvchi muayyan kurs bo'yicha talabalarning shu kurs bo'yicha DTS bilan me'yorlangan bilim, ko'nikma va malakalarni nazorat qilish va baholash Reyting tizimining joriy, oraliq va yakuniy nazorat uchun

test topshiriqlarini tuzishda avvalo asosiy e'tiborni, DTS mazmunini qamrab olinishi, ya'ni mazmuni va shakliga, test topshiriqlari o'rtasida uzviylik va izchillikka qaratishi lozim. Test topshiriqlariga qo'yiladigan asosiy talab, har bir test muayyan mazmun, tarkib, yaxlitlik va strukturaga ega bo'lishi lozim. Test topshiriqlarining yaxlitligi u bir mavzu, bob, bo'lim yoki kurs mazmunini qamrab, ularni nazorat qilish imkoniyatiga ega ekanligi bilan ko'zga tashlanadi.

Har bir test topshirig'i yaxlit topshiriqning bir bo'lagi sifatida muayyan mazmunni qamrab olgan va ma'lum bir vazifani bajaradi, shu sababli ularning birortasini olib tashlash bilimlarni aniqlash jarayoni va sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Standart testlar mazmuni bo'yicha reproduktiv va produktiv darajada, tarkibi jihatidan test topshirig'i savoli va to'g'ri va noto'g'ri javoblardan iborat bo'lsa, nostandart testlar o'zining mazmuni, tuzilishi va qo'llanish maqsadiga ko'ra muayyan darajada farq qiladi.

Nostandart testlar mazmuni va mohiyatiga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratiladi:

1. Integrativ testlar;
2. Adaptiv testlar;
3. Mezonli-mo'ljal olish testlari.

Integrativ testlar integral mazmun, shakl, qiyinchilik darajasi bo'yicha o'sib boruvchi, ta'lim muassasasining bitiruvchisining tayyorgarlik darajasi haqida umimlashgan yakuniy xulosa chiqarishga imkon beradigan test topshiriqlari sanaladi.

Adaptiv testlar avtomatlashtirilgan, talabalarga nisbatan individual yondoshish imkonini beradigan, topshiriq mazmuni, bajarish tartibi, qoidasi, shu topshiriqni

bajarish natijasida talabalarining egallashi mumkin bo'lgan bali va test natijalarini umimlashtirish bo'yicha ko'rsatmalardan iborat bo'ladi. Adaptiv testlarning asosiy guruhini piramidali adaptiv testlar tashkil etib, qo'llanish maqsadiga ko'ra: o'rtacha og'irlikdagi, talabalarining tanlashiga ko'ra aralash, topshiriqlar bankidan faqat qiyin darajali bo'lishi mumkin. Adaptiv testlar ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning modul-kredit paradigmasida muvaffaqiyatli qo'llanishi mumkin. Buning uchun pedagog bitta mavzu, bob, bo'lim, kurs mazmuni bo'yicha turli qiyinchilik darajadagi bir necha variantli test topshiriqlarini tuzish va amalda qo'llash mahoratiga ega bo'lishi lozim.

Mezonli-mo'ljal olish testlari talabalarining umumiy tayyorgarlik darajasi, mazkur kursning o'qitilish sifati, pedagogning pedagogik mahorati, ta'lim-tarbiya jarayoni samaradorligini aniqlash maqsadida o'tkaziladi.

Mazkur test topshiriqlarini tuzish uchun avvalo o'quv kursi mazmuni DTS asosida tahlil etiladi, bilim, ko'nikma va malakalar aniqlanadi, ularni aniqlash uchun topshiriqlar majmuasi tuziladi, mazkur topshiriqlar test topshiriqlariga aylantiriladi va sinov o'tkaziladi, pirovard natijada tahsil oluvchilarning shu kursni o'zlashtirish ehtimolligi yuzasidan xulosa tayyorlanadi.

Mezonli-mo'ljal olish test sinovlari orqali talabalarining bilimlaridan bo'shliqlar aniqlanadi va ularni bartaraf etish yo'llari aniqlanadi. Nostandart test topshiriqlarini tayyorlashda mazmun va shakl asosiy o'rinni egallaydi.[2]

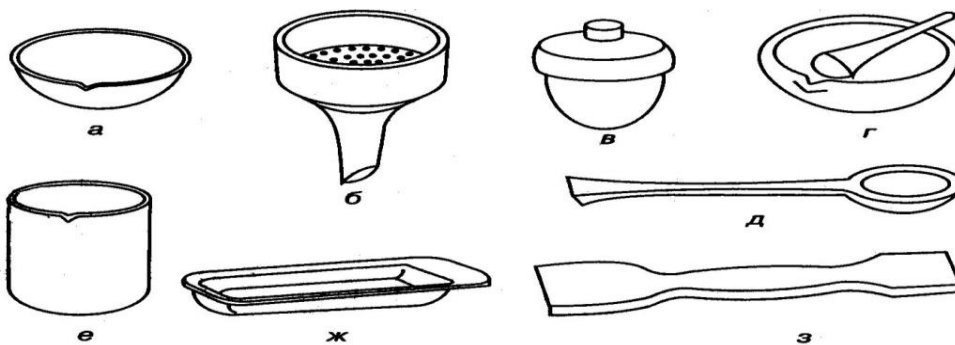
Quyida Organik kimyodan bilimlarni nazorat qilish uchun tayyorlangan nostandart testlar tavsiya etiladi.

1. Kimyo laboratoriyasida ishlatiladigan idishlarni nomini aniqlang.

a) Byuxner voronkasi, b) kosach, v) qayiqcha, g) stakan, d) shpatel, e) xavoncha, j) tigel, z) qoshiq

A	B	v	G	d	e	j	z

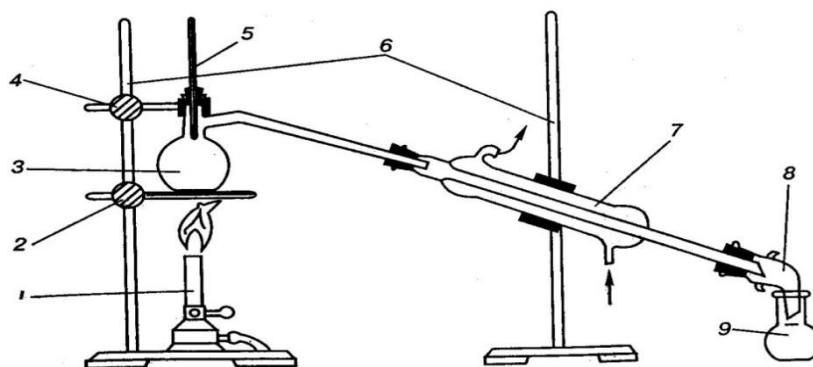
To'g'ri javob

A	B	v	G	d	e	j	z
B	A	j	E	z	g	v	d

2. Suyuqliklarni oddiy haydash uchun ishlatiladigan asboddagi mos raqamlarni yozing.

Idish nomlari	raqamlar	raqamlar
haydash kolbasi (Vyurts kolbasi)		3
Bunzen gorelkasi		1
Lapka		4
zajim asbest qog'ozi bilan		2
Shtativlar		6
Termometr		5
yig'gich kolba		9
Libix sovitkichi		7
Allonj		8

3. Kimyoviy idishlarni xususiyatlari bilan juftlang.

	Tiqin	Tajriba qilish uchun suyuqliklarni saqlash, haydalayotgan moddalarni yig'ish va eritmalar tayyorlash uchun tubi yassi, o'zi esa konussimon yoki yumaloq ishlatiladi			
	Kolba	Aralashmadagi komponentlar bug'lanib ketmasligi uchun reaksiyon aralashma solingan kolba og'ziga qaytarma ulanadi			
	Eksikator	Shisha asboblarning qismlarini bir-biriga birlashtirish va idishlarni zich qilib berkitish uchun rezina dan foydalaniladi.			
	Sovutgich	gigroskopik moddalarni saqlash va quritish uchun ishlatiladi			
	Javob	1-	2-	3-	4-
	To'g'ri javob	1-v	2-a	3-g	4-b

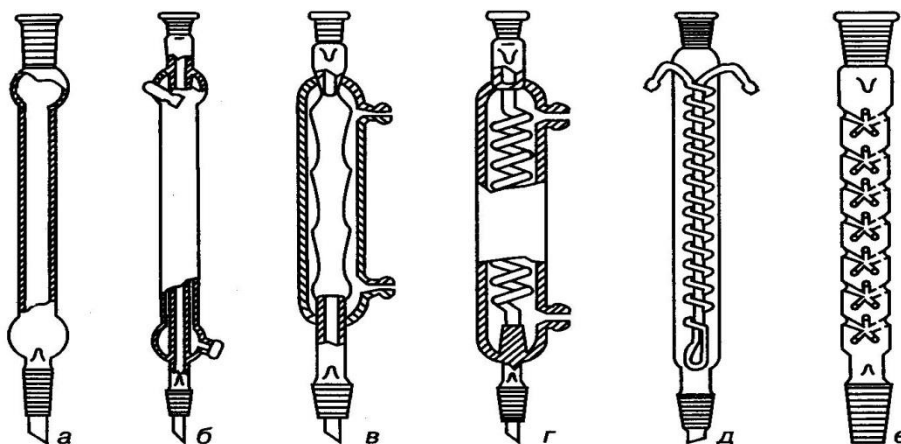
4. Organik moddalarni nomini ularning formulalari bilan moslang.

	CH_3Cl	a	natriyasetat	
	CH_3OONa	b	dogeksakontan	
	$\text{C}_{40}\text{H}_{82}$	v	metilhlord	
	$\text{C}_{62}\text{H}_{126}$	g	tetrakontan	
Javob	1-	2-	3-	4-
To'g'ri javobi	1-v	2-a	3-g	4-b

5. Kimyo laboratoriyasida ishlatiladigan sovitgichlarni nomini aniqlang.

1- deflegmator, 2 - ichki nayi spiralsimon sovitgich, 3 - Dimrot sovitgichi, syv yo 'li spiralsimon sovitgich, 4 - Libih sovitgichi, 5 - sharsimon qaytar sovitgich, 6 - havo sovitgichi

To'g'ri javob

6. Metan gazini olish uchun kerakli reaktiv va materiallarni aniqlang.

1	Shtativ	a
2	kislorodli gazometr	b
3	spirt lampi	v
4	chinni kosacha	g
5	probirkalar	d
6	krisallizator	e
7	natron ohak	j
8	CH_3OONa	z
9	bromli suv, KMnO_4	i
10	H_2SO_4 (kons),	k
11	gaz chiqarish nayi o'tkazilgan probkali probirka	l
12	Benzin	m
Javob		Laboratoriya jihozlari-
To'g'ri javob		Laboratoriya jihozlari-a,v,g,d,l
		reaktiv-j,z,i,

1. Moddalarning nomini izohi bilan juftlang

1	Alkin	uglevodorodlar asosiy xomashyo sifatida kimyo sanoatida polietilen, etil spirti, etilenglikol, polipropilen, izopropil spirt olishda va qishloq xo'jaligida keng ishlatiladi.
2	$\text{Hg SO}_4 + \text{H}_2\text{SO}_4$	asosiy kimyoviy xossalardan biri π – bog'larni oson uzilishi xisobiga birikish reaksiyasiga kirishadi, buning sababi π -boglar energiyasining kichikligidir.
3	etilen	rus olimi M.G.Kucheroov asetilenga.....aralashmasi ishtirokida suvning oson birikishi natijasida sirka aldegid hosil bo'lishini kashf etdi.
Javob		1- 2- 3-
To'g'ri javob		1- b 2-v 3-a

8. Tushurib qoldirilgan so'zlarni yozing

1. Tarkibi va molekular massasi bir xil, lekin molekularining tuzilishi har xil, shu sababli xossalari ham turlicha bo'lgan moddalar deyiladi (**izomerlar**)

2. Moddalarni bir fazadan boshqa fazaga erituvchilar yordamida o'tkazish jarayoniga deb ataladi. (**Ekstraksiya**)

3. Ba'zi qattiq moddalar qizdirilganda suyuqlanmasdan to'g'ridan -to'g'ri bug'ga, bug'lar esa suyuqlanmasdan qattiq moddaga aylanishi mumkin bo'lgan jarayonga deyiladi. (**Sublimasiya**)

9. Moddalarning nomini ularning xossalari bilan juftlang.

1	Chumoli kislotasi HCOOH	 odatdagi temperaturada o'ziga xos o'tkir hidli rangsiz suyuqlik. U +16,6°C dan past temperaturada muzga o'xshash kristallar holida qotadi
2	Benzoy kislotasi	o'tkir hidli, rangsiz suyuqlik, 101°C da qaynaydi. Suvda istalgan miqdorda eriydi. Terini kuydiradi.
3	Sirka kislotasi CH_3COOH	Etil benzol kuchli oksidlovchilar ta'sirida oksidlansa, ... modda hosil bo'ladi
Javob		1- 2- 3-
To'g'ri javob		1- B 2-v 3-a

10. Berilgan moddalardan to'yingan va to'yinmagan uglevodorodlarga tegishli raqamlarni jadvalning berilgan qismiga yozing.

1	4-metil-5-izopropildekan	11	dimetilpropilbutilen
2	Metildietilmetan	12	4-metil-5-izopropildekan-7,
3	α -metil- β -etilen	13	metildietilmetan
4	2,3-dimetilbutan	14	2,5-dimetilgeksan
5	Izoamilatsetilin	15	4-metil-5-izopropildekan-7,
6	Metildietilmetan	16	dimetilpropilbutilen
7	3-metil-5-izobutildekan	17	2-metil-3-etilbuten
8	2-metil-3-etilbutan	18	4-metil-5-izopropildekan
9	Dimetilpropilbutilmetan	19	2-metil-3-etilbutin
10	Geksaizopropiletan	20	geksaizopropiletin

Javob	To'yingan uglevodorodlar	To'ymagan uglevodorodlar
To'g'ri javob	To'yingan uglevodorodlar- 1,2,4,6,9,10,13,18,	To'ymagan uglevodorodlar- 3,5,7,8,11,12,14,15,16,17,19,20

11. To'yingan va to'ymagan uglevodorodlarga oid reaksiya tenglamasini ularning davomi bilan moslang

1	$\text{CH}_3\text{-OH} + \text{HO-SO}_3\text{H} \rightarrow$	A	$\text{CaCO}_3 + \text{HClO} + \text{HCl}$
2	$\text{CH}_3\text{-O-SO}_3\text{H} + \text{HCl} \rightarrow$	B	$\text{CH}_3\text{-O-SO}_3\text{H} + \text{H}_2\text{O}$
3	$\text{CaOCl}_2 + \text{H}_2\text{O} + \text{CO}_2 \rightarrow$	V	$\text{CaCO}_3 + \text{HClO}$
4	$\text{CH}_3\text{CH}_2\text{CH}_2\text{Cl} + \text{KOH} \rightarrow$	G	$\text{CH}_3\text{Cl} + \text{H}_2\text{SO}_4$
5	$\text{CH}_3\text{-CH=CH}_2 + \text{H}_2 \rightarrow$	D	$\text{CH}_3\text{-CH=CH}_2 + \text{KCl}$
6	$\text{CH}_3\text{-CH}_2\text{-OH} + \text{HOSO}_2\text{OH}$	E	$\text{CH}_3\text{-O-SO}_3\text{H}$
7	$\text{HC}\equiv\text{CH} + \text{CH}_3\text{CH}_2\text{OH}$	J	$\text{CH}_3\text{-CH=CH}_2 + \text{KCl} + \text{H}_2\text{O}$
8	$\text{HC}\equiv\text{CH} + 3[\text{O}] + 3\text{H}_2\text{O}$	Z	$\text{CH}_3\text{-CH}_2\text{OSO}_2\text{OH} + \text{H}_2\text{O}$
9	$\text{HCB}r = \text{CHBr} + \text{Br}_2$	K	$\text{CH}_3\text{-CH}_2\text{-CH}_3$
10	$\text{HC}\equiv\text{CH} + \text{Br}_2$	L	$\text{CH}_2=\text{CH-OCH}_2\text{CH}_3$
Javob			
To'g'ri javob		1→B, 2→G, 3→A, 4→J, 5→K, 6→Z, 7→L.	

Nostandart test topshiriqlaridan ta'lim-tarbiya o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini haqqoniy, jarayonida maqsadga muvofiq foydalanish talabalarining odilona nazorat qilish va baholash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Раҳматуллаева Г.М., Ибодуллаева М.И. Замоновий инновация: ацетилен бирикмалар кимёси ва кимёвий технологияси. Халқаро конференция материаллари Тошкент -2018.
2. Толипова Ж. Педагогик квалиметрия. Т. 2012.
3. Shohidoyatov H.M., Xo'janiyozov H.O., Tojimuhamedov H.S.. Organik kimyo. Toshkent -2014.
4. Karimov A., Gapparov X., Turaboyev A. Organik kimyo fanidan laboratoriya mashg'ulotlari. Namangan 2017.

Турдихон РУСТАМОВА,
НамДУ, Психология кафедраси ўқитувчиси
E-mail: ruxsoraasadbek15@inbox.ru

НамМТИ доценти, Психол. ф.ф.д. Н.Ш.Муллабоева тақризи асосида

FACTORS FOR THE FORMATION OF LONELINESS IN A MAN

Abstract

The problem of loneliness is relevant throughout the history of mankind and becomes more and more urgent, especially in connection with the current processes of globalization. In the socio-political and economic life of society, fundamental changes are taking place, the transition to a market economy and the division of society into different layers, which give a new look at the system of social relations between people and create the basis for their aggravation. This article provides information based on scientific approaches to human loneliness and the factors that trigger it.

Key words: depression, diffuse loneliness, sociability, adequacy, stress, psychodynamics, existentialism, deviance.

ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ОДИНОЧЕСТВА У ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

Проблема одиночества актуальна на протяжении всей истории человечества и становится все более актуальной, особенно в связи с текущими процессами глобализации. В социально-политической и экономической жизни общества происходят коренные изменения, переход к рыночной экономике и разделение общества на разные слои, придающие новый взгляд на систему социальных отношений между людьми и создающие основу для их обострения. В этой статье представлена информация, основанная на научных подходах к чувству одиночества, наблюдаемому у людей, и факторам, которые его вызывают.

Ключевые слова: депрессия, диффузное одиночество, коммуникабельность, адекватность, стресс, психодинамика, экзистенциализм, девиантность.

ШАХСДА ЁЛҒИЗЛИКНИ ШАҚЛЛАНИШ ОМИЛЛАРИ

Аннотация

Ёлғизлик муаммоси бутун инсоният тарихи мобайнида долзарб бўлиб келган ва айниқса ҳозирги кундаги глобаллашув жараёнида туфайли янада ўзига хос аҳамият касб этиб бормоқда. Жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётида туб ўзгаришлар юз бермоқда, бозор иқтисодиётига ўтиш ҳамда жамиятнинг турли қатламларга бўлиниши, кишилар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар тизимида янгича тус бериб, уларнинг кескинлашувида замин яратиб берапти. Мазкур мақолада шахсларда кузатиладиган ёлғизлик ҳисси ва уни келтириб чиқарувчи омиллар ҳақида илмий ёндашувларга асосланган маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: депрессия, диффуз ёлғизлик, мулоқотчанлик, адекват, стресс, психодинамик, экзистенциализм, девиант.

Кириш. Ёшлар ўз ўрнида ижтимоий, иқтисодий, айниқса оилавий муаммоларни жуда катта ҳиссиёт билан бошдан кечирадilar. Ёшларнинг ҳар бири бундай оғир аҳволида уларга, одатда, катталар насиҳатгўйлик йўлини тутишади. Уларнинг ўтиш даври инobatга олинмаган, ёшликдан чиқиб ҳали катталиққа етиб келмаган бу даврида катталар томонидан қўлланилган насиҳатгўйлик унчалик яхши натижа бермайди. Уларга ҳодисани, аҳволни очик айтиш, ҳақгўйлик ва тарбиявий суҳбатни энг юқори савияда олиб боришгина яхши натижа бериши мумкин.

Бизнинг, ёш авлодни ҳар томонлама соғлом, баркамол қилиб тарбиялаш, уларга жаҳон андозаларига мос равишда таълим – тарбия беришимиз бугунги кундаги муҳим вазифаларимиздан бири саналади. Таълим – тарбияга бўлган эътибор давлатимизнинг устувор масалаларидан бири бўлиб, 2019 йил 12 июлдаги “Ўқувчиларни психологик-педагогик қўллаб-қувватлаш ишларини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 577-сонли Қарорида белгиланган турли ёш давларида ўқувчиларнинг шахсий, ақлий ва ижтимоий ривожланишини психологик жиҳатдан кузатиб бориш, таълим-тарбиядаги психологик

нуқсонларни аниқлаш, уларнинг ақлий тараққиётида содир бўлиши мумкин бўлган ҳар қандай салбий оғишларнинг олдини олиш; ўқувчилар таълим муассасасининг ижтимоий муҳитига мослаша олмаслиги ҳолатларини коррекциялаш, уларни ижтимоий реабилитация қилиш бўйича тадбирларни ташкил этиш ва амалга ошириш каби умумий ўрта таълим мактабларида таълим-тарбия жараёнини психологик жиҳатдан таъминлаш вазифалари белгилаб берилган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Инсоннинг келажаги ҳаёти, унинг қай даражада етук шахс бўлиб етишиши ўсмирлик йилларидаги руҳий ҳолати билан чамбарчас боғлиқдир. Инсоннинг ҳар томонлама етук шахс бўлиб вояга етишишида ўсмирлик давридаги таълим – тарбия, оиладаги ижтимоий – руҳий муҳитнинг аҳамияти чексиздир.

Ёлғизлик ҳиссини ўзида туяётган ўсмирларга, уларнинг индивидуал – психологик хусусиятларини, руҳий ҳолатларини инobatга олган ҳолда таълим – тарбия жараёнини ташкил этиш, муаммосини ўрганиш, ушбу илмий тадқиқотнинг долзарб масалаларидан бири эканлигини таъкидлаш жоиз.

Ўсмирларда ёлғизлик ҳиссини келтириб чиқарувчи омиллар ва уларни ўсмирларнинг индивидуал – психологик хусусиятларига таъсири ва руҳий ҳолатларини инобатга олган ҳолда таълим – тарбия жараёнини ташкил этиш муаммосини ўрганиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири эканлигини таъкидлаш жоиз.

Ёлғизлик муаммосига доир тадқиқотларнинг назарий таҳлили шуни кўрсатадики, мазкур ҳолат дастлаб ўсмирлик ёшида яққол намоён бўлади, чунки айнан ушбу даврда ташқи олам билан алоқа ўрнатиш ва ўзлигини қидириб топишга бўлган интилиш кучайиб кетади. Бу аввало, рефлексиянинг ўсиши ва ўз-ўзини англашнинг янги даражага ўтиши, ўз-ўзини баҳолашдаги инкирозлар, ўз-ўзини билишга, уни қабул қилиниши ва тан олинисига, ўзаро мулоқотга ва алоҳидаликка бўлган эҳтиёжнинг ортиши билан боғлиқдир. Ўсмирнинг ўзини яқин тутадиган катталар ва ота-онаси билан кечадиган мулоқот доирасини тенгдошлари томонга кўчириши ҳам, у билан ўзаро муносабатларнинг чигаллашишга сабаб бўлади ва айрим ҳолларда оғрикли нуктага айланади. Агар ўсмир синфдошлари ва дўстлари даврасида етарли даражада тан олинмаса ва ўзаро яқинликни ҳис этмаса, ўз-ўзини тасдиқлашга бўлган эҳтиёжлари қондирилмаса, унда ёлғизлик ҳисси пайдо бўлади.

Ўсмирлик давридаги ёлғизлик муаммосига турлича қарашлар мавжуд.

Мазкур муаммога психодинамик ёндашувда ёлғизлик ҳисси ўсмирлик даврнинг ёш хусусияти сифатида мавжудлиги инкор этилади.

Ўсмирликдаги ёлғизлик ҳиссига нисбатан интеракционистик ёндашувда унинг ижтимоий ҳодиса эканлиги қайд этилади, лекин табиатига кўра уни жиддий қабул қилинмайди. Ушбу ёшдаги ёлғизланиш ва бегоналашиш шахсда рўй берадиган ички руҳий жараён эмас, балки ўсмирнинг ҳаётга нисбатан ижтимоий муносабатини билдиради холос, деб баҳоланади.

Ўсмирлик ва ўспиринлик давридаги психологик хусусиятлар, ёлғизликка ёндош ҳодисалар (ажралиб қолиш, узоқлашиш) кабилар рус психология мактаби вакили И.С.Конга тегишли бўлиб, у ўсмирдаги ёлғизлик ҳиссини мазкур ёшга хос бўлган нормал ҳолат сифатида эътироф этади, лекин унинг жиддийлиги, мушкуллиги ва ҳатто фожиаларга сабаб бўлиши мумкинлигини таъкидлайди. [4]

Ўсмирлик даврида ёлғизликнинг мавжуд эканлигини тан олган ҳолда, шуни қайд этиш лозим-ки, ўсмирнинг ёлғизликка маҳкум бўлиши, унинг бу ҳолатни қандай бошдан кечириши орқали белгиланади, ёлғизлик ҳолатидан унумли ва ижобий мақсадларда фойдаланиш унинг фоживий кўринишига барҳам беради. Одамнинг ўзи билан ўзи қолиши, уни комиллик сари етаклаши, унда кишиларга нисбатан меҳр-мурувват, раҳм-шафқат ва ҳамдардлик туйғуларини шакллантириши ҳам мумкин.

Ўсмирлик ёшида ёлғизликнинг турли-туман кўринишлари учрайди:

- Вактинчалик ёлғизлик – мазкур ҳолатнинг нисбатан кенг тарқалган кўриниши. У ҳаётдаги руҳий зўриқишлар туфайли (яқин кишининг вафот этиши ёки ўзини яқин олган кишилар билан муносабатларнинг бузилиши) пайдо бўлади, бунда ўсмир тақдирга тан бериши ва ёлғизликни енгиб ўтиши мумкин.

- Доимий ёлғизлик – агар ўсмир узоқ вақтгача ўзида қониқиш ҳосил қиладиган руҳий ва ижтимоий алоқаларни ўрната олмаса юзага келади.

- Эмоционал ёлғизлик – ота-онанинг совуқ муносабати, катталар томонидан ўсмирнинг рад этилиши, ўз тенгдошлари билан ҳиссий боғлиқнинг мавжуд эмаслиги.

- Хулқий ёлғизлик – атрофдагилар билан юзага келган низолар туфайли алоқаларнинг узилиши, дўстона муносабатлар акс этадиган давранинг йўқлиги, тенгдошларидан иборат бўлган референт гуруҳга кирмаганлиги.

- Когнитив ёлғизлик – ўсмирнинг ўзидаги депривация ҳолати (ёлғизликни қалбан ҳис қилиш, руҳан тушкунликка тушиш)ни англаб етиши; бу ўсмир муаммосини катталар томонидан тушуниб етмаслик, тенгдошлари билан қизиқишлар ва қарашларнинг мос келмаслиги туфайли юзага келади.

Тадқиқот методологияси. Ўсмирларнинг ёлғизлик ҳиссини бошдан кечириши, бир қатор шахсга хос бўлган янгилашлар билан узвий тарзда намоён бўлади ва низоли вазиятларда психозэмоционал реакцияларнинг асосини ташкил этади. Ёлғизлик ҳиссининг мавжудлиги туфайли ўсмир доимий ижтимоий таъсирлардан холи бўлишга ва мустақил ҳаракат қилишга ўрганади.

Шу билан бирга ёлғизлик мулоқотни қийинлаштиради, интим-шахсий муносабатлар ва ўзаро ишончга қурилган алоқаларнинг ўрнатилишига тўсқинлик қиладди, ўз-ўзини идрок этишнинг салбий типини шакллантиради.

Ўсмирлардаги ёлғизлик ҳолати ўзини кераксиз бир буюмдай ҳис этиш, ўзига нисбатан ишончсизлик, ўзига ҳурматсиз муносабат каби туйғулар ва оммадан ўзини олиб қочиш, воқелиқдан орзулар оламига чекинишга бўлган мойиллик, ортиқча низоларга берилиш орқали кечади.

Тадқиқотчилар ёлғизликнинг вужудга келишига замин яратиб берувчи қуйидаги омилларни ажратиб кўрсатадилар:

- шахсга боғлиқ омиллар: ўз-ўзига берилган қуйи баҳо; уятчанлик; ўз-ўзига нисбатан ҳаддан зиёд танқидий муносабат; мулоқотчанликнинг қуйи даражаси; характерга боғлиқ хусусиятлар (худбинлик, тажовузкорлик).

- ижтимоий омиллар: рад этилиш, яъни ўсмирни тенгдошлар гуруҳи томонидан қабул қилинмаслиги; “ўзига тегишли” бўлган мулоқот доирасининг йўқлиги.

- вазиятли омиллар: янги яшаш жойига кўчиб ўтиш, мактабнинг алмаштирилиши, яқин дўстини йўқотиш. [6]

Психологик адабиётларда таъкидланишича, ёлғизлик ҳисси айрим ўсмирларда дарс қолдириш ёки таълим олишдан воз кечиш, ёлғончилик, субмаданиятга берилиш каби хулқ-атвор шакллари вужудга келтиради. Агар ўсмир катталарнинг қўллаб-қувватлаши ва тушунишларини ҳис қила олмаса, хулқи оғишган болаларга қўшилади ва ўзини кўрсатишга интилади.

В.С.Мухинанинг қарашларига кўра, ўсмир шахсининг ривожланишига таъсир кўрсатувчи омиллардан бири, унинг ўзининг шахсий фаоллиги ҳисобланади ва у жамиятда қабул қилинган муайян бир намуналар ва қадриятларни ўзлаштиришга, катталар ва

ўз тенгдошлари билан ижобий муносабатларни ўрнатишга, ўз-ўзини топишга (ўз келажагини тасаввур қилиш, ўз мақсадларини рўёбга чиқариш) йўналтирилган бўлади. [6]

Бирок, ушбу жараён, бир маромда кечмайди ва маълум бир вақтни талаб этади, чунки ўсмирда “болалик” ва “катталиқ”ка хос бўлган иккиёқлама жиҳатлар учрайди:

- катталар оламига интилишни тўхтатувчи ҳолатлар (болаларнинг фақат ўқув фаолияти билан бандлиги, доимий ва жиддий мажбуриятларнинг йўқлиги, кўпгина ота-оналарнинг болаларни маиший хизматлар ва юмушлардан озод этиши, ҳамма нарсада уларга ғамхўрлик кўрсатиш);

- катталиқ ҳиссини юзага келтирувчи ҳолатлар (улкан ахборот оқими, жинсий балогат ва жимоний тараққиёт акселерацияси, айрим ота-оналарнинг ҳаддан зиёд бандлиги туфайли фарзандларнинг анча эрта улғайиши).

В.С.Берёзин, шахсга хос бўлган сифатлардан, ёлғизликка бўлган мойиллиқни кўрсатиб берувчи айрим ташқи белгиларни фарқлайди, ўсмирлар билан ишлайдиган мутахассис мазкур сифатларга эътибор қаратса мақсадга мувофиқ бўлади:

- хавотирланиш ҳиссининг юқори даражаси;
- таъсирчанлик;
- романтиклик;
- мустақиллик, қўзғалувчанлик, эмоционаллик;
- камгаплик, одамовилик;
- руҳий жароҳатга берилувчанлик;
- эмоционал “тиканаклик”;
- журъатсизлик, хуркаклик;
- алоҳидалиқ, ўз тенгдошларига “ўхшамаслик”.

[2]

Ёлғизлик ҳиссини (унинг салбий томонини) енгиб ўтиш учун, Д.Байярд фикрича, ёлғизликнинг ижобий имкониятларини кўра олиш муҳим бўлиб ҳисобланади, унинг ички шарт-шароитлари қуйидагилардан иборат:

- ёлғизликни англаш, ёлғизликни ижобий идрок этиш (унга нисбатан муносабат)ни шакллантириш;

- ўз-ўзига нисбатан ижобий муносабатни шакллантириш, шахснинг ўз қадрини ошириши;

- ёлғизликка нисбатан фаол ўринни эгаллаш;

- коммуникатив компетентликни ошириш, тенгдошлари билан илиқ муносабатда бўлиш, қийинчиликлар ва салбий кечинмалардан халос бўлиш тажрибасини эгаллаш;

- шахс тараққиётида ёлғизлик ҳиссининг ижобий ўрнини тушуниб этиш ва унинг мотивларини топиш. [1]

У.Садлернинг экзистенциал феноменологиясининг асосий вазифаси мазкур кечинманинг табиати ва чегаралари моҳиятини очиб берган. Шахснинг ҳаётий олами қуйидаги тўртта экзистенциал имкониятларни рўёбга чиқаришга йўналтирилган:

1) Индивид тақдирининг ноёблиги, туғма “Мен”ни долзарблаштириш;

2) Инсонга ўзининг мавжуд эканлигини аниқлаш ва кечинмаларини шарҳлашда фойдаланиладиган қадрият ва ғоялардан иборат анъана ва маданият;

3) Бошқа кишилар билан муносабатларни ташкил этиш, гуруҳларга кириш ва ролларни бажариш билан боғлиқ индивиднинг ижтимоий муҳити;

4) Кишининг бошқалар билан “Мен-сен” муносабатларини ўрнатиши. Бошқаларни идрок этиш.

Ёлғизликни тушунтириш шахснинг ҳис-туйғу ва ҳулқ-атворининг келажақдаги ривожланиши учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Кўп ҳолларда у пессимизм, ожизлик, депрессия каби ҳислар билан биргаликда кечади. Ёлғизликнинг сабаблари индивиднинг жавоб реакциялари ва ҳулқ-атвори таъсир кўрсатади. Шахснинг ёлғизлик ҳолати ва унинг сабабларига муносабати мазкур ҳолатда депрессия, душманлик, унга қарши фаол кураша олишга ўхшаш реакцияларнинг мавжудлиги ўзининг ёлғизлигини қандай изоҳлашига боғлиқдир. Аксарият ҳолларда ёлғиз кишилар ўзларини ҳеч нарсага яроксиз, ўқувсиз ва яхши кўриб бўлмайдиган инсон сифатида ҳис қиладилар.

Ёлғизлик билан ассоциацияланувчи ҳиссий кечинмалар

Ёлғиз кишининг эмоционал ҳолатини омилли таҳлили				
1 – омил	2 - омил	3 - омил	4 – омил	
Афсусланиш	Депрессия	Чидаб бўлмас зерикиш	Ўзини камситиш	
Афсус – надомат	Сиқилиш	Бесабрлик	Ўзининг жозибадор эмаслигини ҳис қилиш	
Ваҳима	Эзилганлик	Зерикиш	Нокераклик	
ожизлик	Қалби хувиллаб қолиш	Ўзгаришларни хоҳлаш	Аҳмоқлигини англаш	
Кўркув	Ажралиб қолиш	Камгаплик	Тортинчоқлик	
Ишончнинг йўқолиши	Ўзига ачиниш	Қўзғалувчанлик	Ҳимоясизлик	
Ташлаб қўйилганлик	Меланхолия	Ўзини қўлга ола билмаслик		
Тез хафа бўлиш	Бегоналик	Алоҳида кишини соғиниш		
Ёлғизлик сабабларининг омилли таҳлили				
1 - омил	2 - омил	3 - омил	4 – омил	5 – омил
Боғланишлардан озод бўлиш	Бегоналашув	Яккалик	Мажбурий ажралиб қолиш	Жойни ўзгартириш

Ёлғизликка реакция қилишнинг омилли таҳлили			
1 - омил	2 - омил	3 - омил	4 – омил
Қайғули	Фаол	Маблағлар ҳисобига яшаш	Ижтимоий алоқа
Сустлик	Яккалик	Пуллар топаман	Дўстимга қўнғироқ
Йиғлайман	Ўқийман ёки ишлайман	Харид қиламан	Меҳмонга бораман
Ухлайман	Ёзаман		
Ўтириб фикрлайман	Мушиқа эшитаман		
Ҳеч нарса қилмайман	Машқ қиламан		
Овқат ейман	Сайр қиламан		
Тинчлантирувчи дори ичаман	Севимли машғулоти билан шуғулланаман		
Телевизор кўраман	Кинога бораман		
Ўқийман	Мушиқа ёзаман		

Эзилган ва ёлғиз инсонлар ўз ҳаётининг нафақат ижтимоий, балки ижтимоий бўлмаган жиҳатларидан ҳам қўнғиллари тўлмаслиги мумкин. Эзилганликни ҳис қилмайдиган ёлғизлар эса фақат ижтимоий қониқмасликдан азият чекадилар. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, депрессиянинг сабаби фақат ёлғизлик эмас. Бироқ ёлғизликдан депрессияга ўтиш осонлигини пайқамаслик мумкин эмас. Ижтимоий алоқаларнинг йўқолиши ёки камлигида ўзини айблаётган кишида аста-секин депрессия шаклланиб боради. Ёлғизлик ва депрессия бир-бири билан узвий боғлиқдир.[6]

Хулоса ва таклифлар. Ёлғизлик муаммоси хориж олимлари томонидан атрофлича ўрганилган бўлиб, ёлғизлик ҳақидаги турли назариялар, турли-туман психологик ёндашувларда одамнинг бошқа кишилар томонидан тушунилиш, ҳиссий яқинлик ва

мулоқотга бўлган эҳтиёжларнинг қондирилмаслиги натижасида юзага келадиган, оғир эмоционал кечинма сифатида баҳоланади.

Ёлғизлик икки қутбли феномен сифатида тавсифланган. Баъзи олимлар ўз илмий асарларида ёлғизлик феноменини инсон ҳаётидаги салбий ҳодиса деб баҳоласалар, бошқалари ёлғизликка шахсни химояловчи восита сифатида қарайдилар. Мазкур олимлар ёлғизликни иқтисодий муносабат шароитида ҳиссий, ижтимоий чекланганлик ҳолати билан боғлиқ ҳолда таҳлил қиладилар.

Психология мустақил фан сифатида жуда кўп йиллик тарихга эга бўлмаса ҳам, унинг барча тармоқларида ёлғизлик билан боғлиқ қарашлар, назариялар ва тадқиқотларни учратиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Байярд, Д. Ваш беспокойный подросток. Практическое руководство для отчаявшихся родителей / Д. Байярд. - М.: Просвещение, 1991. - С. 192.
2. Березин, В.С. Личностно-развивающий потенциал подростковых конфликтов / В.С. Березин, К.С. Лисецкий // Вестник СамГУ. Серия «Психология». - 1996, №1. - С. 32 - 38.
3. Кон И.С. Многоликое одиночество. // Знание - сила. - 1986. - №12.С. – 81-84с.
4. Кон И.С. Психология ранней юности. -М.: Просвещение, 1989.- 127с.
5. Крайг Г. Психология развития // Пер. с англ. - СПб.: Питер, 2003. — 397с.
6. Муллабоева Н.Ш. Ўсмирларда ёлғизлик ҳисси шаклланишининг психопрофилактикаси ва психокоррекцияси: Психол.фан.номз....дис.– Т., ТДПУ. 2019. – 172 б.
7. Ярцев Д.В. Особенности социализации современного подростка. // Вопросы психологии. 1999. №6. - С. 54-58

УДК: 391.1(470)"13/17"

Зиёда САИДОВА,

Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти

"Либос дизайни" кафедраси катта ўқитувчиси

E-mail: nodirabegim.2018@mail.ru

PROJECTING THE DESIGN OF CREATIVE MEDICAL HATS USING NON-WOVEN MATERIALS.

Abstract

The article is devoted to the development of a method of designing the forms of headdresses, which allows us to solve the problem of harmonizing its shape with the individual features of a person's appearance, aimed at forming his individual style. development of an effective method of design of headwear forms using non-woven materials, taking into account the patterns of individual style formation.

Key words: non-woven fabric, headdress, project, design, creative method, charlotte, берет.

НОТЎҚИМА ГАЗЛАМАЛАРДАН ФЙДАЛАНИБ КРЕАТИВ – ТИББИЙ БОШ КИЙИМ ЛОЙИХАЛАРИНИ ЯРАТИШ

Аннотация

Мақолада нотўқима матолардан кенг фойдаланиш, унинг замонавий таркиби ва тўқилиш технологиялари, тиббиёт ходимларининг нотўқима матолардан бош кийимлари тахлили берилган. мақола бош кийимидаги шаклларнинг лойиҳалаш усулуда янгича дизайн ва услуб яратилишига урғу беради. Яратиладиган бош кийимини шахснинг индивидуал услуби ва ташқи кўринишига асосланган бўлиб, мана шу вазифани тахлили ёритиб берилган.

Калит сўзлар: нотўқима матолар, бош кийими, лойиҳа, дизайн, креатив усул, шарлотто, берет.

ПРОЕКТИРОВАНИЕ ДИЗАЙНА КРЕАТИВНЫХ МЕДИЦИНСКИХ ГОЛОВНЫХ УБОРОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ НЕТКАНЫХ МАТЕРИАЛОВ

Аннотация

Статья посвящена разработке метода дизайн-проектирования форм медицинских головных уборов, позволяющего решить задачу гармонизации его формы с индивидуальными особенностями внешности человека, направленного на формирование его индивидуального стиля. разработка результативного метода дизайн-проектирования форм головных уборов с использованием нетканых материалов с учетом закономерностей формирования индивидуального стиля.

Ключевые слова: нетканый материал, головной убор, проект, дизайн, креативный метод, шарлотто, берет.

Introduction. In the development of the industry, the integration of its Spheres also plays an important role. For the development of the textile industry, it is necessary to grow not only natural, but also the production of chemical fibers. In the above-mentioned work of our president "...large Komplex restoration, which produces polyethylene, polypropylene, polystyrene and other products, which are in great demand in the domestic and foreign market, is necessary. In order to achieve economic independence, it is also envisaged to restore the enterprises of caprolactam, Capron threads, staple fiber processing."

The transition from a plan to a market economy in the 2000s led to the emergence of such a new social phenomenon as competition in light industry, and in particular, between manufacturers of hats. The problem of reliable provision of high quality and stable demand for manufactured products is of particular importance, which is impossible to implement without the development of new methods of design design of hats.

To date, the available research in the field of headwear design involves a wide range of problems. Thus remain undeveloped: a method for quantitative analysis; it is not allocated zone of the formation; development of methods using non-woven materials, the unclear nature of the shifts of fashionable shapes; not the technique of designing hats. At the same time, in related fields (architecture and design), a number of advanced techniques have been accumulated that can be used when adapting

them to the field of headwear design.[1] This gives reason to consider the development of new approaches and methods of design design of hats on the basis of theoretical and experimental research relevant.

Literature review. L. B. Rytwinski, N. I. Overseas, A. I. Afanasiev, S. and Ovchinnikov, G. I. Petushkova, G. N. Ievleva etc. It is established that in the field of designing headdresses, approaches to the study of artistic-figurative and three-dimensional solutions are outlined. Also, headdresses are considered by specialists according to their purpose, gender and age division, seasonality, materials used, and the method of forming the volume by means of basic basic structures. The connection of the lines of the headdress with the lines in the costume is based on the compositional principles of contrast, nuance and identity, which does not determine the artistic formation. The ideas of morphological transformation are used and applied to the costume in the works of 3. T. Akilova, G. I. Petushkova, A. A. Patsevichyute, and in the shoes of A. N. Golovanova. It is established that with the help of the principles and means of MT, design tasks for multivariance and transformability are solved. Classification of the main techniques of MT was studied by V. V. Semkin, A. A. Grashin, as a design method by L. Sh. Shamukhitdinova, C. B. Zvyagintsev, S. A. Goncharova.

Research methodology. In the sentence of a number of urgent tasks facing the textile industry at the moment, such important tasks include the re-equipment of

enterprises, the introduction of new technologies, the provision of effective use of raw materials, the full use of secondary raw materials and fiber wastes, the reproduction of a new type of products, the increase in the volume of exports. At the same time, the issue of increasing the volume of production of non-woven fabrics and the type of products in the Republic is also extremely important.

Non-woven fabrics this is a class that is relatively new, but has a significant share in textile products. The production of non-woven products is a relatively new area of the textile industry. This type of product is distinguished by its low cost, the peculiarity of its quality, the variety of production methods. Many types of fabrics are considered valuable in technology and medicine, replacing the fabrics used for a short period of time. Some types of non-woven fabrics and articles have a specific composition and quality that is not possible to prepare in other areas of the textile industry.

One of the important factors for the development of the industry is the lack of high-quality fibers in the production of non-woven fabrics, the possibility of further development of secondary raw materials and waste products. The productivity of second-hand equipment is also very high.

According to the structure of non-woven fabrics take its place in the range of knitted and non-woven fabrics. Because the order of linking and placing the elements that make up them is the elements of the previous ones. In turn, the methods of fastening and their implementation have their own subtle differences.[28]

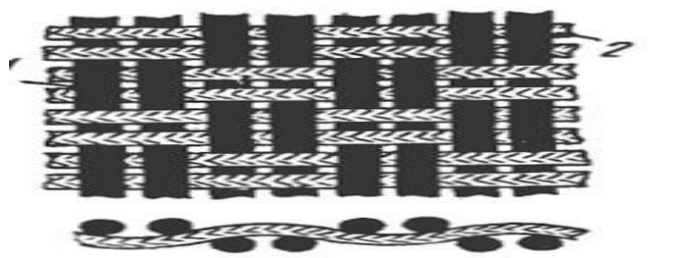
Non-woven products produced are in the form of fabric or trinkets. Fabric-has a defined width, can be taken

at any length and thickness. And the parts are considered to be a timer for use directly for the specified purpose. Before delivery to the Consumer, both fabrics and items require painting and finishing. And to bring the fabric to the state of the piece is done in sewing.

In the body of its longitudinal orientation, the organizers of the gassing consist of 1 and the back 2 threads directed to the width (figure 2.1). In the body and the tips of the back are referred to as reaping, which is repeated in a certain periodicity that passes under the ores over each other. On account of the arrangement of the threads in such a order, and the forces of friction that occurs between them, ensure that the gasification is holistic. The threads are slightly bent at the intersection, and one covers the other. The length of the mesh depends on the density of the location of the threads and the properties of the yarn.

Since on the desired surface of the gauze the threads of the body and back are of the same or at a density close to it, it will be uniform. The break strength of the gaskets depends mainly on the break strength of the threads.

In the manufacture of non-woven fabrics in the sewing-weaving method, various types of fabrics are used, which are formed from threads in the body.[2] In each body, the Strip forms a single ring in the specified row. In the body, the tissues formed from the threads are formed by moving the comb in a certain direction, where the needles and eyeball needles are dialed. Such tissues can be single or double-layered, as well as single, double and multi-combed.

1-picture. Structure and types of weaving of non-woven fabrics

Analytical and graphic images are used as conditional signs of texture. A reversible part of the tissue is referred to as rapport. The image includes one rapport.

- development of methods for designing hats based on the techniques of morphological transformation and spatial transformation of the plane of materials in an automated mode;

- adaptation of the headwear design design methodology to the conditions of educational and industrial design.

for the first time, a method of quantitative analysis of the shape of headdresses based on photographs and images, depending on the anthropological parameters of the shape of the human head, has been developed;

- the statistical regularities of the distribution of the main formative parameters of headdresses of the XX-early XXI centuries are revealed, which allow us to observe the process of historical development;

- established natural bond forming parameters hats in anthropomorphic space of geometric similarity, a

module which is anthropological form of the human head; shows their relationship with the shape of the suit;

structural and morphological models of the process of shaping women's headdresses of the XX-early XXI centuries were developed.;

- a method of transformative shaping of headdresses has been developed and structural catalogs of analogues of historical headdresses have been proposed;

For the first time, a zoned matrix of geometric similarity space has been developed, on the basis of which it is possible to structure fashion information and conduct a project search for an assortment.

the method of quantitative analysis of the shape-forming parameters of headdresses depending on the anthropological module of the human head is introduced into the design practice;

- the company has developed a collection of hats.

Statistical models of the distribution of shaping parameters of women's medical headdresses of the XX-early XXI centuries served as the basis for the development of a table of probabilistic models of shaping headdresses,

allowing you to quickly and accurately design industrial and creative models of various shapes. For the design, you need to select a system of lines from all the analogues included in the table and perform a design search.

Analysis and results. Based on the statistical analysis of the distribution of the main formative parameters of fashion collections of medical women's

headwear of the XX-early XXI centuries, considered in the second chapter, a long-term prediction of the statistical situation for the next development cycle is undertaken. Where the assumed trend of development, plotted from the data of the distribution diagrams, assumes that events that occurred in the past, trends that occurred in the past, will determine the events and trends of the future.

Cap "Charlotte" is used similarly to the cap-beret, but has the feature package, as she made a sewing machine the corrugated strips, so is folded in the package zigzag, whereby it has a large capacity with expansion and clothing on the head, which is convenient for employees with long hair. Disposable caps are used in a variety of fields of activity, and not only in medical institutions (hospitals, clinics, maternity hospitals, dentists): beauty

salons, food processing enterprises, pharmaceutical industry, catering establishments, etc.[3]

Especially effective protective medical disposable caps: type: "Beret", type: "Charlotte", cap-cap for the doctor. Medical protective caps are made of non-woven material "Spunbond" - designed to protect the user's hair and maintain cleanliness and hygiene in the premises.

The main task of this product is to protect the hair from environmental influences, as well as to protect the environment (room or objects) from small particles that spread from the head or fallen hair. They are used in medical institutions (maternity hospitals, donor halls, surgical boxes, dressing rooms) to maintain cleanliness and hygiene, and can also be used in beauty salons and the food and electronics industries. They have a universal size, which makes it convenient to use, having lush hairstyles or short hair. Medical disposable caps have a number of properties: waterproof, non-toxic, acid-resistant, breathable, hypoallergenic.

Features and benefits of disposable protective caps: Designed from a practical non-woven material-spunbond. They are equipped with special stretchable elastic bands that allow them to be securely attached to the head. After long-term wear, the elastic band does not leave traces on the skin. Non-toxic, do not cause allergic reactions and skin irritations during operation. Do not pass moisture but has good breathability. Leaves no lint on the skin or hair. They are convenient to store, as they are very compact when folded. Medical cap type "Charlotte" made of non-woven material "spunbond".

Medical cap disposable type "Charlotte" - is used similarly to the cap-beret, but has a packaging feature, because it is made by a sewing machine in the form of a corrugated strip, so it is folded in a zig-zagobrazno package, due to which it has a large capacity when straightening and dressing on the head, which is convenient

for employees with long hair. Disposable caps are used in various fields of activity, and not only in medical institutions (hospitals, polyclinics and clinics, maternity hospitals, dental clinics, etc.): beauty salons, food industry enterprises, pharmaceutical industry, public catering establishments, etc.

Medical cap type "beret" made of non-woven material "spunbond", Medical cap disposable type "Beret" - used for single use in various fields of application (food, textile, chemical, paint and varnish industry, etc.), as well as in hospitals, medical institutions and polyclinics, as a headdress for patients and medical personnel. The size of

the caps ensures their comfortable use for lush hairstyles. The soft elastic band located in the circle of the cap-beret does not gather in folds (unlike the cap-charlotte, which has 2 pinches) and securely fixes the cap and the hair removed under it on the user's head without leaving traces on the face, even after prolonged wear.

Medical cap-cap, disposable (for doctors), Cap-cap for a doctor made of non-woven material with ties, Disposable caps, medical cap disposable for a doctor are used not only by medical workers of medical and preventive institutions, but also in cosmetology, in food production. Comfortable caps for long-term wear provide a reliable level of protection for staff and / or the patient. A specially designed model of a high cap made of breathable spunbond material, with ties for connection at the back of the head. It is convenient to use, both for short and long lush hair.

Conclusion , Recommendations. The headdress is always an aesthetic element of a women's costume, which plays an important design role in its design. Women's headdress contains many formative elements that have a great influence on the creation of the shape of the costume and its design as a whole. The shaping elements of the headdress, as parts of the costume, obey not only the general trends of the shaping process, but also have their own specific features due to the specifics of the headdress.

They are not only the result of the designer's work, but are also influenced by the traditions of artistic and applied creativity.

When we talk about the headdress of several epochs, we mean a very definite, clearly expressed character of one or two forms that dominate during a given period of time (by form we mean a dynamic, organic model of a space-time system that has a multi-level structure of communication between the elements, the human figure and the environment). It is these forms that we call stylistic or basic, it is in them that many factors of society's life are concentrated, and the styles of a certain era are reflected. The stylistic form of the headdress is characterized by the following features: - stabilization and unity of geometric silhouettes (a harmoniously connected whole); - relative stability in the ratio of parts; - connection with an idealized image characteristic of a certain time; – the presence of its own specific design; – the technical level and nature of the materials.

LITERATURE

1. Саидова. З.М.. Бўлажак дизайнерларни тайёрлашда макетлаштириш методининг илмий-педагогик асослари, Таълим, фан ва инновация, 2021/1-сон. 152-155.
2. Бушухина И.В. Оренбургский пуховый платок: книга-альбом. Оренбург: Оренбургское книжное изд-во, 2007. Т.
3. Горчакова В.М., Сергеев А.П., Волошик Т.Е. Оборудование для производства нетканых материалов. –М.:2006.680с

УДК: И41(С-21)

Sohiba SAPAYEVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Ingliz tili tarjima nazariyasi va amaliyoti kafedrasida tayanch doktoranti
E-mail: sapaevasokhiba@gmail.com

Ijtimoiy fanlar yo'nalishi bo'yicha falsafa doktori, dotsent U.B. Azizov taqrizi asosida

THEORETICAL AND PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE CONCEPT OF "TIME"

Abstract

This very article is devoted to the interpretation of the terms "concept" and concept of "time" from the perspective of linguistics, philosophy, linguoculturology and sociolinguistics. The comparative study of the concept "time" in Uzbek and English languages proves the actuality of this research work. Indeed, time is understood as a basic cognitive structure around which all existing models and interpretations of temporal relationships are built and via this research we tried to present some linguistic, sociolinguistic and cognitive peculiarities of this concept in mainly Uzbek and English. Taking all these peculiarities we provided ample examples with their explanations. We deem that all drawn conclusions will assist the learners to understand more this very concept.

Key words: concept, concept of "time", cognitive linguistics, linguistics, knowledge, abstraction, phenomenon, sociolinguistics, language

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ПОНЯТИЯ «ВРЕМЯ»

Аннотация

Данная статья посвящена интерпретации терминов «концепт» и «время» с позиций лингвистики, философии, лингвокультурологии и социолингвистики. Сравнительное изучение понятия «время» в узбекском и английском языках подтверждает актуальность данной исследовательской работы. Действительно, время понимается как та базовая когнитивная структура, вокруг которой построены все существующие модели и интерпретации временных отношений, и с помощью этого исследования мы попытались представить некоторые лингвистические, социолингвистические и когнитивные особенности этой концепции в основном на узбекском и английском языках. Принимая во внимание все эти особенности, мы привели обширные примеры с их объяснениями. Мы считаем, что все сделанные выводы помогут учащимся лучше понять эту самую концепцию.

Ключевые слова: понятие, понятие «время», когнитивная лингвистика, лингвистика, знание, абстракция, феномен, социолингвистика, язык

"VAQT" TUSHUNCHASINING NAZARIY VA FALSAFIY JIHATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqola "tushuncha" va "vaqt" atamalarini tilshunoslik, falsafa, lingvokulturologiya va sotsiolingvistika nuqtai nazaridan izohlashga qaratilgan. "Vaqt" tushunchasini o'zbek va ingliz tillarida qiyosiy o'rganish ushbu tadqiqot ishining dolzarbligini ko'rsatadi. Darhaqiqat, vaqt bu mavjud bo'lgan barcha zamonaviy modellar va temporal munosabatlarning sharhlari qurilgan asosiy bilim tuzilishi deb tushuniladi va ushbu tadqiqot yordamida biz quyidagi tushunchaning ba'zi lingvistik, sotsiolingvistik va kognitiv xususiyatlarini asosan o'zbek va ingliz tillarida taqdim etishga harakat qildik. Ushbu xususiyatlarning barchasini inobatga olgan holda biz keng misollar va izohlarni ko'rsatib o'tdik. O'ylaymizki, chiqarilgan barcha xulosalar o'quvchilarga bu konseptni yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: tushuncha, "vaqt" tushunchasi, kognitiv lingvistika, tilshunoslik, bilim, mavhumlik, hodisa, sotsiolingvistika, til.

Introduction. Every language in the world has its own history, destiny, place in society. World languages differ in their genetics, typology, social significance, past, writing history, and the total number of speakers. Among them, Uzbek and English languages are highly distinguished by their ancient history and abundance of scientific sources. Presently, the comparative study of languages in linguistics is of utmost importance in a bid to develop the relationship between languages and explore their significant features, similarities and differences. When it comes to Uzbek and English, it can be stated that allomorphy could be more noticed as opposed to isomorphism since they are related to different language families and the main objective of this article is to put an emphasis on the awareness of "time" concept in these very languages. Prior to the discussion of this topic it is vitally important to clarify the term concept itself.

Literature review. It is obvious that the term "concept" is mainly studied in cognitive linguistics which deals with the notion of cognition and knowledge. The term "cognitive" means "to know", "to comprehend" ("cognitive" in English).

According to Sh. Safarov "there is no doubt that the language system, which is the source of knowledge and storage, its application and transmission, and, finally, the means of its formation, is the object of cognitive analysis ... The existence of knowledge depends on the existence of language. Language itself is a product of the cognitive system, and linguistic components are formed as a result of thinking". Therefore, "cooperation in the fields of linguistics, psychology, sociology, sociolinguistics and cultural studies is a phenomenon based on cognitive activity" [2006, p. 9-12]. The term concept was first used in 1928 by Russian scholar S.A. Askoldov. He interprets the concept as a form of thinking that complements many obscure objects, actions, realities (the concept of development, reality, mathematical concepts) in the process of thinking. He explained the concept as "a unit that reflects the process of thinking about one type of concept or another" [1997, p. 267-280].

Analyzing the different views on the concept, the linguists drew a clear conclusion: a concept is not an abstract type of name, but a basic perspective on the knowledge and

skills accumulated by the people over the centuries. The term "concept" is both new and old in linguistics. Nowadays, concept is very important in linguistics. In traditional linguistics in the 1970s, the term concept was seen as a problem that required extraordinary in-depth interpretation. The full use of the concept is associated with the translation of the works of English scientists R. Jackendoff, George Lakoff and R. Langacker in the 80s. The concept is also a unity of thought and is centered on the generalization of concepts, images and linguistic meaning. The creation of a concept starts with the birth of an individual image and ends with the emergence of a language unit.

Research methodology. Moreover, according to its content and level of abstraction, the Russian linguist classified the concept into the following types: 1) concrete image; 2) scheme; 3) understanding; 4) prototype; 5) frame; 6) scenario (script); 7) gestalt [A.P. Babushkin, 1996, p. 54-55]. Based on various interpretations of the term "concept" itself, it could be concluded that a concept is a mental formation or an entity of a high degree of abstractness, which has such characteristics as universality / uniqueness, simplicity / complexity, national-cultural specificity, and which finds its implementation at various linguistic levels.

Admittedly, there has been much research carried out on the concept by many linguists with some expressing similarities and some differing views. For instance, to its scientific significance, Russian scientists O.V. Pashkevich and Z.D. Papova, and the role of the concept in cognitive linguistics I.Y. Nikishina paid more attention in their research work. As well as them, T.K. Yelizova, V.L. Temkina, N.E. Gorelova and S.G. Klyastorniy analyzed various notions of the concept of "time" in Russian, English, Arabic, Japanese, and Spanish. In their view, the concept of "time" is a complex phenomenon that represents multiple aspects of a person's life and society, as it is correlated with individual and group self-awareness, behavioral control and activities.

Time is an abstract concept and phenomenon underlying both linguistic and scientific pictures of the world. Many scientists and philosophers tried to study this phenomenon in order to answer questions such as: what is the nature of time, its properties, does time exist at all, why does it move in only one direction, etc. Already in antiquity, two opposite points of view appeared. The first was held by Plato; the philosopher understood time as an image of a moving eternity that exists independently of material bodies and processes. Aristotle believed that the existence of time is possible only thanks to consciousness [2]. These two points of view are reflected in physics and natural science: I. Newton argued that time is an independent stream flowing from the past to the future, while Leibniz wrote in his writings that time is a subjective way of perceiving the surrounding reality [2]. In modern physics, since the 20th century, the concept of time as a phenomenon that depends on the material conditions of a closed system and has certain metric properties has been formed. The passage of time can be slowed down or accelerated depending on the conditions [2]. The complexity of the phenomenon of time and its significant role in the picture of the world have caused the emergence of many of its interpretations in other sciences. These essentially unrelated concepts are based in part on the physical properties of time. So, for example, the course of time and its properties studied in physics are reflected in the language of man. Linguistic time is "a linguistic projection of a complex of existing human knowledge about this phenomenon" [2]. Linguistic time participates in the transformation of the surrounding reality into a linguistic picture of the world and expresses the connection between language, human activity and objective reality. As we can see, time is a very complex phenomenon, all facets of which, one way or another, are reflected in the

language in the form of linguistic time. In order to adequately describe the content side of such complex linguistic signs, the term "concept" is used. This can be traced in the definition of the concept by D.S. Likhacheva: the concept is "the result of the collision of the dictionary meaning of a word with the personal and national experience of a person" [4, p. 3].

Analysis and results. In the dictionary of the Russian language S.I. Ozhegova and N.Yu. Shvedova provide the following definitions of "time": 1) one of the forms of existence of matter; 2) the duration of something, measured in seconds, minutes, hours; 3) sequential change of hours, days, years; 4) a certain moment at which something happens; 5) period, era; 6) time of the day, year; 7) a suitable date, a favorable moment; 8) a period or moment free from something; 9) the category of the verb, referring to the action in the plan of the present, past or future in special forms. The ABBYY Lingvo 4 dictionary also entails the following definitions of the lexeme "time": 1) a period of time intended for a specific activity; 2) the period of time during which any processes, events occur; 3) the moment of the action; 4) historical period of time. It can be noted that the most common definitions of the concept of "time" are: interval, duration, moment. Furthermore, in the dictionary of Russian synonyms and expressions similar in meaning by N. Abramov, we find words that are close in meaning, such as: duration, moment, time, era, period, time interval, season, century, era, date. Among these definitions, we also note "duration", "interval" and "moment". Consequently, they are the dominant synonyms. However, despite their synonymy, these definitions of the concept of "time" do not replace each other in all contexts without exception, for example: "I have time" (but not: "I have a moment / duration / interval"); "The right time!" (Right moment); "For a long time!" (Long period). Indeed, we can observe the phenomenon of the proximity of words, explained through their semantic meaning. According to the dictionary of S.I. Ozhegova "duration is the time of the course of an action, something", "an interval is a space or time separating something", "a moment is a moment, an instant, a short time in which something happens." These interpretations are realized through the examples given: "Life expectancy. A gap of ten years. Miss the right moment." As can be seen, all definitions contain the word "time", which undoubtedly proves their semantic closeness. The Russian word "срок" (deadline) is a prefix derivative of the verb of speech (speak). Subjectivism, the event basis of the origin of this word (to agree on a time, to set a time) is beyond doubt. Analysis materials of the National Corpus of the Russian language shows that this word in modern Russian in many texts realizes its special meaning (limited by the time limit), but quite often it is used simply as a synonym for the words time, period, interval. It is pointed out that in many other languages, the corresponding concept is conveyed simply by the word time.

The vocabulary expressing temporality is varied in nature. These are any lexical units associated with the passage of time or a specific moment in time: minute, year, week, yesterday, Friday. Also, adverbs of time and adverbs of place with the meaning of temporality (eg, long, far). Time can be expressed with the help of lexical units, initially related to space by semantics, and vice versa: "Where did he rent a room? "Ten minutes away from my house" or "Do we still have a long drive? "A couple of kilometers" The lexical unit time is the basis and core of the concept of time in the English language. Other lexical units that verbalize the concept are used to name and measure time intervals: minute, day, week, year, era, tonight, moment, month names - January, February, March, etc., days of the week - Monday, Tuesday, Wednesday, etc., time of day - morning, day, evening, etc. Also these are groups of words used to denote the past, present and future (yesterday, today, tomorrow and past, present,

future), space-time prepositions (before, after) and words related to historical periods and eras. The connection with time, its properties, especially metric, can be traced in the definitions of these words. For example, hour is defined as "twenty-fourth of the day and night, 60 minutes" and "time of day, moment in time" in the Oxford English Dictionary [11]. In the same place, year is "the time required for the Earth to complete one revolution around the sun, equal to 365 days, 5 hours, 48 minutes and 46 seconds" [11]. Months in the Cambridge English Dictionary are described as the time interval between the previous and the following month, which has a certain position in the time measurement system: December - "the twelfth and last month of the year, after November and before January", August - "the eighth month of the year, after July and until September" [9].

The phrase "Time is a great healer" echoes the ancient idea that time heals. More often it concerns feelings and emotions of a person, rather than his physical condition [12]. Some proverbs and sayings are dedicated to punctuality, which is especially important for English culture: "Punctuality is the soul of business", "Punctuality is the politeness of princes", "Delays are dangerous", "Time is money", "Procrastination is the thief of time", etc. It is obvious that it is very important for Western representatives of the English-speaking linguistic culture to arrive at the meeting on time, regardless of whether it is a summit, an international conference or a meeting with friends. Knowing that time can affect the world around them and the person himself, people reflected in the saying "Time will tell" the hope that time will put everything in its place, and that later it will be possible to understand whether this or that decision was correct or no [7].

When it comes to Uzbek, it is clear that an explanatory dictionary of the Uzbek language defines time as follows:

1) An event that occurs, the duration of things measured in centuries, years, hours, minutes, etc. *Vaqt g'oyat imillab o'tardi* (time was passing very slowly); *Hamma xavotirlanib bezovta bo'la boshladi* (Everyone started getting worried)[K. Yashin, Hamza].

2) The interval of time set for a purpose or used for a purpose in a continuous and consistent exchange of hours, days, months, years, etc. Proverbs: *Vaqtini qo'ldan bermoq* (wasting time); *Vaqtdan yutmoq* (winning time); *Vaqtdan to'g'ri foydalanmoq* (use your time wisely).

3) The part of time that is associated with a particular social event, situation; time, period. *Quldorlik vaqtida* (During slavery).

4) An objective time, a certain part of a person's life, a point, an interval. *Vaqt kech bo'lib qoldi* (It's too late); *Bolalik vaqti* (Childhood).

Sometimes pronouns and adjectives can also be used to express the accuracy of time. For example, that year, last month, next year means a certain period of time. There are levels of time measurement.

Conclusion/recommendations. Taking into all the abovementioned statements, we fervently believe that time is a complex and multifaceted phenomenon, because of which its nature has always been controversial for the natural sciences and philosophy. All these contradictory and complex ideas about time found a significant reflection in the conceptual and linguistic (especially, phraseological) pictures of the world, which was confirmed by the study. As a basic concept, the concept of "time" is widely and variedly represented in the proverbs and sayings of the English and Uzbek languages. So, this research allows us to conclude about a semantic complex that forms the concept of time in a literary text; the selected semantic models determine the differential features of discourse and scientific concepts. Despite the fact that the concept of "time" refers to abstract concepts, in languages it is metaphorized by various combinations of words, which can be defined by the following semantic models, united by similar semantics: 1) the movement of time towards the subject (event, object); 2) the movement of the subject (event, object) towards time; 3) duration or extent; 4) time is a value; 5) the subject performing the action; 6) time as a unit. The variety of linguistic forms of verbal representation of the discourse concept "time" enables one to be convinced of the complexity and versatility of the phenomenon under consideration.

REFERENCES

1. Абрамов, Н. In Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений. 2012
2. Аскольдов, С. А. Концепт и слово. М.: Academia. 1997
3. Елизова, Т. К. Специфика научного концепта "время" в английском и русском языках. Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2012
4. Lixachev.D.S. Konseptosfera russkogo yazika//Ocherki po filosofii hudojudojestvennogo. Saint-Petersburg: Piter.1997. p.147-165
5. Набережная, З. Г. Категория времени как один из элементов языковой картины мира. 2011
6. Никишина, И. Ю. [n.d.]. Понятие "концепт" в когнитивной лингвистике. Лингвистика. [Original work published 2001]
7. Ожегов, С. И. In Толковый словарь русского языка. 1992
8. Пашкевич, О. В. [n.d.]. понятие, значение: проблема дифференциации. Retrieved from <https://studylib.ru/doc/641258/pashkevich.-o.v-koncept-ponyatie--znachenie-problema>
9. Попова, З. Д., & Стернин, И. А. [n.d.]. Понятие концепта. Когнитивная лингвистика. Retrieved from [://groovedownloadfree.netlify.com/kognitivnaya-lingvistika-z-d-popova-i-a-sternin.html](http://groovedownloadfree.netlify.com/kognitivnaya-lingvistika-z-d-popova-i-a-sternin.html).
10. Safarov, S. Kognitiv tilshunoslik. "Сангзор" нашриёти. 2006. pp. 9–12
11. Speake, J. In The Oxford Dictionary of New York, NY: Oxford University Press Inc.2008. p.625
12. In ABBYY Lingvo.2012

УДК:1.711.4

Ўқтамжон ТИЛАВОВ,
Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти
E-mail:uktam1986@mail.ru

ЎзМУ профессори А.Ўтамуродов тақризи асосида

ГЛОБАЛ БАРҚАРОР ТАРАҚҚИЁТНИНГ ИЖТИМОЙ-ТАРИХИЙ ЖИХАТЛАРИ

Аннотация

Мақолада ҳозирги даврда дунёдаги халқаро ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий, экологик муносабатларнинг интеграциялашуви, универсаллашуви, интенсивлашуви ва глобаллашувининг тарихий жихатлари илмий асосланган. Глобал барқарор тараққиёт тизимида экологик муаммолар тизимининг вужудга келиши ва эскалацияси кучайиши, жамият барқарор тараққиётига таъсир кўрсатувчи омиллар халқаро экологик ҳуқуқ нормалари асосида ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат қилиш механизмлари илмий таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: глобал тараққиёт, экологик жамият, ижтимоий муносабатлар, халқаро экологик ҳуқуқ, атроф-муҳит муҳофазаси, экологик омил.

СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ГЛОБАЛЬНОГО УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

Статья научно обоснована историческими аспектами интеграции, универсализации, интенсификации и глобализации международных социальных, экономических, политических, культурных и экологических отношений в современном мире. Научно проанализированы возникновение и эскалация системы экологических проблем в глобальной системе устойчивого развития, факторы, влияющие на устойчивое развитие общества, механизмы организации, управления и контроля на основе международного экологического права.

Ключевые слова: глобальное развитие, экологическое общество, социальные отношения, международное экологическое право, охрана окружающей среды, экологические факторы.

SOCIO-HISTORICAL ASPECTS OF GLOBAL SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Annotation

The article is scientifically based on the historical aspects of the integration, universalization, intensification and globalization of international social, economic, political, cultural and environmental relations in the world today. The emergence and escalation of the system of environmental problems in the global system of sustainable development, the factors influencing the sustainable development of society, the mechanisms of organization, management and control on the basis of international environmental law are scientifically analyzed.

Keywords: global development, ecological society, social relations, international ecological law, environmental protection, ecological factor.

Глобал барқарор тараққиётнинг (йўналишлари-дан қатъий назар) структуравий элементлари ўртасидаги функционал корреляцион диалектик-синергетик алоқадорлик ва боғланиш натижалари, давлатлар экологик суверинитетлигини, миллий мустақиллигини эътироф этиш контекстида, умуман глобал барқарор тараққиётнинг янги сифат босқичи тарзида эътироф этилиши керак. Зеро, юқорида кўрсатилганидек, ижтимоий-сиёсий ҳаёт тарзи императив стандартларини ҳам, барқарор тараққиёт парадигмаларини ҳам, ўзгартириб юбормоқда.

Айниқса, янги глобал муаммолар тизимининг вужудга келиши ва эскалацияси кучайиши жамият экологик барқарор тараққиётига таъсир кўрсатувчи омилларга: бир томондан, давлатларнинг халқаро экологик сиёсий муносабатларида суверинитетлигини белгилаш мезонларини ва унинг аҳамиятини баҳолаш тамойилларини (мавжуд экологик воқелик контекстида дифференциаллашган тарзда ёндашиб), конкретлаштиришни тақозо қилмоқда. Иккинчи томондан, глобал барқарор тараққиёт субъектлари -дунё халқларнинг миллий ўзлигини англаш жараёни (айрим ҳолларда, тор доирадаги миллий экологик манфаатларини мутлақлаштирувчи этноэгоистик инстинктлар) кучайи-

ши, экологик суверинитет категорияси мазмунини халқаро экологик ҳуқуқ нормалари асосида қайта кўриб чиқишни долзарб муаммо тарзида кун тартибига қўймоқда. Бу эса муаммони ҳал этишнинг назарий-методологик асосларини, халқаро ҳуқуқ нормаларини, маънавий-ахлоқий тамойилларини такомиллаштиришга боғлиқдир.

Зеро, халқаро экологик ҳуқуқ нормаларининг давлатлар экологик суверинитетлигини муҳофаза қилиш функцияси глобал барқарор тараққиётни таъминлашда алоҳида аҳамиятга эга. Чунки, халқаро экологик ҳуқуқ – халқаро ҳуқуқ субъектларининг табиий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва унинг ресурсларидан оқилона фойдаланиш соҳасидаги фаолиятларини: ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат қилишга йўналтирилган, халқаро миқёсда эътироф этилган умуминсоний ҳуқуқ тамойиллари ва нормалари йиғиндисидир.

1985 йилда илк бор америкалик сиёсатшунос Р.Робертсон томонидан “глобаллашув” тушунчаси илмий муомалага киритилган бўлиб, унинг мазмунини ташкил қилган “барқарор тараққиёт” ғояси миллий давлатлар суверенитетлигига, мустақиллигига путур етказувчи (ички ва ташқи сиёсат) глобаллашув –

халқаро муносабатларни ташкиллаштиришнинг (идеал-утопик) корпоратив лойиҳаси яратилди. Бу лойиҳага кўра, умуминсоният жаҳон тартиботини шакллантириш ва келажакда барча давлатларни бўйсундиришга қаратилиши, нисбатан устувор аҳамиятга эга бўлса-да, унга муносабатда муқобил фикрлар ҳам илгари сурилган.

Масалан, таниқли рус олими А.И.Фурсов фикрича, глобаллашув дунёнинг барча жойида тарқалган, ўзаро боғлиқ икки юздан ортиқ “ўсиш нукталари”даги барча ортиқча, “норентабель” аҳолини рўйхатдан ўчириб, планетар бирликни раҳна остига қўяди. Шунинг учун бу концепцияни табиий атроф-муҳит ва унга антропоген, антропотехноген босим таъсирни мувозанатлаштирувчи имконият деб тушуниш, утопик қарашдир. Чунки бу қарашлар, ҳақиқатда барқарор тараққиётга эмас, балки уларнинг мўлжалларидан адашиб, жамиятни дестабилизацияга, яъни барқарорлик йўқотилиши оқибатда тараққиётга чек қўйилишига олиб келади[1].

1983 йил кузида БМТ Бош Ассамблеясининг №38/161 резолюцияси билан 1980 ва 1983 йилларда халқаро ривожланиш муаммолари бўйича Мустақил комиссия (В.Брандт комиссияси) томонидан тайёрланган “Шимол-Жануб: яшаб қолиш дастури” ва “Умумий инқироз: Шимол ва Жанубнинг тинчликни тиклаш учун ҳамкорлиги” докладларидаги хулосалар асосида тузилган эди. Брандт ва Брунтланд комиссиялари, шунингдек, У.Пальменинг хавфсизлик ва қуролсизланиш масалалари бўйича Мустақил комиссияси БМТнинг халқаро хавфсизлик институтлари учлигини (триадасини) тузиб чиқишди. Ушбу уч лидер Европа Социал Интернационали таркибига кирган социал-демократик партияларни бошқаришган ва В.Брандт унинг президенти бўлган эди.

Жаҳон миқёсида “Барқарор тараққиёт” тушунчаси, дастлаб 1987 йили норвегиялик сиёсатчи ва жамоат арбоби Г.Х. Брунтланд[2] раҳбарлигида “Атроф-муҳит ва тараққиёт” бўйича БМТнинг Бутунжаҳон комиссияси тайёрлаган “Бизнинг умумий келажакимиз” («Our Common Future») номли докладда қўлланилиб, Бутунжаҳон ўзгаришлари дастурида концепция даражасига олиб чиқилиб, қуйидагилар унинг асосий йўналишлари деб эълон қилиниши, “Барқарор тараққиёт ғояси қуруқ жойда шаклланган эмас, деган хулосага асос бўлади, яъни: “Брунтланд комиссияси” мулоҳазалари асосида:

- аҳоли, табиий атроф-муҳит ва барқарор тараққиёт тенденциясининг истиқбол “контурлари” шаклланиши;

- биосфера экологик мувозанатини глобал бошқаришга доир халқаро қарорлар қабул қилиш тизимини яратиш;

- табиий атроф-муҳит ва барқарор тараққиёт контекстида: энергетика, саноат, аҳоли пунктлари ва халқаро иқтисодий муносабат муаммолари ечими[3] ҳақидаги қарашлар эълон қилиниб, Социал-интернационалнинг 2006 йил ноябрида Сантьяго Конгрессида, унинг таркибида “Глобал жамият барқарор тараққиёти” бўйича махсус Комиссия тузилди.

СССР таназзулга учраб, жаҳон сиёсий харитасида янги мустақил давлатлар пайдо бўлиши билан БМТ ва Социал-интернационалнинг ўзаро алоқаси сезиларли даражада фаоллашди ва амалий томонга ўтди. 1992 йили “Глобал бошқарув ва ҳамкорлик” бўйича Комиссия тузилди. Кейинчалик, унинг ўрнига

2001 йил “Халқаро Горбачев фонди” билан ҳамкорликда Глобализация бўйича махсус комиссия ташкил этилди. Бу комиссия дунё ҳамжамиятининг барча соҳа лидерлари – етакчилари фаолиятини глобаллашув жараёнининг конкрет йўналишларида конструктив ислохотлар ўтказиш ва натижаларини муҳокама қилишга, кооператив амалий хатти-ҳаракатларга жалб этишга йўналтирди.

БМТ Глобал бошқарув бўйича Комиссия олдига “жаҳон ташкилий тузилишига баҳо бериш, уни қайта қуриш ва мустаҳкамлаш бўйича тавсиялар тайёрлаш”дек муҳим вазифа қўйилди. Комиссиянинг 1995 йилдаги “Бизнинг глобал қўшничилигимиз” («Our Global Neighbourhood») докладида БМТни тубдан қайта қуриш бўйича лойиҳа илгари сурилиб, БМТ Хавфсизлик Кенгашига параллел бўлган янги бошқарув маркази – Иқтисодий хавфсизлик Кенгаши (ИХК) тузиш таклиф этилди. Бунда ИХК тасарруфигага “иқтисодий, ижтимоий ва экология соҳаларида халқаро консенсусни” вужудга келтириш ва уни бошқариш, яъни “жаҳон иқтисодий ҳукумати” ваколати функциясини бериш кўзда тутилди.

Бу режага мувофиқ БМТнинг: ЮНЕСКО, ЖСТ, ХМТ, ЖССТ, ФАО ва бошқа махсус ташкилот ва муассасалар миссиялари “глобал вазирлик” мақомига ўтказилиши керак эди. Мўлжалга кўра ИХК таркибига иқтисодий кучли давлатлар, минтакалар ва минтакавий ташкилот вакиллари кириши лозим эди. Лекин шуниси характерлики, Кенгашга вето ҳуқуқини бериш кўзда тутилмаган эди. Бошқача қилиб айтганда, ИХКга мустаҳкам америкача “агрессив-итоаткор кўпчилик” мақомини берилиб, Ғарблик геосиёсий рақиблик томонидан, энг аввало Россия Федерацияси ва Хитой Халқ Республикасини глобал миқёсда стратегик қарорлар қабул қилинишидан четлаштириш учун қўлдан келган барча ҳаракатлар қилинди. Докладга кўра, ИХК тузилгунга қадар унинг вазифаларини бажариш 1992 йили ташкил этилган минтакавий квота бўйича (квоталар унда америкача кўпчилик бўлишини таъминлайди) ташкил этилган ҳукуматлараро органи – БМТнинг барқарор тараққиёт Комиссиясига топширилди[4].

ИХК тузилгандан кейин, мўлжалларга кўра, бу комиссия “БМТнинг турли мутасадди муассасалари (“глобал вазирликлар”) томонидан амалга оширилувчи дастур ва лойиҳаларни мувофиқлаштирувчи – координация қилувчи “марказга” айланиши, яъни амалда “жаҳон ҳукумати” функциясини ўз зиммасига олиши керак эди. Аммо, ИХК лойиҳаси муваффақиятсизликка учрагач, комиссия вазифасини БМТнинг “глобал экологик органи” бўлган Тараққиёт дастури (ПРООН) доирасида чегараланиб қолган БМТнинг Иқтисодий ва социал кенгаши (ЭКОСОС) раҳбарлиги тасарруфига ўтказилди.

Шунингдек, юқорида кўрсатилган “Бизнинг глобал қўшничилигимиз” докладида, унинг муқобил вариантлари ҳам берилди, яъни БМТнинг махсус муассасалари соҳани бошқариш марказларига айлана олмасалар, бу вазифаларни бажариш масъулиятини: Жаҳон банки, тармоқ илмий-тадқиқот ташкилотлари ва минтакавий ташкилотларга ўтказиш кўзда тутилган эди. Ўтган асрнинг сўнгги ва ҳозирги аср бошларида айнан ана шу ҳодисалар юз берди. Глобал барқарор тараққиётни ташкиллаштириш ва бошқаришнинг шаклан децентраллашуви (номарказлашуви): НАТО, Европа иттифоқи, ЕХХТ, Европа Кенгаши,

минтақавий-иқтисодий кенгашлар, Халқаро муносабатлар бўйича Кенгаш, “Бильдерберг клуби”, Уч томонлама комиссия ва шу каби минтақавий ташкилотлар шаклланишига олиб келишини, кейинги йилларда Марказий Осиё давлатлари Маслаҳат Кенгашининг ташкил этилиш тажрибаси кўрсатди.

Ҳозирги давр реаллиги глобал масштабда барқарор тараққиётни таъминлаш учун жаҳон ҳамжамияти саъй-ҳаракатларини, умуман глобал муаммолар, хусусан экологик муаммолар комплекси ечими доирасида мувофиқлаштиришни, миллий иқтисодий, илмий, техник, интеллектуал потенциал имкониятларини бирлаштиришни, алоҳида давлатлар ечишга қодир бўлмаган экологик муаммоларни ҳамкорликда ҳал қилишга интилишни “халқаро конституциявий қонун” мақомидаги шартномалар даражасида мустаҳкамлаб, регламентлаштиришни тақозо қилмоқда.

Ўзбекистонда йирик ҳуқуқшунос олим профессор Й.О.Жўраевнинг фикрича, глобал экологик барқарорликни таъминлаш муаммолари доирасида давлатлар суверинитетлигини чегаралашда икки асосий йўл мавжуд, яъни: “биринчиси – ихтиёрий бўлиб, муайян давлат ички эҳтиёжларидан келиб чиқади ва халқ, жамият манфаатларига мос келади. Давлатнинг экологик суверинитетлигини чегаралашда “экологик омил” давлат ҳокимиятидан юқори қўйилиши керак. Давлат ҳокимияти қонунга бўйсунганидек, давлат ҳокимиятининг барча тизими экологик омилга бўйсундирилиши керак. Иккинчиси – бошқа давлатлар томонидан ёки халқаро ҳуқуқ талабларига кўра суверинитетлики мажбурлаш орқали чегаралашдир”[5]. Бу асосларга дифференциал ёндашув глобал экологик сиёсатни демократик ва гуманистик тамойилларга кўра: ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат қилиш орқали умуминсоният барқарор тараққиётини, цивилизация келажагини таъминлаш заруриятидан, эҳтиёждан келиб чиқиб, уминсоний характерга эга бўлса ҳам бу муаммолар ечими, ҳозирча БМТ даражасидаги турли нуфузли халқаро анжуманларда муҳокама қилинишдан нарига ўтмаяпти.

Шунинг учун ҳам баъзи олимлар тадқиқотлари ва халқаро ташкилотларнинг расмий ҳужжатларида,

планетар масштабда экологик барқарор тараққиётни таъминлаш муаммосини “ягона жаҳон ҳукумати” ёки “глобал экологик сиёсий тизим”ни ташкил этиши билан ҳал қилиш мумкинлиги ҳақида фикрлар билдирилмоқда[6]. Бундай қарашларда “идеалистик-утопизм” руҳи мавжуд бўлса ҳам, глобал экологик сиёсат самарадорлиги: давлатларнинг ижтимоий-сиёсий тузумидан, халқаро сиёсий муносабатларда мафкуравий позициясидан қатъий назар, улар ўртасидаги мурося, келишув ва ҳамкорлик орқалигина таъминланиши мумкин.

Бу келишув шартномалари, замонавий халқаро ҳуқуқ тамойиллари: тенг ҳуқуқлилик ва суверенитетлигини ҳурмат қилиш, ички ишларига аралашмаслик тамойилларига асосланади. Ваҳоланки, айрим давлатларнинг ҳудудидаги моддий бойликлардан (айниқса, трансчегаравий табиий ресурслардан фойдаланишда) суверинитетлигини мутлақлаштиришлари, халқаро экологик барқарорликка путур етказиб этник зиддиятларни, конфликтларни кескинлаштирмоқда.

Глобал экологик барқарорликни сақлаш, нафақат илмий, техник, технологик муаммо, балки ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва маънавий муаммодир. Айрим давлатларда милитаристик техника-технологиясини (айниқса, оммавий қирғин қуролларини яритиш индустриясини) халқаро экологик ҳуқуқий назорат институтлари ва жамоатчилик эътиборидан четда ривожлантирилиши, глобал барқарорликни сақлаш муаммосини кескинлаштиришга олиб келиши ҳақида кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Хуллас, ҳозирги замонда глобал экологик беқарорлик кескинлашиб кетиши (айниқса, иқлим ўзгариши, чиқиндилар “экспансияси”, тоза ичимлик суви камёблиги, биохилма-хилликнинг “қашшоқашуви” ва бошқа) инсоният цивилизацияси тақдирига, истиқболларига бевосита даҳлдор ноанъанавий экологик муаммоларни: халқаро ҳуқуқ нормалар, умуминсоний маънавий-ахлоқий қадриятлар, демократик-гуманистик тамойиллар асосида кенг миқёсдаги: ҳамкорлик, ўзаро ёрдам, ижтимоий шерикчилик йўли билангина ечиш мумкинлиги, аксиоматик ҳақиқатга айланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Фурсов А. И. Великая война: тайна рождения XX века // De Aenigmatе / О Тайне. Сборник научных трудов. — М.: Товарищество научных изданий КМК, 2015. — С. 245-296.
2. Wilsford, David, ed. Political leaders of contemporary Western Europe: a biographical dictionary (Greenwood, 1995) pp 49–56.
3. Глобалистика. Международный энциклопедический словарь / Под ред. И.И. Мазура, А.Н.Чумакова. - М., - СПб., - Нью-Йорк, 2006. - С. 609-610.
4. БМТнинг барқарор тараққиёт Комиссиясида “Ғарб жамоаси” (Европа ва Шимолий Америка) ва Африкадан 13 тадан аъзо, Осиёдан - 11, Лотин Америкаси ва Кариб денгизи бассейни мамлакатларидан -10, Россияни ҳам ўз ичига олган Шарқий Европадан 6 давлат аъзо бўлиши кўзда тутилган эди.
5. Жураев Ю.А. Вопросы экологического суверинитета Республики Узбекистан. // Фалсафа ва ҳуқуқ 2013, №2, -С.61.
6. Бунинг классик намунаси сифатида “Рим клуби” аъзоларининг илмий назарияларини, инвайронментализм экофалсафаси таълимотларини, жаҳон “Яшил партия”лари доктриналарини мисол тариқасида келтириш мумкин.

УДК:159.9(575.1)

Гўзалхон ТАЖИБОЕВА,
Наманган давлат университети,
“Бошланғич таълим методикаси” кафедраси ўқитувчиси
E-mail: gozaltajiboyeva@gmail.com

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING IN CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE

Abstract

The article discusses the peculiarities of thinking of students of primary school age, pedagogical and psychological foundations of the development of critical thinking of students in the educational process.

Key words: contemplation; critical thinking; independent thinking; critical thinking; Education theme; mental activity; the meaning of thinking.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация

В статье рассматриваются особенности мышления учащихся младшего школьного возраста, педагогические и психологические основы развития критического мышления учащихся в учебном процессе.

Ключевые слова: созерцание; критическое мышление; самостоятельное мышление; критическое мышление; Тема «образование»; умственная деятельность; смысл мышления.

КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ ЎҚУВЧИЛАРДА ТАНКИДИЙ ФИКРЛАШНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК АСОСЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар тафаккурининг ўзига хослиги, таълим жараёнида ўқувчиларда танкидий фикрлашни ривожлантиришнинг педагогик-психологик асослари ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: тафаккур; танкидий тафаккур; мустақил фикрлаш; танкидий фикрлаш; «Тарбия» фани; ақлий фаолият; фикрлашнинг мазмундорлиги.

Қириш. XXI аср таълимнинг асосий мақсадларидан бири – ўзлаштирилган билимларни ўқувчининг кенг ва атрофлича фикрлай олиши учун хизмат қилишини таъминлашдан иборат. Чунки илм, фан ва техника ва ахборотлар асри сифатида эътироф этилаётган бугунги шиддатли давр ҳар бир шахсдан эркин, ижодий, мустақил ва танкидий фикрлаш заруриятини такозо этади. Шу боис психология соҳасида когнитив психология, яъни фикрлаш табиати ва билимларни ўрганиш соҳасини тадқиқ қилиш долзарб муаммога айланди. Бу соҳа инсоннинг фикрлаш қобилиятини ривожлантириш омиллари, механизмлари ва педагогик-психологик шарт-шароитларига оид муаммоларни ҳал қилиш масалаларини ўрганишга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва халқимизга қилган Мурожаатномасида “Янги Ўзбекистон – мактаб остонасидан, таълим-тарбия тизимидан бошланади”, деган ғоя асосида ёшларни замонавий билим ва тажрибалар, миллий ва умумбашарий қадриятлар асосида мустақил ва мантикий фикрлайдиган, эзгу фазилатлар эгаси бўлган инсонлар этиб вояга етказишга янги йилда устувор аҳамият қаратилиши алоҳида таъкидланди[1]. Ёш авлодни ҳар томонлама мукамал тарбиялашда умумтаълим мактаблари етакчи ўринни эгаллайди. Умумий ўрта таълим муассасалари ўқувчилари учун “Тарбия” фани Концепцияси давлатнинг таълим-тарбия соҳасидаги сиёсатини амалга оширишда мавжуд бўлган долзарб

муаммоларни ҳал этишга йўналтирилган муҳим ҳужжат деб эътироф этишимиз мумкин.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Концепцияга мувофиқ олиб бориладиган барча чоратadbирлар натижасида ёшлар тарбиясида дунёда юз бераётган мураккаб геосиёсий ва мафкуравий жараёнларга тўғри баҳо бера олиш, ижтимоий муаммоларни ҳал этишда тўғри қарор қабул қилиш, ҳаётда ўз ўрнини топиш билан боғлиқ бўлган аниқ мақсадларни шакллантира олишга ўргатиш, бунинг натижаси ўлароқ, оила-жамият ўртасидаги муносабатларнинг узилиб қолишининг олдини олиш, лоқайдлик, ҳуқуқбузарлик, «оммавий маданият»нинг турли кўринишларидан сақлаш имкони яратилади.[2]

Концепцияда белгиланган муҳим вазифаларни амалга ошириш имкониятларидан бири “Тарбия” фанини ўқитишдир. Концепцияда “Тарбия” фани ўқувчиларда фаол фуқаролик позициясини шакллантириш, уларнинг ҳар томонлама ижтимоийлашувига қўмаклашиш, самарали ҳамкорлик қилиш, вақтини мазмунли ташкил этиш, миллий, маънавий ва умуминсоний қадриятларни ҳурмат қилиш, ўзларининг интеллектуал ва ижодий салоҳиятини рўёбга чиқаришга хизмат қилиши кўрсатиб ўтилган.

Бошланғич синфларда “Тарбия” фани дарсликларига “Ақлни чархлаш учун савол ва топшириқлар”, “Ижодий фаолият”, “Биласизми?”, “Мустақил фаолият” ва “Ҳикмат” номлари остида берилган материаллар ўқитувчиларга ўқувчиларда

танкидий фикрлашни ривожлантириш имкониятини беради.

Маълумки, инсон ақлий фаолиятининг юксак шакли тафаккур саналади. Тафаккур сезги аъзолари орқали бевосита акс эттириб бўлмайдиган нарса ва ходисаларни инсон онгида акс эттириши билан тавсифланади. Тафаккур атрофдаги оламни билиш қуролидир ва инсон амалий фаолиятини вужудга келиши учун шартдир. Бирон нарса тўғрисида тафаккур қилиш жараёнида фикр пайдо бўлади, бу фикрлар инсоннинг онгида ҳукм ва тушунчалар шаклини олади.

Тадқиқот методологияси. Мустақил ва танкидий фикрлаш шахс тафаккурининг алоҳида сифатлари бўлиб, инсоннинг ўзини ва борлиқни билиши, унга муносабатларни ташкил этиши, ана шу сифатларнинг қай даражада ривожланганлигига боғлиқдир.

Танкидий фикрлашни ривожлантириш муаммосини ўрганиш бўйича танкидий мутахассислардан бири Девид Клустернинг танкидий фикрлашни мураккаб ақлий фаолият сифатида қабул қилиш кераклиги ҳақидаги қарашларини эътироф этган ҳолда, қуйидаги муҳим жиҳатларига эътиборни қаратмоқчимиз:

Биринчидан, танкидий тафаккур ҳар доим мустақил тафаккурдир. Ҳар бир киши фақат ўзи учун фикрлайди, ҳеч қачон биз учун қимдир бирор масала юзасидан фикр билдириб, танкидий баҳо бера олмайди. Шунинг учун ҳам танкидий тафаккур ҳар доим индивидуал табиатга эга бўлади. Ҳосил бўлган фикрлар жуда ҳам оригинал – ўзига хос бўлмаслиги ҳам мумкин, лекин барибир у бизники бўлиб қолади. Баъзан бошқа танкидий фикрларга қўшилишимиз, уларни тўғри деб қабул қилишимиз ҳам мумкин. Энг муҳими бу ҳақда ўзимиз ўйладик ва қарор қабул қилдик. Шунинг учун ҳам танкидий тафаккурнинг энг муҳим хусусияти унинг мустақиллигидир.

Иккинчидан, ахборот танкидий тафаккурнинг сўнгги маҳсули эмас. Балки бошланғич нуктасидир. Инсондаги мавжуд билимлар танкидий фикрлаш учун мотиватор (ундовчи куч, сабаб) вазифасини ўтайди. Бирор янги, мураккаб фикрнинг туғилиши учун қанчадан қанча матнлар, фактлар ва ғояларни қайта ишлаб чиқишга тўғри келади.

Учинчидан, танкидий тафаккур ўз олдига вазифа қўйиш ва муаммони аниқлаштиришдан бошланади. Инсон ўз моҳиятига кўра қизиқувчан мавжудотдир. Ҳар қандай билиш фаолиятининг барча босқичларида муаммони ҳал этиш ва саволларга жавоб бериш керак бўлади.

Тўртинчидан, танкидий тафаккур ишончли фактларга интилади. Танкидий тарзда фикрлаётган инсон қабул қилган қарорини онгли ва асосланган фикрлар ёрдамида изоҳлашга ҳаракат қилади. Айни пайтда маъмур масалани ҳал этишнинг бошқа усуллари ҳам бўлиши мумкинлигини аниқ тасаввур этганлиги учун мантикий ва ишонарли маълумотлар билан исботлашга ҳаракат қилади.

Тафаккур жараёни инсоннинг билишга бўлган эҳтиёжлари, теварак-атрофдаги олам ва турмуш тўғрисидаги ўз билимларини кенгайтиришга ва чуқурлаштиришга интилиш сабабли вужудга келади[3]. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда билишга бўлган хоҳиш-истак, қизиқиш ва эҳтиёж

(мотивация) улар тафаккурини жадал ривожлантиришнинг психологик омили бўла олади.

Кичик мактаб ёши тизимли таълим олишни бошлаш учун болаларнинг имкониятлари етарли даражада катта бўлган давр ҳисобланади. Бу даврда бола шахсида қатъийлик, ўз олдига аниқ мақсадлар қўя олиш ҳамда бу мақсадларга эришиш учун ўз хатти-ҳаракатларига ижтимоий нуктаи назардан баҳо беришга уриниш кузатилади, уларда бурч ва масъулиятни ҳис қилиш ва жавобгарлик ҳисси намоён бўла бошлайди.

Таҳлил ва натижалар. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ўқув фаолияти қатъий равишда мақсадга йўналтирилганлигини эътиборга оладиган бўлсак, уларда билиш жараёнининг тараққиёти, ақлий ривожланиш юзага келади. Билиш жараёнилари сифатида сезги, идрок, диққат, хотира, хаёлга нисбатан ўқувчилар тафаккури сезиларли даражада ўзгаришларга дуч келади. Психолог олим Э.Ғозиев таъкидлаганидек, таълим жараёнида ўқувчиларнинг билимлари кўлами кенгайди, билишга қизиқишлари ортади, ижодий изланиш қобиляти ривожланади, уларда тафаккурнинг фаоллиги, мустақиллиги, маҳсулдорлиги ортади, ақлий имкониятни ишга солиш вужудга келади, ўқув фанларига ижобий муносабат, қатъий шуғулланиш нияти, жамоатчилик олдида масъулиятни ҳис қилиш, билим олишнинг ижтимоий аҳамиятини англаш туйғулари таркиб топади[4].

Замонавий таълимни ривожлантиришнинг ҳозирги босқичида ўқувчиларда танкидий фикрлашни ривожлантириш муаммоси кўплаб педагог-психолог тадқиқотчилар томонидан ўрганиб чиқилмоқда.

Муаллиф Б.Ходжаевнинг фикрига кўра, танкидий фикрлаш – ғоя ва имкониятларни ижодкорлик билан уйғунлашуви, концепция ва ахборотларни қайта фикрлаш ва қайта қуришдек мураккаб жараёндир[5]. Бу фаол ва интерактив билишнинг бир неча даражаларида бир вақтда рўй берадиган жараён ҳам бўлиб ҳисобланади ҳамда танкидий фикрлашнинг элементлари қуйидагилардан иборат:

танкидий фикрлаш – бу мустақил фикрлашдир; ахборот – танкидий фикрлашнинг бошланишидир;

танкидий фикрлаш саволнинг қўйилиши ва ҳал қилиниши зарур бўлган муаммони аниқлашдан бошланади;

танкидий фикрлаш ишончли далилларга интилади;

танкидий фикрлаш – ижтимоий фикрлашдир.

Шунингдек, Ф.Хожиева таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш даражасини аниқлаш зарурияти мавжудлигини ...танкидий фикрлаш – билимни ўзлаштириш ва мустақил фикрлашнинг юқори даражадаги таркибий қисми бўлиб, шахснинг воқеа, ходиса, борлиқни объектив идрок этиш имкониятини кенгайтирувчи ақлий ҳодиса эканлиги, танкидий фикрлашда ғоялар ва уларнинг аҳамияти кўпфиррилиқ нуктаи назардан кўриб чиқилиши ҳамда улар бошқа ғоялар билан таққосланишини [6] таъкидлайди.

Одатда 6-7 ёшли болалар асосан кўрган нарсалари юзасидан фикрлай оладилар. Бошланғич синфларида бериладиган билимларни ўзлаштириш жараёнида, кузатувчанлик, хотира ва хаёлни ўсиб бориши билан бориши билан болалар тафаккурига

материал бўладиган нарсалар доираси кенгая боради. Таълим жараёнида боланинг тафаккури катта ўсиш йўлини - конкрет тафаккурдан абстракт – назарий тафаккурга ўсиш йўлини босиб ўтади.[7] Кичик мактаб ёши даврида ўқувчилар тафаккурини ақлий ҳаракат усуллари (таҳлил қилиш, умумлаштириш, ҳукм ва ҳулоса чиқариш, таққослаш, конкретлаштириш ва ҳ.к.) воситасида жадал ривожлантириш имкониятлари катта.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг аналитик фаолияти кўргазмалли ҳаракатдан ақлий ҳаракатга томон ва ундан мавҳум ақлий анализ (таҳлил)га томон ривожланади; айрим нарса ва ҳодисалар анализидан нарса ва ҳодисалар ўртасидаги боғланиш ва муносабатлар анализига томон ривожланади. Нарса ва ҳодисалар ўртасидаги боғланиш ва муносабатлар анализи ўқувчиларнинг теварак-атрофдаги ҳаёт ҳодисаларини тушунишлари учун зарурий шартдир. Янги, номаълум ҳодисани тушуниш деганда уни илгаридан маълум бўлган ҳодисалар билан таққослаш, уни билимлар тизимига қўшиш ва илгаридан таниш бўлган бирмунча умумийроқ тушунчага яқинлаштириш тушунилади. Бу одатда фикр юрита билишни, асослай билишни такозо қилади. Даставвал ўқувчи ўқитувчининг ўз фикрини асослаб беришини, унинг фикр юритишидаги изчиликни кўзатишни ўрганади, ундан сўнг ана шу асосда ўзи ҳам ўз фикрларини изчил равишда далиллар билан исботлаб беришни ўрганиб олади. Психологлар томонидан ўтказилган жуда кўп тадқиқотларнинг кўрсатишича, кичик мактаб ёшидаги ўқувчи сабаб-оқибат боғланишларини аниқлаш ва тушунишда маълум қийинчиликларга дуч келади. Ана шу қийинчиликларни бартараф этиш йўлларида бири – ўқувчиларда танқидий фикрлашни ривожлантириш учун мавжуд бўлган педагогик ва психологик шарт-шароитлардан фойдаланишдир.

Хулоса ва таклифлар. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар тафаккури ва танқидий фикрлашни ривожлантириш масаласи хусусида сўз юритар эканмиз, тадқиқотчилар томонидан таълим олишга тайёрликнинг куйидаги таркибий қисмлари ажратиб кўрсатилганлигини таъкидлаш жоиз:

- 1) тафаккур кила олиш каби фаолиятнинг умумлашганлиги;
- 2) амалий ва сўз-мантикий томонларининг ўзаро мувофиқлигини белгиловчи тафаккурнинг англанганлиги;
- 3) тафаккур қилиш фаолиятининг эластиклиги;
- 4) тафаккур қилиш фаолиятининг барқарорлиги;
- 5) тафаккурнинг мустақиллиги ҳамда унинг ёрдамга мойиллиги.

Таълим жараёнида ўқитувчининг кичик мактаб ёшидаги болалар тафаккурини юқорида таъкидланган ўзига хослигини эътиборга олиши муҳим аҳамият касб этади. Танқидий фикрлашнинг мазмундорлиги аввало у ёки бу нарсалар, ҳодисалар тўғрисидаги воқеликнинг у ёки бу, муҳокамалар ва тушунчаларда ўқувчиларнинг онгида қанчалик ўрин олганлигидан келиб чиқади. Фикрнинг чуқурлиги унинг мазмундорлигини таъминлайди.

Фикрлашнинг мазмундорлиги ва чуқурлиги унинг кенглиги билан чамбарчас боғланган. Воқеликнинг энг кўп соҳаларини ўз ичига олган, ҳозирги вақтни, узоқ ўтмишни ва узоқ келажакни ўз ичига олган тафаккурни биз кенг тафаккур деймиз. Одам ўз олдига янги вазифаларни қўйишда ўзи ташаббус кўрсатиб, шу вазифаларни бошқа одамларнинг ёрдамисиз, ўзининг алоҳида йўллари билан ҳал қилаверса, бу одамларнинг тафаккури мустақил тафаккур бўлади.

Тафаккурнинг танқидийлиги ўзгаларнинг ёки ўзларининг фикрларини ҳақиқатга мос бўлиши - бўлмаслиги жиҳатини текшира билишда ва шу фикрларга баҳо бера олишда ифодаланади. Тафаккурнинг тезлиги қўйилган саволларга жуда тезлик билан жавоб топа олишида намоён бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, тафаккур ва танқидий фикрлашни ривожлантириш жараёни жуда мураккаб ва унинг самарадорлиги педагогик шарт-шароитларни яратиш, таълим жараёнига инновацион ёндашувга боғлиқдир. Бошланғич синфларда танқидий фикрлаш мулоқот ва гуруҳ билан ишлаш малакаларини ривожлантиради, таълим жараёнига жўшқинлик бахш этади, дарсларни ўқитувчи ва ўқувчи учун маҳсулдор фаолиятга айлантиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва халқимизга қилган Мурожаатномаси. 29 декабрь, 2020 й. <https://president.uz/uz/lists/view/4056>.
2. Умумий ўрта таълим муассасалари ўқувчилари учун «Тарбия» фани Концепцияси. Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 6 июндаги 422-сон қарорига 3-илова.
3. Хайдаров Ф.И., Халилова Н.И. Умумий психология. Т.: Низомий номидаги ТДПУ-2010. – 330-б.
4. Ғозиев Э. Психология6 (Ёш давлари психологияси). – Т.: Ўқитувчи, 1994 й. -224-б.
5. Ходжаев Б.Х. Инновацион таълим технологиялари модулидан маъруза матнлари. ТДПУ, ТОШКЕНТ – 2015. -50-б.
6. Ходжиева Ф.О. Ўқувчиларни танқидий фикрлашга ўргатиш ва унинг муҳим жиҳатлари. //Замонавий таълим/Современное образование. 2017 й. 6-сон. 44-47-бетлар.
7. Нишоновна З.Т. ва бошқалар. Ривожланиш психологияси. Педагогик психология.– Т.: “Ўзбекистон фойласуфлари Миддий жамияти” нашриёти, 2018 й. 600-б.

Zafar FAYZIYEV,

O'zbekiston Milliy universitet "Fuqarolik jamiyati va huquq ta'limi"

kafedrasi erkin tadqiqotchisi

E-mail: zfayziyev 87@mail.ru

O'zMU professori, siyosiy f.d. Musayev O. taqrizi asosida

A CATEGORICAL ANALYSIS OF THE CONCEPTS OF "ETHNOS", "NATION" AND "PEOPLE" SOME ASPECTS

Abstract

Political changes taking place in the world today also affect the life of nations in certain regions, and it is natural that there will be certain forces and groups that seek to use them in pursuit of their selfish interests. It is undeniable that in order to strengthen their sphere of influence, in such a difficult time, the creation of a threat to the territorial integrity and sovereignty of states, the creation of internal political instability, the aggravation of relations between the peoples living in these countries, the creation of conflicts between them, are used on the world stage by some political forces. After the end of a bipolar system, a number of independent states, known as titular nations, appeared on the world political arena. Unfortunately, hotbeds of conflicts that have emerged in recent years also fall within these new independent states. This, in turn, requires an effective system of national relations in multinational states.

Key words: concepts such as "ethnos", "nation", "people", "ethnicity" and "ethnic groups"

КАТЕГОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЙ «ЭТНОС», «НАЦИЯ» И «НАРОД» НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ

Аннотации

Политические изменения происходящие сегодня в мире, также влияют на жизнь наций в определенных регионах, и естественно, что будут определенные силы и группы, которые стремятся использовать их в преследовании своих эгоистических интересов. Неоспорим факт того, что для усиления своей сферы влияния, в такое трудное время создание угрозы территориальной целостности и суверенитету государств, создание внутренней политической нестабильности, обострение отношений между народами, проживающими в этих странах, создание конфликтов между ними, на мировой арене используются некоторыми политическими силами. После окончания биполярной системы на мировой политической арене появился ряд независимых государств, известных как титульные нации. К сожалению, очаги конфликтов, возникшие в последние годы, также падают на эти независимые государства. Это, в свою очередь, требует правильной системы национальных отношений в многонациональных государствах.

Ключевые слова: категорический анализ понятий «этнос», «нация» и «народ» некоторые аспекты.

“ETNOS”, “MILLAT” VA “XALQ” TUSHUNCHALARNING KATEGORIAL TAHLILINING AYRIM JIHATLARI

Annotatsiya

Bugungi kunda jahonda yuz berayotgan siyosiy o'zgarishlar ma'lum bir hududlardagi millatlarning hayotiga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda va bundan o'z g'arazli manfaatlarini amalga oshirishda foydalanishga intiluvchi muayyan kuchlar va guruhlar ham bo'lishi tabiiy. Mana shunday murakkab bir davrda, davlatlarning hududiy yaxlitligi va suverenitetiga tahdid qilishda, ichki siyosiy beqarorlikni keltirib chiqarishda ushbu davlatlarda yashayotgan millatlar o'rtasidagi munosabatlarni keskinlashtirish, ular o'rtasida nizolarni keltirib chiqarish jahon sahnasidagi ayrim siyosiy kuchlarning o'z ta'siri doirasini kuchaytirishda foydalanayotganligi ham inkor etib bo'lmaydi. Ikki qutbli tizim barham topgandan so'ng, jahon siyosiy sahnasida titul millat nomi bilan ataladigan bir qancha mustaqil davlatlar paydo bo'ldi. Afsuski, so'nggi yillarda yuzaga kelayotgan nizo o'choqlari ham mana shu mustaqil davlatlarga to'g'ri kelmoqda. Bu esa, o'z navbatida, ko'p millatli davlatlarda milliy munosabatlar tizimini to'g'ri yo'lga qo'yishni taqozo etadi.

Kalit so'zlar: “etnos”, “millat”, “xalq”, “elat” va “etnik guruhlar” singari tushunchalar.

Kirish. Ma'lumki, hozirda davlatlar ikki turga – polietnik (ko'pelatli) va monoetnik (birelatli) davlatlarga bo'linadi. Agar yer sharida mayda qabilalardan tortib ko'p millionli millatlarga bo'lgan 2000 dan ortiq etnoslar borligini, millatlar va elatlarning 90 %i ko'p millatli davlatlar tarkibiga kirishini, faqat 327 ta xalq va milliy guruhlar ko'p sonli ekanligi hisobga olinadigan bo'lsa, milliy masala eng murakkab masalalardan biri bo'lib qolayotganini tushunish mumkin[1].

Shu nuqtai nazardan hozirgi etnosiyosiy jarayonlarni tadqiq etishda “etnos” tushunchasi mohiyatini dastavval ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Ko'pchilik

berilgan ta'riflarga ko'ra, “etnos” nisbatan barqaror rivojlangan, umumiy til va madaniyatga, shuningdek, shu singari o'zini-o'zi anglash asosida birlashgan umumlashgan (yetnonimlar)ga, ega bo'lgan muayyan hududda tarixan tarkibt opgan kishilarning barqaror jamoasidir. Mazkur ta'rifdan quyidagicha xulosa chiqarish mumkin: etnos – kishilarning har qanday jamoasi emas, balki u shunday kishilar uyushmasini undan boshqa shu singari birlashmalardan o'zini-o'zi anglashi bilan farq qiladigan ko'rinishi. Etno so'zi mansub bo'lgan majmuaviy birlik nomida o'zini atalishi bilan ajralib turadi[2].

O'z navbatida, etnoslar va etnik ziddiyatlar bilan bog'liq masalalarni chuqurroq o'rganishda boshqa shunga yaqin ilmiy tushunchalar va ularning ta'riflariga ham to'xtalish o'rinli bo'ladi:

Etnomilliy munosabatlar – ma'lum bir hududda yoki mintaqada istiqomat qiluvchi millatlarning o'zaro ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy aloqalaridir.

Etnik o'zligini anglash – bu o'zining an'analari, qadriyatlari va turmush tarziga ega xalqlarning tarixiy o'zligini tiklash va mustaqil boshqaruvga ega bo'lish harakatlari hisoblanadi.

Etnosiyosiy munosabatlar – jamiyatdagi etnoslarning ijtimoiy-siyosiy, millatlararo va dinlararo totuvlik, bag'rikenglik, etnoslar orasida davlat boshqaruvi va resurslar taqsimotidagi o'zaro munosabatlar tushuniladi.

Etnik-diniyomil – biror hududdagi yoki mintaqadagi xalqlarning etnik va diniy xususiyatlaridan kelib chiqib ajralishidir. Etnik-diniy omil asosan qarama-qarshilik, o'zaro ziddiyat kuchaygan paytda ko'proq namoyon bo'ladi va faollashadi.[3].

Millatlararo nizolar hozirgi zamonning eng keskin muammolari orasida oldingi o'rinlardan birini egallaydi. Shu nuqtai nazardan, navbatdagi “millat” tushunchasini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Millat – kishilarning yagona til, ma'naviyat, milliy o'zlikni anglash ruhiyati, urf-odatlar, an'analari, qadriyatlar yagonaligi asosida muayyan hududda yashovchi o'z davlatiga ega bo'lgan, iqtisodiy aloqalar bilan bog'langan mustaqil subekt sifatida o'ziga xos moddiy va ma'naviy boyliklarni ifodalovchi hamda yaratuvchi kishilarning etnik birligidir[4]. Millat (arabcha “millat” - xalq) – kishilarning yagona tilda so'zlashishi, yaxlit hududda istiqomat qilishi, mushtarak iqtisodiy hayot kechirishi, umumiy madaniyat va ruhiyatga ega bo'lishi asosida tarixan tashkil topgan barqaror birligi [5]. Bundan tashqari eng ko'p tarqalgan tasavvurlarga muvofiq, millat deganda, odamlarning muayyan davlat fuqarolarining iqtisodiy hayoti, tili, madaniyati va an'alarining mushtarakligi hamda o'zini muayyan milliy birlikka mansub deb hisoblashiga, boshqalardan farqlashga imkon beruvchi individual va guruhiiy ong xos bo'lgan tarixan tarkib topgan birligi tushuniladi[6].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. «Millat» tushunchasiga professor S.Otamurotov quyidagicha ta'rif bergan.Ya'ni, «Millat deb yagona til, madaniyat (keng ma'noda) milliy o'zlikni anglash ruhiyati (psixologiyasi va hissiyoti), urf-odatlar va an'analari yagonaligi asosida ma'lum hududda yashovchi, iqtisodiy aloqalar bilan bog'langan, o'z davlatiga ega bo'lgan mustaqil sub'ekt sifatida o'ziga xos moddiy va ma'naviy boyliklarni ifodalovchi hamda yaratuvchi kishilarning etnik birligiga aytiladi» [7].

Falsafa fanlari doktori O.Musaev ham «millat» tushunchasiga o'z tarifi bilan bergan va quyidagicha asoslagan. Uning fikricha, “Millat – eng avvalo, o'z antropologiyasi va dunyo qarashiga ega, bir tilda so'zlashadigan, o'z hududiga ega bo'lgan, birga iqtisodiy hayot kechiradigan, ma'naviy va ruhiy muhitiga ega, o'z mustaqil davlatini shakllantira olgan, manfaatlarini mushtarak bo'lgan, ijtimoiy zaruriyat yoki ehtiyoj tufayli birikkan kishilarning tarixans haklangan ijtimoiy-siyosiy birligidir. U boshqa ta'riflardan asosan to'rtta komponent bilan farqlanadi va ularni quyidagicha izohlash mumkin:

1. Har qanday millat boshqa millatlardan qisman bo'lsada o'z antropologiyasi ya'ni tashqi ko'rinishi, umumiy qiyofasi bilan ajralib turadi (Masalan: boshqa bir

davlatda ko'pchilik odamlar orasida bir millatga mansub kishilar bir birini, eng avvalo, antropologiyasi orqali ajrata olishi haqiqatdir).

2. Inson o'zini ma'lum bir millat vakili ekanligini ong ostiga singdirilgan axborotlar natijasida shakllanadigan dunyo qarash orqali anglaydi (Inson genida uning butun ajdodlari haqida axborotlar saqlanadi. u qachon sharoit vujudga kelganda o'zining asl qiyofasini namoyon qiladi).

3. Ijtimoiy zarurat tufayliga inson ma'lum bir ijtimoiy guruhlariga birikishi yoki undan chiqib ketishi mumkin hamda har qanday ijtimoiy taraqqiyot yoki kashfiyotning zahirida ham ijtimoiy zaruriyat yoki ehtiyoj yotadi.

4. Millatga ijtimoiy-siyosiy birlik sifatida qarash maqsadga muvofiqdir. Chunki o'z mustaqil davlatiga ega bo'lgan etnos millat sifatida e'tirof etiladi. (Masalan: bunga misol tariqasida Birlashgan Millatlar Tashkilotini keltirishimiz mumkin. Millatlar tashkiloti deb yuritilsada unga faqat mustaqil davlatlariga a'zo)[8].

Shulardan kelib chiqib, millat tushunchasining asosiy belgilarini quyidagilarda ko'rish mumkin:

a) milliy o'zlikni anglash millatning muhim belgisi;

b) millatning mustaqil subekt sifatidagi mavjudligida uning ma'lum davlatga egaligi;

v) inson (kishilar) millatni ifodalovchi ekanligi kabilardir.

Milliy o'zlikni anglash “millat” ta'rifida o'zak g'oya sifatida berilishining asosiy sababi shuki, busiz millat o'zini boshqa millatlardan ma'nadan va ruhan farq qildir olmaydi, mustaqil subekt sifatida ma'lum birlikni vujudga keltira olmaydi, or-nomusi, g'ururini himoya qilish zarurligini anglab yeta olmaydi. Milliy o'zlikni anglash millat taraqqiyotining poydevori sifatida namoyon bo'ladi va millatni tashqi salbiy ta'sirlardan himoya qiladi hamda yangi taraqqiyot bosqichida yagona kuch sifatida harakat qilishga undaydi. Milliy harakat vakillaridan biri Liviya lideri Muammar Kaddafiy yozishicha, “Milliy birlikni yaratuvchi – bu milliy o'zlikni anglash. Milliy o'zlikni anglash – bu millatni saqlashning asosidir” [9].

Ta'lim metodologiyasi. Millatni tushunish borasida uchta asosiy yondashuv keng tarqalgan: siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-madaniy, biologic yondashuvlar.

Siyosiy-huquqiy yondashuvda millat deganda fuqarolik, ya'ni u yoki bu davlat fuqarolarining hamjamiyati tushuniladi. Xalqaro huquqda millatlar haqida so'z ketganda aynan fuqaroviy va siyosiy millatlar nazarda tutiladi. Odatda, fuqarolik va davlatga xayrixohlik darajasining turlicha ekanligi o'ziga xos ko'p etnosli birlashmalar timsolidagi siyosiy millatlar xalqaro maydonda o'z milliy manfaatlarini, milliy chegaralari, milliy bayrog'ini va milliy tavsiflarga ega “milliy” davlat sifatida namoyon bo'ladi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining a'zolari ham aynan shunday milliy davlatlar sifatida maydonga chiquvchi siyosiy millatlardir.

Ijtimoiy-madaniy yondashuvda millatni hosil qiluvchi kishilar katta guruhining tili, madaniyati, dini, an'analari va urf-odatlarini mushtarakligiga urg'u beriladi. Bu millatni ma'naviy madaniyatning, tarixiy taraqqiyotning, maishiy turmush tarzining mushtarakligiga xos bo'lgan kishilar birligi sifatida baholashga imkon beradi. Bunday holatda madaniy millat yoki etno millat haqida so'z yuritiladi.

Milliy ong va o'zlikni anglash bo'lmasa, millat ham bo'lmaydi. Millat fenomenining taniqli tadqiqotchisi E.Gellner shunday degan: “Birinchidan, ikki kishi ularni

faqat g'oyalar, shartli belgilar, aloqalar, xulq-atvor va muomala usullari tizimi sifatida anglanadigan mushtaraklik birlashtirib turgandagina, bitta millatga mansub bo'ladi. Ikkinchidan, ikki kishi o'zining bir millatga mansubligini tan olgan taqdirdagina, bir millatga mansub bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, millatlarni inson yaratadi; millatlar – insoniy e'tiqodlar, intilishlar va mayllar hosilasi" [10].

Millatni tushunishdagi uchinchi, biologic yondashuv qon mushtarakligini millatning asosiy dominant deb tanolishga asoslanadi. U Yaponiya va Germaniya kabi mamlakatlar uchun xos. Har ikki davlat konstitutsiyalariga ko'ra, millatni faqat tegishli tarzda yapon yoki nemis qoni oqayotgan kishilargina tashkil etadi.

Tan olish joizki, biologic qon tamoyili insonning o'zida mavjud bo'ladi. Lekin shunday bo'lsa-da, millat genlar, ya'ni biologic omillardan ko'ra, ko'proq ijtimoiy omillar – madaniy muhitning xususiyatlari, bolani tarbiyalash va o'qitish tizimi bilan belgilanadi. Kishilar shaxs bo'lib ug'ilmaydilar, balki shakllanadilar. Bu millat fenomeniga ham tegishlidir [11].

Ta'kidlab o'tish joizki, ba'zi mutaxassislar "etnos", "millat" va "xalq" tushunchalarini sinonim deb hisoblashadi. Bu ularning o'z davlatlari nuqtai nazaridan yondashuvi deb aytish mumkin. Masalan, AQSH va Yevropa davlatlarida fuqarolik millatdan yuqori turadi. Amerikada boshqa millatlar istiqomat qilishiga qaramay, yagona "men - amerikalikman" degan tushuncha shakllangan. Shuningdek, Yevropa davlatlarining ko'pchiligida fuqarolarning pasportlarida "millat" grafasi olib tashlangan. Shu nuqtai nazardan, G'arb davlatlarida ushbu tushunchalar sinonim hisoblanadi. Lekin aytish kerakki, ko'pchilik Sharqdavlatlarida "etnos" degand akamsonli kishilar guruhi, "millat" deganda o'z davlatchiligiga ega ko'p sonly etnik birlik, "xalq" deganda turli xil millat va elatga mansubligidan qat'iy nazar, unda yashovchi fuqarolar nazarda tutiladi. Shuni e'tibordan chetda qoldirmaslik kerakki, Yaponiya singari monoetnik davlatlarda "millat" tushunchasi "xalq" tushunchasining sinonimi hisoblanadi.

Millatning "men"ligini ta'minlovchi asosiy omil uning o'ziga xosligini ifoda ettiruvchi ma'naviyati, urf-odat, an'ana va qadriyatlari hisoblanadi. Shunday ekan, millatni insoniyat go'zalligining gultoji sifatida saqlab qolish, uning o'zligini anglashning asosiy manbai bo'lgan keng ma'nodagi ma'naviyatini asrab qolish, uni umuminsoniy taraqqiyot jarayonlariga mos rivojlantirib borishni taqozo etadi.

Ammo bu jarayon silliq kechmasligini milliy taraqqiyot tajribalari tasdiqlab kelmoqda. Bu boradagi asosiy muammo shundaki, insoniyatning intellectual salohiyati oshib boorish jarayonida, birtomondan, uning milliy o'zligini anglashga, o'z zamini asosida rivojlanishga, merosini o'zlashtirish va "men"ligini himoya qilishga bo'lgan intilish kuchayib borayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, ana shu intilishning kuchayib borishiga qarshi qaratilgan xavf-xatar ham oshib bormoqda. Bundan ayrim "buyuk" millatlar (mamlakatlar) jahonda tanho hukmronlikka ega bo'lish yo'lida makkorona harakatlar olib borishda foydalanmoqdalar. Bu jarayondagi xatarli jihat shundaki, "millat" omili vositasida ziddiyatlarni ham kuchaytirmoqda. Bunday sharoitda millat omilidan jirkanch maqsadlarda foydalanishning oldini olish, millatlararo totuvlikni ta'minlashga ijobiy ta'sir o'tkazuvchi omillarni izlabtopish, ulardan samarali foydalanish va insoniyatning buyuk qadriyatlaridan biriga

aylangan millatni asrab qolish umumsayyoraviy muammoga aylanib bormoqda. Bugun yuzaga kelgan anashu muammoni hal etmasdan turib, insoniyatning o'zini ham saqlab qolish mumkin emasligini paydo bo'layotgan yangi muammolar tasdiqlamoqda [12].

Tahlil va natijalar. Davlatni millatni eng muhim belgisi sifatida olinishiga quyidagi sabablar mavjud:

Birinchidan, davlat millatni birlashtiradi, titul millatning abadiyligini ta'minlaydi, uning o'ziga xos urf-odat, an'ana va qadriyatlarining rivojlanishiga ma'sul bo'ladi.

Ikkinchidan, bugun globallashuvning avj olishi sharoitida millatni asrash global muammoga aylanmoqda. Chunki bu jarayon kichik va kam taraqqiy etgan mamlakatlardagi millatlarni yirik va taraqqiy qilgan mamlakatlarga qo'shib ketish xavfini kengay tirmoqda. Bunday sharoitda o'z davlatiga ega bo'lish millatlarning anashu xavfdan himoyalanihida muhim ahamiyatga egabo'ladi.

Uchinchidan, millatlarning o'z nomi bilan ataluvchi davlatga ega bo'lishlari, ularning o'zlari bilan yonma-yon yashayotgan millat va elat vakillariga nisbatan bepisandlik bilan qarash, ularning manfaat va ehtiyojlarini hisobga olmaslikni bildirmaydi. Aksincha, o'z nomi bilan ataluvchi davlatlardagi titul mamlakat o'z atrofidagi millatlarga nisbatan qanchalik bag'rikenglik bilan qarasa, ularning hech qanday to'siqsiz, barqaror rivojlanishiga g'amxo'rlik ko'rsatsagina, uning davlati ham shu darajada rivojlanib boradi [13].

Inson millatni ifodalovchi sifatida berilganligining zaminida millat moddiy borliq sifatida real insonlar uyushmasidan iborat ekanligi bilan bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, millatni insonsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Aynan kishilarning tili, ma'naviyati, an'ana va qadriyatlari vositasida millat mavjud bo'ladi, shakllanadi va taraqqiy topadi.

Millatga mansublik shunday ulug' tuyg'uki, uni anglash turli qarashlarga ega bo'lgan insonlarni birjon, birtan bo'lib birlashtiradi. R.Samarov fikriga ko'ra, milliy mansublik bir qator belgilari asosida namoyon bo'ladi, bular:

- tashqi belgilar qiyofasida;
- ijtimoiy-madaniy belgilarda (til, urf-odat, an'ana);
- diniy e'tiqodda;
- ijtimoiy-iqtisodiy asosda (yashash tarzi, ishlab chiqarish xususiyatlari, o'troq yoki ko'chib yurish, dehqonchilik yoki chorvadorlik bilan shug'ullanish va hokazo);
- siyosiy hayot tuzilishida;
- g'oyaviy, mafkuraviy qarashlarda", - deb

ko'rsatib o'tgan [14].

Shuningdek, millat tushunchasini aniqlashda turlicha yondashuvlar mavjud:

Ingliz faylasufi Ernest Gallner "millat – inson yaratgan, u inson ongining ishi va ongining mahsulidir", deb hisoblaydi. Rusolimi V. A. Tishkovning fikricha, millat ilmiy tushuncha emas, siyosiy shior va safarbarlik vositasi va ushbu tushunchani turlicha tushunish etnik nizolarni turlicha sharhlashga olib keladi. P.A. Sorokinning fikriga ko'ra, "millat ijtimoiy borliq sifatida mavjud emas" [15]. Rus olimi L. Ionning fikricha, millatga mansublik insonga tug'ilishdan beriladi va uning butun hayoti davomida o'zgarmay qoladi. U jins kabi mustahkamdir [16].

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida aytish mumkin, “etnos”, “millat”, “xalq” singari tushunchalarning kategorial tahlili, ularning bir guruhga mansubligini anglatsada, ularning mazmuni turli xil talqinlarga qaran turlicha ko'rsatilishini ko'rish mumkin. Hattoki, ayrim

holatlarda mazkur tushunchalarning ahamiyati uning siyosiy tus berilishi va noxush holatlarga olib keluvchi millatchilikka aylantirilishini ham e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Gofurov S.M., Haydarov A.A., To'laganova N.O'. Siyosatshunoslik asoslari: O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2006. –B. 194.
2. Jumayev R. Ubaydullayev U. Konfliktologiya asoslari. (o'quv qo'llanma). - T.: 2000. –B. 137.
3. Karimov F. Yaqin Sharqdagi etnosiyosiy muammolar va mintaqaviy xavfsizlik masalalari. – T.: 2016. – B. 28-33.
4. Otamuratov S. Globallashuv va milliy – ma'naviy xavfsizlik. (siyosiy – falsafiy tahlil). – T.: O'zbekiston, 2013. – B. 75.
5. Qarang: Mustaqillik izohli lug'at. Mualliflar: Abdullayev M, A'bdurazaqova G va bosh – .T: Sharq, 1998. – B. 120.
6. Gofurov S.M., Haydarov A.A., To'laganova N.O'. Siyosatshunoslik asoslari: O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2006. – B. 196-197.
7. Otamurodov S. Milliy munosabatlarning siyosiy jihatlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 1996. –8 b.
8. Musayev O. O'zbekistonda millatlararo munosabatlarni rivojlantirishning ijtimoiy-falsafiy tahlili. Falsafa fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. T.2017 y.
9. Zelenkov M. Yu. Mejnatsionalniy konflikt: Problemi i puti ich resheniya. (pravovoy aspekt). –Voronej: VGU, 2006. – S. 98.
10. Gellner E. Natsii i natsionalizm //Voprosii filosofii.– M., 1989. - №7. – S. 124.
11. Farmonov R. F, To'laganova N. O'. Zamonaviy siyosatshunoslik: nazariyava amaliyot(o'quv qo'llanma). – T.: 2008. – B. 199-200.
12. Yusupov Sh. Jonibekov N. Milliy ma'naviyatga ta'siro'tkazayotgan tashqi tahdidlar va milliy–ma'naviy xavfsizlikni ta'minlash omillari// XXI asrda jahon siyosati va O'zbekiston tajribasi: siyosiy, huquqiy va ishtimoiy jihatlar. “O'zbekiston va xalqaro hamjamiyat” rukni ostida Respublika miqyosidagi ilmiy–amaliy konferensiya materiallari to'plami(Toshkent, 24 mart 2015 yil)//Mas'ul muharrirlar: Sh.A. Yovqochev, N.E.Karimova. – T.: ToshDISHI, 2015. – B. 311- 312.
13. Gofurov S.M., Haydarov A.A., To'laganova N.O'. Siyosatshunoslik asoslari: O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, O'zbekiston 2013. –B. 78
14. Samarov R.Xavfsizlikning metodologik asoslari.–T.:Akademiya,2010–B. 91.
15. Nosirxo'jayev S. Sultonov T. Siyosatshunoslik (o'quv qo'llanma). –T.: 2003. –B. 114.
16. Ionin L. Filosofiya natsionalnosti – perestroika I natsionalniy problemi. Prilojenie k jurnal Novoe vtemya. – M.: 1989. –S.1.

УДК: 371:37.033:398.5(575.1)

Шахноза ХАМРОКУЛОВА,
Ўзбекистон Миллий университети
Ижтимоий фанлар факультети Педагогика ва умумий
психология кафедраси докторанти
E-mail: hamroqulova.shahnoza@gmail.com

ЭКОЛОГИК ТАРБИЯ МЕХАНИЗМЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ МАНБААЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Аннотация

Мазкур мақола мазмуни халқ оғзаки ижоди наъмуналари орқали экологик тарбия механизмларини такомиллаштиришга бағишланади. Мақолада муаллиф мақол, топишмоқ, миллий анъаналар орқали экологик тарбияни ривожлантириш жихатларига аҳамият берган. Миллий қадриятларни ёш авлодга ўргатиш орқали табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга эришиш масалалари ёритилган

Калит сўзлар: экологик таълим-тарбия, миллий қадриятлар, экологик маданият, инсон-табиат муносабатлари, халқ оғзаки ижоди, мақол, топишмоқ, табиатни муҳофаза қилиш, тарбия механизми, атроф-муҳит

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСТОЧНИКОВ ФОЛЬКЛОРА В ФОРМИРОВАНИИ МЕХАНИЗМОВ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЕ

Аннотация

Содержание статьи посвящено формированию механизмов экологического просвещения на примерах фольклора. В статье автор акцентирует внимание на развитии экологического образования через пословицы, загадки, народные традиции. Освещаются вопросы охраны природы и рационального использования природных ресурсов через обучение национальным ценностям подрастающего поколения.

Ключевые слова: экологическое образование, национальные ценности, экологическая культура, отношения человека и природы, фольклор, пословицы, загадки, охрана природы, механизм образования, окружающая среда

USING SOURCES OF FOLKLORE IN THE FORMATION OF MECHANISMS OF ENVIRONMENTAL EDUCATION

Annotation

The content of the article is devoted to the formation of mechanisms of environmental education on the examples of folklore. In the article, the author focuses on the development of environmental education through proverbs, riddles, folk traditions. The issues of nature protection and rational use of natural resources through teaching the national values of the younger generation are highlighted

Key words: environmental education, national values, environmental culture, relations between man and nature, folklore, proverbs, riddles, nature protection, education mechanism, environment

Кириш. Экологик тарбия халқ педагогикасида асрлар давомида шаклланиб такомиллашиб келган. Экологик тарбиянинг вазифаси болага дастлабки экологик тушунчаларни англатиш, яъни энг оддий кўникмаларни – сувга, табиатга, жониворларга бўлган тушунчаларни англатишдан бошланади. Экологик тарбия жараёнида халқ педагогикасининг ўрни катта. Халқ педагогикасида экологик тарбиянинг асосий тамойили – келажак авлодга табиат ва жамият муносабатларини тўғри сингдириш, атроф-муҳитга нисбатан масъулиятни шакллантириш, аввало ўз уйини, оиласини ва ўзи яшаб турган жамиятни атрофидаги оламни асрашни тушунтиришдир. Халқ педагогикасида тарбиянинг бошланғич бешиги–бу оила ва яшаб турган жамиятдаги муҳитдир. Халқимизда бир болага етти маҳалла ота–она деб бежиз айтилмаган. Туркий халқлар маҳаллада истикомат қилишини инобатга оладиган бўлсак ён атрофимиз, маҳалла, қўни-қўшничилик билан боғлиқ бўлган анъаналаримиз, қадриятларимиз кўпдир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили (Literature review). Экологик тарбиянинг халқ педагогикаси нуктаи назаридан олиб борилган илмий тадқиқотларни мисол келтиришимиз мумкин. Ҳамдўстлик давлатлари

олимларидан Иванова Н.С., Гашимова А.И., Измайлова А.Э., Нигматова З.Г., Ханбикова Я.И., Черябкина Н.С., Агаларова П.И., юртимиз олимларидан Комилова Г.О., Раҳимкулова М.Б. илмий тадқиқотларини мисол қилиш мумкин.

Экологик тарбия фақатгина педагогик жараёнда эмас, балки ҳар бир бола яшаб турган муҳитда, оилада, маҳалладаги жараёнлар, жойдаги инсонларнинг бир-бири билан, жонли ва жонсиз табиат билан бўлган муносабатларида ҳам акс этади. Тарбия механизмларини такомиллаштиришда тушунтириш, кузатиш, хикоя, намуна кўрсатиш, суҳбат, мунозара методлари жуда самарали методлар ҳисобланади. Мана шу методларнинг барчаси оилада, атрофда, жамиятда, маҳаллада кузатилади. Айниқса, бола мактаб ёшига етгунча ён-атрофдаги инсонларнинг бевосита ҳаракатини кузатиб улардан ўрганиш, тақлид қилиш ривожланади. Халқимизда қўш уясида кўрганини қилади деган мақол бор. Қўш уяси – бу бизнинг оиламиз, кичик жамиятимиздир.

Ўрта Осиё халқлари педагогикаси тарихи эрамиздан аввалги IV-VI асрларга, Авесто битикларига, Ўрхун–Энасой ёдгорликларига бориб

тақалади. Авесто қадимги маънавий меърос сифатида тарихий, маънавий, тарбиявий аҳамияти катта.

Шунингдек, Махмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк”, Юсуф Хос Хожибнинг “Кутадгу билиг” асарлари ҳам халқ педагогикасининг ривожланишида туркий халқлар ҳаётида жуда муҳим ўрин тутди. Бу икки асарда маснавий, тўртлик, қасида, марсия, мақол каби адабий жанрларда ижтимоий, сиёсий, фалсафий, педагогик қарашлар ифода этилган. “Яхшидан боғ қолади, ёмондан доғ қолади”, “Олма оғочидан олисга тушмас” каби мақоллар мана шу тарихий асарларда ҳам келтирилган. Экологик тарбия кўникмаларини шакллантиришда халқ педагогикасидан топишмоқ ва масаллар, мақоллар, фольклор жанрдаги шерлар, ўйинлар техникасидан педагогик фаолиятда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот методологияси ва таҳлиллар (Research methodology, analysis). Ўқув жараёнида таълим-тарбия педагогик фаолиятнинг асосий тушунчасидир. Ҳар бир таълимий дарс ўтишда тарбияга йўналтирилган метод қўшилади. Ижтимоий тарбияга – ахлоқ тарбияси, иқтисодий тарбия, эстетик тарбия, экологик тарбия, ҳуқуқий тарбия, жисмоний тарбия турлари киради. Дарсимизда ахлоқий тарбияга кўпроқ урғу берамиз, ўқувчилар ўзини тутиши, синф тозаллиги, ахлоқ-одоб қоидалари ва бунини синф соатлари, тарбия дарсларида ҳам таъкидлаймиз. Дарс мазмуни ва маъносига мос равишда экологик, эстетик, ҳуқуқий ва иқтисодий тарбия элементларини ҳам қўшиб ўтишимиз керак. Масалан математика, иқтисодий билим асослари, информатика каби аниқ фанларни ўтишда иқтисодий тарбияга, табиий фанларда экологик тарбияга, ижтимоий-гуманитар фанларни ўтишда эстетик, ҳуқуқий тарбияга урғу бериш мумкин. Барча фанларни ўтишда мавзуга мос равишда ижтимоий тарбияга боғлаш мумкин, шунингдек экологик тарбияни ҳам. Экологик билим ва кўникмаларни шакллантириш, экологик компетенцияларни ривожлантириш орқали табиатни муҳофаза қилишни ҳар кунлик одатга айлантиришга эришиш ҳозирги кундаги энг долзарб масала. Экологик компетенциялар, табиатни муҳофаза қилиш бўйича билим, малака, кўникмаларни қайси дарсларда, ёки қандай мавзуларга боғлаш мумкин? Асосий экологик компетенциялар география фани ўқитиш тизимида берилган. Табиатни муҳофаза қилиш ва экологик маданият компетенциясига – ўзи яшаб турган ҳудудни билиш, сув, ҳаво, тупроқни муҳофаза қилиш, табиий объектлар муҳофазаси ҳақида билиш, экологик муаммоларни таҳил қила олиш ва фикр билдира олиш, халқаро микёсда ва давлатлар томонидан экологик муаммоларга қарши қандай ишлар олиб борилаётгани ҳақида фикр билдира олиш каби компетенциялар киради. Шунингдек, физика, кимё, биология, тарбия дарсларида ҳам ҳайвонлар ва жонзотларга нисбатан меҳрибон бўлиш, сувнинг физик-кимёвий хоссаларини таҳлил қилиш, жонли ва жонсиз табиатга нибатан тўғри муносабатларни шакллантириш каби экологик компетенцияларни халқона, оддий сўзлар билан, мисоллар, мақоллар, топишмоқлар билан ўқувчилар онгига сингдириш таълим-тарбиядаги самарадорликни янада оширишга хизмат қилади. Экологик тарбия компетенцияларини такомиллаштиришда кузатиш, ҳикоя, суҳбат, намуна кўрсатиш, эвристик методлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Мақол, топишмоқ, ҳикматли сўзлар каби халқ оғзаки ижоди

намуналарини уй вазифаси, мустақил иш, дарсдан ташқари тадбирлар, тўғараклар ва бевосита дарс фаолиятида қўллаш мумкин.

Халқ оғзаки ижоди манбааларидан фойдаланишда

- Миллий, маънавий қадриятларни экологик нуқтаи-назардан ривожлантириш;

- Экологик маъно ва мазмунни барча соҳаларга тадбиқ этиш

- Халқ оғзаки ижоди манбааларини тўлиқ етказиш яъни ҳис-туйғулар, англаш, муносабат орқали;

- Экологик фаолиятнинг амалий кўриниши, дарахтлар экиш, қушларга ва жониворларга эътибор кўрсатиш, табиатдаги воқеа-ҳодисаларни кузатиш, таҳлил қилиш ва фикр билдиришни ривожлантириш жуда муҳим аҳамият касб этади.

Ер, сув, табиат мавзуларида тадбирлар ўтказиш, тўғарак фаолиятларида машғулотлар олиб бориш, турли конкурслар, савол-жавоблар, кўргазмалар ташкил қилиш ўқувчиларда янада табиатга бўлган муносабатни ривожлантиришда ёрдам беради. Технология (амалий меҳнат) дарсларида, синф соатларида, табиий фанлардан тўғарак машғулотларида қушлар учун инлар, дон ейиши учун маҳсус тахтачалар ясаш, уруғ экиш, гул экиш каби амалий намуналар кўрсатиш ўқувчиларда жонли ва жонсиз табиатга нисбатан меҳр-муҳаббат туйғуларини ўстиришда ёрдам беради. Қуйида экологик тарбияга оид бир қанча мақолларни айтиб ўтиш мумкин: “Сув ичадиган кудугинга тупурма”, “Олдиндан оққат сувнинг қадри йўқ”, “Сув зар, сувчи заргар”, “Сув ичганда ариқ қазганни унутма”, “Сув – ҳаёт манбаи”, “Ҳосилнинг отаси сув – онаси Ер”, “Ер-ҳазина, сув-гавҳар”, “Тозалик – соғлиқ гарови”, “Тоза уйда гард қолмас”, “Бирни кессанг ўрни эк” каби мақолларни халқ оғзаки ижодида кўплаб кузатиш мумкин. Бир қоса сут – оламга дуд (булут), “Тебранади жони йўқ” (Зилзила ва Ер), “Оёғи йўқ қочади, қаноти йўқ учади” каби бир қанча мақол, топишмоқ ва ҳикматли сўзларни санаш мумкин. Юқорида келтириб ўтган мақолларимиз табиий ресурсларнинг кундалик ҳаётимиздаги ўрни беқиёс эканлиги, сувдан ва бошқа неъматлардан оқилона фойдаланиш кераклиги, тозалликка аҳамият бериш ва дарахтларни кесмасликка чакиради. Мақол ва топишмоқ, шерлардан дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда, уй вазифаси, маъруза, семинар машғулотларида фойдаланиш мумкин.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса қилиб айтганда халқ оғзаки ижодининг энг катта педагогик ғояси – комил инсонни тарбиялашдир. Халқ оғзаки ижоди намуналарида ота боболаримиз меҳнатни улуғлаганлар, тозалликка жуда талабчан бўлганлар, ҳаттоки ёшлари 100 ни қоралаганда ҳам дарахт экишни қанда қилмаганлар. Асрдан асрга ўтиб келаётган миллий қадриятларимиз ҳамиша табиатни муҳофаза қилишга, оқар сувларга чиқиндилар тўкмасликка, чорва ҳайвонларини кўпайтиришга ва Ердан оқилона фойдаланиб ҳосил олишга чакиради. Замонавий педагогика фанининг ривожланишида халқ оғзаки ижодидан фойдаланиш – миллий, маънавий қадриятлар асосида тарбия механизмларни ривожлантиришда муҳим ўрин тутди. Халқ оғзаки ижоди намуналаридан интерфаол усуллар уйғунлигида фойдаланиб дарс ўтиш дарсларининг мазмун-моҳиятини бойитишга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги 187-сон қарорига 3-илова. Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг умумтаълим фанлари бўйича малака талаблари. [https://norma/uz](https://norma.uz)
2. Иноятлов У.И., Муслимов Н.А., Усмонбоева М., Иноғомова Д. Педагогика: 1000 та саволга 1000 та жавоб. Методик қўлланма Тошкент – 2012
3. Иванова Н.С., Народная педагогика как средство экологического воспитания подростков в условиях обновления современного образования Чебоксары – 1998 г.
4. Черябкина С.Н. Экологическое воспитание младших школьников средствами народной педагогики: На материале Республики Мордовия. Автореферат Москва – 2000 г.
5. http://turizm.kasaba.uz/uz/uzbek_legends_and_mythes/maqollar
6. <https://ziyouz.uz/hikmatlar/ozbek-xalq-maqollari/mehnatsevarlik-va-ishyoqmaslik-haqida-maqollar>
7. <http://ertaklar.uz/kr/tabiati-hodisalariyil-faslari-va-mavsumlar-haqida>

Миржало ХАМУДОВ,

*Жиззах политехника институти жисмоний тарбия ва спорт кафедраси
ассистент ўқитувчи*

E-mail: mirjalolxamudov@gmail.com

Жиззах политехника институти доценти Х.А. Абдувалиев тақризи асосида

СПОРТ ПСИХОЛОГИЯСИ МЕТОДЛАРИ ВА СПОРТ МУСОБАҚАЛАРИНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАХЛИЛЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада спорт психологиясининг предмети ва вазифалари, методлари, спорт фаолиятининг, ўқитиш ва спорт машғулотларининг, спорт мусобақаларининг психологик таҳлиллари, югуришнинг психологик таснифи, билиш жараёнларининг спорт машқларининг бажаришдаги роли, эмотсионал танглик ва уларни туғдирувчи омиллар ҳақидаги масалаларига доир маълумотлар берилган. Шунингдек, спорт психологияси фанида методлар ва унинг вазифалари, кузатиш методининг моҳияти, эксперимент методининг аҳамияти, спорт психологиясида меҳнат натижаларини ўрганиш методи, суҳбат методининг моҳияти ҳақида фикрлар билдирилган.

Калит сўзлар: спорт психологияси, метод, кузатиш метод, эксперимент методи, суҳбат методи, спорт машқлари, психологик тасниф.

МЕТОДЫ СПОРТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СПОРТИВНЫХ СОРЕВНОВАНИЙ

Аннотация

В статье представлены сведения о предмете и задачах спортивной психологии, методах психологического анализа спортивной деятельности, тренировок и спортивных тренировок, спортивных соревнованиях, психологической классификации бега, роли когнитивных процессов в спортивных результатах, эмоциональном напряжении и их причинах. Также имеются мнения о методах и их задачах в области спортивной психологии, сущности метода наблюдения, важности экспериментального метода, метода изучения результатов труда в спортивной психологии, сути метода интервью.

Ключевые слова: спортивная психология, метод, метод наблюдения, экспериментальный метод, метод беседы, спортивные упражнения, психологическая классификация.

METHODS OF SPORT PSYCHOLOGY AND PSYCHOLOGICAL SPORTS COMPETITIONS

Abstract

This article provides information on the subject and objectives of sports psychology, methods, psychological analysis of sports activities, training and sports training, sports competitions, psychological classification of running, the role of cognitive processes in sports performance, emotional stress and their causes. There are also opinions about the methods and their tasks in the field of sports psychology, the essence of the observation method, the importance of the experimental method, the method of studying the results of labor in sports psychology, the essence of the interview method.

Keywords: sports psychology, method, observation method, experimental method, conversation method, sports exercises, psychological classification.

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини жаҳон миқёсида йил сайин барқарорлаштириб борар экан, унинг истикболи бугунги авлоднинг, билимдон, маънавий жихатдан баркамол инсонлар бўлиб етишишига боғлиқдир. Бу ўринда инсон руҳияти қонунларини ўрганувчи психология фани ва унинг соҳалари алоҳида аҳамият касб этади. Инсонни жамиятимиз учун тўлақонли, фаол, баркамол шахс сифатида шакллантириш, самарадорлигини янада оширишда психология илми ва унинг амалиётда тўғри йўналишга эга бўлиши жуда муҳимдир.

Ўзбекистон Республикаси истиклолга эришганидан сўнг қабул қилган «Таълим тўғрисида», «Жисмоний тарбия ва спорт тўғриси»ги Қонунлар, «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури», [10] «Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ва бошқа фармонлар туб ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий ва маданий ўзгаришларни юзага келтирмоқда.

XXI аср буюк ўзгаришлар даври. Бу ўзгаришлар энг аввало инсон тафаккурига, унинг фикрлаш тарзида рўй бериши муқаррар. Табиийки, бу ҳолат шахс маънавияти ва у орқали жамиятнинг маънавий қиёфасига ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди. [11]

Тадқиқот мақсади. Спорт психологияси фанида методлар ва унинг вазифалари, кузатиш методининг моҳияти, эксперимент методининг аҳамияти, спорт психологиясида меҳнат натижаларини ўрганиш методи, суҳбат методининг моҳиятини тадқиқ этишдан иборат.

Тадқиқот вазифаси. Спорт психологиясининг предмети ва вазифалари, методлари, спорт фаолиятининг, ўқитиш ва спорт машғулотларининг, спорт мусобақаларининг психологик таҳлиллари, югуришнинг психологик таснифи, билиш жараёнларининг спорт машқларининг бажаришдаги роли, эмотсионал танглик ва уларни туғдирувчи омилларни таҳлил қилишни кўзда тутати.

Фанда метод (услуг)лар деб ҳар бир фан предметини ташкил қилувчи ходисаларни ўрганиш учун қўлланилган йўл ва усулларга айтилади. Бу усулларни қўллаш эса ўрганилаётган ходисани тўғри билиб олишга, унга ҳос қонуният ва хусусиятларнинг инсон онгида адекват (мос равишда) акс этишига айтилади. [3]

Илмий тадқиқотларда методларни қўллашда аввало, қуйидаги қонуниятларга суяниш керак:

а) мавжуд нарсаси ва ходисалар бир-бирига боғланган, бироқ ажралган ҳолда мавжуд эмас;

Табиат ва жамиятдаги барча нарсалар, қонуниятлар ўзаро уйғун, бирининг йўқолиши бошқаларига ҳам таъсир этади;

б) борлиқдаги барча нарсалар доимо ривожланишда ва ўзгаришда бўлганлиги учун ҳам ўрганилаётган воқеалик ўз тараққиётида олиб ўрганилади. Ривожланишда эса миқдор ўзгариши каби жараёнлар мавжуд. Ривожланиш эса ўз навбатида ички қарама-қаршилиқлар манбаига эга.[2]

Масалан, спортчининг натижалари ўсиб бориши билан унинг ўз-ўзига берадиган баҳоси, жамоадошларига бўлган муносабатлари ҳам ўзгаради.

Психолог ҳар бир рухий жараёни ўрганар экан, уларни бир-биридан ажратган ҳолда ёки олий нерв фаолиятининг физиологик қонуниятлари билан боғламасдан ўргана олмайди, шунингдек рухий жараёнларни шахсан ажратган ҳолда, ёки фаолиятдан айри ҳолда олиб ўрганилмайди.

Психология фанининг барча соҳалари каби спорт психологиясининг ҳам умумий ва хусусий методлари мавжуд. Умумий психологияда мавжуд методларнинг аксарият қўпчилиги спорт психологияси ҳам қўлланилади.[1]

Кузатиш методи. Биринчи бўлиб Тетченер томонидан таклиф қилинган. Ўз-ўзини кузатиш, яъни интроспектив метод сифатида юзага келган. Интроспектив метод субъектив метод ҳисобланиб инқирозга учраган ва рад этилган. Кейинчалик объектив кузатиш методи мутахассислар томонидан таклиф қилинган. Кузатиш оддий кузатиш бўлиши мумкин. Оддий кузатиш ўзининг чекланганлиги, мақсадсизлиги билан илмий кузатишдан фарқ қилади. Илмий психологик кузатишдан у ёки бу воқеаликларни аниқлаш учун кузатиш объекти танланади, режа тузилади ва кузатиш дастури ишлаб чиқилади. Ҳаётий кузатишлар асосида илмий гипотезалар, тахминлар пайдо бўлади. Ҳар бир психологнинг профессионал хусусияти кузатувчанликдан иборат. Ҳар қандай метод албатта ўзининг ўрганиш объектига, режасига ва дастурига эга бўлади. [5]

1. Субъектив метод. Ўз-ўзини кузатиш методи. Маълумки, бу метод психологияда узок вақт етакчи методлардан бири бўлиб келган. Унинг бир қанча ижобий ва салбий томони ҳақида гапирилаяпти. Лекин спортчини ўзини-ўзи кузатишга, ўзини бўлаётган рухий ҳолатларини таҳлил қилишга, тўғри ҳукмлар чиқара олишга ўргатишда бу методнинг қиммати катта. Бу метод билан чекланиб қолмаслик керак. Айниқса, ҳозирги кунда замонавий компьютерлар, спорт психологиясига оид бўлимлар ўзгарган ва турли тест синовлари яратилаётган бир даврда улардан кенг фойдаланиш лозим.[9]

2. Ташқи кузатиш (объектив кузатиш) методи. Психологияда ташқи кузатишнинг предмети - бу бевосита субъектив равишда бўлаётган рухий

қечинмаларнинг англанимаган ҳолда инсон хатти-ҳаракатлари, ҳулки, нутқи ва фаолиятида намоён бўлишидир. Зеро, объектив кузатилаётган инсон фаолияти билан у кечириётган рухий жараёнлар ўртасида қонуний боғлиқлик бор. Шунинг учун киши ҳулкини кузатиш орқали ундаги рухий ҳолат ҳақида ҳулосалар қилиш мумкин. Бу методдан фойдаланаётганда қўйиладиган асосий талаб, тадқиқотчи ўзининг кузатаётганлигини билдирмаслиги ва натижаларни қайд этиб бориши керак.[4]

Масалан, мураббий шогирдларининг бажараётган жисмоний ҳаракатларига қараб, уларнинг ушбу машқ ҳақидаги тушунчаларини, тасаввурларидаги камчилик ва хатоларни билиб олиши, машқ жараёнига ўзгариш киритиш мумкин.[6]

3. Эксперимент методи. Психологияда бу метод катта аҳамиятга эга. Тадқиқотчи томонидан ўрганилаётган жуда қўп рухий ҳодиса, ҳолат ва жараёнларнинг қонуниятлари, уларнинг механизмлари асосан эксперимент методи ёрдамида аниқланади. Бу методнинг икки тури мавжуд:

а) лаборатория методи;

б) табиий-эксперимент методи.

Лаборатория методида тадқиқотчи ўзини қизиқтираётган ҳодисани намоён этиш учун лаборатория шароитида вазият яратади. Ўрганилаётган ҳодиса тадқиқотчи хоҳишига қўра исталган марта такрорланиши мумкин. Бу унинг энг муҳим афзаллигидир.

Лаборатория эксперименти қанчалик катта имкониятларга эга бўлмасин, лекин уни ўтказишда ва олинадиган натижада сунъийлик мавжуд. Айрим рухий ҳолатлар табиий шароитда ва лаборатория шароитида бир-биридан кескин фарқланади, шунинг учун психологияда табиий эксперимент методи яратилди. Бунинг асосчиси профессор А.Ф.Лазурский ҳисобланади. Бу методда лаборатория методига ўхшаб, тадқиқотчининг фаол аралашуви сақланиб қолади. Такрорлаш ва ўзгартиришлар киритиш имконияти мавжуд, лекин буларнинг ҳаммаси табиий шароитда бўлаётганлиги сабабли текширилаётган одам буни билмайди. Бу метод ўз моҳиятига қўра, ташқи кузатиш ва лаборатория методидаги турати.

4. Мехнат натижаларини ўрганиш методи. Болалар чизган расмлар, ўқитувчиларнинг ёзма ишлари, одамлар ясаган нарсалар тадқиқотчи учун шахснинг рухий характерларини яхшироқ билиб олишга хизмат қилади. Чунки инсоннинг қобилияти ва имкониятлари у яратаётган нарсаларда идеаллашган бўлади. Масалан, турли ёшдаги болалар чизган расмлар уларнинг қизиқишларини, тасаввурларини, ақлий тараққиёт даражасини, қобилияти қанчалик ўсганлигини билиб олишга ёрдам беради. Унинг индивидуал хусусиятларини ҳам. Унинг эшиги, қандай қизилганлиги, оила аъзоларининг тасвирланишига қараб ҳам оилада ким етакчи эканлиги билиб олинади. Баъзи болалар онасини катта, отасини кичик қилиб чизади, демак оилада она етакчи.[8]

5. Сухбат методи. Инсон психикасини ўрганишда сухбатнинг мақсади ва вазифаси белгиланади, унинг объекти ва субъекти танланади, маърузаси, вақти, жойи аниқланади, яқка, гуруҳий ва жамоа билан боғлиқ савол-жавоб тартиби тайёрланади. Сухбатнинг бош мақсади муайян бир вазият ёки муаммони ҳал қилиш жараёнида инсон психикасидаги ўзгаришларни ўрганишдир. Тадқиқот давомида спортчи шахсининг психологик хусусиятлари, яъни

уларнинг дунёқарашлари, маслак ва қизиқишлари, жамоага муносабати ва ўзининг бурчини англаши кабиларни билиб олиш зарур бўлади. Бундай пайтда суҳбат методи яхши натижа беради. Бу метод тадқиқот учун муҳим аҳамиятга эга бўлган маълум масалаларни ўрганишга йўналтирилган кузатишдир. Суҳбат жараёни текширилаётган шахс билан эркин ва самимий бўлиши керак.[4]

Бу методдан фойдаланиш куйидаги талабларга риоя этишни талаб қилади:

1. Тадқиқотчининг суҳбатга қадар текширилувчи билан яхши муносабатда бўлишлиги (бегона одам спортчини чақириб суҳбат қуриши мумкин эмас, самимийлик, ишонч бўлмайди) зарур.

2. Суҳбатнинг мукамал режаси бўлишлиги, саволлар ўрганилаётган муаммони очишга хизмат қилиши, мантиқан бир-бирини тўлдириши лозим.

3. Суҳбат давомида саволлар тадқиқотчи томонидан бевосита эмас, бавоситалик йўли билан берилиши талаб қилинади. [6]

Масалан: боланинг қизиқишларини ўрганиш учун мактабда тўғарақлар очилса, қандай тўғараққа қатнашган бўлар эдингиз, футболга қизиқасанми, боксга қатнашасанми?

4. Суҳбат вақтида тадқиқотчи жавобларни бирданига ёзиб олмаганлиги маъқул. Бу суҳбатнинг

самимий кечишига салбий таъсир қилади. Суҳбат тугагач, таассуротлар янгилигига жавобларни ёзиб олиш керак.

5. Олинган маълумотларнинг тўғрилигини бошқа методлар ёрдамида аниқлаш лозим.

Хулоса. Спорт психологияси айниқса иккинчи жаҳон урушидан кейин жадал ривожланди ва ҳозирги кунда уни илмий ишлаб чиқиш дунёнинг кўпгина мамлакатларида амалга оширилмоқда. Бунга асосий сабаб спорт ютуқларининг бутун дунёда жадал ўсиб бориши ва спортнинг обрўси ошиши бўлди, айниқса спорт турлари бўйича жаҳон биринчиликлари ва олимпия ўйинларида бу яққол намоён бўлди.

Спорт психологияси юзага келиши мумкинлиги ва зарурлиги бир қатор бошқа омилларга ҳам асосланган. Бу биринчи навбатда ёшларнинг маънавий ва жисмоний баркамол ривожланиши ва спортчиларнинг маҳорати ўсиши масалаларини ҳал этиш билан боғлиқ спорт ва жисмоний тарбияни оммавийлаштириш амалиётига бўлган талаб эди.[7]

Ушбу мақола ёшларнинг онгида ва руҳиятида янги сифатларнинг шакллантирилишини спорт психологияси масалалари доирасида ечишга ёрдам беради, юксак маданиятли ва маънавий етук халққа муносиб ворисларни тарбиялашга хисса қўшади, деган умиддамиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Адизова Т.М. Психокоррекция. Тошкент, 2006 (учебное пособие).-57 бет
2. Бернштейн Н.А. Физиология движений и активность. М., 1990.-88-бет
3. Блдуов Ю.М., Плахтиенко В.А. Личность в спорте. М., 1987.-27 бет
4. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. М., 2003. -65 бет
5. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. М., 2002.- 25 бет
6. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию : курс лекций. М., 2002.- 77 бет
7. Гончарев В.Д. Человек в мире спорта. М. ФиС, 1978.- 53 бет
8. Кретти Б.Д. Психология в современном спорте. М., 1980.- 87 бет
9. Маматов М.М. Спорт психологияси курсидан маърузалар матни. Тошкент, 1999.
10. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни. Т., 1997 й
11. Ўзбекистон Республикаси «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» Т., 1997 й

УЎК (УДК, UDC): 796.015.132: 853.23
УДК: 796

Obidjon XOLMURATOV,

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti tayanch doktoranti

E-mail: 2010_talaba.uz@mail.ru

Velosport bo'yicha O'zbekistonda xizmat korsatgan murabbiy Iskanderov A.N. taqrizi asosida

MODIFICATION OF SPORTS TRAINING METHODS OF TRAINING LOADS OF YOUNG ROAD BIKES AT THE STAGE OF INITIAL SPORTS SPECIALIZATION

Abstract

In the article presented by us, the effectiveness of the variant of training cyclists is determined, with a reduced amplitude of fluctuations of the competitive and training load in combination with an increased volume of exercises performed with increased intensity during the annual training cycle. Methods of complex assessment of signs of physical condition of young cyclists at the stage of sports specialization have been developed, the influence of multidirectional trained load on the indicators of special and functional readiness of cyclists - road racers 13-14 years old has been experimentally substantiated.

Key words: highway, cycling, initial stage of sports specialization.

МОДИФИКАЦИЯ МЕТОДИКИ СПОРТИВНОЙ ТРЕНИРОВКИ ТРЕНИРОВОЧНЫХ НАГРУЗОК ЮНЫХ ВЕЛОСИПЕДИСТОВ ШОССЕЙНИКОВ НА ЭТАПЕ НАЧАЛЬНОЙ СПОРТИВНОЙ СПЕЦИАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В представленной нами статье, определена эффективность варианта тренировки велосипедистов, при сниженной амплитуде колебаний соревновательной и тренировочной нагрузки в сочетании с увеличенным объемом упражнений, выполняемых с повышенной интенсивностью в течение годичного цикла подготовки. Разработаны методы комплексной оценки признаков физического состояния юных велосипедистов на этапе спортивной специализации, экспериментально обосновано влияние разнонаправленной тренировочной нагрузки на показатели специальной и функциональной подготовленности велосипедистов - шоссейников 13-14 лет.

Ключевые слова: шоссе, велоспорт, начальный этап спортивной специализации.

SPORT IXTISOSLASHUVINING BOSHLANG'ICH BOSQICHIDA YOSH VELOSIPEDCHI SHOSSECHILARNING MASHG'ULOT YUKLAMALARINI OPTIMALLASHTIRISH

Аннотация

Biz taqdim etgan maqolada, velosipedchilarni tayyorlash variantining samaradorligi, raqobatbardosh va o'quv yuklamalari tebranishlarining amplitudasi kamayganligi va yillik o'quv tsikli davomida intensivlik bilan bajarilgan mashqlar hajmining ko'payishi bilan belgilanadi. Sportga ixtisoslashish bosqichida yosh velosipedchilarning jismoniy holati belgilarini kompleks baholash usullari ishlab chiqilgan, velosipedchilar - 13-14 yoshdagi avtoullovchilarning maxsus va funktsional tayyorgarligi ko'rsatkichlariga ko'p yo'nalishtli o'qitilgan yukning ta'siri eksperimental ravishda isbotlangan.

Kalit so'zlar: avtomagistral, velosiped, sport ixtisoslashuvining dastlabki bosqichi.

Ishning dolzarbligi. U 13-14 yoshdagi sportning boshlang'ich ixtisoslashuvi velosipedchilarini tayyorlash jarayonida mashg'ulotlar dinamikasi va musobaqa yuklamalarini tuzishning maqsadga muvofiqligi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar asosida ham sport mashg'ulotlari sharoitida, ham musobaqalar bo'yicha taqdim etilgan. Mavjud O'zbekiston Respublikasi ommaviy sport musobaqalari taqvimiga va Xalqaro velosipedchilar ittifoqi taqvimiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Yosh velosipedchilarni tayyorlashni rejalashtirishning omillari va shartlari haqida gapirib, mashqlarni har qanday muayyan holatlarga mos keladigan yagona shaklga ega bo'lmashligi mumkin degan xulosaga kelish qiyin emas. Ularning tuzilishi muqarrar, o'quv jarayonining mazmunidagi o'zgarish mantiqiga va uning qurilishiga ta'sir qiluvchi tashqi sharoitlarga qarab tabiiy ravishda o'zgaradi. Treningning mazmuni va tuzilishiga (mashg'ulotlarda mashqlar majmuasini o'zgartirish, asosiy va qo'shimcha mashg'ulotlar soni, ularning o'zgarishi tartibi, yuklama va dam olish rejimi va boshqalar) tegishli o'zgarishlarni kiritish orqali murabbiy va sportchi turli xil

tashqi aralashuvni bartaraf etishda o'quv jarayonini rivojlantirishning zarur umumiy tendensiyasini ta'minlaydi.

Sport umumiy nazariyasi sohasidagi mutaxassislar [3,6] va velosiped sporti nazariyasi va amaliyoti sohasidagi mutaxassislar [5,9] rolini ijobiy baholab shuni ta'kidlash kerakki, bu vaqt mobaynida umumiy nazariyaning bir qator asosiy uslubiy masalalar bo'yicha velosiped sporti amaliyoti bilan kelishmovchiligi tobora ortib bormoqda. Biroq, hozirgi kunga qadar ushbu jarayonning mohiyati to'liq o'rganilmagan. Uslubiy tavsiyalar va o'quv qo'llanmalarida o'quv jarayonining mohiyati umumiy nazariy nuqtai nazarga muvofiq belgilanadi, biroq ayni paytda amaliyotchilar sportchilarni boshqa bir-biridan farqli usullar bilan tayyorladilar, bunda esa yillik davrning turli tuzilmalarini, o'quv yuklamalarining turli nisbatlarini va ularning hajmidan foydalanildi. Bir yillik davr bosqichlarida mashg'ulot va musobaqa yuklamalarining ilmiy asoslangan optimal taqsimotining yo'qligi sportchilarni tayyorlash jarayonini takomillashtirishga yordam bermaydi.

Tadqiqot maqsadi – o'quv-mashg'ulot jarayoni intensivfikatsiyasi asosida boshlang'ich ixtisoslikdagi velosipedchilar tayyorlash uslubiyotini optimallashtirish va yillik davrda musobaqa va maxsus mashg'ulot yuklamasi hajmi tebranish amplitudasini kamaytirish.

Tadqiqot vazifalari:

1. Tayyorgarlikning yillik davri mobaynida yuqori intensivlik bilan bajariladigan mashg'ulotlarning oshgan hajmi bilan birgalikda musobaqa va mashg'ulot yuklamalari tebranishining pasaygan amplitudasida velosipedchilarning mashg'ulot varianti samaradorligini aniqlash.

2. Sportga ixtisoslashish bosqichida yosh velosipedchilarning jismoniy holati belgilarini har tomonlama baholash usullarini ishlab chiqish va yosh velosipedchilarning shossedagi sport natijalariga jismoniy holati ma'lumotlarining ta'sirini o'rganish.

3. 13-14 yoshdagi velosipedchilar – shossechilarning maxsus va funksional tayyorgarligi ko'rsatkichlariga ko'p yo'nalishli mashg'ulot yuklamalari ta'sirini tajribaviy asoslash.

Ilmiy yangiligi. Shosse bo'yicha velopoygachilarning alohida antropometrik xususiyatlari tuzilishi aniqlangan. Jismoniy holat belgilarini kompleks baholash usullari asoslangan. Ushbu usullarning o'smirlar sport maktabi sharoitida iqtidorni aniqlashda prognostik imkoniyatlari va ahamiyati aniqlandi.

Ishda velosipedchilarni tayyorlashning yillik davrini qurishning asl variantidan foydalangan holda, maxsus o'quv yuklari hajmini ularni intensivlashtirish bilan birgalikda "tenglashtirish" asosida mashg'ulot samaradorligiga erishilganligi ko'rsatilgan. Sport shaklining erta

yutuqlari zararliligi ekanligi to'g'risida tarqalgan fikr tasdiqlanmadi. [4,7] Sinov qilingan versiyada velosipedchilar yiliga 18-20 ming kilometrni bosib o'tib, musobaqaning yetti oyi davomida yuqori sport natijalariga erishdilar.

Usullar: mahalliy va xorijiy adabiyotlar hamda sport amaliyoti ma'lumotlari tahlili; pedagogik kuzatuv; yurak urish tezligini nazorat qilish ma'lumotlariga muvofiq mashg'ulotlar va musobaqa yuklamalari o'tkazish vaqti va sinovi; sinov va nazorat mashqlari, musobaqalarni o'tkazish usullari; pedagogik tajriba; matematik statistika usullari.

Tadqiqot bir necha bosqichlarda (13-14 yosh) boshlang'ich sport ixtisoslashuvi guruhlarining o'quv-mashg'ulot jarayoni sharoitida olib borildi.

Antropometrik tanlov mezonlarini o'rganish turli darajadagi maxsus tayyorgarlikka ega bo'lgan O'zbekiston MOQ huzuridagi Tadqiqot laboratoriyasining materiallari asosida amalga oshirildi. Shunday qilib, optimallashtirilgan uslubiyot velosipedchilarda mashg'ulotlarning samaradorligini aniqlashga imkon berdi, bu erda sezilarli funksional o'zgarishlar kuzatiladi, bu fiziologik jarayonlarning tejamkorligiga olib keladi va charchoq holatida ishlaganda organizm faoliyati barqarorligini oshiradi. [2] Jismoniy holat belgilarini kompleks baholashda funksional adaptiv mexanizmlar darajasi hisobga olinishi zarurligini hisobga olib, shu asosda o'smirlar davrida sportchilarni saralab olish mumkin. Buning natijasida velosipedchi shossechilarning maxsus funksional tayyorgarligini miqdori baholash ishlab chiqilgan (jadval 1).

Jadval 1.

Velosipedchi-shossechilar maxsus funksional tayyorgarligini baholash

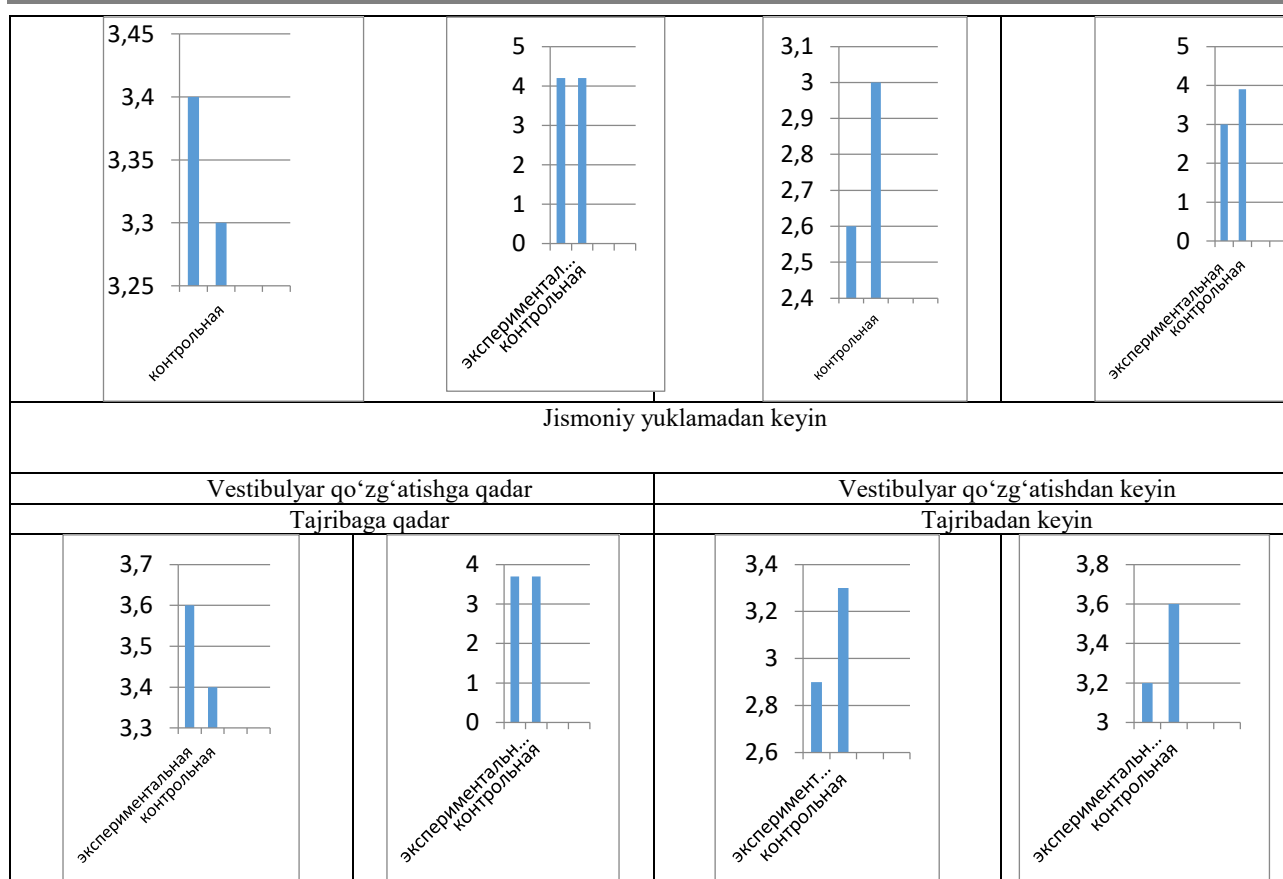
Funksionalbelgilar	qiymati 0,1 ball	Ballardagi baholar				
		1	2	3	4	5
Tezkor testga puls reaksiyasi	0,35	31,0	27,5	24,0	20,5	17,0
Tiklash pulsi yig'indisi	1,2	104	92,0	80,0	68,0	56,0
Maxsus ish qobiliyati	0,012	1,54	1,42	1,30	1,18	1,06
Tiklanish samaradorligi	0,06	4,70	4,10	3,50	2,90	2,30

Maxsus jismoniy va funksional tayyorlik ko'rsatkichlari dinamikasining o'zgarishi shundan dalolat beradiki, o'quv davrida ikkala o'quv guruhida ham sifatli, ham miqdoriy o'zgarishlar yuz berdi. [1] Demak, nazoratning o'rtacha ko'rsatkichlari - harakatdagi 666 m va shosseda 2000 m masofalardagi pedagogik tajriba, shuningdek, 5 va 15 km masofalarga individual musobaqalarda sport natijalari bo'yicha texnik natijalar o'rganilgan guruhlarda yaxshilandi. Bu jismoniy ko'rsatkichlar darajasining oshishi, kislorodning maksimal sarflanishi, yurak urish tezligining pasayishi, o'pka shamollatilishi, kislorod-

ga talab va standart velosiped ergometrik yuklamalarni bajarish vazifalarida aks etdi. [8]

Biz belgilagan parametrlar - rulning amplitudasi va tebranishi 1-rasmda keltirilganki, vestibulyar stimulyatsiya oldidan boshqaruvchi va eksperimental guruhlardagi rul tebranish amplitudasi nisbatan teng darajada zarar ko'radi va ikkala guruhdagi vestibulyar stimulyatsiyadan so'ng, rul tebranish amplitudasi oshadi. Bunday holatda me'yordagi yuklama qo'llangandan keyin rul tebranish amplitudasi oshadi. Rul tebranishi esa kamayadi. [10]

Jismoniy yuklamaga qadar	
Vestibulyar qo'zg'atishga qadar	Vestibulyar qo'zg'atishdan keyin
Tajribaga qadar	Tajribadan keyin

Rasm 1. Rul tebranish amplitudasi o'zgarish diagrammasi

Tajribada asoslangan uslubiyot natijasida xulosa qilish mumkinki, rul boshqaruvi va uning tebranish chastotasini aniqlash uslubiyoti yordamida tahliliy tizimning eng katta barqaror holati asosan soatiga 30 – 50 km tezlikda aniqlandi. Tahliliy tizimning eng kichik barqarorligi 20 km/soatgacha va 50 km/soatdan yuqori tezlikda yurganda qayd qilindi.

O'tkazilgan taqqoslama tahlil natijasida quyidagi muhim xulosalar keltiriladi:

1. Tajribaviy mashg'ulotlar uslubiyoti uni umumiy qabul qilinganidan ajratib turadigan quyidagi tarkibiy qismlarga asoslanadi: a) butun yillik davr davomida intensiv mashg'ulot yuklamasidan foydalanish; uning hajmi 19,12% ni tashkil etdi (umumiy qabul qilingan usullar tizimida - 13,34%); tajribaviy guruh

velosipedchilari butun mashg'ulot va musobaqa yuklamalarini bajarishga 18 soat kamroq vaqt sarfladilar; b) tajribaviy guruhda yillik davrlarning bo'g'imlarida maxsus mashg'ulot yuklamasining umumiy hajmi darajasidagi tebranishlar amplitudasi 20,90%, nazorat guruhida 30, 32%, o'tish va tayyorgarlik davrlarida mos ravishda 19,30% va 46,21%, tayyorgarlik davrlarida - 8,56% va 51,82% ni tashkil qildi.

2. O'zgartirilgan mashg'ulotlar uslubiyoti organizmning funksional imkoniyatlarini sezilarli darajada yuqori darajada rivojlanishini va eksperimental guruhdagi velosipedchilarning maxsus jismoniy sifatlarini yaxshilashni ta'minladi, bu ularning sport natijalarining dinamik o'sishi bilan tasdiqlanadi.

ADABIYOTLAR

- Emelyanova A.S. Birinchi yil velosipedchilarning makon koordinatsion mashg'ulotlardan foydalangan holda texnik tayyorgarligi, aforesat. Rossiya, 2014 g., 22 s.
- Zaxarov A. Velosiped sporti (shossedagi poyga): Olimpiya zaxiralari bolalar va o'smirlar sport maktabi va sport mahorati oliy maktabi uchun sport tayyorgarligining namunaviy dasturi [Tekst] / A.A.Zaxarov – M.: Sovet sporti, 2005, 160 s.
- Janssen P. G. J. M. Training-Laktate-Pulse rate. 2nd ed. Ou Lu / P. G. J. M. Janssen. Finland: Pollar Electro Oy., 1992. 173 s.
- Kukkonen-Harjula K. Die Physiologische Belastung bei Sportlichen Massenveranstaltungen in den Sportarten Radfahren Rudern, Lauf und Skilanglauf / K. Kukkonen-Harjula, P. Olja, R. Nieminen, - Medizin und Sport, 1987.-N2.-P. 44-45.
- Kuznetsov A. A. Boshlovchi velosipedchilarning mashg'ulot yuklamalarini rejalashtirish / A. A. Kuznetsov // jismoniy tarbiya nazariya va amaliyot. - 2006. - № 10.-S. 34-35.
- Matveev L. P. Sport tayyorgarligini tuzishga model-maqсадli yondashuv // jismoniy tarbiya nazariya va amaliyot.- 2000. - № 2,- S. 28-37; № 3. - S. 28-37.
- Marquardt M. Die Herzfrequenzvarianz in der modern Trainingssteuermng // Triathlon, - 2003 Jun. - V.16. - P. 66-69.
- Narbaeva T.K., Chernikova E.N., Karimov I.I. VELOSIPEDSPORTI, O'kuv kullanna, O'zDJTI nashriyot-matboa bo'limi, Toshkent, 2016 yil. I qism. – 291 b.
- Platonov V.N. Sportchilarning harakatlanish sifati va jismoniy tayyorgarligi. «SPORT» nashriyoti M.: 2019. -630 s.
- Polishuk D. A. Velosiped sporti: ilmiy nashr. - Kiev: Olimp, lit., 1997.- 344 s.

Мусурмон ХУРРАМОВ,

Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети таянч докторанти

E-mail: fusion2gb@gmail.com

ЖИДУ доценти с.ф.д. Жўраев Қ.А. тақризи асосида

1991 – 2016 ЙИЛЛАРДА ЎЗБЕКИСТОН – ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАЛАРИ ЎРТАСИДАГИ МИНТАҚАВИЙ ВА ИККИ ТОМОНЛАМА МУНОСАБАТЛАР ВЕКТОРИ

Аннотация

Мақола 1991-2016 йилларда Ўзбекистон ва Қозоғистон ўртасидаги минтақавий ва икки томонлама муносабатларнинг тарихий жиҳатларига бағишланган. Мақолада икки кардош халқлар ўртасидаги муносабатларга тўсқинлик қилувчи омиллар, минтақавий интеграцияга нисбатан икки мамлакат ташқи сиёсатининг ўзига хос ёндашувлари, шунингдек, Марказий Осиё минтақасида трансчегаравий сув ресурсларидан фойдаланиш бўйича Ўзбекистон ва Қозоғистоннинг позициялари таҳлил қилинди. Шу билан бирга икки мамлакат ўртасидаги мавжуд муаммоларни келишув ва ўзаро ён бериш асосида ҳал этиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди.

Калит сўзлар: минтақавий ва икки томонлама муносабатлар, келишув ва ўзаро ён бериш, трансчегаравий сув ресурслари, иқтисодий интеграция, минтақавий мафкуралар, делимитация ва демаркация.

THE VECTOR OF REGIONAL AND BILATERAL RELATIONS BETWEEN THE REPUBLICS OF UZBEKISTAN AND KAZAKHSTAN IN 1991-2016

Abstract

The article is devoted to the historical aspects of regional and bilateral relations between Uzbekistan and Kazakhstan for 1991-2016, which introduce special forms of mutual relations between the two countries over the years of independence. The obstacles to the relationship between the two fraternal peoples, the distinguishing features of the two countries' foreign policy regarding regional integration, as well as the positions of Uzbekistan and Kazakhstan on the use of transboundary water resources in the Central Asian region are analyzed. Particular attention was paid to resolving the existing problems between the two countries on the basis of compromise and mutual concession.

Keywords: regional and bilateral relations, compromise and mutual concessions, transboundary water resources, economic integration, regional ideologies, delimitation and demarcation.

ВЕКТОР РЕГИОНАЛЬНЫХ И ДВУСТОРОННИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ РЕСПУБЛИКАМИ УЗБЕКИСТАН И КАЗАХСТАН В 1991-2016 ГОДАХ

Аннотация

Статья посвящена историческим аспектам регионального и двустороннего отношений между Узбекистаном и Казахстаном на 1991-2016 годах, которые вносят особые формы взаимоотношений двух стран за годы независимости. Проанализированы препятствовавшие факторы взаимосвязей между двумя братскими народами, отличительные черты внешней политики двух стран в отношении региональной интеграции, а также позиции Узбекистана и Казахстана по проблематике использования трансграничных водных ресурсов Центрально-азиатском регионе. Особое внимание было уделено на пути разрешения существовавших проблем между двумя странами на основе компромисса и взаимной уступки.

Ключевые слова: региональные и двусторонние отношения, компромисс и взаимные уступки, трансграничные водные ресурсы, экономическая интеграция, региональные идеологии, делимитация и демаркация.

Геосиёсий маконда СССР давлатининг парчала-нишидан сўнг унинг таркибига кирувчи Марказий Осиё мамлакатлари мустақилликка эришиб халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъектига айлан-дилар. Ёш давлатлар олдида ҳал этилиши лозим бўлган мураккаб вазифалар турарди. Бу вазифалар сирасига, авваламбор, мустақилликни мустаҳкамлаш, иқтисодий барқарорликни таъминлаш, мустақил ташқи сиёсат юритиш, миллий манфаатларини халқаро доираларда илгари суриш, ташқи сиёсий ривожланиш курси ва йўналишларини белгилаб олиш кабиларни киритиш мумкин.

Дарҳақиқат, ташқи сиёсатга оид вазифаларни ҳал этиш учун мустақил давлатлар етарлича тажрибага эга эмасдилар. Шундай бўлсада Марказий Осиё давлатлари ўз миллий манфаатларидан келиб чиқиб ташқи сиёсатининг йўналишларини белгилаб олишга

ҳаракат қилдилар. Минтақа мамлакатлари ташқи сиёсатининг дастдабки босқичларида дунёнинг кудратли давлатлари билан ҳамкорлик ўрнатишга урғу берган бўлсаларда, географик омил сабабли қўшни давлатлар билан ҳам муносабатларини жадал ривожлантиришга эътибор қаратдилар.

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг илк йилларидаёқ хорижий давлатлар, хусусан, қўшни Қозоғистон билан алоқаларда икки томонлама дипломатия унсурига кўпроқ эътибор берган. Бунинг асосий сабабларидан бири миллий мустақилликни мустаҳкамлаш эди. Чунки ўша даврларда ёш давлатлар иқтисодиётининг қолоқлиги, миллий ишлаб чиқарувчиларнинг жаҳоннинг етакчи мамлакатлари ишлаб чиқарувчилари билан рақобат қила олмаслиги, хусусий мулкчилик шаклининг заифлиги, ишбилармон ва тадбиркор қатламнинг шаклланмаганлиги ва шунга

ўхшаш бир қатор сабаблар иқтисодий интеграциянинг ҳалокатли эканлигини кўрсатиб турарди. Чунки иқтисодий мустақиллик эришмасдан туриб сиёсий жиҳатдан мустақил бўлишнинг иложи йўқ эди.

Тарихга назар соладиган бўлсак, 90-йилларнинг бошидан буён Ўзбекистон ва Қозоғистон ўртасидаги муносабатлар асосан икки хил форматда: минтақавий ва икки томонлама кўринишда шаклланди. Турли халқаро ташкилотлар доирасидаги муносабатларнинг янада кенгроқ шакли, бир қатор сабабларга кўра иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбекистон ва Қозоғистонни Марказий Осиё форматида минтақалаштиришга нисбатан қараш 1990 йиллар мобайнида устун жиҳат бўлиб келган. Бу жараёни институтлаштириш бир қатор тузилмалар орқали намаён бўлди: биринчи навбатда Ягона иқтисодий макон[1], сўнгра Марказий Осиё иқтисодий ҳамжамияти[2] ва нихоят Марказий Осиё Ҳамкорлик Ташкилоти (унинг негизида 2002 йил Марказий Осиё иқтисодий ҳамжамияти ташкил этилган)[3].

Бирок, ўша пайтда, Марказий Осиё лойиҳаси доирасида минтақалаштириш масаласи жиддий қийинчиликларга дуч келди ва кўпроқ мафкуравий характерга эга эди.

Марказий Осиё мамлакатларида бир қатор муҳим масалаларни секьюритизация қилиш хавфсизлик нуқтаи назаридан ўзгача тарзда амалга оширилди. Авваломбор, бу Тожикистондаги 1992-1997 йиллардаги фуқаролар уруши; 90-йилларнинг иккинчи ярмидаги Афғонистондаги вазият ва ушбу мамлакатда фаолият юритаётган “Шимолий Альянс” ҳамда “Толибон” ҳаракатига муносабат; давлатларнинг бир қатор ички сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий масалаларга муносабати кабиларга тааллуқлидир. Бундан ташқари, Тожикистон ва Афғонистондаги танг вазиятларни ҳал этишда Ўзбекистоннинг иштироки Қозоғистонниқидан анча юқори эди. Шу сабабли, халқаро хавфсизлик нуқтаи назаридан Марказий Осиё минтақавий хавфсизлик комплекси сифатида шаклланмаган.

Минтақавий лойиҳалар билан бир қаторда, бешта республиканинг чегараларидан ташқарига чикувчи, “Шанхай бешлиги” ва “Коллектив хавфсизлик шартномаси” каби тузилмалар ҳам мавжуд эди. 2000-йилларда “Евроосиё реинтеграцияси” ғояси асосида қурилган ва Н.Назарбоев томонидан 1994 йил 29 мартда тақлиф этилган “кенгайтирилган” минтақа концепцияси, яъни Евросиё Иттифоқи тузиш кун тартибига чиққан эди. Унинг асосида 2000 йилда таркибда Беларусия, Қозоғистон, Қирғизистон, Россия ва Тожикистонни бирлаштирган Евросиё иқтисодий ҳамжамияти тузилди. Ушбу ташаббуснинг амалга оширилиши Ўзбекистон ва Қозоғистоннинг минтақавий итеграция борасидаги позицияларининг турлича эканлигини, ҳамда Ўзбекистоннинг интеграция масалаларига эҳтиёткорона ёндашганлигини кўрсатиб турарди.

Шундай қилиб, Марказий Осиё минтақавий интеграцияси учун таркибий шарт-шароитлар мавжуд эмас эди. Бундан ташқари, манфаатдор давлатларнинг уларни қуришга тайёр эмаслиги кўриниб турарди. Юқоридаги келтириб ўтилганлар сабаблар туфайли 2000-йилларга келиб Марказий Осиё форматидаги интеграция амалга ошмади. 2004 йил 18 октябрда Россия Марказий Осиё Ҳамкорлик Ташкилотига қўшилди[4]. 2006 йилда Ўзбекистоннинг Евросиё

иқтисодий ҳамжамияти[5]га қўшилиши муносабати билан икки ташкилот бирлашди[6], бу эса Марказий Осиё ҳамкорлик ташкилотининг тугатилишини англатарди.

2009 йилда Ўзбекистон Марказий Осиё бирлашган энергетика тизимидан чиқишини эълон қилди, бу Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистонни минтақавий форматда бирлаштириб турган сўнгги тузилма эди. Шундан сўнг Ўзбекистон ва Қозоғистоннинг минтақавий форматдаги ҳамкорлиги икки томонлама муносабатларга кўчди.

Минтақавий форматдаги муносабатларга қўшимча равишда, ўша пайтда Ўзбекистон ва Қозоғистон ўртасидаги шериклик икки мамлакат халқларининг тарихий ва маданий яқинлигига асосланган эди. Шунингдек, Ўзбекистон-Қозоғистон муносабатларининг муҳим жиҳатларидан яна бири Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда ўзаро ҳамкорлик зарурати эканлигини қайд этиш мумкин. Икки томонлама муносабатлар кун тартибига миллий чегаралар доирасида ҳал этиб бўлмайдиган диний экстремизм ва терроризмнинг тарқалиши ҳамда наркотик моддалар савдоси кўламининг кенгайиши каби вазифаларнинг аниқ рўйхатига кўп бор мурожаат қилинган.

Ўзбекистон-Қозоғистон чегарасини делимитация қилиш жараёни икки босқичда 1999 – 2001 йиллар ҳамда 2001 – 2002 йиллар давомида амалга оширилди. Ушбу даврларда 1999 йилда ташкил этилган умумий чегаранинг ҳуқуқий ҳолатини тартибга солиш бўйича қўшма комиссия келишув шартномасини ишлаб чиқди ҳамда уни иккала томон қабул қилди. Шартномага қўшимча тарзда қўшма комиссия иккита тўлдирувчи ҳужжатни тақдим этади. 2001 йил 16 ноябрда давлат чегарасини делимитация қилиш тўғрисида битим имзоланди, бу томонлар умумий чегара чизигининг 96 фоизиди келишувга эришилганини англатарди. Аммо бир нечта чегараолди аҳоли пунктларининг (тахминан қўшма чегаранинг 4%) ҳудудий номига оид яна бир ўта долзарб муаммо ҳал этилиши керак эди. Уларнинг ҳуқуқий мақоми 2002 йил 9 сентябрда Ўзбекистон-Қозоғистон давлат чегарасининг алоҳида участкалари тўғрисидаги шартнома имзоланиши билан белгиланди[7].

Ўзаро келишувга мувофиқ, Бағиз кишлоғи ҳамда Арнасой сув омбори бўйлаб жойлашган бешта аҳоли пункти (этник қозоқлар тигиз яшайдиган ҳудуд) Қозоғистон территориясига ўтди. Туркистон кишлоғи Ўзбекистон юрисдикциясига ўтказилди. Жанубий Қозоғистон ва Қизил Ўрда вилоятининг айрим ҳудудлари (асосан ўзбеклар истиқомат қиладиган аҳоли манзилгоҳлари) Ўзбекистон ихтиёрига берилди[8].

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, халқаро ҳуқуқ қоидаларига мувофиқ давлатга тегишлилиги ўзгарган ҳудудларда истиқомат қилувчи инсонларга фуқароликни эркин танлаш ихтиёри берилди. Бу чегараларни делимитация ва демаркация қилиш жараёнида конфликт унсурлари келиб чиқмаслигига ижобий таъсир кўрсатди.

Мавжуд муаммоларни ҳал этиш зарурати 2008 йилда Ўзбекистон ва Қозоғистон ўртасидаги икки томонлама муносабатларнинг ўзига хос янги босқичини бошлаб берди. Ушбу босқични ажратиб кўрсатишнинг бошланғич нуқтаси Қозоғистон томонидан 2000 йил ўрталарида фаол илгари сурилган

Марказий Осиё иттифоқини тузиш ғояси Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.Каримовнинг Қозоғистонга ташрифи чоғида минтақавий интеграцияни қайта жонлантириш учун давлатларнинг ривожланиш даражаси турлича эканлиги тўғрисидаги жиддий баёноти билан боғлиқ[9]. Шуниси эътиборга молики, минтақавий ҳамкорликнинг рад этилиши икки томонлама алоқаларни ривожлантиришга туртки берди. 2008 йил Ўзбекистон Президентининг Қозоғистонга амалга оширган ташрифи давомида Ўзбекистон ва Қозоғистон ўртасида эркин савдо зонасини ташкил этиш, тенг ҳуқуқли асосда савдо марказлари ва савдо ваколатхоналарини очиш, нефть ва газ соҳасидаги ҳамкорликни жонлантириш борасида келишувларга эришилган.

Ушбу баёнотдан бир йил ўтгач, Ўзбекистон ва Қозоғистон раҳбарияти ўртасидаги алоқалар олий даражадаги йиллик учрашувлар форматида мунтазам ривожланиб борди.

Икки томонлама муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаш 2013 йилда икки мамлакат ўртасида стратегик шериклик тўғрисидаги битимни имзоланиш орқали амалга оширилди.

Трансчегаравий сув ресурсларидан фойдаланиш масаласи ўша вақтдаги ташрифларининг алоҳида эътибор қаратиладиган асосий мавзусига айланган эди. Бундан ташқари, ушбу масаланинг кескинлиги шу даражада эдики, 2012 йилда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов: “Сув ресурслари Марказий Осиё минтақасида муносабатлар кескинлашадиган муаммога айланиши мумкин. Эҳтимол ҳаммаси шу қадар чуқурлашадик, бу нафақат диний қарама-қаршиликка, балки урушга ҳам олиб келиши мумкин” деб таъкидлаган эди[10]. Марказий Осиё минтақасида сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш борасида икки мамлакат раҳбарларининг позициялари бир-бирига жудаям яқин бўлган.

Хусусан, Қирғизистоннинг Норин дарёсидаги ирригация-энергетика мақсадларида кўп йиллик сув тўплашга мўлжалланган Тохтағул сув омбори режимини бир томонлама энергетика-ирригация мақсадига ўзгартириши оқибатида Сирдарё дарёсининг йиллик табиий сув режими ўзгариб, қуйида жойлашган Ўзбекистон ва Қозоғистон мамлакатлари учун бир қатор муаммоларга сабаб бўлган.

Жумладан, Тохтағул сув омборидан қишда сув ташланишини ортиши бир томондан сув ресурсларини вегетация давридаги етишмаслигини келтириб чиқарган бўлса, иккинчи томондан қиш даврида

Ўзбекистоннинг Арнасой пастқамлиги ва Қозоғистоннинг Қизилўрда вилояти ҳудудларини сув босиши ҳолатлари кузатилган[11]. Натижада икки давлат ушбу муаммонинг умумминтақавий манфаатларни ҳисобга олган ҳолда ҳал этилишини ёқлаб чиққан. Томонлар трансчегаравий дарёларда янги гидротехник иншоотлар қуриш масаласини халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган нормалари ва минтақадаги барча давлатларнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ҳал этилишини ҳамда, бу иншоотларнинг лойиҳасини мустақил халқаро экспертизадан ўтказиш зарурлигини таъкидлаб келишади.

Экспертларнинг фикрича, ушбу даврнинг ўзига хос жиҳатларидан бири Ўзбекистон ва Қозоғистон ўртасидаги икки томонлама муносабатларда ўзига хос рақобат муҳити шаклланганлиги эди. Бир қатор кузатувчилар ўзаро рақобат призмасидан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг 2010 йил 1-2 декабрда Остона шаҳрида бўлиб ўтган ЕХХТ саммитида иштирок этмаганлигини мисол қилиб келтиради. Бироқ Ўзбекистон Президенти 2013 йилда бу борада ўз фикрларини билдириб ўтган эди “Агар биз Ўзбекистон ва Қозоғистон ҳақида гапирадиган бўлсак, бу ерда рақобат йўқ ва яқин келажакда ҳам бўлмайди, чунки бизда мутлақо бошқача шарт-шароит ва мутлақо бошқа минераллар, мутлақо бошқа табиий ва бошқа манбалар мавжуд” [12].

Умуман олганда бу даврда ўзаро алоқалар кўпроқ декларатив хусусиятга эга бўлган, бунга сабаб биринчи навбатда, Ўзбекистон ва Қозоғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш моделлари ўртасидаги фарқ, шунингдек, Қозоғистон ташқи сиёсатининг Божхона иттифоқи ва ЕИИга йўналтирилганлигидир.

Бундан ташқари, ўша пайтда икки давлат ўртасидаги энг аниқ муаммолар (чегараларни делимитация ва демаркация қилиш) ҳал этилганлиги сабабли Ўзбекистон ва Қозоғистоннинг давлат даражасидаги ҳамкорлигида конфликт унсурлари кузатилмаган.

Шунингдек, Марказий Осиё интеграцияси масаласида икки мамлакат позициялари ўртасидаги тафоввут ўзаро алоқаларнинг дастлаб регионал кейинчалик икки томонлама форматда ривожланишига туртки берган. Шу билан бирга икки томонлама муносабатлар эволюцион хусусият касб этган ҳамда тадрижий равишда мустаҳкамланиб борган.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги жорий архиви материаллари. Қозоғистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси ўртасида ягона иқтисодий маконни яратиш тўғрисида 1994 йил 10 январдаги келишув; Қозоғистон Республикаси, Қирғизистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси ўртасида ягона иқтисодий маконни яратиш тўғрисида 1994 йил 30 апрелда битим; Қозоғистон Республикаси, Қирғизистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси ўртасида ягона иқтисодий маконни яратиш тўғрисида 1994 йил 30 апрелдаги битимга Тожикистон Республикасининг қўшилиши тўғрисида 1998 йил 26 мартдаги баённома.
2. Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги жорий архиви материаллари. Минтақавий бирлашманинг янги номи – Марказий Осиё Иқтисодий ҳамжамияти 1998 йил 17-18 июлда бўлиб ўтган Ягона иқтисодий маконнинг давлатлараро кенгаши йиғилишида қабул қилинган.
3. Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги жорий архиви материаллари. Қозоғистон Республикаси, Қирғизистон Республикаси, Тожикистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси ўртасида 2002 йил 28 февралда имзоланган Марказий Осиё Ҳамкорлик ташкилотини тузиш тўғрисида битим.
4. Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги жорий архиви материаллари. Қозоғистон Республикаси, Қирғизистон Республикаси, Тожикистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси ўртасидаги Марказий

- Осиё ҳамкорлик ташкилотини таъсис этиш тўғрисидаги битимга Россия Федерациясининг қўшилиши тўғрисидаги 2002 йил 28 февралдаги баённома.
5. Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги жорий архиви материаллари. Евросиё иқтисодий ҳамжамиятини ташкил этиш тўғрисидаги 2000 йил 10 октябрдаги шартномага Ўзбекистон Республикасининг қўшилиши тўғрисидаги 2006 йил 25 январдаги баённома.
 6. Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги жорий архиви материаллари. 2006 йил 23 июндаги Марказий Осиё Ҳамкорлик Ташкилотининг Евросиё иқтисодий ҳамжамиятига қўшилиши тўғрисидаги баённома.
 7. Ўзбекистон Республикаси билан Қозоғистон Республикаси ўртасида Абдий дўстлик тўғрисидаги шартнома. <https://lex.uz/docs/2553833>
 8. I.Bobokulov: Border legalization under international law as a regional security factor in Central Asia <https://cyberleninka.ru/article/n/border-legalization-under-international-law-as-a-regional-security-factor-in-central-asia>
 9. А.Дубнов: Каримов сказал Назарбаеву “раз и навсегда”. Союз в Центральной Азии не будет еще долго//– 2008. – 23 апреля. <https://centrasia.org/newsA.php?st=1208932200>
 10. Рустам Бурнашев: Взаимоотношения Казахстана и Узбекистана// <https://cabar.asia/ru/rustam-burnashev-vzaimootnosheniya-kazakhstana-i-uzbekistana/>
 11. Узбекистан примет лишнюю воду из Шардаринского водохранилища, но может вернуть Казахстану «цунами» <http://www.cawater-info.net/news/02-2005/12.htm>
 12. Узбекистан и Казахстан подписали Договор о стратегическом партнерстве// UzDaily. – 2013. – 14 июня// <http://www.uzdaily.uz/articles-id-16018.htm>

УЎК (УДК, UDC): 796.015.132: 853.23
УДК: 796

Elena CHERNIKOVA,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti
Og'ir atletika, velosport, ot sporti nazariyasi va uslubiyati kafedrası p.f.n. dotsenti
E-mail: sevelena82@mail.ru

Velosport bo'yicha O'zbekiston xizmat ko'rsatgan murabbiy Iskanderov A.N. taqrizi asosida

TO THE ISSUE OF THE RELEVANCE OF THE PROBLEM OF THE TRAINING PROCESS OF HIGHLY QUALIFIED BIKES

Abstract

The article presents the technology of organizing and conducting training for highly qualified road cyclists based on the creation of model characteristics of the training load. The dynamics and the ratio of training loads, as well as their nature of the impact on the athlete's body, in the training of highly qualified cyclists - road bikes, on the basis of instrumental methods of pedal pressing force, GPS-navigation equipment and smart watches, were investigated and, accordingly, a method of special training of cyclists was developed and experimentally substantiated - road racers.

Keywords: highly skilled cyclists, organization technology, highway, training process.

К ВОПРОСУ АКТУАЛЬНОСТИ ПРОБЛЕМЫ ТРЕНИРОВОЧНОГО ПРОЦЕССА ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ ВЕЛОСИПЕДИСТОВ

Аннотация

В статье представлена технология организации и проведения тренировки, высококвалифицированных велосипедистов - шоссейников на основе создания модельных характеристик тренировочной нагрузки. Исследована динамика и соотношение тренировочных нагрузок, а также их характер воздействия на организм спортсмена, в подготовке высококвалифицированных велосипедистов - шоссейников, на основе инструментальных методик силы нажатия на педаль, GPS-навигационной техники и умных часов и соответственно разработана и экспериментально обоснован метод специальной подготовки велосипедистов - шоссейников.

Ключевые слова: высококвалифицированные велосипедисты, технология организации, шоссе, тренировочный процесс.

YUQORI MALAKALI VELOSIPEDCHILARNING MASHG'ULOT JARAYONI MUAMMOLARI DOLZARBLIGI MASALASIGA

Аннотация

Maqolada o'quv yuklamasining namunaviy tavsiflarini yaratish asosida yuqori malakali yo'l velosipedchilari uchun mashg'ulotlarni tashkil etish va o'tkazish texnologiyasi keltirilgan. Pedal kuchini, GPS-navigatsiya uskunalari va aqlli soatlarni bosishning instrumental usullari asosida yuqori malakali velosipedchilar - avtopoygachilarni tayyorlashda sportchilarning tanasiga ta'sirining dinamikasi va nisbati, shuningdek, velosipedchilarni maxsus tayyorlash usuli ishlab chiqildi va eksperimental asoslandi - yo'l poygachilari.

Kalit so'zlar: yuqori malakali velosipedchilar, tashkilot texnologiyasi, avtomagistral, mashg'ulotlar jarayoni.

Ham mahalliy ham MDH mamlakatlari adabiy manbalarini o'rganish natijasi yuqori malakali velosipedchilarning mashg'ulot jarayonini takomillashtirish masalasiga to'liq javob bermadi, mos ravishda Olimpiya o'yinlari, jahon chempionatlari, Osiyo o'yinlari va boshqa xalqaro musobaqalar kabi eng muhim turnirlarga velosipedchilarni tayyorlash ularning mashg'ulot jarayonini o'rganishga jiddiy yondashuvni talab qiladi.

Sport turlari bo'yicha, shu jumladan velosipedda malakali sportchilarning sport mahoratini yanada oshirish ko'p jihatdan o'quv jarayonining optimal va samarali tuzilmalarini yaratishga bog'liq. Velosipedchilarni Olimpiya o'yinlari, Osiyo o'yinlari jahon chempionatlari va boshqa nufuzli xalqaro musobaqalar kabi eng muhim musobaqalarga tayyorlash masalasi velosipedchilarning

o'quv jarayonini o'rganishga jiddiy yondashishni talab qiladi [2,5].

Integral tayyorgarlik tufayli yuqori malakali velosipedchi-shossechilarda yuklamalarning umumiy hajmini yanada kuchaytirish, maxsus jismoniy tayyorgarlikning optimal shakllanishini ta'minlaydigan turli xil ustuvor yo'nalishdagi yuklamalarning samarali nisbati va kombinatsiyalarini qidirish va asoslash vazifasini qo'yadi. Ushbu yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar mutaxassislar [1,8,9] yuqori malakali velosipedchilarni tayyorlashning umumiy masalalariga ko'proq e'tibor qaratdi va asosiy musobaqalar uchun o'quv jarayonini qurishning tashkiliy va tizimli xususiyatlari haqida to'liq tasavvurga ega emas edi.

Shunday qilib, o'rganilgan maxsus adabiyotda biz sportchining tanasiga ta'siri, mezodavr davomiyligi va yuqori sinf velosipedchilarni tayyorlash jarayonida

ta'limning asosiy vositalarining miqdoriy xususiyatlari bo'yicha o'quv yukining umumiy va qisman parametrlari o'rtasidagi munosabatlar bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalarni topa olmadik. [6] Bundan tashqari, bugungi kunda yuqori malakali velosipedchilarning o'quv jarayonini yanada o'rganish va tahlil qilish, musobaqa oldi tayyorgarlik bosqichida sport tayyorgarligini rejalashtirishning optimal variantini aniqlash, bu yuqori malakali velosipedchilarning ta'lim va raqobatbardosh faoliyati samaradorligini oshirish uchun zarur bo'lgan barcha talablarga javob beradi.

Mahalliy musobaqalarga tayyorgarlik bosqichida yuqori malakali velosipedchilar mashg'ulot jarayonining strategik yo'nalishlarini kelgusida izlash muammosi o'z dolzarbligini yo'qotdi. [3]

Tadqiqot maqsadi: mashg'ulot yuklamalarining model xususiyatlarini yaratish asosida yuqori malakali velosipedchi-shossechilar mashg'ulotlarini tashkil qilish va o'tkazish texnologiyasi.

Tadqiqot maqsadlariga erishish uchun quyidagi vazifalar hal qilingan:

1. Yillik davrda yuqori malakali velosipedchi-shossechilar mashg'ulotlar jarayonining muhim

xususiyatlarini adabiy manbalar ma'lumotlari asosida o'rganish.

2. Mashg'ulot yuklamasi dinamikasi va mutanosibligini, shuningdek ularning sportchi organizmiga, yuqori malakali velosipedchi-shossechilarni tayyorlashga ta'sirini pedalni bosish kuchining vositaviy uslubi, [GPS](#)-navigatsion texnika va aqlli soatlar asosida tadqiq qilish.

3. Velosipedchi-shossechilarning maxsus tayyorgarlik uslubini ishlab chiqish va tajribada asoslash.

Asosiy musobaqalarga tayyorgarlik davrida sportchilarning mashg'ulot dasturlari tahlil qilingan. Mashg'ulot yuklamalari tuzilmasini tahlil qilishda bajarilayotgan yuklama xususiyati va turli quvvat CHSS hisobi asosida ishlab chiqilgan tasnifdan foydalanildi. [4] butun yuklama kilometrlarda qayd qilindi va «Garmin» ([GPS](#)-navigatsion texnika va aqlli soatlar) yordamida intensivlik hududlariga ajratildi.

O'zbekiston terma jamoasi a'zolarining musobaqa mashqlaridagi mashg'ulot yuklamalari hajmi bo'yicha materiallar tahlili 1 jadvalda keltirilgan.

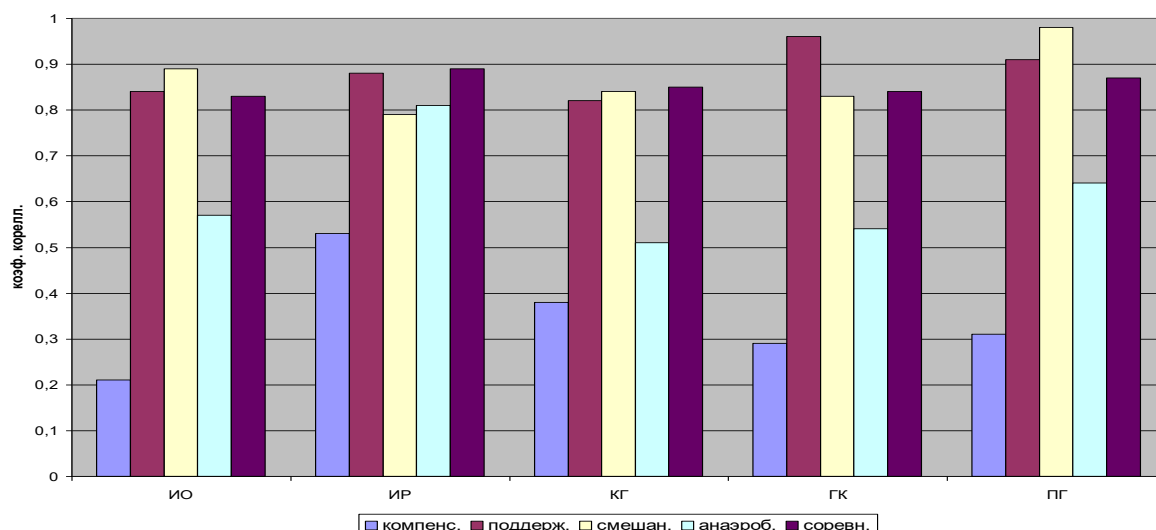
Jadval 1.

Tayyorgarlikning turli mezo davrlarida musobaqa mashqlaridagi taqqoslama yuklama va mashg'ulotlar hajmi (km)

Tayyorgarlik davri	Parametr	Mashqlar					
		IO	IR	GK	KG	PG	Jami
1MZTS	X	1317	200	60	80	50	1707
	m	81,4	34,3	8,2	7,4	3,8	74,6
2MZTS	X	1270	0	75	40	60	1445
	m	77,5	0	6,2	2,7	4,8	62,9
1MZTS va 2MZTS o'rtasidagi tafovut ishonchliligi		$r>0,05$	$r>0,05$	$r>0,05$	$r>0,05$	$r>0,05$	$r>0,05$
3MZTS	X	791	0	50	120	0	961
	m	24,3	0	3,1	16,6	0	58,1
1MZTS va 3MZTS o'rtasidagi tafovut ishonchliligi		$r>0,05$	$r>0,05$	$r>0,05$	$r>0,05$	$r>0,05$	$r>0,05$
2MZTS va 3MZTS o'rtasidagi tafovut ishonchliligi		$r>0,05$	-	$r>0,05$	$r>0,05$	$r>0,05$	$r>0,05$
Jami	X	3378	200	185	240	110	4113
	m	95,4	34,3	27,3	57,8	21,3	211,6

Qayd qilindiki, barcha tadqiq qilinayotgan guruhlarda mezo davr bo'yicha kuzatilayotgan musobaqa mashqlari 1 va 2; 1 va 3; 2 va 3 mezo davrlari o'rtasida taqqoslaganda Student ishonchlilik t mezoniga ko'ra ishonchli tafovutlarga ega ($r>0,05$). Shunday qilib aytish

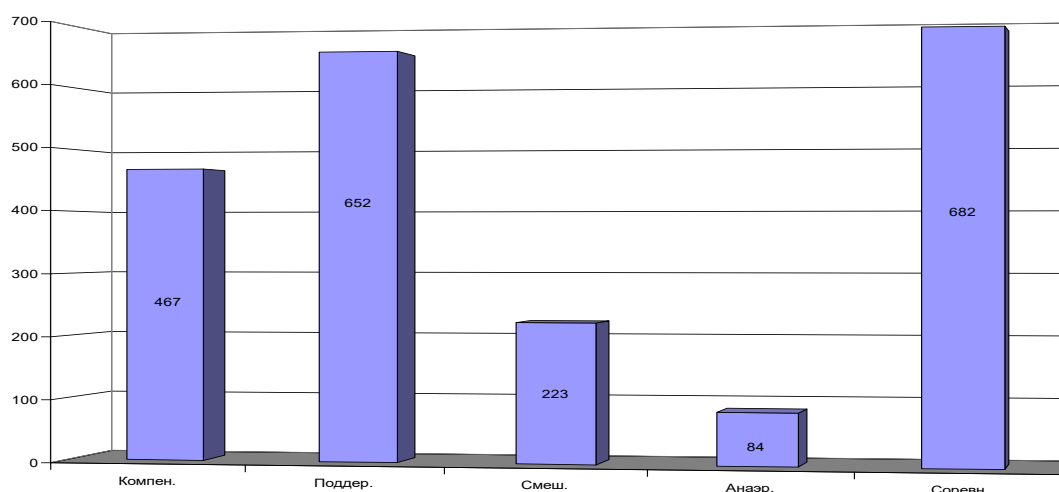
mumkinki, (shakl 1) velosipedchi-shossechilarni musobaqa oldi tayyorgarlik bosqichidagi mezo davr bo'yicha yuklamalar musobaqa mashqlaridagi yuklamalardan farqli. [1]

Shakl 1. Yuk tabiati bilan raqobatbardosh yuklarning samaradorligi bilan bog'liqligini korrelyatsion tahlil qilish gistogrammasi

Shunday tarzda O'zbekiston terma jamoasi a'zolari etakchi velosipedchi-shossechilarining mashg'ulot jarayonini tadqiq qilish mobaynida biz tomondan

mashg'ulot va musobaqa yuklamalari xususiyatiga ko'ra umumiy yuklamalarning taxminan optimal taqsimoti aniqlandi. [10]

Shakl 2. 2019-2020 yillarda musobaqa oldidan tayyorgarlik bosqichida yuqori malakali velosipedchilar o'rtasida mashg'ulotlar va raqobatbardosh yuklarni taqsimlash sxemasi

Shuningdek biz tomondan pedalni bosish kuchi vositaviy uslubiyoti asosida mashg'ulot va musobaqa yuklamari hajmini taqsimoti tahlil qilindi hamda

mashg'ulot jarayoni uchun yuklamani rejalashtirishning printsiyal model xususiyatlari sifatida foydalanilishi mumkin (jadval 2).

Jadval 2.

Musobaqa yuklamalari natijaviyligi bilan yuklama xususiyatlarining o'zaro bog'liqligi korrelyatsion tahlili

Pedalni bosish kuchi bo'yicha quvvat	Musobaqa mashqlari					O'rtacha miqdor
	IO	IR	KG	GK	PG	
770-1120	0,21	0,53	0,38	0,29	0,31	0,34
720-830	0,84	0,88	0,82	0,96	0,91	0,88
832 - 990	0,89	0,79	0,84	0,83	0,98	0,87
760-835	0,57	0,81	0,51	0,54	0,64	0,61

Biz tomondan o'tkazilgan tadqiqotdan kelib chiqib yuqori malakali velosipedchilarning mashg'ulot jarayoni muammolari dolzarbligi masalasida quyidagi **xulosalarni** keltirish mumkin:

1. Tadqiqot mobaynida aniqlandiki, yuklamalarning partial hajmlari model miqdorlarini qo'llash test yuklamalaridagi natijadorlik dinamikasiga ta'sir ko'rsatdi.

2. 2019-2020 yillar mavsumida velosipedchilar asosiy musobaqalarda muvaffaqiyatli qatnashdilar; respublika musobaqalaridagi umumiy va alohida start bilan individual poygalarda sovrinli o'rinlar egallandi. O'zbekiston chempionatida jamoaviy va juftlik poygalarida birinchi va ikkinchi o'rinlar qo'lga kiritildi.

Sportchilar respublika musobaqalarida sovrinli

o'rinlarni egalladilar va 2019-yilda kuchli beshlikka kirdilar (Osiyo chempionati – 2019, y. Toshkent (Uzbekistan) – umumjamoa hisobida ikkinchi o'rin, ikkita oltin, bitta kumush medal), bunda oldingi mavsumdagi natija 7 minutga yaxshilandi (7,3 %).

ADABIYOTLAR

1. Kovylin, M. M. Velosiped sportiva optimal boshqaruvning tizimli asoslari: monogr. / M. M. Kovylin, A. A. Peredelskiy. -M.; Smolensk : Smolgortipografiya, 2012.- 190 s.
2. Lehnert A / Dis Unmittelbare vorbereitung auf Entscheidende Wettkaempfe/ A.Lehnert // Leistungssport, № 1,1994 , - S.10 -15.
3. Marquardt M. Die Herzfrequenzvarianz in der modern Trainingssteuermng // Triathlon, - 2003 Jun. - V.16. - P. 66-69.
4. Michtchenko V. S. Effect of endurance physical training on cardiorespiratory system reactive features / V. S. Michtchenko, M. M. Bulatova // Journal of Sport Medicine and Physical Fitness.- 1993.-33.-P. 95-106.
5. Peter Yansen CHSS, laktat va chidamlilik mashg'ulotlari: inglizchadan tarjima. – Murmansk: Tuloma, 2006. – 160 s.
6. Potapov, I.S. shosse poygalarida sprinter tayyorgarligining mezo davrini rejalashtirish / I.S. Potapov, A.C. Emelyanova // XXI asr yoshlari: salohiyat, tendentsiyaistiqbollar: butun Rossiya materiallari. nauch.-prakt. konf., Ekaterinburg, 19-20 noyabr 2013 . Ekaterinburg: UrFU, 2014 S 478-490.(0,81/0,41).
7. Neumann G. Ausdauertraining. - 6 Aufl. / G. Neumann, A. Pfitzner, K.Hottenrott. - Meyer und Meyer, Aachen. - 2000. - 304 s.
8. Rentschler W. Der Check up. Leistungsdiagnostik, Tests und Trainingssteuerang // Triathlon, 2003 Apr. -V. 14. - P. 54-59.
9. Chernikova E.N. Musobaqa oldi tayyorgarlik bosqichida velosipedchi-shossechilarning mashg'ulot jarayonlarini takomillashtirish // avtoref. dissertatsiya// T.: 2011 g., -30 s.
10. Fril D. velosipedchi bibliyasi (to'plam), 2011 g. //Mann, Ivan va Ferber, Moskva. 432 s.

Фарҳод ЭГАМБЕРДИЕВ,

Қариши давлат университети мустақил тадқиқотчиси

СПОРТЧИЛАРДА ИРОДАВИЙ СИФАТЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПСИХОЛОГИК МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Мақола спортчиларда иродавий сифатларни шакллантиришнинг психологик масалалари мавзусига бағишланган. Шунингдек мақола матнида иродавий ақллар, иродавий хатти-ҳаракатларнинг инсон фаолиятидаги аҳамияти, ироданинг психологик жараён сифатидаги таърифлари, иродага оид ёндошувлар, спорт фаолиятида ироданинг ўрни, спортчиларни иродавий тайёрлаш, ирода ва унинг психологик хусусиятлари, иродавий тарбия, ихтиёрий ҳаракатлар ва тўсиқлар, спортчиларда қарор қабул қилиш жараёни каби масалалар ҳам кенг ёритилган.

Калит сўзлар: Спорт, спортчи, ирода, иродавий ҳаракатлар, қарор қабул қилиш, тўсиқ, қарама-қаршилик, чидамлилиқ, дадиллиқ, мустақиллиқ, интилиш, мотивация, қизиқиш.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ВОЛЕЙ У СПОРТСМЕНОВ

Аннотация

Статья посвящена психологическим вопросам формирования волевых качеств у спортсменов. Также в тексте статьи добровольные действия, важность произвольного поведения в деятельности человека, определения воли как психологического процесса, подходы к воле, роль воли в спорте, добровольная подготовка спортсменов, воля и ее психологические свойства, добровольное образование, добровольные Действия и препятствия, принятие решений по вопросам спортсменов также широко освещены.

Ключевые слова: Спорт, спортсмен, воля, произвольные действия, принятие решений, препятствие, противостояние, выносливость, смелость, независимость, стремление, мотивация, интерес.

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF FORMATION OF WILLS IN ATHLETES

Annotation

The article is devoted to the psychological issues of the formation of volitional qualities in sorters. Also in the text of the article voluntary actions, the importance of voluntary behavior in human activity, the definition of will as a psychological process, approaches to will, the role of will in sports, voluntary training of athletes, will and its psychological properties, voluntary education, voluntary Actions and obstacles, decision-making on athletes' issues are also widely covered.

Key words: Sport, athlete, will, voluntary actions, decision making, obstacle, opposition, endurance, courage, independence, aspiration, motivation, interest.

Маълумки, спортчини мусобақага психологик тайёрлаш жараёнида унинг иродасини ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. Спортчи ўз олдида қўйган мақсади сари интилишида унинг иродаси намоён бўлади. Иродаси кучли спортчи турли тўсиқларга дуч келсада, уни енгиб ўтишга ва доимо мақсад сари олға қадам ташлашга интилади. Иродаси суст спортчи аксинча, дастлабки қийинчиликни оғир қабул қилади ва бу унда салбий эмоционал ҳолатни юзага келтирган ҳолда натижага эришиш мотивациясини сусайтиради. Шунинг учун спорт психологиясида спортчининг иродасини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилади.

Е.П.Ильиннинг таърифича, ирода — инсон онгининг шундай бир соҳасидирки, у орқали инсон ўз ишига фаол киришади ва уни амалга мавафқиятли амалга оширади. Ирода туфайли киши ўз шахсий ташаббуси билан онгли заруриятдан келиб чиққан ҳолда, олдиндан режага солинган йўналишда ва олдиндан назарда тутилган куч-ғайрат билан тегишли иш-ҳаракатни бажариши мумкин. Шунингдек, одам ўз психик фаолиятини мақсадга мувофиқ уюштириши ҳамда уни муайян бир мазмунга йўналтириши мумкин. Ирода одам хатти-ҳаракатига бир томондан йўналишга солса, иккинчи томондан мавжуд вазифа ва талаблардан келиб чиққан ҳолда кишининг психик

фаолиятини уюштиради. У шахс фаолияти мазмунига таъсир қилади[1].

Ирода, шахснинг шундай фаоллигидирки, бундай фаоллик олдиндан бирор мақсад қўйиб ва шу мақсадга эришиш воситаларини олдиндан белгилаб, онгли равишда зўр бериш натижасида воқе бўлади.

Ирода ўзаро боғлиқ иккита вазифанинг — ундовчи ва тормозлаш вазифаларини бажарилишини таъминлайди ва уларда ўзини намоён қилади.

Ундовчи вазифаси кишининг фаоллиги билан таъминланади. Ҳаракат олдинги вазият билан боғлиқ бўлган пайтдаги фаоллик ҳаракатнинг айна ўзида намоён бўладиган ички ҳолатига нисбатан субъектнинг ўзига хос хусусиятини кучга киритиш ҳаракатини чиқаради.

Ироданинг ундовчи вазифаси билан биргаликда ҳаракат қилувчи тўхтатиш вазифаси фаоллиқнинг ёқимсиз кўринишларини жиловлашда намоён бўлади. Шахс ўзининг дунёқарашида энг юксак мақсадларига жавоб бермайдиган мотивларнинг ўйғонишини ва ҳаракатларнинг бажарилишини тўхтатишга қодирдир. Тўхтатиш бўлмаса, ҳулқ-атвори бошқариб бўлмас эди. Шахс ва унинг психик жараёнларини муҳим хусусияти бу уларнинг фаоллигидир. Ушбу фаоллик ихтиёрсиз ва ихтиёрий бўлиши мумкин. Ихтиёрсиз ҳаракатлар у ёки бу ҳолларда кишида олдиндан белгиланмаган бирор мақсадсиз воқеа бўлади, бундай

ҳаракатлар бирон-бир ташқи сабаблар туфайли пайдо бўлади. Ихтиёрсиз ҳаракатда онгли равишда зўр бериш бўлмайди.

С.Я.Самулкиннинг айтишича, ихтиёрий ёки иродавий ҳаракат олдиндан қўйилган мақсад асосида бизнинг хоҳишимиз билан бўлган фаолликдир. Бу ҳаракат бизнинг ўзимиз билан боғлиқ ва у онгли равишда зўр беришимиз натижасида содир бўлади. Бундай фаолликда инсон ўзининг иродасини намаён этади[2].

Иродавий ҳаракатлар механизмларида, асосий ролни кинестезик қўзғатувчилар туфайли, яъни мускуллар ҳаракати туфайли юзага келадиган махсус шартли рефлекслар ўйнайди. Кинестезик ҳужайра ва ҳаракат анализатори турли-туман қўзғатувчилар билан муваққат алоқа боғлай олишлиги И. П. Павлов ҳамда унинг ҳамкорлари томонидан ўтказилган махсус тажрибаларда исботлаб берилган.

Иродавий ҳаракатлар, ихтиёрсиз иш-ҳаракатлардан фарқлироқ онгли равишда қилинади. Бу ҳолда онглининг фаолияти ҳаракат мақсадини белгилашда, бу мақсадга эришиш воситалари ва йўл-йўриқларини олдиндан белгилашда, маълум бир қарорга келишда ҳамда бу қарорни ижро этишда намоён бўлади.

Ю.А.Горбуновнинг таъкидича, нимаки ихтиёрий бўлса, демек у онгли – анлангандир. Бир томондан фикрлар ва хоҳишлар ва иккинчи томондан ҳаракатлар ўртасида қандайдир мустақил куч бўлиши керак ва бу ирода дейилади. Инсон ўзининг фикр ва хоҳишларига мос равишда ёки тескари равишда ҳаракат қилишга иродалидир. У ирода функциясини қуйидагича белгиллаган: «Ирода ҳаракатни келтириши, тугатиши, кучайтириши ва кучсизлантириши мумкин»[3]. Бундан келиб чиқадики, инсон ўз хатти – ҳаракатини онгли равишда бошқаришида, ирода фақатгина мобилизация ва тўсиқларни енгиш билан боғлиқ бўлиб қолмайди.

Б. Н. Смирнова инсон фаолиятида ихтиёрий ва иродавий ҳаракатларни ўзига хос тарзда ажратиб ўтади. Муаллифнинг фикрича, иродавий ҳаракатлар доимо ташаббускордир. Уларнинг пайдо бўлиши инсоннинг ўзидан келиб чиқади. Ихтиёрий ҳаракатларнинг мақсад ва вазифалари ташқи оламдан берилади ҳамда инсон томонидан қабул қилиниши ёки қабул қилинмаслиги мумкин. Ихтиёрий ҳаракат «ташқи ташкил этилган», иродавий ҳаракатлар «ички ташкил этилган» дейилади[4].

Ихтиёрий ҳаракатларни бажаришда қарор қабул қилиш инсоннинг ишончи ва ишончсизлиги билан боғлиқ. Бу тавсиф қабул қилинган қарорнинг тўғрилигига инсоннинг ишончи ёки иккиланиши билан ифодаланади. Ишонч инсонни дастурни амалга оширишга ундаса, иккиланиш қабул қилинган қарорни ҳар томонлама текширишга мажбур қилади. Оқибатда ҳаракатни амалга ошириш кечикади. Ишончлилик даражаси ички ва ташқи омиллар билан аниқланади. Бу борада маълумотлар биринчи навбатда туради: фаолият борасида инсон қанчалик кам маълумотга эга бўлса ва дастурни амалга оширишда олдинда турган усуллар (вариантлар) тенгдек туюлса, у шунчалик кучли иккиланишни ҳис қилади. Ишончсизликни қутилмаган вазият, янги шароит, маҳоратнинг йўқлиги каби омиллар кучайтиради. Ишончсизликни келтирувчи ички омиллар – хавотир, бир хулосага келолмаслик каби шахсий сифатлардир.

Баъзи ўзига юқори баҳо берувчи импульсив, эхтиросли шахсларда ишонч ўзига юқори даражада ишониш даражасига ўзгаради ва бу тўлиқ шароитни ва шахсий имкониятларни етарлича ҳисобга олмасдан фаолиятни режалаштирига олиб келади. С. Л. Рубенштейннинг кузатишича: бундай шахслар ўзларини шароитнинг бошқарувига топширади ва бу уларга мос келадиган натижани келтиришига ишонишади. Шунинг учун хавотир ва иккиланишнинг белгиланган даражаси керакли ҳисобланади ва бу маълум даражада хавфсизликни яратади[5].

Ирода фаолиятнинг ички қийинчиликларини енгишга қаратилган онгли тузилма ва ўз-ўзини бошқариш сифатида энг аввало ўзига, ўз ҳиссиётларига, хатти-ҳаракатларига ҳукмронлик қилишдир. Бу ҳукмронлик ҳар хил одамларда ҳар хил даражада ифодаланиши ҳаммага маълумдир. Кучли иродага эга бўлган спортчи ўз олдига қўйилган мақсадларга эришиш йўлида учрайдиган истаган қийинчиликларни бартараф эта олади, ани чоғда қатъийлик, мардлик, жасурлик, чидамлилик каби иродавий фазилатларни намоён қилади.

Ҳозирги пайтда спортчиларнинг ғолиблик учун курашишларида ирода сифатлари катта аҳамиятга эга, чунки юқори малакали спортчиларда жисмоний, техник, тактик, тайёргарликлар юқори даражада бўлади. Лекин ҳозирги вақтда психологик нуктаи назардан ютуқлар иродаси кучли спортчини десак янглишмаймиз.

И.В.Болзитомага кўра, иродавий тайёргарлик мазмунига спортчи шахси иродасининг айрим томонлари сифатида[6]:

1. Мақсадга интилувчанлик – ироданинг ушбу кўриниши ўз олдига қўйилган мақсад ва вазифаларни аниқ тасаввур этилиши, фаолиятларни ҳамда хатти-ҳаракатларни режали равишда амалга ошириш, фикр-ўйларини, бутун диққатини ўз олдига қўйилган мақсад сари жамлаб у томон изчил интилиш тарзида намоён бўлади.

2. Қатъият ва матонат - мақсадга эришиш йўлидаги курашларда ҳамда кўплаб, шу жумладан қутилмаган қийинчиликларни енгиб ўтишда, узоқ вақт ўз куч-ғайратини ва фаоллигини сақлаб қола олишда ифодаланади.

3. Журъат ва жасорат – амалий фаолиятда қабул қилинган қарорнинг ўз вақтида ва чуқур ўйлаб қабул қилинишида ифодаланади. Бунда ҳатто таваккал ва хавф мавжуд бўлган ҳолларда ҳам қабул қилинган қарор учун масъулиятдан қўрқмаслик ҳисси алоҳида кўзга ташланади. Спортчи ўзидаги қўрқув ва иккиланишларни ҳам енгиб, ўз олдига қўйилган вазифани амалга оширишга муваффақ бўла олади.

4. Мустақиллик ва ташаббускорлик - спортчининг шахсий ташаббускорлиги, янгиликлар қилишга интилиши, ижодкорликка мойиллиги билан ифодаланади. Бундай спортчида мақсадга эришиш йўлидаги хатти-ҳаракатларда ниҳоятда тезкор фикрлаш кўзга ташланади.

5. Саботлилик ва ўз-ўзини тута билиш - спортчининг энг мураккаб, эмоционал қўзғалишлар пайтида ёки руҳан тушқунлик пайтида, кучли зўриқиш, чарчоқ, қутилмаган тўсиқларнинг юзага келиши, омадсизликларнинг рўй бериши ёки бошқа салбий омиллар таъсири шароитида ҳам теран ақлини сақлаб қолиш, ўз ўй-хаёлларини, хатти-ҳаракатини бошқара олишида ифодаланади.

Спортчилар фаолияти ҳар томонидан турли қийинчиликларни доимо енгиб ўтиш билан узвий боғлиқ. Қийинчиликларнинг икки асосий гуруҳи ажратилади – объектив ва субъектив қийинчиликлар. Объектив қийинчиликлар – аини спорт фаолияти турига хос бўлган тўсиқлар. Булар катта жисмоний юкламалар, фаолиятнинг об-ҳавога боғлиқ шартлари (шамол, ёмғир қор, иссиқлик), ўрганилаётган машғулотнинг техник жиҳатдан қийинлиги, спорт анжомларининг бузилиши, томошабинларнинг салбий реакцияси, нотаниш мусобақа жойи, чигал ёзди машғулотларни тўлиқ бажара олмаслик кабиларда намоён бўлади.

Р.В.Крючкованинг хулосаларига кўра, спортдаги субъектив қийинчиликлар – спорт фаолиятининг ушбу турига хос объектив хусусиятларга нисбатан спортчининг шахсий муносабатини ифодалайди. Ушбу қийинчиликларни енгиш спортчининг иродавий жабҳаси ривожланганлиги ва ирода кучига боғлиқ. Бу турли иродавий сифатларда намоён бўлади: тиришқоқлик, қатъийлик, чидамлик, журъатлик, дадиллик, вазминлик ва ҳоказо. Спортчилар ушбу сифатларга бир хил даражада эга бўла олмайди. Битта спортчида бир иродавий сифат намоён бўлса, бошқасида эса, бошқа сифатлар намоён бўлади[7]. Психологияда ирода кучини ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда, бироқ турли вазиятларда ироданинг намоён этилиши фарқли бўлиши бу жараёнда баъзи қийинчиликларни туғдиради.

Иродани мустақил тарбиялаш усуллари турли хил бўлиб, уларнинг ҳаммаси қуйидаги шартларга амал қилишни ўз ичига олади.

1. Иродани тарбиялашни нисбатан арзимас қийинчиликларни бартараф этишни одат қилишдан бошлаш лозим. Олдинига унчалик катта бўлмаган қийинчиликни, вақт ўтиши билан эса анча катта қийинчиликларни мунтазам равишда енгиб бориб,

киши ўзининг иродасини машқ қилдиради ва чиниктиради.

2. Қийинчиликларни ва тўсиқларни бартараф этиш маълум мақсадларга эришиш учун амалга оширилади. Мақсад қанчалик аҳамиятли бўлса, иродавий мотивлар даражаси қанчалик юқори бўлса, киши шунчалик қийинчиликларни бартараф этишга кодирдир.

3. Қабул қилинган қарор бажарилиши керак. Ҳар гал, қачонки, қарор қабул қилиниб, унинг бажарилиши кечиктирилаверса, кишининг иродаси ишдан чиқади. Қарор қабул қилаётиб, унинг ҳам мақсадга мувофиқлигини, ҳам бажарилишини ҳисобга олишимиз керак.

Инсонлар ўз фаолияти натижаси учун масъулиятни ташқи сабабларга ёки ўзига юклаш мойиллигига қараб фарқланишади. Бундай сифатлар назоратни локаллаштириш дейилади. Ўз хатти-ҳаракати учун масъулиятни ташқи сабабларига юклаганда назоратнинг ташқи (экстернал) локаллаштирилиши тўғрисида фикр юритилади. Бу тоифага мансуб шахслар ўзининг қониқарсиз хатти-ҳаракатини турли баҳоналар билан изоҳлайди. Агар инсон, ўз хатти-ҳаракати учун ўзини масъул деб билса, унда назоратнинг ички (интернал) локаллашуви устун деб ҳисоблаш учун асос бор. Назоратнинг ички локаллаштирилиши хос бўлган одамлар мақсадга эришишда анча масъулиятли, изчил ўз-ўзини таҳлил қилишга мойил ҳамда мустақил бўлишликлари аниқланган.

Хулоса қилиб айтганда, спортчиларда иродавий сифатларни янада ривожлантириш уларнинг фаолияти учун янада самарали бўлиб, ўзининг хато ва камчиликларини, муваффақиятсиз онларидан тўғри хулоса чиқаришга ҳамда буларни инобатга олган ҳолда, ўз камчиликларини устидан янада кўпроқ ишлашга ҳаракат қилиши ва кейинги мусобақаларда муваффақиятларга эришишида ёрдам беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ильин Е.П. Психология воли / Е.П. Ильин СПб : Питер, 2000. – 288 с.
2. Самулкин С.Я. Особенности волевой активности представителей различных видов спорта :автореф. . дис. канд. пс. наук. Пермь : ГОУ ВПО ПГПУ, 2004. –17 с.
3. Горбунов Ю.А. Сравнительная характеристика проявления волевой активности в различных видах спорта // Вестник 111 НУ. Серия Физкультура и спорт. 2002. № 1. С. 34 - 42.
4. Смирнов Б.Н. Психологические механизмы эмоционально-волевой саморегуляции в спорте / Б.Н. Смирнов // Теория и практика физической культуры. 1999. - №» 12. - С. 28 – 32.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии, 4-издание. СПб: Питер. - 2004. –678 с.
6. Болзитова И.В. Взаимосвязь самооценки и волевой регуляции в онтогенезе. Психол. журн. Т. 19, № 4,1998. С. 27 - 40.
7. Крючков Р.В. Социально-психологические механизмы формирования ценностных ориентации спортсменов, занимающихся восточными боевыми искусствами : автореф. дис. . канд. пед. наук. — М.: МОГАФК, 2003. — 24 с.

Shakhida YUSUPOVA,
Bukhara Engineering-Technological institute
Senior- teacher, "Foreign languages" department
E-mail address: shaxidkayusupova@mail.ru

Based on a review by PhD Barotova M.B.

APPLICATION OF CLIL-TECHNOLOGY TO DEVELOP STUDENTS' TECHNICAL THINKING IN ENGLISH LESSONS

Abstract

The article is devoted to the peculiarities of CLIL technology implementation (subject-linguistic integrated learning) for the development of students' technical thinking at English lessons in technical universities. This article reveals the essence of CLIL as a pedagogical technology and describes the contents of its components in detail. The author extensively justifies the relevance, feasibility and effectiveness of the subject-linguistic integrated learning in English lessons, as well as summarizes the advantages and disadvantages of its use in the teaching of English in a technical university.

Key words: CLIL, technology, subject-linguistic integrated learning, profile learning, English.

ПРИМЕНЕНИЕ CLIL-ТЕХНОЛОГИИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ТЕХНИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье рассматриваются особенности применения технологии CLIL (предметно-языковое интегрированное обучение) для развития технического мышления на уроках английского языка в технических вузах. Данная статья раскрывает сущность CLIL как педагогической технологии, а также подробно описывает содержание ее компонентов. Автор развернуто обосновывает актуальность, целесообразность и эффективность применения предметно-языкового интегрированного обучения на уроках английского языка, а также обобщает преимущества и недостатки его использования в обучении английскому языку в техническом вузе.

Ключевые слова: CLIL, технология, предметно-языковое интегрированное обучение, профильное обучение, английский язык.

ИНГЛИЗ ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ТАЛАБАЛАРНИНГ ТЕХНИК ТАФАККУРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ УЧУН CLIL ТЕХНОЛОГИЯСИНИ ҚЎЛЛАШ

Аннотация

Мақолада техника олий ўқув юртлирида инглиз тили дарсларида талабалар техник тафаккурни ривожлантириш учун CLIL технологиясидан (субъект-тил интеграллашган таълим) фойдаланиш хусусиятлари ҳақида фикр юритилади. Ушбу мақолада CLILнинг педагогик технология сифатидаги моҳияти очиқ берилган бўлиб, унинг таркибий қисмлари мазмуни батафсил баён этилган. Муаллиф инглиз тили дарсларида мавзу-тил интеграллашган таълимдан фойдаланишнинг долзарблиги, мақсадга мувофиқлиги ва самарадорлигини тўлиқ асослаб беради, шунингдек, техник олийгоҳларида инглиз тилини ўқитишда фойдаланишнинг афзалликлари ва камчиликларини умумлаштиради.

Калит сўзлар: клил, технология, мавзуга оид интеграллашган ўқув, ихтисослаштирилган ўқув, инглиз тили.

Introduction. The modern education system involves preparing students for the choice of professions while still in school, largely through specialized training in high school. The composition of high school students is differentiated in accordance with their interests, the area of subjects that they plan to study in depth, as well as the development of their professional orientation. While some have already chosen their future profession and a range of specialized subjects, others are still at the stage of choice, without a clear plan and a definite interest in a specific subject and field of activity.

Profile training allows you to organize the educational process of students in accordance with their individual abilities, to create a special educational trajectory that will allow each student to study a certain number of subjects in an in-depth form.

One of the urgent problems in non-language universities is the attitude of students to a foreign language

and its place in the system of profile training. It is obvious that knowledge of a foreign language in today's competence market is a priority and in demand. However, it is not difficult to imagine that in-depth study of major subjects can push English to the background and significantly reduce students' motivation to study it.

One of the ways to increase it is to integrate interdisciplinary connections with specialized subjects into the educational process, where the language will become a direct means of studying other subjects and mastering competencies. In this regard, English teachers are increasingly using new educational technologies in the process of teaching English.

An example of such an effective technology is CLIL (Content and Language Integrated Learning).

Literature review. The term "CLIL" would have been coined by David Marsh in 1994. The idea of subject-language integrated learning emerged as a reaction to the

increased requirements for the level of foreign language proficiency [2].

The specificity of the CLIL methodology lies in the fact that knowledge of the language becomes a tool for studying the content of the subject. At the same time, the language is integrated into the curriculum, and the need to immerse yourself in the language environment to be able to discuss thematic material significantly increases the motivation for using the language in the context of the topic being studied.

A lesson using CLIL consists of the following mandatory components:

- CONTENT(Content)-developing knowledge, skills, and abilities of the subject area;
- COMMUNICATION - to use a foreign language while learning how to use it;
- COGNITION - development of cognitive and thinking abilities, which form a general idea;
- CULTURE - representation of oneself as a part of culture, as well as awareness of the existence of alternative cultures, mentalities, interdisciplinary connections [1].

Speaking about the content aspect of CLIL technology, we mean educational material, first of all - the text, which is selected taking into account the subject content of profile subjects. In this case the attention is focused both on the content of texts and on the necessary subject terminology.

For example, in English lessons at a technical university, a text about oil and gas processing ("Oil and gas processing"), the structure of an engine ("Types of engines"), differences in units of measurement in different countries ("Units of measurement in different countries"), etc.

Research Methodology. At the university, the process of developing technical thinking becomes the basis of the professional competence of a future technical specialist. The technical thinking of the student includes knowledge of the modern picture of the world in the form of knowledge about nature, society, culture and modern production technologies; the ability to operate with their knowledge and skills in order to gain new knowledge; the ability to analyze and correct the results of their personal and industrial activities.

So, it becomes obvious that the success of the process of formation and development of technical thinking of an individual is due to the implementation of the principles of continuity, continuity and consistency in a multilevel educational space.

Thus, a high level of technical thinking is required to successfully transform the surrounding world. In the learning process, it is important not only to form students' knowledge and skills, but also to help students get acquainted with various methods of independent acquisition of knowledge, that is, a productive method of educational activity.

Technical thinking is a level of "human thinking ability that predetermines (anticipates) the ways and methods of transforming the surrounding world." Technical thinking has a three-component structure as conceptual-figurative-practical thinking, where each of the components occupies an equal place, and all together, they constitute an indissoluble unity.

Technical thinking is presented as a combination of various components: representations of nature, society, modern technologies - everything that makes up the modern scientific engineering picture of the world; abilities

and skills to use their knowledge in the field of technology in various practical situations; the ability to acquire new knowledge, analyze the results of their production activities, adjust the production process if necessary.

The communication component of the technology is quite justified, since the main goal of teaching foreign languages is the formation of communicative competence - the ability to communicate in a foreign language.

The communication component determines the stages of the lesson using CLIL technology. Having formulated the topic of the lesson goal, students move on to the pre-text stage, where they are invited to determine the topic and idea of the proposed text, to remove language difficulties, having familiarized themselves with special vocabulary: terms, formulas, as well as the accompanying universal vocabulary. Only after that is reading and linguistic understanding of the text carried out, thus, the student understands the main idea and the described phenomenon and can briefly tell the text and convey the essence of this idea in his own words, using already known vocabulary.

After that comes the speech output, the stage at which the teacher can offer students a wide range of language exercises. Most often, this can be a problem statement that students must solve using their knowledge of the core subject, language and speech skills, as well as imagination and technical thinking. Also, the logical conclusion of this stage can be project activity, when students through scientific methods in the course of research get a new product. At the same time, the work can be carried out both in groups and in pairs and individually. For example, in English lessons in a specialized natural science or medical class, interesting topics for the project can be a comparison of the oil and gas industry in Uzbekistan and the UK, the exploitation of natural resources, the use of fields, production, processing applicable throughout the world; history, order and attitude to the use of natural resources in different countries, etc.

Analysis and results. Profiled lessons with the use of subject-language integration cannot take place without cognitive activity. During the lesson, the student develops technical thinking, is actively involved in the cognitive process, the student's knowledge in the profile subject and his language knowledge and skills are integrated.

Firstly, the existing knowledge on the subject is updated, and secondly, in-depth knowledge is formed within the subject areas, the skills of analytical and technical thinking are developed, as well as cognitive universal educational actions, such as the ability to find the necessary information from various sources, to isolate the main information from the secondary, formulate a problem, put forward theses and arguments, find evidence, express your point of view on the problem.

The last, so-called "cultural" component of CLIL-technology is manifested mainly in the ability to compare realities, phenomena and objects, approaches and attitudes towards them in the countries of the target language with our country. This makes it possible to find similarities and differences, pluses and minuses, to consider the problem from different positions, cultural, religious and ideological views. For example, in a socio-economic profile class in a subject-language integrated lesson of English, you can consider topics such as the political system in the UK, America and Uzbekistan; find similarities and differences in their legislative, executive and judicial powers. Another example is the topic of combating unemployment and ways

to solve it in different countries, etc. Such lessons will undoubtedly broaden the horizons of students, immerse them in a natural language environment, and contribute to the formation of sociocultural competence and technical thinking of students.

Thus, we consider the use of CLIL technology for the development of technical thinking of students in English lessons in technical universities necessary and effective.

Firstly, this approach forms integrated interdisciplinary connections, is actively aimed at developing the skills and abilities of students' technical thinking, contributes to the formation of the necessary competencies.

Secondly, subject-language integrated learning ideally fits into the educational process of a technical university, where the main forces of students are directed to the study of specialized subjects. Integrated lessons become an additional source of knowledge and skills of students in a specialized subject.

Thirdly, the active development of all language skills, the replenishment of the vocabulary with different layers of vocabulary, certain terminology, new language constructions, an abundance of language exercises and active speaking contributes to a qualitative increase in the language level of students.

In addition, this technology is universal and suitable for use on any course, regardless of the profile, configuration, and language level. It should also be noted that integrated lessons are professionally oriented, especially for students who cannot decide on their future profession. And, finally, interesting integrated lessons

certainly increase the motivation of students to learn English and develop technical thinking, even despite the need for in-depth study of the already difficult subjects of the profile cycle.

However, even with many advantages, CLIL has several disadvantages. Namely, an English teacher does not always fully possess the necessary skills and abilities for an integrated lesson, especially when we are talking about complex chemical or physical phenomena, processes, quantities. Moreover, such lessons require a long and thorough preparation from the teacher, special equipment: In this case, the English teacher must be an innovator. The lack of additional information encourages the teacher to search for information and develop a set of exercises himself.

The most significant disadvantage of CLIL is the inability to apply this technology continuously. The teacher cannot do without ordinary, non-integrated English lessons, aimed exclusively at developing basic language skills and speaking skills in the English language. Lessons are needed, where, in addition to language, students do not have other subject goals, and priority is not given to core subjects.

Conclusion/Recommendations. So, we can conclude that the use of CLIL technology in English lessons for the development of technical thinking of students in technical universities meets the requirements of the modern educational standard, and allows you to successfully optimize the process of learning a foreign language by students by integrating a foreign language and specialized subjects.

REFERENCES

1. Халыпина Л. П. Современные тенденции в обучении иностранным языкам на основе идей CLIL // Вопросы методики преподавания в вузе : «Санкт-Петербургский политехнический университет Петра Великого». 2017. № 34. С. 47–52.
2. Shakhida Yusupova. (2020). Improvement of students' technical thinking development technologies at english classes. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(05), 1472 - 1478. Retrieved from <http://sersc.org/journals/index.php/IJAST/article/view/10051>
3. Shakhida Yusupova. (2020). Factors Of Students' Technical Thinking Development In English Lessons At Technical Universities. *International Journal for Social Studies*, 6(1), 42-47. Retrieved from <https://journals.eduindex.org/index.php/ijss/article/view/18684>
4. Yusupova, S. (2019). Technical thinking in English classes as a psychological and methodological problem. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol, 7(9).
5. Yusupova, S. B. (2019). The concept of thinking and teaching english as a foreign language. *Достижения науки и образования*, (8-3), 62-63.
6. Yusupova, S. (2019). Some features of problem of formation and development of students' technical thinking in english classes. *Scope academic house b&m publishing*, 64.
7. Юсупова, Ш. Б. (2018). Проблема активизации мыслительной деятельности студентов. *Проблемы педагогики*, (2 (34)).
8. Soliyevna, N. N. (2019). Development of competence by means of using computer and Internet technologies in the lesson. *Достижения науки и образования*, (8-3 (49)).

УДК: 492(075)А-11

Мадинабону ҚОДИРОВА,
Ўзбекистон Халқаро ислом академияси
“Араб тили ва адабиёти ал-Азҳар” кафедраси ўқитувчиси
E-mail: kamadina480@gmail.com

“Оила қадриятларини мустаҳкамлаш ва оила психологияси” бўлими бошлиғи Филология фанлари доктори (DSc)
Тўйчиева Г.У. тақризи асосида

THE STUDY OF THE PROBLEM OF THE COMPETENCE OF THE TEACHER OF THE ARABIC LANGUAGE IN THE UNIVERSITY AS A SOCIO-PEDAGOGICAL NECESSITY

Abstract

The article examines the differences between the laws on education in the period of independence, significant work to expand the processes of teaching Arabic, related to the ongoing work on the modernization of the higher education system in our country, human capital, which is the main driving force of the socio-economic development of modern society, the integration of the country's educational system, ensuring the competitiveness of specialists in the world labor market requires students and teachers to learn foreign languages from future specialists, formation of the competence of the teacher of the Arabic language.

Key words: education system, dual education, Arabic language, human capital, competence of the Arabic language teacher, integration.

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ КОМПЕТЕНЦИИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ АРАБСКОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ КАК СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ

Аннотация

В статье рассматриваются различия законов об образовании в период независимости, значительная работа по расширению процессов преподавания арабского языка, связанная с проводимой работой по модернизации системы высшего образования в нашей стране, человеческим капиталом, являющимся основной движущей силой социально-экономического развития современного общества, интеграцией образовательной системы страны, обеспечение конкурентоспособности специалистов на мировом рынке труда требует от студента и преподавателя изучения иностранных языков у будущих специалистов, формирование компетенции преподавателя арабского языка.

Ключевые слова: система образования, дуальное образование, арабский язык, человеческий капитал, компетенция учителя арабского языка, интеграция.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСИ АРАБ ТИЛИ ЎҚИТУВЧИСИ КОМПЕТЕНЦИЯСИ МУАММОСИНИ ЎРГАНИШ ИЖТИМОЙ-ПЕДАГОГИК ЗАРУРИЯТ СИФАТИДА

Аннотация

Мақолада мустақиллик давридаги таълим тўғрисидаги қонунлар тафовутлари, юртимизда олий таълим тизимини модернизация қилиш бўйича олиб борилган ишлар билан боғлиқ бўлган араб тили ўқитиш жараёнларини кенгайтириш борасида салмоқли ишлар, янги иқтисодиётнинг асосини замонавий жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи бўлган инсон капитали, республикада таълим тизимининг халқаро миқёсда интеграциялашуви, тайёрланаётган мутахассисларнинг жаҳон меҳнат бозоридаги рақобатбардошлигини таъминлаш талаба ва ўқитувчидан бўлгуси мутахассислардан хорижий тилларни мукамал ўрганишини талаб қилиши, араб тили ўқитувчисининг компетенциясини шакллантириш нималардан келиб чиқиши ҳақида маълумотлар ёритилади.

Калит сўзлар: таълим тизими, дуал таълим, араб тили, инсон капитали, араб тили ўқитувчиси компетенцияси, интеграция.

Қириш. Мустақиллик йилларида бошланган таълим ислохотлари бугунги кунда ҳам давом этаётган бўлиб. Унинг бош мақсади дунё бозорида рақобатбардош, илмий ва малакавий компетенцияли, мамалкат иқтисодиётида туб ислохотларни амалга оширишга қодир бўлган, инновацияларни жорий этиш усул, восита ва йўллари билан, коррупциядан ҳоли бўлган тизимни яратишдан иборатдир. Мазкур вазифаларнинг бажарилиши эса табиий равишда хорижий тилларни билиш билим, малака ва кўникмаларини такозо этади. Уларнинг ичида эса, араб тилининг ўрни ва аҳамияти алоҳида ўрин тутди.

Таълим жараёни жамият ҳаёти ва устувор вазифалар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ҳар вақт давлат олдидаги вазифаларга ҳамоҳанг тарзда ўзгариб боради. Илк ўзгаришлардан бири 1992 йил июль ойида “Таълим тўғрисида”ги Қонунни қабул қилиниши бўлиб, унда республика таълим тизими, унинг асосий йўналишлари, мақсад, вазифалари, таълим босқичлари ва уларнинг моҳияти каби масалалар бозор иқтисодиёти мақсадлари билан узвий боғланди. Бироқ, 1997 йилга келиб таълим тизимида олиб борилаётган ислохотлар аксарият ўринларда чуқур илмий асосларга эга бўлмаганлиги аниқлани[1], кадрлар таёрлаш

тизимини ислоҳ қилиш зарурлиги белгиланди ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида янги тахрирдаги Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” қабул қилинди. Унинг амалиётга киритилиши натижасида тарихан қисқа даврда тизимнинг нафақат шакли, балки моҳиятида ҳам баркамол авлод тарбиясини таъминлайдиган кенг қўламли ўзгаришлар рўй берди. Аммо замонавий давр глобализация, кескин техноген ўзгаришлар ва АКТ тизимидаги инкилоблар бутун дунё чуқур трансформация жараёнларидан ўтаётганлиги, мамлакатимизда ҳам тизимли ўзгаришлар бўлаётганлигини намоён этди. Бу ўзгаришлар 2020 йил 23 сентябрдаги ЎРҚ-637-сон “Таълим тўғрисида”ги Қонуннинг янги тахрири эълон қилиниши билан намоён бўлди[2].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Сўнгги қонун 11та боб ва 75та моддадан иборат бўлиб, унинг олдинги қонундан фарқи биринчидан, таълим олиш шакллариининг таснифи кенгайтирилганлиги, яъни ишлаб чиқаришдан ажралган (*қундузги*) ва ажралмаган ҳолда (*сиртқи, кечки, масофавий*) таълим, назарий-таълим ташкилот негизда, амалий таълим олувчининг иш жойида бирга олиб борадиган *дуал таълим*, катта ёшдагиларни ўқитиш ва уларга таълим бериш, жисмоний, ақлий, сенсор (сезги) ёки руҳий нуқсонлари бўлган болалар (шахслар) учун *инклюзив таълим*, *экстернат тартибидидаги таълим* – ўқув дастурларини мустақил равишда ўзлаштиришни ўз ичига олиши билан характерланади. Иккинчидан, таълим ҳамкорлари, хусусан Вазирлар Маҳкамаси, Таълим сифатини назорат қилиш давлат инспекцияси (Таълим инспекцияси), Президент, ижод ва ихтисослаштирилган мактабларни ривожлантириш агентлиги, шунингдек соҳа вазирликлари ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ваколатлари ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларнинг ваколатлари тафсилотлари аниқлаштирилди. Учинчидан, таълим жараёни барча иштирокчиларнинг ҳуқуқий мақомига катта эътибор қаратилди. Тўртинчидан, давлат таълим стандартлари ва талаблари, таълим соҳасига экспериментал ва инновацион фаолият таълимини жорий этиш билан боғлиқ масалалар тартибга солинди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори олий таълим тизимини тубдан такомиллаштириш, мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш борасидаги устувор вазифаларга мос ҳолда, кадрлар тайёрлашнинг маъно-мазмунини тубдан қайта кўриб чиқиш, халқаро стандартлар даражасида олий малакали мутахассислар тайёрлаш учун зарур шароитлар яратиш мақсадида қабул қилинганлиги баён қилинди.

Мустақиллик йилларида иқтисодиёт, ижтимоий ҳаёт, фуқаролар таълим эҳтиёжларининг реал талабларидан келиб чиққан ҳолда, юртимизда олий таълим тизимини модернизация қилиш, ўқитишнинг замонавий шакл ва технологияларини жорий этиш, мутахассислар тайёрлаш бўйича ихтисослик йўналишларини такомиллаштириш борасида катта ишлар қилинди[3]. Ҳозирги даврда Ўзбекистон олий таълим соҳасида сезиларли ижобий ўзгаришлар рўй бермоқда, айниқса олий таълим муассасаларида тахсил олаётган талабаларни пухта билим эгаллашларига

шароитлар яратиш, уларни жаҳон андозаларига мос шароитларда замонавий билим олишлари учун қатор имкониятлар яратилмоқда. Бу жараёнларда эса, таълим сифатини ошириш устувор масала бўлиб келмоқда. Ривожланган дунё давлатларида фуқароларнинг таълим эҳтиёжлари учун ёшлар миқдоридан 60 % олий таълим ҳуқуқига эга бўлсагина, бу давлатда иқтисодий ўсиш ва тараққиёт таъминлаб берилган, шу жумладан турли ижтимоий кризисларнинг олди олинган саналади. Ўзбекистон Республикаси ёшларининг умумий 60% олий таълимда ўқиши керак, аммо бугунги кунда тизимли ўзгаришларни атиги 20-25% етиб келганмиз. Таълим даргоҳлари моддий-техника базаси яхшиланмоқда, илмий ишланмалар молиялаштирилмоқда, инновация йўналишидаги алоҳида давлат тузилмалари ташкил этилиб, олий ўқув юртларида ҳам янги бўлинмалар очилмоқда, кредит-модуль тизими жорий қилинмоқда. Буларнинг барчаси олий таълим сифати ҳамда даражасини кўтаришига хизмат қилиши зарур.

Ўзбекистонда ОТМлар сони сўнгги уч йилда 47 тага кўпайиб, бугунги кунда 125 та олий таълим муассасаси фаолият юритмоқда. Сўнгги йилларда олий таълим муассасаларида хорижий давлатлар билан ҳамкорликда кўшма таълим дастурларини ташкил этиш ҳам ривожлантирилмоқда. Шу жумладан, шарқ тилларини ўқитиш, ислом алломалари меросини ўрганиш, Ислом цивилизацияси тарихи ва Мовароуннаҳр цивилизацияси тарихини билан кадрларни шакллантириш соҳасида ҳам туб ўзгаришлар асосида таълим сифати таъминланмоқда.

Тадқиқот методологияси. Шарқ тиллари, хусусан араб тилини ўрганиш Ўзбекистонда ўз тарихига эга бўлган соҳаларидан биридир. Аввало, араб тилини ўрганиш ислом маданияти тарихи ҳодисаси билан узвий боғлиқдир. Маълумки, араблар Ўрта Осиёга VII асрдаёқ кириб келган. Араб-ислом маданияти ёйилиши билан минтақада араб ёзуви ҳам тарқала бошлади. Гарчи араб ёзуви минтақа халқлари тилларини тўлиқ акс эттира олмаса ҳам, аста-секин маҳаллий ёзувларни сиқиб чиқарди. Бу ёзувда туркийларнинг классик асарлари ҳам ёзила бошлади. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» ва Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» каби XI асрга оид асарлари араб ёзувида ифода этилган қадимий туркий манбалар сирасига киради[4]. Ўзбекистон заминиде жаҳон тамаддунига улкан ҳисса қўшган кўплаб уламолар етиштирилди. Шулар қаторида имом Бухорий, Термизий, Мотуридий, Форобий, Замахшарий, Хоразмий, Фарғоний ва бошқаларни зикр этиш мумкин. Арабларларнинг эътироф этишича,– агар хоразмлик аз-Замахшарий бўлмаганида улар ўз тилининг қонун-қоидаларини тўлиқ билолмаган бўларди. Бунга сабаб араб тилшунослиги ва грамматикасининг турли томонларига оид асарлар Замахшарий ижодида салмоқли ўрин эгаллайди. Жумладан, Маккада яшаган пайтида, бир ярим йил давомида ёзган араб тили грамматикасига оид “Ал-Муфассал” (1121 йил) номли асари, “Асос ул-балоғат” (“Балоғат асослари”) асари, асосан, луғатшуносликка бағишланган. Унда араб тилининг фасоҳати, мукаммаллиги ҳақида сўз боради. Замахшарий Маккада турган пайтида, уч йил давомида (1132– 1134) ёзилган ғоятда кенг танилган “Қашшоф ан ҳақоик ит-танзил ва уюн илақовил фи вуҷух ит-таъвил” (“Қуръон

хақиқатлари ва уни шарҳлаш орқали сўзлар қўзларини очиш”) асари Куръон тафсирига бағишланган[5].

Сўнгги йилларда мамлакатимизда ташкил этилган Ислом цивилизацияси маркази, Ислом академияси, Мир Араб олий мадрасаси, Имом Бухорий ва Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказлари бой илмий-тарихий меросимизни ўрганиш ва тарғиб қилишга хизмат қилмоқда. Барча таълим ва илм даргоҳларини араб тили бўйича юқори компетенцияли илмий-педагогик кадрлар билан таъминлаш масаласи ҳам араб тилини ўргатишга бўлган эҳтиёжни бир неча баробар кучайтиради. Мазкур илмий ва маърифий марказ ҳамда мактабларнинг ташкил қилиниши ёш авлодни аждодларимизнинг бебаҳо мероси руҳида тарбия қилишга қаратилган, мазкур таълим ва илм мактаблари соғлом эътиқодни шакллантириш мақсадида ташкил қилинган.

Мустақиллик йилларида диний арбоблар ва аждодларимизнинг юбилейларини кенг нишонлаш анъанасига асос солинди. Бизнинг давлатчилигимиз тарихида биринчи бор “Куръони Карим” ўзбек тилига таржима қилинди ва нашрдан чиқди. Диний эътиқод масалалари ёритилган барча адабиётларнинг нашр қилиниши таъминланмоқда. Сўнгги йилларда “Мусулмоннома”, “Ўзбекистон Республикасида диний муносабатлар”, “Ислом ва мазҳаблар”, Ахлоқ ва одобга оид ҳадис намуналари”, “Қудсий ҳадислар”, “Минг бир ҳадис”, Ҳадислар тўпламининг тўрт томи, Ислом энциклопедияси, Ўзбекистоннинг исломий обидалари, Марказий Осиёда ислом маданияти, ... каби ўнлаб китоблар нашр қилинди[6]. Ўзбекистон мусулмонлари диний идораси қошида махсус “Мовароуннаҳр” нашриёти ташкил қилинди ва мазкур нашриёт иш фаолиятини бошлаганидан бери минглаб диний мавзудаги адабиётлар нашрдан чиқди. Куръони Каримнинг энг қадимги қўлёзмаларидан бўлган ва Ўзбекистонда сақланадиган “Мусхаф-и Усмон” учун махсус музей ташкил қилиш масаласи ижобий ҳал этилди.

Ўзбекистонда бугунги кунда араб тили ўқитиладиган ривожланган ва тармоқланган тизим мавжуд. Унинг таркибига давлат таълим муассасалари, хусусан университетлар, академик лицейлар, мактаблар тизими ҳамда нодавлат тизими, яъни ноформал таълим (турли тил ўқитиш курслари ва марказлари), хусусий таълим даргоҳлари, диний идора қошидаги тил ўқитиш тизимлари киритилади.

Шарқ тилларини ўқитиш, хусусан араб тили ўқитиш жараёнларини кенгайтириш борасида салмоқли ишлар амалга оширилмоқда. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 16 апрелдаги “Шарқшунослик соҳасида кадрлар тайёрлаш тизimini тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятни ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорида Тошкент давлат шарқшунослик институти негизида **Тошкент давлат шарқшунослик университети** ташкил этилиши ва **Университетнинг асосий вазифалари ва фаолият йўналишлари** белгиланиши.

2020 йил Қоҳирада бир қатор хусусий университетларнинг биринчи босқичлари очилди: ал-Жалала, ал-Аламайн, ал-Мансура-л жадид, Салмон подшоҳининг университети ва Раусу Сидр, Шармуш Шайх ат-Тур шаҳарларида унинг учта филиаллари очилди. Ўзбекистонда **2021 йил учун Ўзбекистон**

Республикаси фуқароларининг тахсил олиши учун тавсия этилаётган хорижий диний таълим муассасалари рўйхати берилди: Миср Араб Республикасининг Ал-Азхар университети (<http://www.azhar.edu.eg/en>), Россия Федерациясининг Булғор ислом академияси (<http://www.kazanrii.ru>), Россия ислом университети (<http://bia.tatar>), Москва ислом университети (<http://www.miu.su>), Малайзиянинг Малайзия халқаро ислом университети (<https://www.iiu.edu.my>). Президент қарори билан Тошкент шаҳрида 2021 йил 13 январда “Санкт-Петербург давлат университети” Федерал давлат бюджети олий таълим муассасаси филиали ташкил этилди. Шарқ тиллари филологияси, мамлакатшунослик ва хорижий мамлакатлар иқтисодиёти, биотиббидиёт, аниқ фанлар каби йўналишлар ва мутахассисликлар бўйича юқори малакали кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш Филиал фаолиятининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади.

Мамлакатимиз таълим тизимида расмий, норасмий ва информал таълим жараёнлари бор. Араб тили бўйича ҳам норасмий таълим тизими таркибига фаолият олиб бораётган ўқув курслар ҳам республикамизда жуда кўп. Бу ўқув курсларда ўқиш уч ойдан бир йилгача бўлиши мумкин. Бу курслар асосан Куръони Каримни ўқиш учун тайёрлайдиган курслар бўлиб, араб тили қийин тил ҳисобланганлиги учун жуда чуқур ўргатилмайди.

Дунёнинг етакчи мамлакатларининг ривожланиши янги иқтисодиёт - билимлар, инновациялар, global ахборот тизимлари иқтисодиёти, энг янги технологиялар ва венчур бизнесининг шаклланишига олиб келди. Янги иқтисодиётнинг асосини замонавий жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи бўлган инсон капитали ташкил этади. Инсон капитали ролининг ўзгариши, унинг харажат омилидан ривожланишнинг асосий маҳсулдор ва ижтимоий омилига айланиши янги ривожланиш парадигмасини шакллантириш заруратини келтириб чиқарди. Мамлакатлар ва жаҳон ҳамжамияти ривожланишининг янги парадигмаси доирасида инсон капитали миллий бойликда (ривожланган мамлакатларда 80% гача) етакчи ўринни эгаллади[7]. Инсон капитали-инсон ва умуман жамиятнинг хилма-хил эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланиладиган билим, кўникма ва малакалар мажмуидир.У кенг маънода иқтисодий ривожланишнинг интенсив самарали омили бўлиб, тараққиётнинг маҳсулдор омилидир.

Мамлакатлар ўртасида кузатилаётган иқтисодий, ижтимоий, сиёсий алоқалар ҳам муайян чет тилини ўрганишга тўртки бўлмоқда. Муайян мамлакатга сиёсий ёки иқтисодий қарамлик бу мамлакат тилини иш ўринлари учун осон кириш учун муҳим воситаси ва ресурсга айлантиради[8]. Хусусан, республикамиз таълим тизимининг халқаро миқёсда интеграциялашуви, тайёрланаётган мутахассисларнинг жаҳон меҳнат бозоридаги рақобатбардошлигини таъминлаш талаба ва ўқитувчидан бўлғуси мутахассислардан хорижий тилларни мукамал ўрганишини талаб қилмоқда.

Агар хорижий тилларни билиш учун инсон капитали керак бўлса, араб тилини билиш инсон капитали учун қуйидаги сабаблар орқали намоён бўлади: биринчидан, араб тили бизда тарихий

ривожланганлигини кўришимиз мумкин. Бизнинг ҳудудимиз учун араб тилини ўрганишга бўлган қизиқиш ортиб бормоқда. Араб тилини ўқитишнинг жуда катта ижтимоий аҳамияти борлигини кўришимиз мумкин, чунки барча аҳоли Қуръон Карим ўқишни исташи, бунга яқин бўлиши, жумладан Ўзбекистон президенти Шавкат Мирзиёев 2017 йил 1 сентябрда "Ҳазрати Имом" мажмуасида давлат, жамоат ва диний соҳа ходимлари билан бўлган учрашувда Дин ишлари бўйича қўмита, Ўзбекистон мусулмонлари идораси ва Ислом цивилизацияси маркази биргаликда республикада оммавий суратда ва турли босқичларда Қуръон кироати мусобақаларини ўтказиш бўйича топшириқ берганлигида ҳам кўришимиз мумкин.

Мусулмон олимлар араб тилига оид илмларни мутлақо мустақил тарзда, бошқа тилларга боғламаган ҳолда яратганлар. Масалан, рус филологиясини ташкил қилувчи грамматика, стилистика, адабиётшунослик каби илмлар XVIII, XIX, ҳатто XX асрларда, Арасту яратган тизимлар асосида шакллана бошлаган бўлса, араб филологиясини ташкил қилувчи илмлар VIII, IX асрларда шаклланган ва X асрдаёқ камолга етган эди[9].

Таҳлил ва натижалар. Бугунги кунда араб тили ўқитувчи компетенцияси нимадан иборатлиги, даража, мавқеи ишлаб берилмаган. Мана шу мавқеи ишлаб берилмаганлиги оқибати маълум зиддиятларни вужудга келтирди.

Биринчидан, ўқитувчиларга замонавий талаб қўйилганлиги ҳолда, у замонавий талабларни талаблари нимадан иборатлигини ўқитувчиларни ўзини билмаслиги, таълим тизимида киритилмаганлиги.

Иккинчидан, ўқитувчилар ўз фаолиятини инновацион нарсалар билан бойиши талаб қўйилганлиги, лекин ҳамма ўқитувчилар таълим тизимида ўша инновацияларни таъминлаб бера олмаганлиги. Бунинг сабаби ўқитувчилар инновацияларни қабул қилган ҳолда (ақлий жиҳатдан), ўша инновацияларни жорий қилишга, ўша ўқув шароитларни етишмаслиги (яъни хоҳлайди, аммо ...).

Учинчидан, агар ўқитувчи ўзини компетенциясига нима талаблар қўйилганлигини билса, ўзини фаолиятини қайта кўришга назарий билим етарли бўлиши, бироқ мана шу назарий билимни араб тили ўқитувчиси учун ишлаб бериш зарурлигидадир.

Шунга қўра, бир томондан инсон капитали талаб қилинганлиги, иккинчи томондан таълим тизимида жуда кескин ўзгаришлар талаб қилинганлиги. Учинчидан, янги араб тили мутахассисига бўлган ижтимоий талаб ўзгаришди. Араб давлатлари бизларга иқтисодий жиҳатдан инвестицияларни олиб келганлиги. Ҳозир интенсив жиҳатдан Саудия Арабистони, Кувейт, БАА инвестицияларни киритилганлиги[10]. Бунинг учун

таржимонлар, махсус йўналиш соҳаси бўйича араб тили мутахассисларни кераклиги кескин ортиб боради.

Араб тили ўқитувчисининг компетенциясини шакллантириш нималардан келиб чиқади: 1) таълим тизимидаги кўп ўзгаришлардан, кескин инновацион бурилиш таълим истиқболларини белгилаб берди. 2018 йил 17 апрел Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони Ўзбекистон халқаро ислом академияси: хорижий тиллар (араб, форс, инглиз, рус, урду, турк ва б.) ва бошқа халқаро микёсда эҳтиёж мавжуд бўлган соҳалар бўйича малакали кадрларни тайёрлашга, ўрта махсус, олий таълим, олий таълимдан кейинги таълим, малака ошириш босқичларида узлуксиз таълимнинг яхлит тизимини ташкил этишга ва илмий меросни чуқур тадқиқ қилиш ва асраб-авайлашга, диний ва дунёвий билим беришга ихтисослашган етакчи таълим ва илмий-тадқиқот муассасаси ҳисобланади[11]. 2) Мамлакат иқтисодий ривож билан белгиланган вазифалар. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга 2021 йил Мурожаатномасида "асосий хорижий шерикларимиз ҳисобланган Бирлашган Араб Амирликлари ва бошқа давлатлар билан кўп қиррали ва ўзаро манфаатли алоқаларни янада кенгайтириш" вазифасини белгилаб қўйилган[12]. Демак, жамиятимиздаги иқтисодий ривож ва унинг талаблари талаб қилинганлиги. 3) Инсон капитали тушунчаси кенг кириб кела олаётганлиги. Бугун биз фуқаро тарбия қилмаяпмиз, бугун биз инсон капиталини оиладан бошлаб тарбия қилимаяпмиз. Инсон туғилиши билан инсон капиталига бу заҳира деб қаралаётганлиги ва ўша заҳирани ривожлантириш таълимда берилиш зарурлиги.

Хулоса ва таклифлар. Ўзбекистон иқтисодий муносабатлари ривожланаётганлиги ва мана шу ривожланаётган муносабатларда араб тилининг ўрни борлиги, чунки араб тилида Жазоир, Миср, Ироқ, Иордания, Қатар, Қувейт, Ливан, Бирлашган Араб Амирликлари, Саудия Арабистони, Уммон каби давлатлар гаплашади ва Араб давлатларининг халқаро муносабатлар тизимидаги таъсири, халқаро савдо ва саноатда уларнинг ўрни ва аҳамияти, инвестициявий ва технологик имкониятларини ҳисобга олиб, Ўзбекистон араб мамлакатлари билан ўзаро манфаатли иқтисодий муносабатларни йўлга қўйиш ва чуқурлаштиришдан манфаатдор. Бу тахминан минтақавий хавфсизлик муаммоларини тартибга солиш, ҳам миллий иқтисодий тараққиётни янада рағбатлантиришга ижобий таъсир кўрсатади[13].

Демак, шу сабаблар араб тили ўқитувчиси компетенцияси масаласини илмий-назарий ва педагогик жиҳатдан жалб қилиб берилишини тақозо этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида <http://parliament.gov.uz/uz/laws/adopted/94/3271/>
2. Ўзбекистон Республикасининг қонуни "Таълим тўғрисида" ЎРҚ-637-сон <https://lex.uz/docs/5013007>
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-2909-сонли қарори. 2017 йил, 20 апрель
4. Ўзбекистонда араб тили таълими: тарих ва замонавий ҳолат <https://arabic.uz/maqolalar/802-uzbda-arab-tili-talimi.html>
5. Мутафаккирлар. Махмуд Замахшарий (1075–1144) <https://shosh.uz/mutafakkirlar-mahmud-zamahshariy-1075-1144/>

6. Х.Бобоев, З.Ғофуров. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий-маърифий таълимотлар тараққиёти. Т.: Янги аср авлоди. 2001.
7. Человеческий капитал: понятие и обобщенности его использования. <https://articlekz.com/article/10736>
8. Рожкова К. В., Рошин С. Ю. Вознаграждается ли знание иностранного языка на российском рынке труда https://lirt.hse.ru/WP15_2019_01
9. Абдужабборов А. Араб тили. Олий ўқув юртлари учун дарслик. Тошкент -2005. Б-6
10. “Ўзбекинвест” ЭИСК АЖ ва “Etihad Credit Insurance” ҳамкорлик меморандумини имзолашди <https://uzbekinvest.uz/news/ao-keis-uzbekinvest-i-etihad-credit-insurance-podpisali-memorandum-o-sotrudnichestve>
11. https://www.norma.uz/raznoe/uzbekiston_respublikasi_prezidentining_farmoni6
12. <https://president.uz/uz/lists/view/4057>
13. Ўзбекистон Республикаси ва араб давлатлари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг тенденцияси <https://uzanalytics.com/xalqaromunosabat/4397/>